

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 22

Київ – 2009

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.*

Головний редактор – Вашкевич В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – Кривошея В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор
ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор
КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України
КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор
МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор
НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук
СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України
СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор
МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент
ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної
академії наук України, академік Академії педагогічних наук України
БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української академії
політичних наук
БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент
ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор
ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор
КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор
ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор
МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної
академії наук України, академік Української академії політичних наук
ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук
АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук
ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент Української
академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор
БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор
БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор
ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор
КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор, академік Української академії
політичних наук
КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії
політичних наук
ОНІЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор
РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор
ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Української академії
політичних наук
ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця) завідувач **СТЕПАНЧУК Ю. С.**, кандидат історичних наук
E-mail: iiip@inbox.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний технічний університет, м. Запоріжжя) завідувач **БОНДАРЕНКО О. В.**, доктор філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ) завідувач **ДИЧКОВСЬКА Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Дала, м. Луганськ) завідувач **МИХАЙЛЮК В. П.**, доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний гуманітарний університет) завідувач **ДЕГТЕРЕНКО А. М.**, кандидат політичних наук, доцент
E-mail: mgil@mariupol.net

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка) завідувач **ГОРОБЕЦЬ С. М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв) завідувач **ХІМЧЕНКО О. Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор **МАКАРЧУК С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський університет споживчої кооперації України) завідувач **АРТЕМЕНКО В. М.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: rektor@uccu.org.ua

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь) завідувач **ФІРОВ П. Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана) завідувач **ПОПОВ О. Д.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань) завідувач **КРИВОШЕЯ І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 22. – 459 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 10 від 28 травня 2009 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 09-05-29/1 від 29 травня 2009 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal
Розділ: **Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць**

* **Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2009
© Авторі статей, 2009
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009
© Українська академія наук, 2009

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94 [477] «1921–1947»–054.72

Роговий В.М.,
Сергійчук В.І.

Підтримка українського студентства в Італії

Висвітлюються питання матеріальної підтримки нашою еміграцією українського студентства в Італії в 20–60-х роках минулого століття. Наголошується, що завдяки пожертвам нашого громадянства з різних країн світу українська молодь Італії могла одержувати вищу освіту, поповнюючи лави національної еліти.

Ключові слова: українська еміграція, українське студентство, пожертви на підтримку освіти, національна еліта.

Українське студентство опановувало вищу освіту в Італії ще з XV ст. Зокрема, уродженець Дрогобича Юрій Котермак вчився в університеті медицини і вільних мистецтв у Болоньї, де став доктором філософії і медицини, читав лекції з астрономії, а в 1481–1482 роках був обраний ректором. Загальновідомі факти навчання на Апеннінах багатьох наших музикантів, зокрема Максима Березовського, ім'я якого золотом вибито на спеціальній мармуровій дошці в театрі «Ла Скала».

Новий етап своєрідного походу українців за італійською освітою розпочинається після поразки на рідних землях національно-визвольної боротьби за незалежність у 1917–1921 роках. Тоді на Апеннінському півострові опинилося чимало вчорашніх українських вояків, котрі хотіли здобути освіту в тамтешніх університетах, аби потім повернутися на звільнену від російських більшовиків батьківщину з європейськими знаннями.

Звичайно ж, з огляду на відсутність належної матеріальної підтримки з боку уряду УНР нашим студентам вони змушені були звертатися за допомогою до тих земляків, які вже змогли адаптуватися до місцевих умов і мали певні заробітки. Особливо ж часто доводилося виручати наше студентство (та й не тільки!) колишньому дипломату Євгену Онацькому, про що він у листі до Никифора Григорієва 1 лютого 1924 року писав: «Мене вражає се відношення до нас як до якихось банкірів, які мусять – так, власне, мусять – допомагати всім українцям, які тільки забігають

до Риму, забуваючи навіть спитати, чи ми можемо се робити і чи нам хто досі допоміг... Тепер же, коли ми опиняємося буквально у розбитого корита, коли я всячески шукаю і не можу знайти будь-якого заробітку, щоб трошки якось поладити справи, я абсолютно не можу займатися благочинністю» [1].

Так, Онацький нарікав на свій недостатній матеріальний рівень, але всеодно продовжував допомагати багатьом нашим співвітчизникам, які зверталися до нього за допомогою. І в 20-і, і в 30-і роки минулого століття віднаходимо чимало документів, які засвідчують про його організаторську працю на ниві жертвності в ім'я підготовки майбутньої еліти українства.

У контексті нашої проблеми особливу увагу привертає листування Євгена Юнацького з братом провідника Революційної ОУН Степана Бандери Олександром. Останній 31 липня 1932 року з Старого Угринова на Прикарпатті пише до Є. Онацького, що «заміряю студіювати економічні науки в Італії, тому прохаю Вас поробити відповідні заходи в цій справі» [2].

21 жовтня 1932 року Онацький посилає О. Бандері свідоцтво про зарахування того до Римського університету. При цьому звертає увагу останнього на те, «що було би краще, щоби Ви раніше приїхали до Риму, щоби вивчити як слід італійську мову і виказати себе як найкращим студентом. Прошу не забувати, що поручився за Вас і як за студента, і як за людину, і українця» [2].

14 листопада 1932 року О. Бандері відправляється повідомлення про призначення стипендії. Крім того, Онацький інформує: «Я найшов для Вас пансіон разом з двома іншими стипендіями по 220 лірів на місяць – це неказано дешево. Там вже живе п. Мушинський. Адреса: віа Альпі, 12» [2].

Не тільки Олександр Бандера потребував допомоги для навчання в цій країні. Наприклад, 1 жовтня 1932 року Володимир Федевич звертався до Міністерства внутрішніх справ Італії з проханням виділити йому стипендію для продовження розпочатих у Берліні студій. «Уділена Міністерством внутрішніх справ стипендія, – писав кандидат, – буде принята як вияв прихильності і симпатії для української нації взагалі а студентства зокрема. Разом з тим зазначить Велика Італійська нація свій вплив нової, глибокої культури на молоду націю, якою є українська нація» [1].

Однак владнати справу не вдалося тоді для 4 українців, оскільки не були своєчасно оформлені документи Федевича, Гуцуляка, Дутки і Федішина, бо вони документи посилали до міністерства внутрішніх справ, а не до міністерства закордонних справ чи освіти [1].

Поряд з цими невдахами виявлялися й інші спудеї, які потребували матеріальної підтримки. Скажімо, Євген Онацький у своєму листі від 24 січня 1933 року пише: «...наші студенти мене повідомили, що в Падуї знаходиться один наш студент – медик на третьому курсі – Роман Бачинський, син гімназійного вчителя, що загинув у 1919 році в Галицькій армії на Великій Україні. Він матиме 750 лірів допомоги» [3].

Але завдання полягало в тому, щоб утримувати і Романа Бачинського, і тих чотирьох, що помилилися з адресою. Ось чому в листі від 30 вересня 1933 року до полковника Євгена Коновальця Онацький писав: «Треба їх тут утримувати, поки ті стипендії дадуть. Всі вони повитрачалися й позабирали гроші наперед, так що в касі на місяць жовтень залишилося 312 лірів на трьох. Треба їм на місяць жовтень лір по триста. Коли ж буде стипендія, то треба буде додавати по 100 лір на місяць» [3].

Українська діаспора намагалася підтримати і тих, хто міг би стати в майбутньому кваліфікованим українським військовиком. Так, 1939 року Євген Онацький шукав фонди в сумі 2200 лір для вдосконалення молодого українця Дзюгі в летунстві, оскільки той мовляв, «хлопець симпатичний, енергійний, здатний – людина діла, а не слова. Без сумніву, йому варто допомагати...» [1].

У листі до президента Централі українського студентства (ЦЕСУС–у) від 15 червня 1939 року Євген Онацький писав: «Маємо ще талановитого скульптора Яцькова, що робить нам добру славу в Італійській академії мистецтва (кінчає на будучий рік), та в Неаполі карпатець Товт, якому я був позичив гроші на поїздку на Карпатську Україну під час виборів, і Уряд Карпатської України визначив був йому стипендію, але... тепер живе надіями на будуче. Студіює медицину. Хлопець теж енергійний і розумний. Надіється, що його підіпру на будучий рік...» [1].

Звичайно, тих коштів, які Онацькому вдавалося здобувати серед української діаспори в Італії, було мало. Особливо ці видатки збільшувалися з початком Другої світової війни, коли в Західну Європу дісталися нові групи студентства з Галичини, Волині і Берестейщини, що опинилися під більшовицькою окупацією. Тому він вдається за допомогою до представників Української греко-католицької церкви. 26 лютого 1940 року її представник Богдан Лончина писав Онацькому: «Я вже розіслав до всіх відомих мені редакцій заклик до українського католицького студентства в зв'язку з допомогою акцією, веденою в Америці Пакс Романа, що потерпіли через воєнні дії. Тому прошу вислати список студентів...» [4].

Відтак 4 квітня 1940 року Онацький пише Лончині про тих українських студентів, котрих треба підтримати: «Микола Товт, Святослав Дзюбінський, Василь Федорончук, Леонід Шевченко, Олександр Дзюгій. Був ще Угрин Зенон у Пізі, але давно мені вже не писав» [4].

Зважаючи на великі організаторські здібності Євгена Онацького щодо добування фондів на підтримку українського студентства, ЦЕСУС і надалі звертався до нього з проханням допомогти нашим студентам і в інших країнах. У листі від 23 березня 1941 року тодішній провідник ЦЕСУС–а Дмитро Равич писав до нього: «Чи не можна було б в який спосіб допомогти нашому студентству в Загребі? Ми від ЦЕСУС–а вживали різних заходів. На жаль, досі без успіхів. Може б міг Ватикан уділити якусь допомогу чи стипендії цим студентам? Прошу Вас дуже з'ясувати в який–небудь спосіб це...»

Управа ЦЕСУС–а, маючи на увазі теж і допомогу для нашого студентства в Югославії, звернулася була ще в листопаді м. р. до Преосвященного Кира Івана Бучка в Нью-Йорку з проханням о допомогу для нашого студентства. Однак ще й досі не маємо навіть відповіді. Якщо буде колись у Вас нагода, прошу від нашого імені поспитатися про можливості одержати нашим студентам, зокрема в Загребі, допомогу з Америки» [1].

У тому ж листі Дмитро Равич писав і про нові майбутні клопоти щодо забезпечення нашого студентства: «До Іспанії їде скоро новий представник, бо п. Мушинський лишається тут, а пан Левицький є тяжко хворий. Цим новим представником буде п. Брик Володимир, студент медицини, якого ми тут добре маємо. Свою адресу він Вам подасть, аж приїде до Мадриду» [1].

Але найбільше організаторської праці для матеріального забезпечення українського студентства професор Євген Онацький доклав після закінчення Другої світової війни, коли в таборі полонених Ріміні неподалік Риму опинилося чимало колишніх дивізійників. Відтак постало

питання про освіту близько трьохсот українських юнаків, що вже 7 серпня 1945 року організувалися в «Студентську громаду», яку очолив хорунжий Дмитро Маслій [5,21].

Однак йшлося не лише про вступ до вищих навчальних закладів, але й, зокрема, про навчання неграмотних і малограмотних. Тож розгорнув тут свою діяльність насамперед «Народний університет», «який мав за завдання ширити підставові відомості про Україну з історії, географії, економії, літератури, мови та інші» [6,99].

Високошкільні курси мали за завдання приготувати студентів і абсолювентів до студій в чужих вищих навчальних закладах. Найдовше проіснував курс вищої математики, на який записалося 20 бажаючих [6,120].

Щодо існування «Студентської громади», то вона налічувала в своєму складі 232 членів. А всіх студентів, які бажали студіювати, було 341, у тому числі: агрономію – 31, архітектуру – 13, ветеринарію – 18, дентистику – 6, журналістику – 5, електротехніку – 13, експортівку – 41, інженерію – 8, лісництво – 56, машинобудування – 28, медицину – 59, мистецтво – 1, мірництво – 5, музикологію – 2, право – 7, технічнобудівельну науку – 12, фармацевтику – 3, філософію – 16, хімію – 17 [6,142–143].

Велику допомогу українській студіюючій молоді подавав тоді єпископ Іван Бучко, Апостольський візитатор на Західну Європу. Серед його заслуг насамперед треба згадати створення гімназії в таборі Ріміні. У 1945–1946 роках в ній успішно здало іспит понад 130 абітурієнтів і одержали матуральні свідоцтва, легалізовані Священною Конгрегацією Східної церкви. За його стараннями вона створила Римську шкільну комісію, завдяки чому затверджено понад 220 свідоцтв і дипломів на основі іспитів і вислуканих викладів. На видатки шкіл у Ріміні, гімназії і ремісничо-фахових, з каси владики Івана видано мільйон лір.

Завдяки Кир Бучкові Східна Конгрегація допомогла створити український університетський осередок в Лювені (Бельгія), де навчалось 50 студентів, і в Мадриді – там студіювало 30 осіб з числа української молоді.

Крім того, надавав Бучко окремі стипендії також для українських студентів у Франції, Ірландії, Англії та Швейцарії. За його стараннями опановували наші полонені філософію й богословську науку в Папських університетах у Римі [7].

Нині виявлено значне листування Євгена Онацького й до інших представників Української греко-католицької церкви щодо організації збіркових акцій на допомогу українському студентству в Італії. Зокрема, особливі надії він покладав на українську еміграцію в США і Канаді. У листі до Є. Онацького від 12 листопада 1946 року о. П. Івахів писав: «Відносно допомогової акції з Америки, треба признати, що є одиниці, які жертвують себе цілковито для нашої справи. З того, що читаю, набираю переконання про п. проф. Чубатого, що працює понад сили. Але головою муру не розіб'єш, кажуть. Укр. Кат. Ком. признав саме тепер поміч для римського комітету...

З рамени Укр. Кат. Ком. в Стемфорді провадиться тепер велика акція за збіркою одягів, але висліди ще дуже малі. Поки що все під руками й тому можу подати дані: муж. плащів прислали 47, штанів 50, блюзок 128, 5 светерів і подібні цифри...

Грошева поміч є мізерна, але не з причини браку пропаганди, але припускаю, що між іншим народ наш добрий і що свого тримається, це переважно бідняки, по правді сказавши. Дають, що можуть.

Прегарна думка, щоб кожний взяв собі одного студента на виховання, що так скажу, але треба б повести відповідну пропаганду. З другої сторони є переконання, що треба рятувати тих, що гинуть з голоду, а наука це люксус, якого треба уникати в так прикрім часі» [1].

Проте знаходилося багато й таких американських українців, котрі розуміли, що освіта нашої молоді сьогодні – це майбутнє нації. 18 листопада 1946 року о. П. Івахів повідомляв Є. Онацькому: чи не були б Ви ласкаві «виготовити список всіх студентів, що заслуговують на поміч. Прошу ласкаво подати ім'я і прізвище того студента, що він студіює і де мешкає, прошу подати докладну адресу приватного його помешкання».

Ходить Ексцеленції про так зване поручення, значить, поручена людина мусить справді заслуговувати на поміч і її потребувати, бо, по правді сказавши, є людиці, що беруть, де лиш вдається, не звертаючи уваги на це, що тим самим відбирають другим кусок хліба, потрібний їм справді до життя. Існує один пан на терені Італії, що пише до всіх і вся в Америці й Канаді й по всім усядам, справді дістає він велику поміч, і ще громами кидає направо й наліво. Це дійсно нечесно, і думаю, що пан професор вже знають про цю людину, бо він з Римського Комітету теж одержував поміч» [1].

Отець Івахів виявився добрим організатором допомоги для українського студентства в Італії на терені США, оскільки не тільки знаходив тих, хто брав на своє утримання окремих студентів, але й збирав значні грошові пожертви. У листі від 23 листопада 1946 року він повідомляє Онацького, що до Риму вислано 500 доларів [1].

Це було дуже вчасно, бо Онацький у листі до о. П. Івахіва 25 листопада писав: «Комітет залишається зовсім без засобів. Щоб вийти з цієї ситуації, наш Комітет, з допомогою Ватикану, видасть серію поштових значків на пам'ять про Берестейську унію. З огляду на те, що з ідеєю цих значків пов'язується й релігійна пропаганда, маємо надію, що реалізація цього видання дасть добрі фонди, але виникає питання: чи не виїсть роса очі, поки сонце зійде? Значки малює проф. Азовський, і з мистецького боку вони теж будуть цінні» [1].

Тоді ж Онацький додає, що студентська справа – дуже болюча: «Листи студентів я сьогодні ще не вислав, вишло завтра, або найпізніше – після-завтра. Сьогодні ж хочу Вам написати в цій справі. Саме тому, що у нас все трудніше з фондами, приходиться витримувати за кожну стипендію справжню баталію. Тепер у нас тільки 8 студентів мають стипендії – по 6000 лір місячно, себто неповних 10 дол., по чорній біржі. Цих 6000 лір навпаки, з додатком папської кухні, рішуче не вистачає, стипендіят фактично живе впроголодь, а до того витрачає силу часу на чекання в черзі до папської кухні та на доїзди до неї з найдальших кутків Риму. Треба було б кожному студентові забезпечити бодай 12 доларів на місяць. Але подумайте! – за 12 доларів на місяць Ви можете втримувати тут одного студента. За 120 доларів на місяць Ви можете мати 10 студентів у Римі. Скільки треба витратити грошей, щоб мати бодай одного в Америці? Найболючіше питання це – студенти в Рімінському таборі. там їх коло 300. З них яка сотка має документи і могла б і хотіла студіювати, але ми їм усім відмовляємо за браком засобів. Єсть там між ними справжні мистецькі таланти, як Островський тощо, що могли б багато зіскати й вдосконали-тися, коли б могли б простудіювати в галереях та музеях Риму та в його Мистецькій академії, але ми відмовляємо за браком коштів. Я дуже жалую, що не підніс цієї справи перед Ватиканом раніше, бо тепер однаково вже

пізно було б витягати людей з табору, бо з кінцем листопаду кінчиться запис до університетів, але все ж дехто успів записатися» [1].

У листі до О. П. Івахіва від 28 листопада 1946 року Є. Онацький пише: «Отже, посилаю Вам листу наших студентів, яким було б добре дати стипендії (а не студентські місячні допомоги, як у нас тут дають) по 12 доларів місячно:

1. Мисечко Надія, студентка фармакології, другий рік.
2. Ривак Анна, медичка, четвертий рік.
3. Ривак Степан, другий рік, торговельно–господарський фак.
4. Ривак Василь, другий рік, торгов.– господ. фак.
- Всі троє живуть на Віа Кремона, 43, інт. 4. Рим, загально
5. Фаріон Ярослава, медичка, четвертий рік. Рим, Віа Граккі 84, інт.

15.

6. Дзогій Олександр, техніка, п'ятий рік. Рим, Ларго Адуана 7, інт. 9.
7. Филь Леонід, політехніка, перший рік. Табір в Ріміні.
8. Верига Василь, філософія, перший рік. Табір в Ріміні.
9. Гладкий Олександр, політехніка. Табір в Ріміні.
10. Баранський Володимир, школа артистичного вдосконалення при оперному театрі «Ля Скала» в Милані.

Щодо останнього, то зауважу, що його допущено після конкурсу, в якому брало участь більше 100 кандидатів з поміж 9 обраних, причому він був тільки один обраний чужинець. В комісії, що вибирала, був, між іншим, Тосканіні. Після дворічної школи студенти цієї школи робляться автоматично артистами оперного театру «Ля Скала». Отже, йому треба обов'язково дати можливість закінчити цю школу. Співак повинен добре виживлятися. Тимчасом наш комітет за браком коштів визначив йому стипендію в 6000 лір, себто цілком голодову, і то тільки на 3 місяці. Щодо трьох студентів з Ріміні, то вони записалися до університету, але за браком засобів вони мусіли повернутися до табору. Я дав їм надію, що якщо роздобуду для них засоби, то їх викличу.

Крім того, в таборі є кілька артистів, яких треба було б витягнути на стипендію, щоб вони могли вдосконалюватися, як от маляр Островський тощо. Якщо для університетських студентів вже запізно записуватися до університетів, то для артистів ніколи не пізно» [1].

2 грудня 1946 року о. П. Івахів пише до Онацького: «Доля наших студентів незавидна, як у всіх скитальців. Одиниці тут нічого не вдіють, а загал не дописує з різних причин. Особисто я роблю, що можу. Висилаю пакунки й гроші та, на жаль, чужим, бо чужі мені помагали, коли я був в потребі. Мій приятель–чужинець плащ з себе мені скинув, і тому я не один пакунок йому вислав по двадцять доларів і про афідавіт для нього стараюся. Він по національності чех. Був момент, що я 1941 року мало не згинув від своїх. Посудили мене поза плечі, що я мельниківець, а я донині не знаю про що їм ходило...» [1].

12 грудня 1946 року о. П. Івахів з Стемфорду пише Є. Онацькому: «Я продумував так допомогти нашим студентам в Римі: вислати через Ватикан одну пачку на кожного з них, де б можна було положити один картон (10 пачок по 20 папіросів) за ?1.70, а ці папіроси продані на паску в Римі, дали б, як не милося, около 6000 лір, що мало б вистарчити на прожиток. Ні, здається мені, що треба два картони вислати, всетаки воно виплатилось би, й кожний з наших священиків, що тепер приїхали, міг би легко щось подібного зробити. Довга це справа, заки прийшло б до чогось пущного, але іншого виходу не бачу.. Наші отці: Біланич, Блажейовський, Грабець, Волошин і я маємо родини свої, і їм треба помагати, а до того я

маю від знайомих від 40–50 листів місячно, і всі просять допомогти, «приятелем» називають і, природно, допомогти благають. Тих 100 доларів, що дістаємо місячно, а по обтягненні 75, не знаємо, де маємо їх дати. Люди в Америці перемучені збірками, бо тут все на зібраних між ними грошах стоїть, а загалом ці люди бідні» [1].

У другій половині 1946 року до табору в Ріміні надійшли чутки про можливість студіювати в окремих університетах Західної Європи, зокрема в Іспанії. Коли ці вістки підтвердилися, то «невеликі групи вибраних кандидатів потайки залишали огорожі табору і подались до Риму, щоб після відпочинку прямувати далі на захід – до Іспанії, де вже були відкриті для них двері до скарбниці знання і науки» [5,21–22].

Не місце тут розповідати про всілякі небезпеки й пригоди, які довелося пережити тим рімінським одчайдухам, які втікали з табору. Але прибувши до «нашого українського духовного Риму, який був тоді збірним пунктом», вони могли забути «все до тогочасне», і «вчорашній бідолаха – таборовик набував цивілізованого вигляду і презентації, а передовсім ідентифікацію нового «цівіс романус». Нові документи і паспорти, потрібні для дальшої подорожі на захід, вистаралися наші духовники при допомозі кол Ватикану і Червоного Хреста» [5,22].

Окремі деталі цієї епопеї з переправленням українських вояків на студії до Іспанії 25 січня 1947 року Євген Онацький описує в листі до єпископа І. Бучка: «Ви знаєте, як нам дорого коштувала справа студентів до Іспанії. Від цієї справи залишилося нам сім віз в Консульстві, бо з Мадриду помилково протелеграфували були, щоб дали 25 віз замість 18. Отже, було вирішено по можності з тих віз скористати. А що в Комітеті не було більше засобів, вирішено звернутися до табору з пропозицією, що коли б там знайшлися люди, що хотіли б поїхати до Іспанії на власний кошт і на власне ризико, то могли б скористати з тих віз. О. Пражко і проф. Борисюк, коли були на різдво в таборі, дали про це широко знати. Внаслідок того прийшов до мене як до студентського референта лист від студентської громади з запитом про подробиці. Я відповів офіційно в імені Комітету, що могли б їхати тільки ті, що мають кошти на проїзд і відвагу на життя в Іспанії без стипендії. Подав і ціни: проїзд з Генуї до Барселони 45 доларів, з Риму до Генуї – 600 лір, і попередив, що кандидати на поїздку не можуть рахувати на будь-яку допомогу від Комітету.

...Приїхало сім з табору. П'ятеро згодилося їхати до Іспанії на власний ризик, а двоє повернулися до табору» [1].

Ті студенти, які не поїхали до Іспанії, зрозуміло, потребували матеріальної підтримки. Повідомляючи про це отця П. Івахіва в США, Є. Онацький писав 21 січня 1947 року: «Зрештою надіюсь, що ми матимемо великі труднощі ще один місяць, а потім знову станемо на ноги: десь ідуть обіцяні 5.000 доларів з Американського Об'єднаного Комітету, які дадуть нам можливість перетримати до того часу, аж коли почнуть напливати гроші за випущені нами поштові значки на пам'ять Берестейської унії роботи Азовського... Думати про рімінських студентів однаково вже пізно, а тих кілька, що маємо, якось перетримаємо. Все ж хотілося б мати допомогу для таких, як Філь, Верига, Мисечко і Баранський. Дуже бідують також Чумаченьки (він і вона, скрипачка, з двома дітьми) – заробітку ніякого, і хоч мають вони безплатне помешкання в віллі Колегія Кастель Гандольфо, але з 3000, що їх дає їм тепер Комітет, ніяк не можна витримати. Наша головна турбота, щоб ці люди якнайскорше виїздили – покладаємо надію на аргентинську місію о. Сільви, подали списки майже на 6000, але не знати ще, що з того буде» [1].

5 лютого 1947 року о. П. Івахів пише Онацькому: «Про саму поміч для студентів чи для інших наших скитальців думав я і робив все, що було приказане: просив про списки згідно з дорученням, їх предкладав, просив, а коли я побачив, що справа буде трудна, бо Комітет має намір ратувати лиш життя скитальців, а не має видавати грошей на науку, тоді я зачав думати по наших товаришів, що приїхали, чи не були б згідні дати поміч цим студентам. Показалось, що майже кожний з нас має родину на еміграції і мусить їй помагати. Навіть звернувся до мене п. Баранський в справі позички грошей для нього на студії, але я мусів звернути його до о. Грабця як до брата п. Баранського, бо сам я маю дуже багато просьб о поміч і дотепер нікому з просячих не відмовив, хіба тим мусів відмовити, що справді хотіли мене використати. О. Грабець матеріально повинен дуже добре стояти, тому й не сумніваюся, що п. Баранському помочі уділить» [1].

Звичайно, ці рядки – лише перша спроба висвітлити надзвичайно важливу сторінку з життя української еміграції в Італії: жертвність в ім'я освіти, підготовки майбутньої еліти в умовах бездержавності власного народу. Але завдяки саме цьому готувався національний здвиг в ім'я відродження нації і держави на рідних землях.

Література

1. *Immigration History Research Center University of Minnesota*: E. Onatzky Papers (далі – Ibid). – Box 1.
2. *Там само.* – Box 9.
3. *Там само.* – Box 12.
4. *Там само.* – Box 16.
5. Яримович В., Білик О., Волинський М. Нарис історії української студентської громади та українських поселень в Іспанії [1946 – 1996]. – Філадельфія – Мадрид, 1997.
6. Загачевський Є. Белярія – Ріміні – Англія. – Мюнхен, 1968.
7. *Українське слово* (Буенос-Айрес). – 1961. – 1 жовтня.

Роговий В.Н., Сергийчук В.И. Поддержка украинского студенчества в Италии

Освещаются вопросы материальной поддержки нашей эмиграцией украинского студенчества в Италии в 20–60-х годах прошлого столетия. Подчеркивается, что благодаря пожертвованиям наших граждан из разных стран мира, украинская молодежь Италии могла получать высшее образование и пополнять ряды национальной элиты.

Ключевые слова: украинская эмиграция, украинское студенчество, пожертвования на поддержку образования, национальная элита.

Rohovyi, V.M., Serhiychuk, V.I. The support of Ukrainian students in Italy

This article covers the issue of material support of Ukrainian students by our emigration in Italy from 1920 till 1960. It was stressed that local Ukrainian youths could obtain high education and widen national elite society due to Diaspora's donation.

Key words: Ukrainian emigration, Ukrainian students, donations for education relief, national elite.

Оцінки у спадщині М.П. Драгоманова українознавчих аспектів українського національного руху першої половини XIX ст.

Комплексно досліджено вивчення й висвітлення М.П. Драгомановим українознавчих студій визначних діячів першої половини XIX ст. в Україні. Проведено критичний аналіз численних розробок М.П. Драгоманова з досліджуваної проблеми.

Ключові слова: Драгоманов М.П., Україна, XIX століття, українознавство.

М.П. Драгоманов – визначний громадський діяч і теоретик української думки. Серед досить широкого кола його громадських, культурно–освітніх та наукових інтересів можна виокремити ряд пріоритетних напрямків. Насамперед, це осмислення історичної долі українського народу, його минушини, збирання і публікація пам'яток усної народної творчості, прагнення розбудити й активізувати національну свідомість, цілеспрямувати соціальну і політичну активність українського народу. Українці протягом довгого часу денационалізувалися школою, пресою, церквою, державними й громадськими закладами. Незважаючи на несприятливі суспільно–політичні умови, українці спромоглися зберегти свою багату духовну культуру і високорозвинену мову. «Власне кажучи, – писав М.П. Драгоманов, – відроджувати українську національність немає потреби, оскільки вона не вмирала, а існувала завжди і продовжує жити й тепер, хоча в Росії вона тримається виключно серед так званого простонароддя» [1,446]. В той же час існувала реальна загроза повної денационалізації у випадку відсутності вболівань за національну справу з боку освічених кіл суспільства. Народ був зайнятий переважно соціальними проблемами, більшість національної інтелігенції була русифікована і втратила зв'язок з українською минушиною. Проте, національна свідомість жевріла серед деяких представників освіченої інтелігенції. «Так, у тій частині нашої України, що під Москвою, зростала в XIX ст. знов думка про спільність і волю своєї України серед невеличких громад і письменних людей, а серед громад мужицьких так виросла своя думка про землю й волю» [2,286]. Він наголошував, що такі «національні рухи, як український мусять вибороти собі признання й права – працею культурною й політичною» [3,539]. За визначенням М.П. Драгоманова, національність є однією з форм солідарності людей, більш значима ніж класова чи державна. «Національність, як сукупність ознак, властивих певній кількості індивідів, є умова їх асоціації між собою, руйнувати яку означає розбивати союзи на атоми та послаблювати кожний індивідом окремо і всі разом...» [1,448]. Серед недосконалостей поняття «національність»

М.П. Драгоманов визначав її не тільки об'єднуючу роль, але й розділ людства на різні «породи».

На початку XIX ст. у нову культурницьку площину перемістились завдання національного самоствердження. Посилився інтерес до етнографії, як один із виявів пошуку культурної своєрідності та способів духовної окремішності. Започаткувати справді впливовий культурний рух на основі культурної самотності, надати йому ідеологічного значення, сполучити з процесом національного самоусвідомлення могли тільки представники саме української еліти на своєму культурному ґрунті. Загальне захоплення фольклором було характерною рисою літературного й наукового життя першої половини XIX ст. Вивчення фольклору стало головним завданням науковців на довгі роки. М.П. Драгоманов підкреслював, що в збиранні і публікаціях збірок пісень «в Європі слов'яни йдуть не за іншими, а самостійно, а в загальні і попереду інших». І далі продовжував: «Серед слов'янських земель перше місце за увагою до народної творчості належить Сербії і Росії, а в ній особливо Україні» [4,54].

На початку XIX ст. серед українства ще жили спомини про стару козацьку автономію, що давало поштовх до пробудження національної самосвідомості. Тоді, на думку ученого, в Україні з'явилися «нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду українську й до національного автономізму» [3,534]. Проте їх поширення і розвиток мав багато перепон на своєму шляху, що обумовлювалося складністю тогочасної внутрішньополітичної ситуації у Російській імперії. До нового етапу національного пробудження учений відносив діяльність освіченої частини суспільства (П.П. Гулак-Артемовського, І.П. Котляревського, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка та ін.), яка зацікавилась національно-культурною минулиною під впливом «всеевропейського письменського руху». Найяскравішим явищем національного відродження М.П. Драгоманов вважав появу «українського простого письменства», тобто народження нової української літератури. Він слушно зауважував, що перші українські письменники ще «не думали, що творять особну від російської національну літературу й не мали претензії бачити мову останньої в школах, принаймні в вищих, в судах і т. ін.» [5,537]. Учений зазначав, що у їх світогляді мали місце певні хиби: наявність шовіністичних ноток у ставленні до інших народів (поляків, татар та ін.), та схвалення мілітаристської політики царського уряду щодо них. Проте, це були початки «української національної свідомості», які мали визначальну роль для подальшого розвитку національного руху. Його загальний висновок такий: «В свій час виконали свою задачу на Україні і європейсько-російська культура в особі Капніста, «Истории Русов» і самого москаля Рилєєва, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. ін., навіть з їх монархізмом і шовінізмом» [5,173].

Високо оцінюючи українознавчу діяльність учених першої половини XIX ст., М.П. Драгоманов писав: «Козацькі літописи і документи, надруковані в Москві Бодянським, видання Київської археографічної комісії, заснованої за задумом Максимовича, пісні, зібрані Максимовичем, Лукашевичем, Метлинським, показали в крайньому випадку вченому світові цільну українську національність від Верхньої Тиси в Угорщині до Кубані в Росії» [6,66]. Ці «наші старі українофіли, – наголошував він, – починаючи від таких, як Максимович, котрих націоналізм зв'язувався ще з європейським романтизмом, і кінчаючи гуртком Костомарова, котрого політичні ідеї були недалеко від тенденцій «Молодих Італій», «Германій» і т. ін., не тільки дали нам наукові праці про Україну, і досі найліпші з

того, що в нас про неї написано, а ще багато де в чому вели вперед навіть у всій Росії» [3,484].

Визначальною подією того періоду, на його думку, було об'єднання провідних діячів і створення Кирило–Мефодіївського братства. Учений був одним із перших дослідників цієї організації. За М.П. Драгомановим, «братство це думало увільнити українців та тільки не тим, щоб зложити українську державу, а тим, щоб звести в одну вільну спілку всіх слов'ян: москвинів, українців, поляків, чехів, сербів і др.» [7,37]. Ще одним досягненням Кирило–Мефодіївського братства, за переконаннями ученого, було те, що його діяльність засвідчила політичний характер українофільства та його демократично–федералістські засади [1,452]. М.П. Драгоманов високо оцінював діяльність цих непересічних особистостей, здатних на основі різноманітних впливів і запозичень синтезувати культурні явища і процеси. Він перший у вітчизняній історіографії вказав на певну наступність ідей декабристів і кирило–мефодіївців. На його думку, це видно з порівняльного аналізу програмних документів «Товариства з'єднаних слов'ян» і «Книги буття українського народу». До кінця життя М.П. Драгоманов підкреслював, що він був продовжувачем у нових історичних умовах справи кирило–мефодіївців. Особливо це стосується ідей федералізму, принципів високої етичності й гуманізму. Він ретельно вивчив конституційні накреслення костюмарівських проектів. Поряд із цим, між ними існували суттєві концептуальні розходження. Кирило–мефодіївські ідеї слов'янської солідарності та побудови слов'янської федерації тлумачилися М.П. Драгомановим по–іншому. У нього слов'яни виступали творцями можливого федеративного об'єднання на рівні з іншими народами. Отже, етнічна та історична спільність поступалася місцем регіональним інтересам та можливостям. Основу ідеології організації М.П. Драгоманов вбачав у прагненні українського народу до національного визволення, ліквідації кріпацтва, створення вільної федерації слов'янських народів, разом з тим чітко усвідомлюючи, що Кирило–Мефодіївське братство мало виняткове значення для оформлення української ідеї у цілісну оригінальну і багато-перспективну традицію.

Багато уваги у своїх роботах М.П. Драгоманов приділяв видатному українському діячеві Т.Г. Шевченку. Основною метою праці «Шевченко, українофілі і соціалізм» він визначив намагання «об'єктивно, історично подивитися на Шевченка, показати еволюцію його думок і місце, яке вони займають в еволюції нашої громади», показати «що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час» [1,7]. М.П. Драгоманову імпонував глибокий послідовний шевченківський демократизм. Він одним із перших почав досліджувати творчий шлях та ідейну еволюцію поета в широкому історико–культурологічному контексті і вніс ряд концептуальних думок. Учений усвідомив велич шевченківського таланту й значення його праці для народу. В ряді робіт він трактував його як поета світового масштабу, значення творчості якого виходило за національні рамки. «Гарячі думи київсько–українського кружка вилив у своїх монологах Шевченко і вони лягли нестираємим пам'ятником того, що українські традиції можуть жити обік з луччими ідеями віку нашого, і лягли через те твердою основою української літератури». М.П. Драгоманов наголошував, що «національна свідомість і народолобство Т.Г. Шевченка дійсно ставлять його як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні» [5,175]. За працями ученого простежується, що у творчій еволюції поета М.П. Драгоманов виділив ряд етапів: у перший етап він трактував Т.Г. Шевченка як прихильника своєї «країни, породи, мови»; на наступному етапі, що охо-

плював 1840–1844 рр., М.П. Драгоманов простежив вплив автономізму, козацького республіканізму та біблійства; 1846–1847 рр. учений вважав помітною віхою в еволюції поета, де той виявив «надзвичайний нюх»; в останній період життя Михайло Петрович відзначав його ідейну та художню слабкість. Учений називає 1860 р. регресом в ідейно–світоглядному спрямуванні творів Великого Кобзаря. За М.П. Драгомановим, в цей час він зберіг лише єдину «ясну думку» – ненависть до царства, але і її розглядав на основі «біблійського матеріалу». Ця періодизація умовна і не охоплює весь життєвий і творчий шлях поета, проте її можна віднести до перших спроб критичного шевченкознавства. Величезною заслугою Т.Г.Шевченка стало те, що він вперше в історії своїм «Кобзарем» започаткував нову літературну традицію. «Кобзар» став яскравим взірцем по–справжньому нової демократичної літератури не лише в українській, а й у світовій культурі та ніс радикальні ідеї демократизму. «Дякуючи як тій вроді особи Шевченка та його розумові, так і його мужицтву й українству, справді велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, сказаних ним, дуже близько потрапляє в розум і серце людей, які задумуються над найголовнішими справами життя громадського...». Отже, М.П. Драгоманов один із перших окреслив ідейну й творчу еволюцію Тараса Григоровича і посів чільне місце в українському шевченкознавстві 2-ї половини ХІХ ст.

Значну увагу у своїх працях М.П. Драгоманов приділяв видатному українському діячеві М.І. Костомарову. Учений вказував на його велику роль у національному русі, який у середині 40–х рр. ХІХ ст. стояв на демократичних позиціях. На його думку, завдяки М.І. Костомарову «уже в 40-і рр. українофільство переросло у вчення про федерально–демократичний панславизм» [6,65]. Своє бачення національної ідеї для України М.І. Костомаров базував на вихідних ідеалах народності, слов'янської спільності і євангельської добросердечності. М.І. Костомаров виробив власний погляд на проблему нації взагалі, дав тлумачення національної ідеї. За словами М.П. Драгоманова, у трактуванні принципів федералізму, народоправства, демократизму він був для нього вчителем. Хоча лише до середини 70–х рр. ХІХ ст. переважало захоплене ставлення ученого до М.І. Костомарова. Початкове захоплення костомарівськими ідеями, а у подальшому – перегляд власних поглядів і гостра критика пояснюються скоріше не еволюцією поглядів М.П. Драгоманова, а розширенням його зони аналізу. Дослідник справедливо зауважував, що «наукові праці д. Костомарова про мужицтво і громадянство в історії Русі лягли в основу нового українства, його спорні листи до поляків, до москвичів поставили діло українське перед сусідами, його колишні Кирило–Мефодіївське братство 40–х років і науково–політичні статті про союзність (федералізм) в старій Русі були ластівками українського всеслов'янства і федералізму в усіх Русях, як його книги про Стеньку Разіна і про Северноруські Народоправства були науковими ластівками і московського мужицтва і громадянства» [8,125]. У листі до Старої громади М.П. Драгоманов зазначав, що проект федеральної конституції «Вільна Спілка» (1884 р.) є наступником федеративної програми Костомарова [9,382]. Але, на його думку, М.І. Костомаров не продовжив розробку своєї політичної програми і піддався урядовим заборонам. «Російські порядки, можна сказати, зали в Костомарові діяча великої сили» [10,140]. Серед визначних заслуг М.І. Костомарова є те, що він вперше в українській історіографії зробив народ центральним суб'єктом історії, провів думку про тяглість українського історичного процесу. «В усякім разі, за Костомаровим зостається

велика заслуга наукова, а через те й громадська, й навіть політична, хоча і не така – то й пряма. Його наукові праці показують, яку користь може принести всій Східній Європі український громадський рух, навіть коли він не йде досить вільно й енергійно» [10,140].

Неоднозначні оцінки давав М.П. Драгоманов П.О. Кулішу. М.П. Драгоманов гостро виступав проти його «етнографізму» і «вузької тенденційності». Він не погоджувався з П.О. Кулішем і говорив, що справжнє народолюбство полягає не у проповіді етнографізму, хоч би які глибокі демократичні прагнення воно мало, а у тому, щоб найперше турбуватись про «інтереси чоловіка», а наукові дослідження з етнографії та археології варто залишити «чистим ученим». М.П. Драгоманов доводив, що літературні твори за народними мотивами – це «лише дублікати народної поезії». Він більше цінував П.О. Куліша як історика та етнографа, а не як письменника.

Неприйнятним для М.П. Драгоманова був задекларований П.О. Кулішем принцип «політика – не наша справа», адже учений завжди виступав проти «неполітичності». Особисті стосунки між ними відзначалися нестабільністю й напруженням. Про це, зокрема, свідчить перерваність листування протягом 1883–1893 рр. У листі від 5 липня 1875 р. П.О. Куліш пропонував М.П. Драгоманову свою допомогу у справі поширення загального культурного руху, навіть при розходженні у програмі дій. Але вже в листі від 15 липня 1876 р. П.О. Куліш, обурений активною політичною діяльністю М.П. Драгоманова, розкаювався у попередньому ставленні до нього [11,48]. В той же період він вкрай негативно ставився і до своїх колишніх однодумців – М. Костомарова, М. Білозерського та ін. На поч. 90–х рр. XIX ст. П.О. Куліш переглянув свої позиції і декларував себе «щиро прихильним» до «спасеної справи» М.П. Драгоманова. У листі від 23 січня 1893 р. він визнав потребу «штудіювати» праці М.П. Драгоманова, щоб наздогнати те, чим він усіх українців «повипереджував» [11,50]. Протягом життя П.О. Куліш користувався консультаціями, порадами і навіть «цензурою» М.П. Драгоманова. Отже, суперечки між ними були поверховим у порівнянні з їх спільною працею на користь народу.

М.П. Драгоманов вважав розгортання українського національного руху закономірним процесом. На його думку, «так зване «українофільство» є цілком правдивим і прогресивним рухом». Він наголошував на величезному значенні справи розгортання національного руху. М.П. Драгоманов вказував, що «новий період українофільства 50–х і 60–х років», яке виросло із Шевченка, 60–ті роки в часи «Основи» й опісля характеризуються «різким демократичним духом».

Ставлення М.П. Драгоманова до національного питання формувалося поступово, протягом життя і відзначалося нестабільністю позицій. В основі його поглядів було осмислення суспільно–політичних тенденцій в країні та у світі. З часом М.П. Драгоманов сформулював цілісну теорію національного розвитку України, визначив роль і місце окремої особи в суспільстві. Найвищим шаблоном праці етнографічного українства М.П. Драгоманов вважав «українофільство», яке довело, що українська нація є осібною. Разом із тим, він відзначав низький рівень політичної свідомості українського суспільства, його територіальний поділ між різними державами. Заслуга М.П. Драгоманова в тому, що він перший заявив, що українське питання не лише національне, а також соціальне й політичне. Він започаткував відродження політичного характеру українського національного руху. Перші спроби такої праці, на думку М.П. Драгоманова,

відзначалися незграбністю, увага до національної культури базувалась на бажанні довести, що їх народ не гірший від інших. З часом, пошук свого місця в загальному європейському середовищі привів до усвідомлення своєї соціально-економічної й культурної самобутності. Без перебільшення М.П. Драгоманова можна назвати людиною, що мала першочерговий вплив на розвиток української громадської думки і надала українському руху нове спрямування.

Література

1. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991.
2. Драгоманов М.П. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991.
3. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991.
4. Драгоманов М.П. Промова про М.А. Максимовича // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів: НТШ, 1899. – Т. 1.
5. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
6. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881.
7. Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Женева, 1881.
8. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. – Женева, 1877.
9. Лист М.П. Драгоманова до «Старої громади» від 3–12 лютого 1887 р. // Архів М. Драгоманова. – Т. 1.
10. Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров. Очерк житєписний // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2.
11. Лотоцький О. П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – Т.2.

Козуб Л.В. Оценки в наследии М.П. Драгоманова украиноведческих аспектов украинского национального движения первой половины XIX в.

Комплексно досліджено изучение и освещение М.П. Драгомановым украиноведческих разработок известных деятелей первой половины XIX ст. в Украине. Проведен критический анализ многочисленных разработок М.П. Драгомановым данной темы.

Ключевые слова: Драгоманов М.П., Украина, XIX век, украиноведение.

Kozub, L.V. M.P. Dragomanov's heritage viewed against the appraisal of Ukrainian studies aspects of Ukrainian national movement in the first half of the 19th century

The complex investigation of the Ukrainian studies developing facilitated by well-known personalities in the first half of the 19th century in Ukraine and its interpretation by M.P. Dragomanov.

Key words: Dragomanov M.P., Ukraine, XIXth century, the knowledge about Ukraine.

Проблема використання праці військовополонених у важкій промисловості України в умовах Першої світової війни 1914–1917 рр.

Висвітлюється проблема використання праці військовополонених Першої світової війни у важкій промисловості українських губерній. Розглянуто історіографію проблеми, наведено дані використання праці військовополонених у кам'яновугільній, гірничовидобувній та металургійній промисловості.

***Ключові слова:** військовополонені, Перша світова війна, важка промисловість, українські губернії, робоча сила.*

Військова повинність п'ятнадцяти мільйонів чоловіків у Російській імперії протягом перших трьох років Першої світової війни створила гострий брак трудових ресурсів та призвела до зменшення обсягів виробництва у багатьох важливих секторах економіки. У цьому відношенні Росія не виділялася посеред інших воюючих країн. Традиційним для країн учасниць у Першій світовій війні були і методи, користуючись якими, російська влада вирішувала проблему дефіциту трудових ресурсів у промисловості країни: використання праці захоплених у полон солдат ворога.

На це вказав ще Й. Щербина один із перших дослідників складу промислових робітників на території українських губерній в роки Першої світової війни [1]. Він вважав, що саме завдяки мобілізації на фронт до 40% робітників промисловості влада прийняла рішення про використання праці селян, жінок, ремісників та військовополонених. Монографія Й. Щербини написана на багатому джерельному матеріалі, містить чимало цінної інформації, достатню кількість статистичних зведень та ґрунтовні висновки. Вона і сьогодні залишається одним із базових досліджень у даному напрямі [2,11].

Серед сучасної української історіографії особливе місце посідає робота О. Реєнта і О.Сердюка «Перша світова війна і Україна» [3]. У першому розділі даного дослідження історики наводять факти використання військовополонених у промисловості. Про те не більше.

Загалом, проблема залучення військовополонених для роботи у промисловості в роки Першої світової війни на території українських земель залишається фактично недослідженою. Хоча б частково заповнити цю прогалину у вітчизняній історіографії і ставиться за мету у даній статті.

Із початком військового конфлікту, кожна країна мобілізує усі свої ресурси на забезпечення потреб ведення війни. У цьому контексті

Російська імперія не була винятком. Важливого значення у той період набуває у першу чергу промисловість категорії «А» – важка промисловість. До важкої промисловості країни у розглядуваний період 1914–1917 рр. належали: кам'яновугільна (паливна), металургійна, гірничовидобувна промисловості та машинобудування. Подальший розвиток цих галузей визначав оборонні можливості країни.

Перебуваючи у складі Російської імперії, Україна мала, як зазначає проф. О. Ресент, потужний паливно–металургійний комплекс. І забезпечення нормального функціонування цього комплексу полягало у наявності трудових ресурсів у вигляді робочої сили на ринку [3,56]. Як відомо, із перших місяців війни почався процес скорочення трудових ресурсів внаслідок мобілізації робітників промислових підприємств на фронт. На той час спостерігаються суттєві зміни на ринку робочої сили. У 1914 році повільно зменшувалася чисельність робітників промисловості. У 1915–1916 рр. даний процес проходив досить стрімко.

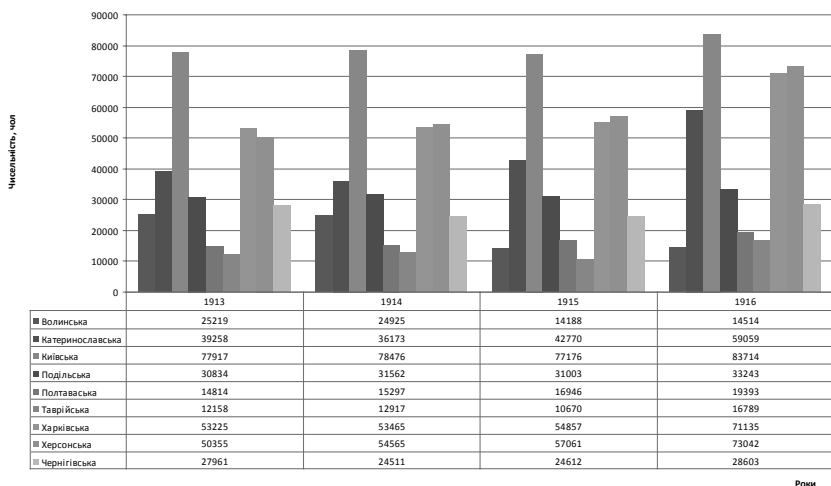

Рис. 1. Динаміка зміни чисельності робітників промисловості в українських губерніях протягом 1913–1916 рр. [1,75].

Отже початок 1914 року для українських губерній характеризується зменшенням чисельності робітників промисловості (Волинська, Катеринославська, Чернігівська) або їх збільшенням (Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська). У 1915 році ця тенденція дещо змінюється. Для Катеринославської, Полтавської, Харківської Херсонської, Чернігівської губерній значно зросла кількість робітників у промисловості, а для Волинської, Київської, Подільської, Таврійської губерній значно знизилася кількість робітників. Поясненням цьому явищу є той факт, що дані розрахунки є абсолютними явищами. І коли йдеться про певне зменшення чисельності робітників то тут ситуація пов'язана як із мобілізацією населення до армії так і неможливістю швидко замінити вибувших робітників. Ситуація у Волинській та Подільській губернії на нашу думку пояснюється евакуацією частини підприємств вглиб країни через поразки військ навесні–влітку 1915 р., а також існуванням

такого явища як біженства яке зменшувало не тільки ринок робочих рук поряд із мобілізацією, але і зменшувало кількість населення в регіоні.

Так, у перший рік війни чисельність робітників у промисловості скоротилося до 27% від довоєнного контингенту[3,60]. Таким чином, для промислового сектору економіки українських губерній 1914–1917 рр. характерна криза у відсутності нових трудових ресурсів замість вивбухших на фронт. Більшість дослідників відзначають той факт, що із скороченням кількості робітників на підприємствах, відбулося різке скорочення кваліфікованих кадрів. Особливо це стосується інженерних спеціальностей, які традиційно заміщувалися на підприємствах України іноземними спеціалістами. У той же час іноземні фахівці за різних обставин були вимушені або покинути Російську імперію, або ж були інтерновані в якості військовополонених. Отже зменшення загальної чисельності робітників призвело до зменшення кваліфікованого складу, особливо спеціалістів середньої ланки та інженерів.

За таких умов власники підприємств мусили шукати інші засоби по залученню трудових ресурсів. Одним із них і було використання праці військовополонених.

Із початком військових дій на Південно–Західному фронті у серпні 1914 року та успіхами російської армії у напрямі просування по ворожій території до Києва стали прибувати перші партії військовополонених. Саме тут вони проходили реєстрацію та розподілення за місцями інтернування. У місті Києві діяв єдиний в Україні центральний збірний пункт військовополонених. З метою пропорційного розподілення військовополонених, вони проходили реєстрацію та направлялися у різні губернії країни. За різними даними, через територію України за період між серпнем 1914 та червнем 1915 рр. пройшло біля 500 тис. військовополонених. З яких біля 30% залишилося на території українських губерній [17,2].

Зменшення трудових ресурсів змусила промисловців шукати нові шляхи їх поповнення. Одним із таких шляхів стала можливість залучення військовополонених на роботи у промисловості. Велика кількість полонених, яка постійно поступала до українських губерній, внаслідок успіхів Російських військ на Південно–Західному та Кавказькому фронтах, створювала сприятливі передумови до поліпшення стану із робочою силою для власників промислових підприємств. З іншого боку на отримання полонених очікували і земельні приватновласники, які і створювали конкуренцію промисловцям у даному питанні. Через те, що українські губернії загалом були аграрно–індустріальними регіонами, тому і прерогатива отримання полонених належала землевласникам. У той же час, промисловці зверталися до уряду та військової влади із проханням про отримання партій військовополонених для забезпечення своїх потреб у робочій силі.

Перші звернення про отримання військовополонених датуються початком 1915 р. Інтенсивність цих звернень посилювалася до кінця року. І вже на початку 1916 року звернення від промисловців мають масовий характер. Це, насамперед, пояснюється станом ринку праці та кон'юктурою ринку, яка склалася у той час. На відміну від інших галузей економіки, промисловці добилися затвердження норми для отримання відстрочки певної кількості робітників. Тому і залучення військовополонених до робіт на першому етапі – 1915 р. носило вибіркового характеру, але на другому етапі – у 1916 р. воно стало носити масовий характер. Поява кризи на ринку робочої сили пояснювалася як відсутністю вільних трудових ресурсів через мобілізацію робітників до армії, а також збільшенням об-

сягів виробленої продукції важкої промисловості, внаслідок збільшення попиту на неї в умовах війни. Тому, на наш погляд звернення до влади промисловців носило обґрунтований економічний характер. Залучення полонених дозволило зберегти темпи розвитку окремих галузей промисловості, в основному важкої.

У основній свої масі звернення промисловців до влади для отримання військовополонених мали за мету збільшити чисельність робітників. Окремі з них намагалися використовувати військовополонених як засіб впливу на способи організації праці, збільшення дисципліни і як наслідок зменшення виступів робітників.

У праці «Матеріали по учету рабочего состава и рабочего рынка», виданій Центральним воєнно-промисловим комітетом, відзначалося: «... На початку війни, а також у 1915 р., незважаючи на тяжкі умови ринку праці, все ж таки можна було знайти російських робітників. Як ми відзначали, протягом 1915 р. на кам'яновугільні копальні було залучено близько 70 тис. робітників, у тому числі до 50 тис. російських робітників. Село, бідне робітниками, все ж таки мало можливість надсилати деяких з них на ринок. На початок 1916 р. ринок праці повністю вичерпався і поповнення робітничого складу проводилось протягом року виключно за рахунок військовополонених, жінок і підлітків — у цьому особливість 1916 р.» [13,26].

Уперше Рада з'їзду гірничопромисловців звернулася до уряду з проханням щодо використання праці військовополонених 25 січня 1915 р. Гірничопромисловці висловлювали побажання, на отримання від уряду на копальні до 40 тис. військовополонених. За їхніми підрахунками, це дало б змогу збільшити місячний видобуток мінерального палива на 30 млн. пудів. [3,22].

Реакція влади на прохання промисловців була досить різною. І визначалася насамперед роллю підприємства для обороноздатності країни. Так, у найбільш вигідному становищі знаходилися підприємства важкої промисловості. Через їх надзвичайну важливість для забезпечення потреб фронту, а також через можливість лобювання їх інтересів Військово-промисловими комітетами. Тому першим кроком для забезпечення промислових підприємств робочою силою стало задоволення клопотання Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щодо надання безплатного проїзду всім тим, хто виявив бажання працювати на шахтах Донбасу. На початку серпня 1914 р. міністр внутрішніх справ надіслав на ім'я губернаторів Московської, Калузької, Тульської, Орловської, Рязанської, Воронежської, Нижегородської, Смоленської, Чернігівської, Тамбовської, Курської та Самарської губерній телеграму такого змісту: «Уряд вважає можливим надати робітникам безплатний проїзд у межі Донецького району за посвідченнями, виданими повітовими управліннями, земськими начальниками через волосні управління для подання в залізничні каси...». Далі в телеграмі зазначалося, про необхідність повідомлення про це населення відповідними місцевими органами. Зазначене розпорядження уряду діяло до 1 січня 1915 р. За цей час до Донбасу приїхало кілька десятків тисяч робітників.

Але потрібно відмітити, що на початку розробки концепції використання військовополонених на роботах в економіці країни, влада виступала проти використання полонених на промислових підприємствах. У той же час спрямовуючи полонених на роботи у сільське господарство. Конкуренція між сільським господарством і промисловістю в отриманні військовополонених характерна протягом всього розглядуваного періоду.

Спочатку дане протистояння відбувалося під час обговорень можливостей залучення військовополонених у економіку, а згодом перейшло у фазу відкритої боротьби, коли досить велика кількість військовополонених з'явилася на ринку робочої сили, внаслідок успіхів російської армії. Не зважаючи на це промисловці завжди програвали ці протистояння. Результатом їх численних прохань була можливість користуватися до 30 % військовополонених залучених на інших роботах в імперії.

Конкуренція між галузями економіки не сприяла збільшенню кількості військовополонених залучених у промисловості. Пріоритетним напрямком із забезпечення робочою силою, на думку влади, все ж таки залишалося сільське господарство. Такий стан речей не дозволяв промисловості розраховувати більше ніж на 30 % від загальної чисельності працюючих військовополонених. Тим самим, забороняючи збільшувати кількість робітників у основних сферах виробництва. Слід відмітити, що промисловці не достатньо раціонально користувалися економічним потенціалом військовополонених. Так, на початку 1915 року перевага надавалася представникам слов'янським національностей, відкидаючи мадяр, турків та німців, завдяки існуванню заборони на використання їх у промисловості. Хоча серед останніх була досить велика кількість кваліфікованих спеціалістів різних галузей. Особливо це стосувалося офіцерів, яких відповідно до Газзької конвенції не мали права змушувати працювати, але вони мали право бути найняті, як спеціалісти на загальних засадах. Нехтування кваліфікацією та спеціалізацією військовополонених призводило до екстенсивної організації праці у промисловості. Лише наприкінці 1915 року, була відмінена норма про заборону використання німців та мадяр у промисловості.

Насамперед, відміна даної норми була пов'язана із двома основними факторами: з одного боку, практика використання виключно військовополонених слов'ян не реалізувала тих очікувань, на які сподівалися промисловці, а з другого боку, необхідність у заміні вибувших на фронт робітників, переборювало вороже ставлення до неслов'янських національностей. І як показала практика, ефективність праці слов'ян від не слов'ян нічим не відрізнялася. Російській владі хотілося сподіватися, що національність впливала на старанність та відповідальність при виконанні військовополоненими своїх обов'язків. Але реалії були іншими.

Загальні підходи по використанню військовополонених у промисловості влада викладала в численних нормативних документах, які визначали режим організації праці полонених. Серед них необхідно відмітити: «Правила про відпуск військовополонених на роботи у приватних промислових підприємствах», «Правила про допуск військовополонених на роботи з будівництва залізних доріг приватними особами», «Правила про порядок надання військовополонених для виконання казенних та громадських робіт», а також численні вказівки Військового міністерства, Головного управління Генерального штабу, штабів військових округів (у нашому випадку Київського, Одеського), Міністерства внутрішніх справ, постанови, інструкції, правила, що видавали губернатори, земства, адміністрації заводів, залізничних доріг та інших підприємств, на яких працювали військовополонені.

У Військовому міністерстві були складені «Правила про відпуск військовополонених для робіт у приватних промислових підприємствах», які були затверджені 17 березня 1915 р. [4,28]. Військовополонені виділялися лише для великих гірських, гірничозаводських, фабрично-заводських й інших промислових підприємств, при цьому на кожне з них відправляли-

лося не менш 25 чоловік, але й не понад 15% від загальної чисельності робітників. У правилах вказувалося, що військовополонені відпускаються винятково для роботи за плату. Однак зі свого заробітку вони могли одержати не більше 20 коп. у день, і лише ті, які виявлять «старанність у роботі». Третя частина заробітної плати підлягала відрахуванню в скарбницю, а що залишалося розподілялося на транспортування, охорону й утримання військовополонених.

За «приспособлення правил до потреб промисловців» висловився Всеросійський з'їзд представників військово–промислових комітетів, проведений 25–27 липня 1915 р. У зв'язку з такими побажаннями правила від 17 березня 1915 р. були дещо змінені. Відрахування в скарбницю із заробітку військовополонених були скорочені й установлені в розмірі 25%. Виконане було й побажання про зняття із сільського господарства та передачу у промисловість до 100 тис. робітників–військовополонених. У листопаді 1915 р. відбувся з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який висловився за повне скасування відрахувань у скарбницю [5,8].

Свої вимоги про розширене застосування примусової праці військовополонених у промисловості підприємці підкріплювали й таким важливим аргументом, як необхідність боротьби зі страйковим рухом. У доповіді «Про потреби кам'яновугільної, антрацитної й металургійної промисловості», представленому Радою з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії міністрові торгівлі й промисловості, відверто відзначалося: «Збільшення числа полонених, працюючих на заводах, буде підставою для поповнення комплексу робітників і в той же час з'явиться одним із засобів для попередження виникнення страйків» [1,58].

Нарешті, поступаючись натиску, скаргам заводчиків і фабрикантів на гостру нестачу робочої сили й незначну продуктивність праці військовополонених, Військове міністерство скасувало з 1 квітня 1916 р. відрахування в скарбницю 25% їхнього заробітку. Одночасно було дозволено збільшити грошову видачу військовополоненим до 50 коп. у день і поширити цей порядок на всіх військовополонених, що працювали в промисловості, на транспорті, у будівництві й т.д. Даний захід був покликаний збільшити прибуток промисловців та гарантією забезпечення промисловою продукцією армії.

Як свідчать архівні дані організація праці на усіх підприємствах була практично однаковою. Він визначав порядок отримання військовополонених на роботи, доставку до місця робіт, їх розміщення, умови праці.

Необхідно відмітити, що промисловці отримували військовополонених двома шляхами. Перший полягав у направленні запиту до місцевої влади, а інший у отриманні полонених безпосередньо із центрального збірного пункту Дарниця (м. Київ).

Представленість військовополонених у промисловості залежала місця розташування останньої на території українських губерній. Так, важка промисловість в основному розташовувалася у Катеринославській та Херсонській губерніях. Тому і військовополонених на роботах в даних регіонах було більше ніж у інших промислових центрах.

Зміни чисельності промислових робітників в кожній губернії залежали в основному від участі підприємств, що знаходились на її території, у виконанні воєнних замовлень, а також від наближення театру воєнних дій до тієї чи іншої губернії.

Як свідчать дані рис. 2 для перших років війни характерним була стала чисельність робітників, яка наприкінці 1916 року зросла майже у 1,2 рази за рахунок військовополонених.

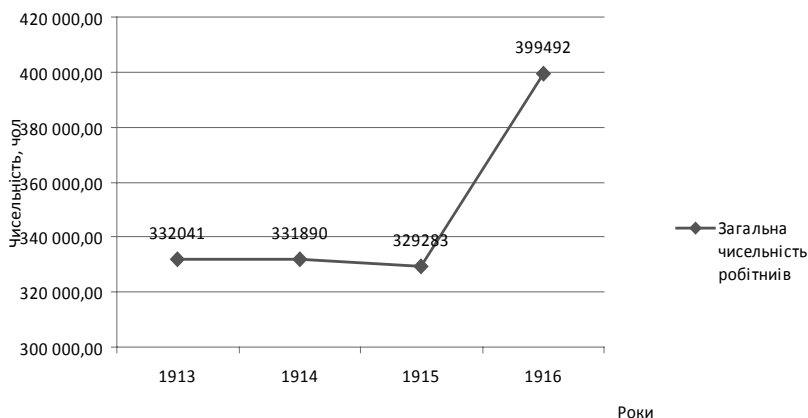

Рис. 2. Динаміка зміни загальної чисельності робітників у 9 українських губерніях у 1913–1916 рр.

Також необхідно зазначити, що важкий промисловий комплекс українських губерній ґрунтувався на кам'яновугільній, металургійній, гірничовидобувній та машинобудівній галузях. Усі вони користувалися працею військовополонених.

У кам'яновугільній галузі як і у промисловості загалом, мобілізація до армії та своєрідність поповнення робочої сили в період війни обумовили зміни якісного складу робітників промисловості.

На вугільних і антрацитових копальнях гостро відчувався дефіцит робочої сили. На 15 серпня 1915 р. на рудниках налічувалося лише 155 тис. робітників, серед них 20 тис. військовополонених (або 12,9% від загальної чисельності робітників), а також невелика частка біженців, скоріше за все з Домбровського кам'яновугільного басейну [7,11682].

Як свідчать дані складу робітників кам'яновугільної промисловості Донецького басейну станом на 1 вересня 1916 р. (на рис.3) чисельність військовополонених досягала 20%.

Таким чином, характерною рисою змін у складі робітників кам'яновугільної промисловості була поява серед них майже 20 % військовополонених. Таку саму тенденцію можливо було спостерігати у гірничій промисловості.

За матеріалами 41-го з'їзду гірничопромисловців півдня Росії (Донбасу й Придніпров'я), який відбувся у грудні 1916 р., питома вага різних категорій робітників гірничопромислових підприємств становила в залежності від категорії від 0,48 до 45,07% (рис.4). На долю військовополонених припадало 23,95%.

На вугільних та антрацитових копальнях відбувалися також зміни чисельності робітників (Рис. 5.) На липень 1914 р. їх кількість складала 202960 чол і до серпня 1915 року спостерігалось зменшення їх чисельності у 1,3 рази. Лише починаючи з січня 1916р відбулося зростання кількості робітників і вже на вересень 1916 оку він перевищував у 1,6 разів показник липня 1914 року і у 1,44 рази на лютий 1917 р зростає чисельність робітників на лютий 1917 р.

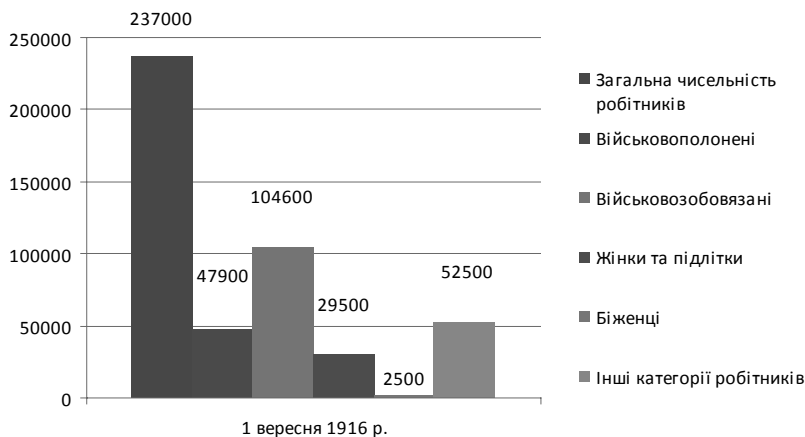

Рис. 3. Чисельність військовополонених на кам'яновугільних та антрацитових копальнях Донецького басейну на 1 вересня 1916 р. [8,арк.48].

Починаючи з серпня 1915 р. збільшення чисельності робітників було обумовлено саме за рахунок використання праці військовополонених, яких на лютий 1917 року було вже 69858 чол.

У наступні місяці чисельність робітників вугільних та антрацитових копалень зростає й наприкінці лютого 1917 р. досягла 291 686 осіб [3,34], але із збільшенням загальної кількості гірників їх якісний склад тільки погіршувався. З наведених вище даних видно, що військовополонені становили близько 29 % усіх робітників. Ще показовішим було співвідношення окремих категорій гірників. Серед вибійників військовозобов'язані становили 65,37 % від загальної кількості, військовополонені – 14,22 %, а загалом майже 80 % [9,арк.84].

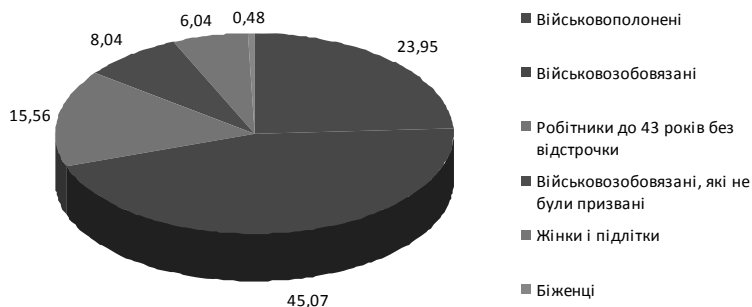

Рис. 4. Питома вага військовополонених серед різних категорій робітників гірничої промисловості півдня Росії (Донбасу і Придніпров'я), кінець 1916 р. [5,10].

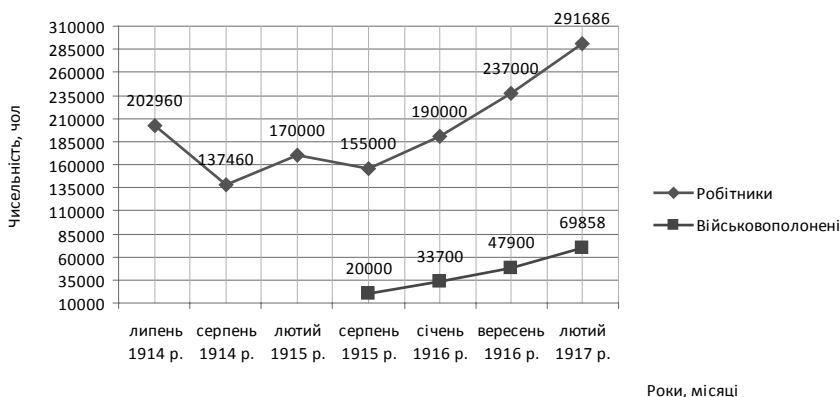

Рис. 5. Динаміка зміни чисельності робітників та військовополонених на кам'яновугільних та антрацитових копальнях Донбасу

Все це свідчить про зростання в кам'яновугільній промисловості Донбасу кількості військовополонених, на яких поширювався позаекономічний примус.

Отже, вугільна промисловість України трималася переважно на примусовій праці. Кваліфікаційний рівень кадрового контингенту гірників різко знизився. Зросла кількість працюючих жінок і підлітків, біженців а також військовополонених. Як у вугільній промисловості в основному використовувалися в якості чорноробів та шахтарів, де не вимагалось наявності спеціальних навиків для роботи. Збільшення їх кількості у цьому секторі економіки було обумовлено проблемами із паливом та нестачею робочої сили через мобілізації.

Ще більш значним, ніж у вугільній промисловості, була питома вага робітників–військовополонених в основних професійних групах гірничо-видобувної промисловості: залізорудної й марганцевій.

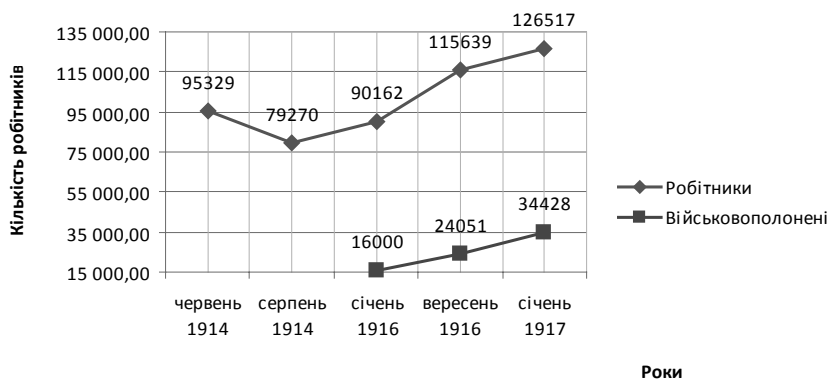

Рис. 6. Динаміка змін чисельності робітників і військовополонених у металургійній (Донецький регіон) промисловості [10,арк.111].

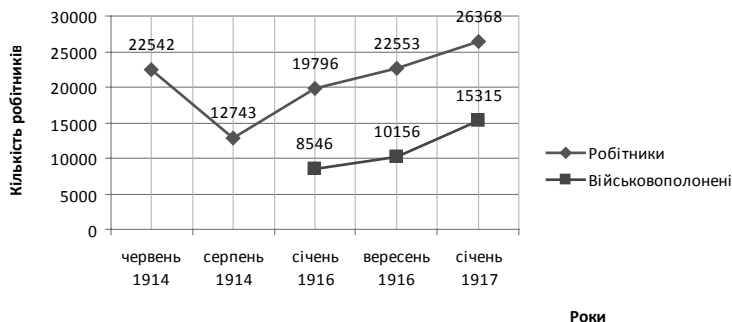

Рис. 7. Динаміка змін чисельності робітників і військовополонених у залізорудній (Криворізький регіон) промисловості.

Найбільшого удару по галузі завдала мобілізація запасних військовозобов'язаних, наслідком якої стало різке скорочення чисельності кваліфікованих робітників і виробництва продукції у цілому. Згодом робітничий контингент, хоча й повільно, зростав і навіть перевищив довоєнну чисельність.

Наведені дані свідчать про втрати серед кадрового складу залізорудної до 40% та металургійної промисловості до 30%. Працю кваліфікованих робітників стали заміняти працею військовополонених.

Аналогічне становище було і на гірничих підприємствах України, де на 1 лютого 1917 р. військовополонені та біженці становили 61,2%. На окремих металургійних заводах їх було ще більше. Так, на Донецько-Юр'ївському заводі — 78%, на Кадіївському — 74%, на Маріупольському — 70% [11,арк.26].

Таким чином, структурі робітників заводів (рис.8) виділося три категорії робітників: військовополонені, військовозобов'язані, жінки і підлітки.

Рис. 8. Схема кадрового складу металургійних заводів

Вже на 1 лютого 1917 р. на заводах налічувалося 119618 тисяч робітників, серед яких кількість військовополонених досягла рекордного рівня — 34 тис. осіб.

Перша світова війна істотно вплинула на роботу металургійних і металообробних заводів країни. З одного боку, вона привела до згортання стабільно сприятливої кон'юнктури в галузі. Різкий ріст попиту на метал забезпечив заводи постійними замовленнями, високі ціни й урядові аванси

дозволяли мати в наявності достатню кількість оборотних коштів. З іншого боку, мобілізації в армію значно звужили ринок робочої сили, створюючи проблему недостачі робочих рук. Крім того, паливна й залізнична кризи ускладнювали «нормальну» роботу промисловості, це сприяло до залучення військовополонених для роботи на металургійних заводах.

Станом на 1 лютого 1917 року на металургійних заводах Донбасу і Придніпров'я працювало від 3139 тис. військовополонених (Юзівський завод) до 4931 тис. чоловік (Олександрівський металургійний завод).

Докладніші дані щодо кадрового складу робітників на основних металургійних заводах Донбасу й Придніпров'я наводимо в рис. 9 [12,15510–15511].

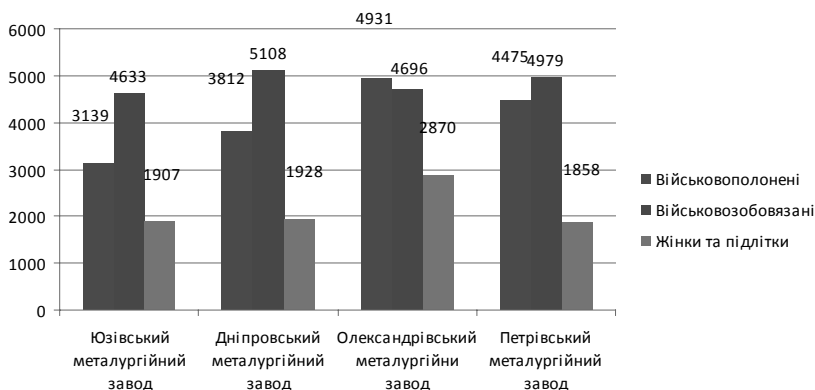

Рис. 9. Чисельність військовополонених на основних металургійних заводах українських губерній на 1 лютого 1917 р.

Таким чином, військовополонені складали близько 30 % загальної чисельності робітників металургійних заводів.

Як було відмічено раніше, влада приділяла значну увагу національному складу військовополонених. Спочатку адміністрація підприємств віддавала перевагу представникам слов'янських народів. І лише починаючи з 1916 р. на окремих заводах масово з'явилися військовополонені інших національностей. Так на Нікополь–Маріупольському заводі, наприклад, на 1 березня 1917 р. налічувалося 1420 австрійців, 562 німці, 240 турків.

Охороні військовополонених на роботах у промисловості приділяли досить багато уваги. Це було насамперед пов'язано із характером робіт на яких вони були задіяні. Для запобігання їхнім втечам військовополонених з робочих місць, адміністрація підприємств утримувала солдатські команди [3,46]. Відповідно до вказівки Міністерства внутрішніх справ від 21 лютого 1915 р. спілкування з військовополоненими, не викликані виконанням службових обов'язків, повинні були розглядатися як державний злочин [14,арк.35]. В іншому циркулярі від 14 липня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ зажадало, щоб військовополонені, яких направляли на роботу в гірничозаводські підприємства, були розміщені в казармах і не спілкувалися з місцевими робітниками [15,арк.21]. Військовополонені не мали права висувати адміністрації які-небудь вимоги; відмова або самовільне залишення роботи каралося утриманням на суворому тюремному режимі в період перебування в полоні. Центральна влада й місцева

адміністрація не втомлювалися нагадувати про необхідність самого суворого дотримання встановленого порядку утримання військовополонених [16, арк. 69].

За матеріалами про положення військовополонених слов'янських національностей, зібраним правлінням Союзу чехословацьких товариств у Росії й Руською народною радою Прикарпатської Русі, у грудні 1916 р. була складена записка А. А. Брусилова начальникові штабу Ставки генералові Алексеєву, у якій вказувалося на численні факти загибелі в таборах військовополонених, причина яких полягала в тому, що військовополонені «виявилися в положенні рабів, голодних, босих, напівголих, нерідко хворих, змушених виконувати непосильну працю й виносити нелюдське ставлення» [13, 27]. Ця записка, як і інші документи, що характеризують положення військовополонених у Росії, була відома лише вузькому колу вищих чиновників, і до друку факти, що містилися в ній, звичайно, не потрапляли. Але, становище військовополонених на роботах практично нічим не відрізнялося від становища і умов праці російських робітників. Тому можна стверджувати, що дані групи знаходилися у паритетному становищі. Дана теза підтверджується великим фактичним матеріалом.

Таким чином, залучення військовополонених для робіт у промисловості було економічно обґрунтованим явищем. Зменшення трудових ресурсів у промисловості, а також криза із матеріально-технічним забезпеченням армії створила умови для використання нового елементу робочої сили, якими і були військовополонені. Нажаль, низький рівень організації праці у промисловості не дозволяв ефективно використовувати військовополонених на різного роду роботах. Це було насамперед пов'язано із відсутністю як у влади так і у промисловців концепції, яка б визначала способи ефективного залучення військовополонених у економіку українських губерній. Усі ж нормативні документи лише регулювали сферу практичної реалізації «питання військовополонених».

Необхідно також відмітити, що на відміну від всієї території Російської імперії, становище військовополонених на територіях українських губерній відповідало духу Гаазької Конвенції. І використання робочої сили військовополонених, тим паче на промислових об'єктах Донбасу та Кривого Рогу не було аномалією Першої світової війни, і винаходом російської влади. Німеччина та Австро-Угорська імперія використовували полонених солдат ворожих армій, і на відміну від російської влади, лише за рідким випадком дозволяли військовополоненим ту ступінь взаємодії з місцевим населенням, якою користувалися військовополонені в Росії, особливо при виконанні будь якого роду робіт.

Також необхідно відмітити, що влада на місцях намагалася створити нормальні умови з використання робочої сили військовополонених, незважаючи на велику конкуренцію між різними галузями економіки а також роботодавцями. Хоча дотримання умов Гаазьких домовленостей і відбувалося але вони порушувалися неодноразово за виникненням військової чи економічної необхідності.

Джерела та література

1. *Щербина Й.Т.* Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 роках. – К.: Видавництво АНУРСР, 1963. – 363 с.
2. *Рєнт О.П., Янишин Б.М.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз// Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–33.
3. *Рєнт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза., 2004. – 472 с.

4. Овчинников И.А. Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работы и других правил и постановлений, относящихся до военнопленных. – Петроград: Государственная Типография. – 1916. – 49 с.
5. Труды 41 съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1916. – Т.2.
6. Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. – 1916. – № 3–5.
7. Горно-заводское дело. – 1915. – № 31.
8. Державний архів Луганської області. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.159.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.1.
10. ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.208.
11. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.57. – Оп.1. – Спр.12.
12. Горно-заводское дело. – 1917. – № 11–12.
13. Клеванский А. Военнопленные Центральных держав в царской и революционной России (1914–1918 гг.)// Интернационалисты в боях за власть Советов. – М.: Мысль, 1965.
14. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3686.
15. ДАДО. – Ф.152. – Оп.1. – Спр.4.
16. ДАДО. – Ф.1246. – Оп.1. – Спр.30.
17. Русское слово. – 17 июня. – 1915.

Каплин Д.С. Проблема использования труда военнопленных в тяжелой промышленности Украины в условиях Первой мировой войны 1914–1917 гг.

Освещается проблема использования труда военнопленных Первой мировой войны в тяжелой промышленности украинских губерний. Рассмотрена историография проблемы, приведены данные использования труда военнопленных в каменноугольной, горнодобывающей и металлургической промышленности.

Ключевые слова: военнопленные, Первая мировая война, тяжелая промышленность, украинские губернии, рабочая сила.

Kaplin, D.S. Problem of using prisoners of war in the Heavyindustry of Ukraine in the conditions of the First world war 1914–1917

Article is devoted a problem of using prisoners of war of the First World War in the heavy industry of the Ukrainian provinces. The problem historiography is considered, given uses of work of prisoners of war in coal, mining and an iron and steel industry are cited.

Key words: prisoners of war, the First World War, the heavy industry, the Ukrainian provinces, a labour.

Роль громадсько-політичної діяльності В.Липинського у формуванні його науково-історичної концепції

Аналізується еволюція науково-історичних поглядів В. Липинського, що формувалися та трансформувалися під безпосереднім впливом його громадсько-політичної діяльності. Особлива увага приділяється зв'язку історичного та політичного мислення В. Липинського. Досліджуються чинники, що вплинули на формування державницького концептуального підходу науковця до історичного аналізу.

Ключові слова: громадсько-політична діяльність, державотворення, державницька науково-історична концепція.

Непересічний український мислитель, науковець-історик, громадський та державний діяч, автор оригінальних історичних, політологічних та соціологічних концепцій початку ХХ ст. В'ячеслав (Вацлав) Казимирович Липинський тривалий час лишався маловідомим в Україні не лише широкому загалу, а й більшості вчених. Його праці довго перебували в «спецхранах», а тому глибоке дослідження його наукової спадщини розпочалося лише з кінця 80-их років минулого століття.

Провідними напрямками сучасної історичної науки є вивчення переломних етапів української історії. Серед них – національно-визвольні змагання українського народу. В сучасних умовах розбудови суверенної демократичної України, коли чи не найголовнішим завданням стало визначення напрямів державного будівництва, зростає необхідність вивчення й критичного осмислення історичної та науково-історичної спадщини. З цього погляду всебічний аналіз формування історичних поглядів В. Липинського у зв'язку з його громадсько-політичною діяльністю видається нам особливо актуальним.

Дана наукова розвідка здійснена відповідно до науково-дослідної теми «Духовний розвиток України у ХІХ – ХХ столітті», що розробляється колективом кафебри українознавства та гуманітарної підготовки Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Спадщина В. Липинського залишається актуальною. Вона може бути дієвим теоретичним і практичним підґрунтям у процесі розбудови незалежної України, здійснення її політики, зокрема у формуванні державної ідеології та вихованні почуття національної гідності у громадян. Систематизація та аналіз численних наукових і публіцистичних праць, епістолярної спадщини цього діяча, дасть можливість повніше використати його доробок у дослідженнях з історії, політології,

соціології, історіософії, релігієзнавства, а також у розв'язанні багатьох проблемних питань сучасного життя.

Вивчення історіографії поставленої у статті проблеми показує, що досі науковцями робилися спроби дослідити окремо або історичні праці науковця, або його історіософський світогляд, або запропоновані ним філософські чи політологічні ідеї. Вивчалися й окремі періоди громадсько–політичної діяльності В. Липинського. Зокрема, науково–історична концепція та праці В.Липинського останніми роками досліджувалися такими вченими, як В. Масненко [1;2], І. Гирич [3;4], Ю. Вільчинський [5], В. Смолій та В. Ричка [6]. Політологічна, історіософська та соціологічна спадщина В. Липинського знайшла своє відображення у статтях К. Галушка [7], І. Тукаленко [8], О. Шморгуна [9], В. Потульницького [10], В. Бурлачка [11], С. Приходька [12], Є. Пизюра [13], Ф. Турченка та Н. Заліської [14] тощо. Релігієзнавчі зацікавлення В.Липинського вивчали Б. Лобовик [15], Л. Кондратик [16]. Громадсько–політичну та державну діяльність В. Липинського досліджували Ю. Терещенко [17], Т. Осташко [18;19]. Були певні спроби й узагальненого погляду на постать В. Липинського [20;21;22]. Публікувалися також невідомі раніше вітчизняним історикам роботи науковців із діаспори, як–от статті Я. Пеленського [23], Д. Чижевського [24], В. Заїкина [25].

Об'єктом же нашого дослідження стало вивчення взаємозв'язку громадсько–політичної діяльності Липинського та формування його науково–історичної концепції. Тому мета статті – розглянути еволюцію методологічних підходів до історичного аналізу В'ячеслава Липинського і з'ясувати, коли саме сформувалася його історична концепція та наскільки до цього спричинилося державотворення часів визвольних змагань і громадсько–політична діяльність науковця у пореволюційний період. Адже, як наголошує В. Масненко, саме у політичному мисленні Липинського слід шукати витоки тих методологічних новацій, які він запропонував у ділянці історичних дослідів [2,38–39].

Сучасні українські науковці не одностайні щодо ролі видатного вченого в історіографічному процесі. Так, зокрема, історики І. Гирич, В. Потульницький вважають В.Липинського фундатором державницького напрямку в українській історіографії. Скажімо, на думку І. Гирича, період існування державницької школи в чистому вигляді – це, власне, післяреволюційний період життя і діяльності В. Липинського (1920–1931 рр.). Самого ж В. Липинського І. Гирич називає «найяскравішим представником державницької концепції історії України», який витворив самостійний напрям у нашій історіографії [4,34–35]. В. Потульницький, визнаючи В. Липинського основоположником державницької історіографічної концепції, вважає, що він представляє лише одну з її течій – консервативну [10,37].

Досить своєрідними та цікавими є підходи Я. Дашкевича до інтерпретації даної проблеми. Виходячи з власного бачення тенденцій розвитку історичної науки у передвоєнний та пореволюційний час, він відносить В. Липинського до групи «пізніших державників», або «новоявлених істориків–державників», що сформувалася після поразки національно–визвольних змагань 1917 – 1920 рр. На його думку, засновником національно–державницької течії в українській історичній науці слід вважати М. Грушевського (як відомо, більшість сучасних істориків стоїть на позиції, що М. Грушевський є представником народницького

історіографічного напрямку) [21]. Липинський же презентує окрему своєрідну методологічну течію державницької школи. Таке твердження ґрунтується на переконанні, що власне національно–державницький напрям в українській історіографії утвердився ще у 1898 – 1904 рр. Близької позиції дотримується й історик В. Масненко, для якого В. Липинський є представником консервативно–елітарної течії державницького історіографічного напрямку [1,48]. Тут слід зауважити, що цілком слушним є висновок дослідника В. Матяха, котрий стверджує, що становлення державницького напрямку в українській історіографії в цілому є нерозкритою сторінкою в історії нашої історичної науки. Відсутня навіть єдина думка, ким і коли він був заснований [26,59–60].

Для переважної більшості сучасних дослідників генеза методологічних підходів В. Липинського–історика уявляється як певний еволюційний процес (лише В. Смолій та В. Ричка вважають, що всі його історичні праці написані з позицій державницького напрямку [6,143]). Нам також видається слушною точка зору про еволюційність історичних поглядів В. Липинського, оскільки серйозний аналіз його наукової спадщини, а також вивчення його громадського–політичної діяльності дає змогу простежити генезу теоретичної думки вченого та її прямий зв'язок із досвідом громадсько–політичної та державної роботи, котрий В. Липинський набував у революційний та пореволюційний період.

Громадсько–політичну діяльність В. Липинський розпочав ще в гімназійні роки, організувавши в польській гімназійній громаді український гурток. Сам Липинський стаж своєї політичної діяльності визначав із 1900 року й пізніше підкреслював, що від самого початку був самостійником [18,119]. Тут слід зауважити, що в підросійській Україні група українських політиків, що відстоювала ідею незалежної української держави, була нечисленною. Більшість учасників тодішнього українського руху підтримувала програму автономії України в складі федерації. Позиція Липинського та його однодумців не просто викликала незрозуміння українського громадянства, а й сприймалася як політичне «божевілля».

Такі політичні погляди В. Липинського вплинули і на початки формування науково–історичного світогляду молодого вченого. Адже перші праці В. Липинського–історика, написані польською мовою («*Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*», 1909 р., «*Z dziejów Ukrainy*», 1912 р.), а також україномовні дослідження, друковані протягом 1908–1912 рр. у «Записках НТШ» та «Літературно–науковому віснику» («Генерал артилерії Великого князівства Руського. З архіву Немиричів», «Данило Братковський, суспільний діяч, письменник XVII ст.», «Аріянський сеймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріянства на Україні» тощо), вже виявляють перші паростки державницьких підходів до історичного аналізу. Однак у цих роботах державні аспекти ще не мають концептуального характеру і не є визначальними в дослідженні історичного процесу. Про творення української держави йдеться принагідно, дослідник торкається лише окремих сторін цього процесу, в основному, тих, що дозволяють йому виразніше показати роль шляхти у Хмельниччині [2,44–45]. Деякі історики, як–от І. Гирич, Я. Пеленський взагалі вважають, що перші історичні праці В. Липинського створені на загальноприйнятій тоді методологічній основі, а його історичне мислення в той період орієнтувалося на Драгоманова та Грушевського [4,36;23,139].

В. Масненко у працях В. Липинського раннього періоду виділяє такі державницькі аспекти: розгляд еволюції української політичної думки, особливо визрівання ідеї створення незалежної держави, державницьке функціональне призначення шляхти, значення Зборівського, Переяславського та Гадяцького договорів у державному виокремленні України. Принагідно згадуються, але не аналізуються «нові форми політичного життя України» [2,45].

Загалом же в ранніх працях В. Липинського українська держава доби Хмельниччини оцінюється як нереалізована можливість. Таким чином, тут простежується більш критичний підхід, ніж у пореволюційному науковому доробку.

Справжній перехід Липинського на державницькі методологічні засади слід пов'язувати із подіями світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Великою мірою цей процес тісно переплітався із набуттям В. Липинським безпосереднього досвіду громадсько-політичної та державної діяльності в цей буремний період української історії.

Першу світову війну В. Липинський зустрів у лавах російської армії. Брав участь у східно-прусській кампанії в складі другої російської армії генерала Самсонова, яка закінчилася поразкою. У 1915 р. через хворобу був переведений до кінних резервів. У їх складі служив у Дубні, Острозі, а потім – у Полтаві. Саме там його в якості начальника кінного резерву на Павлинках і застала Лютнева російська революція [27,21]. У Полтаві В. Липинський поринає в політичну діяльність. Повалення російського самодержавства і початок національного відродження України він зустрів із захопленням, проте соціалістичних ілюзій більшості провідних діячів Центральної Ради не поділяв. Узяв безпосередню участь в українізації кавалерійської військової частини на Полтавщині, однак наštовхнувся на небажання Генерального Секретаріату України затвердити її офіційно як українське збройне формування. Був делегатом I Всеукраїнського військового з'їзду, однак там демагогія промовців відшттовхнула його [21,32].

Навесні 1917 р. у Полтаві поряд із іншими громадськими організаціями виникла й Українська військова громада. Брак документів не дозволяє точно встановити ініціаторів та час її створення, однак достеменно відомо, що в травні 1917 р. вона вже функціонувала. Тоді ця організація рішуче виступила за створення в тилкових підрозділах російської армії національних українських формувань. На думку членів громади, створення таких українських корпусів мало сприяти зміцненню фронту та піднесенню бойового духу військ. Улітку 1917 р. Українська військова громада була створена і в Лубнах. Її представники ввійшли до тимчасової ради Селянської спілки Лубенського повіту [28,23].

Деякі дослідники вважають, що товаришем голови Української військової громади в Полтаві, або, навіть, головою був В. Липинський. Такої думки, зокрема, дотримується Я. Дашкевич [21]. Автору даної розвідки не вдалося підтвердити чи спростувати цю поширену думку, оскільки прізвище видатного історика, політолога, громадського діяча ні в періодичній пресі того часу, ні в документах Державного архіву Полтавської області не згадується.

Українська військова громада, незважаючи на свою нечисленність, брала активну участь у політичному та громадському житті Полтавщини. Коли Центральна Рада своїм першим Універсалом 10 (23) червня 1917 р. проголосила автономію України, Полтавська українська військова грома-

да відразу ж визнала Центральну Раду «тимчасовим урядом автономної України» і зобов'язувалася підтримувати її в державотворчій діяльності [28,24]. Після більшовицького перевороту представники Української військової громади однозначно висловилися на засіданні Полтавської міської ради робітничих і селянських депутатів за те, щоб уся повнота влади в Україні належала лише Українській Центральній Раді та її урядові – Генеральному Секретаріату. Як свідчать архівні документи, член військової громади прапорщик Петриченко ввійшов до складу створеного 26 жовтня 1917 р. «Совета революції», який мав стати вищим органом влади на Полтавщині [29,арк.191]. Такою була діяльність Полтавської української військової громади, до складу, а можливо, й до керівництва якої, вірогідно, входив В. Липинський.

Улітку 1917 р. по всій Україні, в тому числі й на Полтавщині, особливої гостроти набуло земельне питання. У свідомості селянської бідноти міцно вкорінився міф щодо необхідності ліквідації приватної власності на землю й розподілу її за принципом зрівнялівки. Ці прагнення підігрівалися агітацією лівих партій, особливо есерівської. Категоричними противниками «чорнопередільних» намірів виступали заможні селяни, які вважали, що посягання на право приватної власності на землю призведе до анархії в аграрних відносинах і посилить розруху в сільському господарстві. Цю позицію поділяв і В. Липинський, який був прибічником приватної власності на землю і розумів, що відстояти свої права заможні селяни можуть лише за умови об'єднання в політичній партії. Саме цей факт і визначив суспільну позицію В. Липинського та його активну участь у заснуванні Української демократичної хліборобської партії (далі – УДХП).

Організаційне оформлення УДХП розпочалося без участі В. Липинського. До комісії, що розпочала процес утворення крайової хліборобської організації, ввійшли Сергій Шемет – брат Володимира Шемета, свого часу член І Державної Думи, а також голова Лубенської повітової земської управи М. Боярський, член цієї управи Л. Климов, агроном В. Шкляр і деякі місцеві діячі. Ця комісія оголосила про утворення нової політичної організації під назвою Українська демократична партія (УДП). Партія з такою назвою існувала ще в 1904–1905 рр., але потім злилася з Українською радикальною партією в об'єднану Українську радикально–демократичну партію (УРДП), зберігаючи при цьому права внутрішньопартійної автономії. Ймовірно, організатори спочатку мали на меті відродження УДП, у програмі якої передбачався викуп поміщицьких маєтків при збереженні приватної власності на землю, а також автономія України в складі федеративної Російської держави. Про існування УДП В. Липинський дізнався від С. Шемета в червні 1917 р., познайомившись із ним на хліборобському з'їзді в Полтаві. Липинський став членом Управи партії та організував у Полтаві її відділ [14].

29 червня 1917 року в Лубнах у приміщенні Лубенської чоловічої гімназії відбулися установчі збори УДХП, у яких узяли участь близько 800 селян та 200 представників української інтелігенції. Головою зборів обрали Л. Климова, а з проектом програми майбутньої партії виступив С. Шемет [30]. Діяльність партії мала ґрунтуватися на таких фундаментальних принципах: суверенність українського народу; приватна власність як основа народного господарства; парцеляція за викуп поміщицьких маєтків для задоволення потреб малоземельних селян і залишення в руках

попередніх власників такої кількості землі, яку встановить Український сейм [31,63]. Знову ж таки присутність В. Липинського на цих зборах у Лубнах документально не підтверджена, однак, безсумнівно, він цілком поділяв переконання їх учасників, адже саме йому було доручено остаточне редагування партійної програми.

Власне, всього було підготовлено 3 редакції програми УДХП. Їх авторами були В. Липинський, С. Шемет та В. Андрієвський. Планувалося опублікувати всі три проекти, але надрукований був лише один, авторство якого належить В. Липинському. Саме він і став офіційною програмою нової партії. І саме В. Липинський запропонував нову назву партійної організації – Українська демократична хліборобська партія. А представлена ним програма якнайповніше відповідала духу і букві цієї назви [14].

Документ називався «Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії» і базувався на двох засадах: приватна власність на землю і незалежність України.

У 1917 році Українська демократично-хліборобська партія, хоча й не поділяла соціально-політичної програми Центральної Ради, проте не пішла в опозицію й продовжувала підтримувати перший український парламент, оскільки вважала його існування законним. Цей принцип підтримки легітимної української влади, навіть якщо вона не відповідала його політичним поглядам, на думку дослідниці Т. Осташко, характеризував усю політичну діяльність В. Липинського протягом усього періоду національно-визвольних змагань [18,125].

До державної роботи В. Липинського залучив уряд П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Узагалі, за доби Гетьманату послідовна державницька позиція В. Липинського отримала широке визнання тогочасного політикуму. Дмитро Дорошенко писав про це так: «Його авторитет стояв так високо в усіх українських національних партіях взагалі, що ім'я В.К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів, як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого однаке він ухилявся з власної волі» [32,151]. Сам Дмитро Дорошенко, який одержав у кабінеті Федора Лизогуба портфель міністра закордонних справ, пропонував В. Липинському стати товаришем міністра, або ж очолити міністерство. Однак В. Липинський обрав іншу пропозицію – взяти на себе обов'язки посла Української Держави в Австро-Угорщині. В тодішній українській дипломатичній справі це був провідний напрям, оскільки до складу імперії Габсбургів уходили українські та польські землі, що вимагало від уряду Української Держави особливо сильної та активної дипломатії в цьому регіоні. В. Липинський був дуже вдалою кандидатурою на таку важливу дипломатичну посаду, оскільки був добре обізнаний у польській проблемі, мав високий авторитет і серед впливових галицьких кіл, і серед українців гетьманської орієнтації. Коментуючи факт свого призначення послом у Австро-Угорщину, В. Липинський у листі до відомого галицького вченого В. Гнатюка від 1 жовтня 1918 року з Відня писав: «Взяв я на себе сей тягар, бо вважав, що в такі часи не мав права від нього відмовитись, але все мрію, коли то знов можна буде взятись за улюблену наукову працю» [18,127]. Саме на цій роботі проявився його непересічний дипломатичний талант, завдяки якому він здобув великий авторитет і серед закордонних політичних діячів.

Праця Липинського в державному апараті Гетьманату фактично поставила його в опозицію до УДХП – партії, до якої він належав і був

одним з її організаторів. УДХП на першому етапі підтримала гетьмана П. Скоропадського, однак згодом приєдналася до блоку антиурядових партій – Українського Національно–Державного Союзу. Липинському, незважаючи на величезні зусилля, не вдалося подолати вузький корпоративізм своїх колег по партії і залучити їх до участі в державотворчому процесі.

Офіційне призначення В. Липинського українським послом у Відні відбулося 21 червня 1918 року постановою Ради Міністрів про тимчасові дипломатичні представництва. Він особисто сформував персональний склад посольства. В. Липинський займав послідовну і рішучу позицію у розв'язанні ключових питань зовнішньої політики України. Йому вдалося обміняти у Відні ратифікаційні грамоти Берестейського миру між Україною та Німеччиною, Болгарією і Туреччиною.

Антигетьманське повстання (в якому, як не дивно, взяла участь також частина гетьманців, хліборобів–демократів) він пережив важко, але ще деякий час залишався на своєму посту у Відні. У цей час В. Липинський надавав величезну допомогу дипломатичним місіям Директорії, що їхали на Захід саме через Відень. Як пише Я. Дашкевич, «працював він жертвовно і з великою посвятою: щоденно з сьомої ранку до першої ночі. В контактах з чужоземними дипломатами використовував особистий шарм та власний високий авторитет українського аристократа» [21,135].

У червні 1919 року В. Липинський пішов у відставку на знак протесту проти страти урядом Директорії полковника П. Болбочана, котрий спробував виступити проти політичного курсу Симона Петлюри. Відтоді В. Липинський до кінця життя перебуває в еміграції, де поряд із продовженням активної громадсько–політичної діяльності відновлює й власні наукові дослідження.

Упродовж семи років Липинський мешкав у австрійському гірському містечку Райхенау, редагував журнал «Хліборобська Україна», керував діяльністю створеного ним Українського союзу хліборобів–державників, який підтримував Павла Скоропадського. 1926 року Липинський переїхав до Берліна і працював там в Українському Науковому Інституті, проте наступного року за порадою лікарів повернувся до Австрії й оселився у власному будинку у гірській місцевості Бадег поблизу Граца.

1930 року через конфлікт із Павлом Скоропадським Липинський розпустив Союз хліборобів–державників, натомість заснував Братство українських класократів–монархістів. Саме в еміграції Липинський пише свою основну політологічну працю «Листи до братів–хліборобів», монографію «Теорія правління» (інша назва «Теорія влади»), яка до сьогодні лишається не знайденою, а також публіцистичний твір «Хам і Яфет».

Намагаючись обґрунтувати теоретичні питання державотворення, Липинський виходить із універсальної передумови, яка ототожнює поняття нації та держави. Історія, на його думку, не знає бездержавних націй та ненаціональних держав. Тому ідеалом держави для В. Липинського є держава національна.

Однак у трактуванні національної держави існувала проблема: хто кого творить – держава націю чи, навпаки, нація державу. На думку В. Липинського відповідь однозначна: без держави немає нації, саме держава в націотворенні відіграє провідну роль. Народ же – це лише «етнографічна маса», яку треба організовувати за допомогою держави. Фактично тут проглядається наступна схема: провідна верства (еліта), має

організувати за допомогою державних структур (практично насильницьким шляхом) «недисципліновану» й пасивну українську етнографічну масу. Звичайно, провідна верства повинна займати не просто керівне, а й привілейоване становище та мати узаконену монополію на державну владу. Всі ж інші верстви не повинні на це претендувати. На чолі держави має стояти монарх – своєрідний арбітр між станами.

Липинський бачив у суспільстві наявність трьох джерел влади: сила мілітарна – «войовники», економічна – «продуценти» (землевласники – поміщики і землевласники – селяни – так званий «хліборобський клас», власники підприємств і наймані робітники) та інтелектуальна – «інтелігенти». Особливі державотворчі якості він приписує «войовникам – продуцентам», інтелігенція ж виконує допоміжну роль, важливу тим, що вона ідеологічно оформлює стихійні підсвідомі прямуювання в суспільстві. Отже, носіями українського визвольного руху, вважає дослідник, мають стати не тільки інтелігенти, але й організатори хліборобства, індустрії, армії, тобто ті суспільні сили, що завжди утворюють кістяк держави [33].

Учення В. Липинського про еліту ґрунтувалося на ідеях маккіавеллістської традиції європейської соціологічної думки, в особах таких соціологів, як Парето, Моска, Михельс. Вони вважали, що невід'ємним атрибутом соціальної системи є наявність найвищого привілейованого стану суспільства – еліти.

На думку В. Липинського історично еліту, як державотворчу силу, утворюють вихідці із чужих племен. Скажімо, в українському суспільстві носіями елітарної культури є аж ніяк не самі українці, а поляки. Поляки, асимілюючись з «українською народною масою», стимулюють процес відокремлення її в масі руських племен.

Своєрідним логічним завершенням вчення про еліту Липинський убачав в ідеї «надлюдини», людини – державного символу, котрий вивершував би собою природну ієрархію соціального світу і втілював у собі єдність нації і держави. Поза сумнівом, ідея гетьмана у Липинського є прямим утіленням його романтично – патріархальних переконань. Липинський уявляє державу як велике хліборобське господарство. Так само, як господарство, держава мусить мати господаря. Розуміючи всі недоліки монархії (Липинський пам'ятав беззаконня і свавілля царського самодержавства), вчений хотів бачити в Україні втілення ідеальної монархії – гетьманату.

У «Листах до братів – хліборобів» В. Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності в формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому приділяється висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед — оцінці різних форм державного устрою, що практикувалися у тогочасній Україні.

Він підкреслює: «Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла, і тому ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими класами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе самотню роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, — роллю посередників між російською держа-

вою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати» [34,456].

Після завершення періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. остаточно формуються й методологічні підходи Липинського до аналізу історичного процесу, оскільки тепер учений намагався на прикладі трагічних сторінок української історії показати раціональні шляхи успішного державного будівництва. У завершеному вигляді ці підходи використані Липинським у його останній історичній праці «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті», яка з'явилася 1921 року (хоча на її виданні стоїть 1920–й рік) [1,50] і являла собою розширений варіант його поглядів, викладених у польськомовній праці 1912 року «Dwie chwile z dziejów rogowolusycynej Ukrainy» (збірка «Z dziejów Ukrainy»). При цьому в передмові до монографії сам автор наголошує, що ширшу «історію України почав писати ще перед війною, але за схемою відмінною від прийнятої досі в українській історіографії» [35,4–5]. Таким чином, Липинський сам підкреслював трансформацію методологічних підходів у своїх історичних дослідженнях після національно-визвольних змагань.

Дійсно, «Україна на переломі» суттєво відрізнялася від свого прообразу саме домінуючою увагою до проблем українського державотворення. Як справедливо зазначає Я. Пеленський, нову версію цієї праці вчений почав писати під впливом досвіду визвольних змагань 1917–1920 років, намагаючись на прикладі історичних невдач показати правильний шлях до втілення ідеї української державності [36]. На думку В. Масненка, Липинський виходив із ситуації, що вся дотеперішня історіографія, перебуваючи під впливом трьох ідеологій: російської державної, польської державної та національно-культурної, української недержавної, методологічно не спроможна пояснити багатьох історичних фактів [2,48]. Тому вчений намагався розширити рамки ідеологічно обмеженого дослідження українського минулого. Вихід із тупикової ситуації він убачав лише у визволенні «з накинutoго нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець» [35,14] та усвідомленні всього розмаху української історії.

В «Україні на переломі» вчений розглядає три основні проблеми: побудову української держави, роль еліти (аристократії) і роль видатної особи (зокрема, гетьмана Богдана Хмельницького) в історії України. При цьому Липинський використовує аналітично-концепційний метод дослідження, ґрунтуючи його на власній політологічній теорії. Окрема увага у праці приділена розвитку Української козацької держави від автономістської її моделі до майже повної незалежності. По-новому інтерпретуючи питання про форми державного устрою за часів Хмельниччини й беручи до уваги монархічні й абсолютистські плани гетьмана, дослідник розвинув власну теорію гетьманату, що базувалася на династично-дідичних засадах зі становою репрезентацією. На його думку, на тому етапі історичного розвитку найперспективнішою формою державного устрою України була гетьманська монархія, бо саме вона могла легітимізувати державну владу. Гетьманське правління послужило б своєрідним регулятором і виразником інтересів різних верств тогочасного українського суспільства. Липинський проаналізував у своїй праці співвідношення між гетьманською владою і такими верствами, як козацтво, міщанство, духо-

венство, селянство, непокозачена шляхта і, як стверджує Я.Пеленський, «конструював модель нової української аристократії, або еліти, відводячи їй основну державотворчу роль» [23,140]. Саме увага до цих питань у монографії Липинського свідчить про те, що вона ґрунтувалася на засадах справжньої державницької методологічної концепції, яка, нарешті, набула завершеного вигляду.

Безумовно слід мати на увазі, що в історіографічній концепції Липинського пореволюційного періоду певний час зберігалися й деякі елементи неоромантичних підходів до аналізу історичного процесу, що, зокрема, знайшло своє відображення у творенні ним міфу щодо особистості гетьмана Б. Хмельницького. Творення подібних культів–міфів великої людини були поширені у тогочасній Європі саме серед істориків неоромантичного напрямку. Можливо, В. Липинський використав такий підхід як «засіб розбудити націю та історичну свідомість суспільства» [23,141]. Пізніше вчений відійшов від неоромантичного, ідеологізуючого підходу до історії, в тому числі від перебільшення ролі видатних осіб в історичному процесі, замінивши його, за твердженням того ж таки Я. Пеленського на «соціологічний та теоретично–політичний аналіз співвідношення між державою, елітою та суспільством» [23,141].

Суттєві зміни у світогляді В. Липинського, на думку дослідника його творчості Л. Біласа, відбувалися «під безпосереднім враженням як національної катастрофи, так і назріваючої загальноєвропейської кризи». В такому контексті «Україна на переломі» була «спробою духовного переосмислення давноминулої історичної трагедії на тлі сучасної трагедії провалу українського державного будівництва 1918 року, розрахунком з минулим і сучасним» [37,XIII]. Отже, громадсько–політичний досвід знаходив своє опосередковане втілення в історичній концепції: поглиблення розуміння сучасності мусить вести до поглиблення розуміння минулого. Л. Білас переконаний, що «особисті переживання, жаль за змарнованими політичними можливостями й аналіз національної катастрофи 1917 – 1919 років привели Липинського до нових висновків також щодо причин української бездержавності в минулому, показали в іншому світлі різні проблеми історії України часів Богдана Хмельницького, поглибили його розуміння процесу створення козацької держави і причин її занепаду» [37,LXVII]. Не можна не погодитися із думкою львівських учених Чуприни В. та Чуприни З. про те, що ці зміни позначилися на перенесенні центру ваги і предмету дослідження з української шляхти (варіант 1912 року) на державу і націю [38,112].

Відомо, що В. Липинський не збирався обмежуватися монографією «Україна на переломі». В його планах, так і нереалізованих, передбачалося видання чотирьох томів «Історичних студій та монографій». Це видання повинно було охоплювати значно ширший хронологічний період, ніж суто Хмельниччина. Праця «Україна на переломі» мала бути лише його третім томом.

Перший том мав містити вісім історичних розвідок на різні теми, об'єднаних спільною ідеєю під назвою «Шляхетський стан на Україні перед Великим повстанням 1648 р.». Деякі з них уже друкувалися раніше, наприклад: «Назва «Русь» і «Україна» в нашій національній термінології», «Присяга панів волинських на Соїмі Люблінським 1569», «Ян Щасний Гербут в обороні Русі» (збірка «Z dziejów Ukrainy») та «Аріянський сеймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріянства

на Україні» («Записки НТШ», 1910 р.). Також до тому мали увійти ще не друковані наукові розвідки: «Культурно–національна праця шляхти руської в I половині XVII ст.», ««Русь віри римської» та її участь в національним життю», «Політична боротьба шляхти руської в Річсполитой польської від Люблінської Унії до повстання 1648 р.», «Раїна з Козірад Боговітинівна, дружина Костянтина на Ярмолицях Ярмолинського, фундаторка православного Загаєцького монастиря в 1637 р».

Другий том згаданого чотиритомника мав називатися «Участь шляхти в великім українськім повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького». До нього Липинський передбачав умістити українськомовні версії двох монографій, надрукованих свого часу у збірнику «Z dziejów Ukrainy»: «Шляхта покозачена» та «Станіслав Михайло Кричевський, полковник київський (1648–1649)».

До третього тому під назвою «Україна на переломі» планувалося додати і другу частину, яка мала містити значно розширену українськомовну версію однойменної праці.

Четвертий том («З часів Руїни»), як і перший том, повинен був складатися як з уже друкованих праць («Універсал задніпрянського Гетьмана Івана Брюховецького», «Портрет–апофеоз Гетьмана Івана Мазепи, вручений йому Могиллянською Академією в Києві в 1708 р.» – обидві у збірці «Z dziejów Ukrainy», «Степан Немирич, генерал артилерії Великого Князівства Руського» – у «Записках НТШ» за 1909 р., «Данило Братковский» – у «Літературно–науковому віснику» за той же рік), так і цілком нових: «До історії політичних і дипломатичних заходів першої української еміграції по порозі 1709 р.», «Спроба малоросійської лівобічної старшини воскресити наміри Богдана Хмельницького і установити дідичне Гетьманство», «Князь Микола» (Август Доброгост Яблоновський) і змагання відновити в кінці XVIII ст. знищену правобічну козащину», «Епігони Великої Руїни: Пантелеймон Куліш, як ідеолог лівобічного зросійщеного козацтва і Михайло Чайковський, як ідеолог козацтва правобічного спольщеного» [35,302–304].

Липинський мав і інші наукові плани. Особливий інтерес викликає те, що вони мали саме концептуальне спрямування. Зокрема, він брався на замовлення урядовців ЗУНР написати «з державницької точки зору» синтетичну працю з історії України [39,177]. Однак праця так і не вийшла. Після того, як цей задум не був утілений у життя, О. Назарук намагався спонукати В. Липинського написати хоча б короткий начерк, конспект такої праці. Свідчення цього знаходимо у листах О. Назарука до В. Липинського [40,23].

Серйозні наукові плани В. Липинського також виявилися у його контактах із НТШ, зокрема із директором бібліотеки наукового товариства та редактором часопису «Стара Україна» І. Кривецьким. Йдеться про задум написати концептуальну статтю з питань нової історіографічної методології для «Записок НТШ». Ймовірно, ініціатором такого проекту виступав саме Кривецький, котрий виявляв великий інтерес до нового напрямку української історіографії. Про це також дізнаємося з листування Липинського з Кривецьким [41,50]. Відомо, що Липинський неодноразово брався за роботу над статтею протягом 1922–1924 років, сформулював навіть її назву – «Схема державної історії України», однак стаття так і не була опублікована. Натомість у черговому 134–135 томі «Записок НТШ» з'явилася стаття самого І. Кривецького «Українська історіографія на переломі», в

якій він, аналізуючи науковий доробок Липинського та Томашівського, робить висновок про новачійний національно–державницький характер їхніх науково–історичних концепцій, котрі мали переломне значення для української історіографії [1,54–55].

Були й ще деякі нереалізовані В. Липинським наукові плани. Всі вони були дуже важливі саме з концептуальної точки зору. Це, зокрема, праці на теми про походження Русі у світлі «найправдоподібнішої форми варязької теорії», про монархічні плани Б. Хмельницького, про відносини Хмельницького та Кисіля у період висування останнього шляхетськими колами на Короля Русі тощо [1,55].

Головною причиною нездійснення наукових планів видатного вченого була хвороба, брак необхідної наукової літератури та втрата зібраних раніше джерел. Однак, на думку В. Масненка, яка і нам видається цілком слушною, Липинський в останній період свого життя свідомо утримувався від написання концептуальних історичних праць, розуміючи їхню передчасність, неготовність узагальнювати засадничі ідеї нового наукового напрямку, котрий лише утверджувався [2,53].

Державницька методологія історичного аналізу була лише частиною науково–теоретичних підходів В. Липинського. Тому він не хотів обмежувати коло своїх наукових пошуків рамками своєрідного символу віри, навіть якщо той видавався надзвичайно продуктивним. Ймовірно, Липинський, через надзвичайно високий рівень вимогливості до своїх досліджень, не оцінював себе як історика академічного типу, що мав право на подібні концептуальні узагальнення. Його домінантою залишалися саме суспільно–політичні та політологічні трактати, своєрідним виверненням яких слід вважати працю «Листи до братів–хліборобів» (1926 р.). Власне саме у такий спосіб Липинський і реалізував свої історичні концепції. Уважний текстуальний аналіз згаданих трактатів цілком підтверджує цю думку.

Отже, В. Липинського по праву слід вважати провідним ідеологом та теоретиком новітнього історіографічного напрямку, своєрідним символом державництва щодо інтерпретації української історії. Ідейною основою історичної доктрини В. Липинського є його політологічні та історіософські погляди, генеза яких відбувалася великою мірою під впливом його власного досвіду громадсько–політичної діяльності, особливо у період національно–визвольних змагань 1917 – 1920 рр., та безпосередньо відбилася на процесі еволюції методологічних підходів дослідника до історичного аналізу. Більше того, такий вплив був двостороннім, адже В. Липинський, за висловом В. Масненка, був «дослідником прямої дії» [1,218], а тому суто наукові висновки та узагальнення намагався одразу перенести в суспільно–політичну сферу.

Історія для В. Липинського була важливим індикатором для перевірки правильності політичних теорій. Є. Пизюр із цього приводу зазначав, що Липинський був найбільш оригінальним політичним мислителем, і залишався таким, навіть коли виступав як історик. Його цікавила історія в першу чергу тому, що «вона є політичною лабораторією і дозволяє йому довести слушність або фальшивість якоїсь політичної тези» [13,104]. Можливо, на перший погляд, подібний суто інструменталістський підхід до історії в науковому доробку В. Липинського видається дещо спрощеним, хоча він не позбавлений певного раціонального зерна хоча б у тому

сенсі, що чітко визначає зв'язок між його історичним та політичним мисленням.

Більш глибокі мотиви зацікавлення історією В. Липинським, особливо у пореволюційний період, слід шукати у «несвідомому сяганні», за висловом М. Шлемкевича, назад до історичного минулого як способу подолання незадовільного сьогодення, як спробу вирватися з тягара 1917–1920 рр. [42,94].

Дана наукова розвідка не претендує на остаточність висновків щодо поставлених у ній проблем. Її можна вважати спробою вивчити ці проблеми у зазначеному на початку статті контексті та спонукати інших дослідників до подальшої наукової дискусії. Адже необхідно визнати, що для сучасного етапу розвитку української історичної науки залишається особливо актуальним переосмислення історичних концепцій велетнів науки й національного духу, серед яких чільне місце посідає й В. Липинський.

Література

1. *Масненко В.В.* Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. Методологічний і суспільно–політичний виміри української історичної думки 1920 – х років. – Київ, Черкаси: Брама– ІСУЕП, 2000. – 284 с.
2. *Масненко В.* Роль В. Липинського у становленні державницького напрямку української історіографії // Молода нація: Альманах. – 2002. – №2. – С. 38 – 53.
3. *Гирич І.* «Народництво» та «державництво» в українській історіографії // Молода нація: Альманах. – 2000. – №4. – С. 42 – 53.
4. *Гирич І.* Лицар української державності (нарис життя і діяльності В.Липинського) // Архіви України. – 1992. – № 1 – 3. – С. 34 – 43.
5. *Вільчинський Ю.* Українська національна ідея в історії В.Липинського // II Міжнародний конгрес українців: Філософія. – Львів, 1994. – С. 33 – 41.
6. *Смолій В., Ричка В.* Вячеслав Липинський тайогопраця «Україна на переломі» // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – №2. – С. 141 – 143.
7. *Галушко К.* «Державницька школа» української історіографії як підм'яра політичного проекту // <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/galushko1-ua.html>
8. *Тукаленко І.А.* Консервативні мотиви в історіософії В. Липинського // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – Випуск 27. – Київ, 1998. – С. 70 – 73.
9. *Шморгун О.* Українська ідея та українська ідеологія в державотворчій концепції Вячеслава Липинського // Політологічні читання. – 1993. – №4. – С. 45 – 57.
10. *Потульницький В.* Політична доктрина В. Липинського // УІЖ. – 1992. – №9. – 37 – 51.
11. *Бурлачок В.Ф.* Соціологія політики В. Липинського // Соціологічна думка України. – К., 1996. – №2. – С. 56 – 62.
12. *Приходько С.* Теорія еліти у спадщині В. Липинського (історіософічний аспект) // Наукові записки ІНВіП НАНУ. Серія: Політологія і етнологія. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 88 – 98.
13. *Пизюр Є.* Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. – 1969 – №9. – С. 103 – 108.
14. *Турченко Ф., Заліська Н.* Вячеслав Липинський – ідеолог української демократичної хліборобської партії // http://www.ukrterra.com.ua/review/210/turchenko_zalisk.htm.
15. *Лобовик Б.* «На своїй землі по–людськи жити» // Людина і світ: Щомісячний науково–популярний релігійнознавчий журнал. – К., 1994. – №2. – С. 18 – 25.

16. Кондратик Л. Взаємодія політики і релігії. Теоретична спадщина В'ячеслава Липинського // <http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-10/9.html>.

17. Терещенко Ю.В. Липинський і український суспільно-політичний рух у Галичині у 1907 – 1917 рр. Причинки до історії. // <http://www.tereshchenko1-ua.html/>

18. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність Вячеслава Липинського на тлі його листування / У кн. В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1. (А–Ж) – К.:Смолоскип, 2003. – 960 с. – С. 119–152.

19. Осташко Т.В. Липинський – чільний діяч українського монархічного руху // СГД: Гетьманський альманах / Відп. ред. Ю.І. Терещенко. – Ч.1. – К.: ВЦ КНЛУ, 2002. – 124 с. – С. 48 – 60.

20. Шевчук В. В'ячеслав Липинський – історик, політик та мислитель // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 72 – 81.

21. Дашкевич Я. Хам чи Яфет. Липинський і укр. революція // Україна: Наука і культура. – Вип. 29. – К., 1996. – С. 32 – 39.

22. Кралюк П. В'ячеслав Липинський: доля, вчення, актуальність // <http://www.simya.com.ua/>

23. Пеленський Я. В. Липинський – засновник державної школи в укр. історіографії // УІЖ. – 1992. – №2. – С.139 – 141.

24. Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №10. – С. 25 – 37.

25. Заїкин В. Липинський як історик // <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/zaikyn-ua.html>

26. Матях В. Проблема державотворення у вітчизняній історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ століття // УІЖ. – 1998. – №3. – С. 57–69.

27. Соловей Д. Розгрім Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. – Полтава: «Криниця», 1994. – 192 с.

28. Кочерга Н.К., Ревезук В.Я. Вячеслав Липинський на Полтавщині (жовтень 1916 – вересень 1917) // Філософські семінари. Випуск 6. Матеріали наукового семінару «В'ячеслав Липинський: між історією і сучасністю». До 125-річчя з дня народження В'ячеслава (Вацлава) Казимировича Липинського (17 квітня 2007 року) – Полтава: ПолтНТУ, 2007. – 125 с. – С. 23 – 26.

29. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1057. – Оп.1. – Спр. 6.

30. Вісник Лубенського громадського комітету. – 1917. – 6 липня.

31. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – 36. 1. – 127 с.

32. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. Т.2: Українська Гетьманська Держава. – Ужгород, 1930. – 187 с.

33. Атаманюк З.М. Погляди В. Липинського на роль релігії і церкви у національному державотворенні // http://www.iai.donetsk.ua/u/iai/conf/2_2005/articles/stat42.html.

34. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.

35. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – У вид.: Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – 632 с.

36. Пеленський Я. Передмова. В'ячеслав Липинський і його «Україна на переломі». – У вид.: Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – 683 с. – С. ХІІІ.

37. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. – У вид.: Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – 683 с. – С. XXVI.

38. Чуприна В., Чуприна З. «Треба одступити нам од руки царської...» В'ячеслав Липинський про Б. Хмельницького і Хмельниччину // Дзвін. – 1998. – № 10. – С. 108 – 113.

39. Лисяк–Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту – У кн.: Лисяк–Рудницький І. Історичні есе: У 2-х тт. – Т.2. – К., 1999. – 567 с.

40. Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – 958 с.

41. Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996. – 456 с.

42. Шлемкевич М. 1917 – 20 роки й українське суспільство // Сучасність. – 1971. – № 5. – С. 92 – 99.

Передерий И.Г. Роль общественно–политической деятельности В. Липинского в формировании его научно–исторической концепции

Анализируется эволюция научно–исторических взглядов В. Липинского, которые формировались и трансформировались под непосредственным влиянием его общественно–политической деятельности. Особое внимание уделяется связи исторического и политического мышления В. Липинского. Исследуются факторы, повлиявшие на формирование особого концептуального подхода учёного к историческому анализу, основывающегося на государственных принципах.

Ключевые слова: общественно–политическая деятельность, государственное строительство, государственническая научно–историческая концепция.

Perederiy, I.G. The role of social–political activity of W. Lypynskiy in the formation of his scientific–historical conception

The evolution of the scientific–historical concepts of W. Lypynskiy, which formatted and transformed under influence of his social–political activity is analyzed. There have been paid considerable attention to the historical and political meaning of W. Lypynskiy. The factors which influenced on the formation of scientists state conception direction to historical analysis is investigated.

Key words: social–political activity, state building, state scientific–historical conception.

Вихід України на міжнародну арену на початку національно-визвольної революції 1917-1921 рр.

Висвітлено обставини, які вплинули на рішення Української Центральної Ради включитися до Брестської мирної конференції. Проаналізовано напружену дипломатичну боротьбу українських дипломатів по відстоюванню національних інтересів.

***Ключові слова:** Центральна Рада, Четвертий союз, Антанта, договір, дипломати, делегація.*

З проголошенням незалежності нашої держави і виходом на міжнародну арену одним з найважливіших завдань серед інших, є розв'язання проблем зовнішньополітичної діяльності, встановлення взаємовигідних відносин із країнами світу, визначення пріоритетних напрямків української міжнародної політики.

Історіографічний доробок теми складають роботи різних поколінь істориків, політиків, публіцистів. Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М.Грушевський [1], В.Винниченко [2], Д.Дорошенко [3], І.Мазепа [4], О.Шульгина [5] та ін. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкаються і питань зовнішньої політики УНР. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори дають загальний огляд зовнішньої політики України, відбивають погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР з світової війни передають цікаві для істориків спостереження, особисті враження.

Усі роботи радянських авторів, в яких розглядалася зовнішня політика України, з політичних причин носили заідеологізований характер, коли йшлося про дипломатичну діяльність Центральної Ради. Це роботи Г.Нікольнікова [6], А.Лихолата [7], Р.Симоненка [8], І.Хміля [9] та ін. Вони або свідомо взагалі замовчували діяльність дипломатів УНР, або усіяло перекручували факти, мотивації та результати дій дипломатів Центральної Ради, що було властиво радянським історикам.

Новий етап історіографії проблеми розпочинається після проголошення незалежності України, що дало могутній імпульс дослідженню історії доби Української революції 1917–1921 років. Серед них треба відзначити дослідження В.Верстюка [10], В.Солдатенка [11], М.Держалюка [12], Д.Веденеєва [13], В.Соловйової [14] та ін.

Від самого утворення Центральної Ради на порядку денному її політичного проводу постала проблема війни і миру. Було очевидно, що

Україні немає жодного сенсу брати участь у війні проти Центральних держав, відгукуючись на заклики Тимчасового уряду та її військового міністра О. Керенського, який відвідував Київ і вів переговори з українцями про продовження війни. «Навпаки, – слушно зауважував український діаспорний історик Петро Мірчук, – Україні треба було негайного миру, стягнення всіх своїх збройних сил (маються на увазі українізовані полки, дивізії і корпуси – авт.) з фронтів для забезпечення кордонів Української Держави перед білими й червоними, чорносотенними й большевицькими московськими імперіалістами і, при належному забезпеченні державних кордонів збройною силою, використання всіх сил народу для державного будівництва» [15, 212–214].

Тому між угрупованнями державників–самостійників та автономістів–федералістів постійно точилися гострі дискусії, які досягли піку у зв'язку з большевицьким переворотом в Петрограді у жовтні 1917 р. Самостійники на чолі з визначним провідником Миколою Міхновським розгорнули наполегливу і активну боротьбу за заключення сепаратного миру з Центральними державами незалежно від Раднаркому В. Леніна. Проте українські соціалістичні партії в Центральній Раді, користуючись чисельною перевагою, вперто протистояли цілком зрозумілій і реалістичній політиці самостійників. Мало того, вони вважали, що позиція опонентів – «ніж в спину російської революції». В. Винниченко пізніше визнавав: «Ми весь час намагалися створити всеросійський центральний федеративний Уряд, щоб він міг від усієї Росії вести справу миру. Тільки після того, як большевики вже вступили в переговори з німецьким командуванням..., вислали свою ноту до воюючих і нейтральних держав, у якій, навіших докази свого права вести мирові переговори (3-й Універсал)... пропонували Четвірному союзові вступити в мирові переговори, навіших свою програму миру» [16, 199–200].

9 листопада питання війни і миру стало предметом обговорення на засіданні Генерального секретаріату. У дискусії відзначалася необхідність завершення війни, а також обговорювався порядок підписання миру. Домінувала думка В. Винниченка, який вважав, що своїми діями, спрямованими на укладання перемир'я з німцями, Раднарком порушив міжнародні договори з Антантою і не враховував думок інших національних утворень на території Росії. У прийнятій постанові, яку підписали В. Винниченко, В. Голубович, М. Ткаченко, М. Порш та інші, наголошувалося, що треба негайно утворити «центральне правительство на основі федеративний (бо тільки таке правительство буде авторитетним і для фронту, і для всієї держави)». Лише такий уряд, уповноважений народами Росії та новостворених держав, зокрема України, за думкою Генерального секретаріату, зможе успішно вести переговори щодо миру і закінчення війни з Центральними державами та країнами Антанти.

Реагуючи на перші ініціативи Петрограду щодо перемир'я з німцями, Генеральний секретаріат зауважував, що не визнає Раднарком представником від усіх народів і держав і знову наполягав на негайному формуванні федеративного уряду спільними зусиллями України, Дону, Кубані, Кавказу, Білорусії, оскільки справа миру є нагальною проблемою. Водночас, заходи Раднаркому щодо стихійних переговорів на фронтах, які організуються солдатськими масами, лише шкодять мирним переговорам між воюючими блоками. Крім того, це змогло би спричинити зайняття військами Центральних держав нових земель України [17, арк. 68–68зв.].

Коли 2 грудня більшовицька делегація на чолі з А.Йоффе і Л.Каменєвим підписала з німецьким командуванням угоду про перемир'я й розпочала переговори у Бресті щодо підписання мирного договору з Центральними державами, Центральна Рада приступила до конкретних дій. Перш за все, слід було перехопити ініціативу у більшовиків, вважав В.Винниченко, і заявити про намір Центральної Ради, базуючись на оголошеному у III Універсалі рішенні про утворення незалежної Української Народної Республіки, «стати на дорогу самостійних міжнародних відносин» [16,199].

На зборах Центральної Ради було обговорено проект резолюції, яку запропонував О.Степаненко, і прийнято постанову: «Приймаючи на увагу: 1) що після революції бувша Російська імперія розвалилась і невідільні перше народи та краї, що складали цю імперію, стали вільними; 2) що тимчасове правительство народних комісарів, не признане всіма народами і краями бувшої Російської імперії, на ділі лише правительство бувшої Московської держави (так званої Великоросії); 3) що в силу сучасних обставин Україна, проголошена окремою Народною Республікою, тепер є цілком самостійною державою, бо федеративного союзу поки що не утворено, а правительство Московської (Великоруської) держави об'явило Українській Республіці війну; 4) що війну з Центральними державами було оголошено правительством Російської імперії, без згоди українського народу, Центральна рада постановляє:

1) послати на мирні переговори в Берестя Литовське делегацію від Української Республіки, незалежно від делегації народних комісарів;

2) делегація Центральної ради повинна стояти на ґрунті окремішності інтересів України і Московської держави та неоголошення сучасної війни Україною і вимагати: а) заключення миру загального; б) визнання за Українською Республікою права участі в мировій нараді, як держави незалежної і нейтральної, яка особливо постраждала від війни; в) визнаючи гасло «без анексій і контрибуцій з правом самовизначення народів», домагатись на тій нараді, щоб до сучасної Української Республіки мали право приєднатись також українські землі поза її межами (в Галичині, Буковині і зайнятих неприятелем частинах бувшої Російської імперії);

3) делегація посилається зараз з метою інформаційною, але для виробки певних умов миру, які б забезпечували інтереси Української Республіки, повинно бути скликано після Берестських переговорів спеціальну сесію Центральної ради, коли до того часу Установчі збори не будуть ще скликані» [18].

Згідно з рішенням Малої Ради до Бреста виїхала перша делегація у складі члена Малої Ради М.Любинського, діяча соціал-демократів М.Левитського і помічника генерального секретаря з військових справ С.Петлюри капітана Г.Гасенка. 3(16) грудня вони прибули до Бреста. Але ще у дорозі українців на конференцію, член більшовицької делегації у Бресті Л.Каменєв повідомив їх, що угода про перемир'я ними та австро-німецькою делегацією вже укладена і делегації УНР нічого робити у Бресті. Проте, київська делегація все ж прибула на місце конференції у Брест, щоправда, у статусі спостерігачів.

Серед документів з архіву Центральної Ради привертає увагу протокол засідання Малої Ради від 8 грудня 1917 р. за участю М.Грушевського. На засіданні виступили члени делегації М.Левитський і Г.Гасенко, які прибули з Бреста за консультаціями. М.Левитський доповідав, що українці після зустрічі з керівниками делегації Німеччини мали розмову з пред-

ставниками Раднаркому Л. Каменєвим, М. Караханом та А. Йоффе, які перш за все поцікавилися, як Україна ставиться до більшовицького уряду Леніна. «Ми вас не визнаємо за всеросійське правительство, – відповідав Левитський, – а за правительство лише Великої Росії». На що Каменєв заявив: «Спочатку ви нас скиньте, а потім будете робити подібні заяви». Він додав, що російська делегація не заперечує українізації військових частин і з'єднань Південно-Західного і Румунського фронтів.

За доповіддю М. Левитського і Г. Гасенка у протоколі було зроблено запис, який, на наш погляд, варто подати повністю: «14. Вислухали інформації Левитського і Гасенка, делегатів Української Центральної ради для участі в переговорах про перемир'я в Бресті.

Коли делегація прибула в Брест, договір про перемир'я був вже підписаний. Делегація просила дати папір договору і протоколи засідань. Ніяких пояснень по деяких пунктах договору російська делегація не дала, таким неясним пунктом являється пункт про заборону обстрілу торгових суден і перекидання військ з одного фронту на другий. Протоколи складені дуже неповно, німці записували тільки те, що їм було бажано, російський протокол ще гірший. Делегація не знала, як їй поставитися до факту підписаної згоди, бо не мала на це повноваження. Найбільш неясним був пункт договору, що негайно після перемир'я обидві сторони приступають до миру.

Делегація не мала уповноваження брати участі в переговорах про мир, тому рішила вернутися до Києва, щоб одержати відповідний мандат. Залишився в Бресті член делегації Любинський, якому треба негайно послати телеграму, щоб він був присутній на мирних переговорах для інформації. В приватних розмовах члени делегації з боку Центральних держав, як Леопольд Баварський, генерал Гофман, цікавились українським військом; ставили питання, в якому стані українське військо, чи дисципліноване воно, чи може бути активним. На ці питання була дана позитивна відповідь.

Щодо миру, то делегація Центральної ради пояснила представникам Центральних держав, що Українська Народна Республіка не вважає «Совет народных комиссаров» правомочним заключити мир від імені всієї Росії. Німці вказували на те, що російська делегація виступала як представниця російського правительства, і тому, з погляду міжнародного, вони мусять входити з ними в зносини. Германія знає про оголошення Української Народної Республіки, але офіційного повідомлення про це від українського правительства вона не мала, тому формально вона мусить рахувати представників «Совета народных комиссаров» представниками правительства Росії. Делегація відповіла, що Центральні держави і не могли одержати офіційного повідомлення про проголошення Української Республіки, бо вони знаходяться в стані війни з Росією, а значить і з Україною. Гофман сказав, що коли Германія буде мати офіційне повідомлення від українського правительства про те, що «Совет народных комиссаров» воно не вважає правительством всієї Росії, тоді Германія не буде говорити з делегацією «Совета народных комиссаров» про українські справи.

Представники Австрії цікавились поглядом українського правительства на Галичину і Буковину. Делегація сказала, що вона не може нічого сказати, не маючи на це ніяких уповноважень. Турки виявляли інтерес до України і висловили бажання одержувати правдиві і точні інформації про Україну. Члени російської делегації казали, що вони хотіли побачитися

з німецькими соціал–демократами, але німці цього не дозволили. В германській пресі виключно більшовицька інформація. Необхідно негайно організувати Українське прес–бюро за кордоном для інформації закордонної преси про українські справи.

Загальне враження таке, що Германія навмисно признає «Совет народных комиссаров» правительством Росії, щоб заключить як можна швидше мир на «законном основании» [19,арк.10–13].

На засіданнях 8–9 грудня 1917 р. Генерального секретаріату щодо мирних переговорів із Центральними державами та стосунків з Раднаркомом розгорнулися широкі і бурхливі дискусії. О.Шульгин запропонував видати ноту, у якій визнати, що мирні переговори у Бресті є справою лише центральної влади федеративної Росії, але не Раднаркому. Він наголошував: «Перше ніж оголосити цю ноту, котра тісно зв'язана з переговорами, що ведуться в Бресті, я повинен вказати на те, що Генеральний секретаріат, згідно з не раз висловленою волею української демократії, стоїть на заключенні загального демократичного миру, заключеного на згоді зі всіма союзними Росії державами.

Ці мирні переговори ведуться тільки між нейтральними державами і совітом народних комісарів – без згоди на те всіх республік і країв Росії. По цьому видно, що рішачого значення ці переговори мати не можуть. Але вважаючи, що вони можуть приблизити загальний мир, а також, обороняючи національні інтереси України, котрі в Бресті можуть бути забутими, Генеральний секретаріат вважає необхідним мати своїх представників на цій конференції.

Надіюсь рівночасно з тим на близьке скликання мирного конгресу з представниками всіх воюючих держав, а також при справедливім представництві всіх державних частин Росії і її федеративного правительства, як воно до того часу буде складене» [20].

М.Порш заявив, що, оскільки такого уряду нема, у переговорах мають право взяти паралельно з Раднаркомом всі інші новоутворені республіки і області. В.Винниченко наголошував, що мирного договору, укладеного делегацією більшовицької Росії, Україна ніколи не визнає. Більшість членів Малої Ради виступали за участь України у переговорах з конкретними пропозиціями і вимогами, а також вважали необхідним звернутися до всіх воюючих і нейтральних держав із закликом припинити війну й приступити до мирних переговорів, водночас пропонували надіслати до Бреста нову, більш представницьку делегацію, для участі у переговорах [21,арк.57–58].

Отже, 9 грудня Генеральний секретаріат ухвалив текст ноти до всіх воюючих і нейтральних держав, у якій насамперед повідомляв, що Третім Універсалом Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. проголошено Українську Народну Республіку і цим актом визначено її міжнародне становище. Таким чином, Україна стає на шлях самостійної зовнішньої політики і міжнародних стосунків. Одним з головних напрямків зовнішньополітичної діяльності Генеральний секретаріат вважає «розпочати діяльну працю в справі миру» і закликає всі воюючі держави негайно приступити до мирних переговорів. Реалізуючи свої мирні плани, Україна вислала свою делегацію в Брест, де розпочалася конференція делегацій Центральних держав і Росії. Але угоду про перемир'я було підписано цими сторонами без її участі. Виключення України, на території якої знаходяться потужні війська воюючих держав – Росії, Німеччини, Австро–Угорщини, від переговорного процесу суперечить здоровому глузду. У зв'язку з цим,

продовжувалося в документі, Генеральний секретаріат змушений ще раз звернутися до воюючих держав з пропозиціями щодо загального миру.

Далі викладалися умови майбутнього загального мирного договору. Згідно з ними він повинен бути, насамперед, демократичним і забезпечувати право на самовизначення «навіть найменшому народові». Виключалися анексії, насильне приєднання чи відділення земель без плебісциту. Україна повинна бути рівноправним учасником мирних конференцій чи переговорів. Оскільки вона незалежна від більшовицької Росії, всі угоди які будуть укладені воюючими державами з Петроградом, Україна не визнає. Тому її участь у Брестській мирній конференції обов'язкова і без неї угоди не можуть бути легітимними. У заключенні ноти Генеральний секретаріат висловлював тверду надію на те, що «остаточно справу миру буде довершено на міжнародному конгресі, до участі в якому урядом України Республіки закликає всіх, що тепер воюють» [22].

Зовнішньополітичне становище Української Центральної Ради спонукало її керівництво враховувати безпосередню реальну загрозу агресії з боку більшовицької Росії. Отже, незважаючи на певні симпатії до країн Антанти, варто було шукати контактів з Центральними державами, які негайно відгукнулися на заклик України.

Це питання було винесене на обговорення VIII сесією Центральної Ради 12 грудня 1917 р. О.Шульгин проінформував делегатів про надіслану всім воюючим і нейтральним державам ноту, причому висловлювався за те, що не треба наслідувати прикладу більшовиків, які уклали сепаратний мир з Німеччиною і Австро-Угорщиною, а слід домагатися загального миру й припинення війни [23,18].

Наступного дня на засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про відрядження до Бреста повноважної делегації, на яку покладалося завдання підписати мирний договір з Центральними державами. Прискорити цю акцію Центральну Раду спонукали повідомлення групи членів Союзу Визволення України із Стокгольма. Вони стурбовано пропонували негайно приступати до прямих переговорів у Бресті з Центральними державами. Якщо Україна прогає час і більшовики підпишуть сепаратний мир у Бресті без неї, це суттєво зміцнить Раднарком як єдиний правочинний уряд колишньої Російської імперії. Між іншим, у Стокгольмі певний час перед тим працював відомий галицький політичний діяч і дипломат Осип Назарук. Завдяки йому та представникам СВУ українська справа набула у Скандинавії досить широкого розголосу. До того ж мирні переговори з Центральними державами спочатку передбачалися у Стокгольмі [24,арк.9,14].

Варто зауважити, що це питання знову викликало досить широку дискусію як на сесії, так і на засіданні Генерального секретаріату. Якщо С.Шелухін, Є.Неронович, Н. Григоріїв та інші відомі діячі висловлювалися за негайну відправку до Бреста делегації з широкими повноваженнями, їх опоненти висували два варіанти дій Центральної Ради: не посилати делегації взагалі або надіслати з обмеженим завданням спостерігачів для отримання інформації. І все ж обидві дискусії закінчилися рішенням надіслати на Брестську мирну конференцію дипломатичну місію з широкими повноваженнями й правом підписувати договори. Щоправда, в резолюції Центральної Ради від 15 грудня не обійшлося від усталених стереотипів щодо федерації народів Росії. «Мир від імені всієї Росії повинен бути заключений тільки федеративним урядом усіх республік бувшої Російської імперії, однаке, рахуючись з тим, що федеративного уряду не-

має, а Рада Народних Комісарів не є таким урядом і що це не може бути причиною дальшого відволікання мирних переговорів – Центральна Рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки» [25].

Тому вже наступного дня, після дискусії і оголошення ноти, Генеральний секретаріат обговорював склад делегації та її конкретні завдання. Якщо склад було схвалено без проблем: Генеральні секретарі М.Порш (голова) і В.Голубович, заступник генерального секретаря К.Мацієвич, член Центральної Ради, діяч українських есерів О.Севрюк та попередні члени місії, навколо завдань і концепції розгорнулися тривалі дебати. О.Шульгин висловився за негайне відрядження делегації з широкими повноваженнями, яка мала вручити ноту Центральної Ради учасникам конференції і вести переговори з Центральними державами незалежно від делегації Раднаркому. В.Винниченко застерігав, що українців поки що ніхто до Бреста не запрошував, і чи доцільно вести перемовини у момент, коли Україна практично у стані війни з більшовицькою Росією. Він пропонував спочатку провести переговори з німцями на Українському фронті.

Проте, у прийнятій постанові було відзначено: «Послати у Брест мирну делегацію Генерального секретаріату незалежно від делегації Совіта народних комісарів. Негайно по радіо передати останню ноту Генерального секретаріату до воюючих і нейтральних держав. Повідомити Любинського, що в Брест виїжджає самостійна Делегація правительства Української Народної Республіки» [17,арк.102–103].

Паралельно з цими заходами Генеральний секретаріат намагався самостійно укласти перемир'я на Українському фронті. З цією метою його командувач генерал Дмитро Щербачов звернувся до головнокомандувача союзними військами в Румунії генерала-фельдмаршала Августа фон Макензена з пропозицією зібрати в Одесі спільну нараду щодо втілення у життя постанови укладеного росіянами з німцями у Бресті перемир'я. Водночас генерал Щербачов запитав Генеральний секретаріат, чи визнає він умови перемир'я. Генеральний секретаріат дав повну згоду на його укладення, а також повідомив генерала, що Румунія не визнала перемир'я заключеного у Бресті, оскільки це було пов'язано з майбутнім Бессарабії, яку вона боялася втратити [26, арк.1–2].

Слід додати, що керівництво Бессарабії в особі уряду новоутвореної Молдавської Народної Республіки надіслало свого представника до Києва з пропозиціями надати військову допомогу у разі спроби Румунії самочинно приєднати край. На початку січня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР підтримала прохання й надіслала підрозділи, сформовані з колишніх полонених – вояків австро-угорської армії, здебільшого буковинців [27,арк.7–8].

Таким чином, Центральна Рада змушена була активізувати зовнішньополітичну діяльність і долучитися до переговорного процесу, водночас відмовившись від орієнтації на Антанту, яка виявилася безперспективною. 4 грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради М. Грушевський повідомив, що на Румунському фронті розпочалися переговори про перемир'я. Член Ради Є.Неронович виступив з пропозицією: «Перемир'є на Румунському і Південно-Західному фронтах має бути оголошено від імені УНР, яка повинна взяти до своїх рук цю справу як держава незалежна, повідомивши про це Раднарком як владу всеросійську, а також супротивників і союзників» [28,43]. Після цього було ухвалено рішення відрядити на фронт своїх

представників для переговорів про пермир'я й звернутися до всіх воюючих держав з пропозицією розпочати мирні переговори [29,арк.48].

Оскільки Україна взяла на себе певні обов'язки перед новоствореними республіками і областями колишньої Російської імперії, Генеральний секретаріат визнав за необхідне 19 грудня звернутися до них з нотою, у якій обґрунтовував свою позицію щодо участі Брестської конференції. У ній відзначалося, що Генеральний секретаріат Української Народної Республіки постійно уживав заходів для утворення федерального уряду для всіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії. Однак, ці спроби не дали бажаних наслідків. Між тим, інтереси республік вимагають, якщо не утворення федерального правительства, то негайного узгодження ставлення до мирних переговорів, які розпочалися у Бресті.

Генеральний секретаріат, у своїй ноті від 11 грудня до всіх воюючих і нейтральних держав він виклав умови, за яких повинен бути підписаний загальний мирний договір, у таких параграфах визначає справу про те, хто може підписати мир від імені всієї Росії. Виходячи з того, що Раднарком не представляє всіх новостворених республік, а федерального уряду не створено, Україна вважає своїм правом взяти участь у Брестській мирній конференції і підписувати узгоджені документи.

Водночас Генеральний секретаріат даною нотою запрошував «правительства всіх інших республік Росії прислати негайно свої делегації на мирну нараду в Берестя, направляючи при тім означені делегації через Київ. В разі ж, коли б з технічних причин делегати вашого правительства найближчими днями приїхати не змогли, Генеральний секретаріат згоден тимчасово взяти на себе оборону інтересів вашої республіки через свою делегацію в Бересті–Литовському. Розгядяючи Берест–Литовську нараду як попередню, вважаючи, що остаточне вирішення всіх міжнародних справ, що торкаються як України, так і інших заінтересованих країн, може бути перенесене на міжнародний конгрес, Правительство Української Народної Республіки аж до одержання відповіді від вашого правительства, а також від правительств інших республік та країв Росії вважає можливим вести переговори в Бересті тільки від імені Української Народної Республіки відповідно до її інтересів.» Ноту підписали В.Винниченко і О.Шульгин [30].

Довідавшись про те, що Раднарком, підписавши угоду про перемир'я у Бресті, випередив Київ, 24 грудня Генеральний секретаріат звернувся до всіх країн–учасниць війни з нотою, якою ще раз наголошував, що Україна є незалежною державою і прагне стати «на дорожю самостійних міжнародних відносин». У ноті наголошувалося, що влада Раднаркому не поширюється на Україну, отже, її мирний договір матиме силу лише після приєднання і підписання актів урядом УНР. Рішучі дії уряду України досягли бажаної мети: вже 28 грудня на ім'я В.Винниченка і О.Шульгина надійшла відповідь з Бреста. Представники Німеччини – фон Кюльман, Австро–Угорщини – граф Чернін, Болгарії – Попов і Туреччини – Мессіні–Бей негайно відповіли: «Безумовно, потрібно, щоб представники УНР взяли участь у переговорах в Берестю–Литовському. Німеччина, Австро–Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним відзначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах в Берестю–Литовському» [28,44].

Радикальна переорієнтація зовнішньополітичного курсу Центральної Ради від Антанти до Четверного союзу викликала бурхливі дебати на

її VIII сесії 12 грудня 1917 р. Під тиском реалій було прийнято рішення вислати повноважну делегацію, яку очолив тодішній генеральний секретар торгівлі і промисловості Всеволод Голубович. Уродженець Поділля, виходець із священничої сім'ї, випускник духовної семінарії, Київського політехнічного інституту, був активним діячем Української партії соціалістів–революціонерів, згодом став членом Центральної Ради, Малої Ради. Пізніше, вже після Бреста він був обраний головою Ради народних міністрів, виконував обов'язки міністра закордонних справ. (Репресований органами ГПУ у радянській Україні й загинув 1939 р. у тюрмі м. Ярославля) [31,150–151].

До складу, по–суті першої дипломатичної місії України, на Брестські мирні переговори увійшли М.Любинський (згодом міністр закордонних справ), О.Севрюк, М.Левитський, М.Полозов – молоді громадсько–політичні діячі, для яких Брест був першим кроком їх діяльності у сфері дипломатії. Проте їх відданість українській справі й тверда позиція в обороні інтересів молодой держави допомагали досягти великих успіхів у дискусіях з досвідченими дипломатами країн Четверного союзу та представниками більшовицької Росії.

Перед від'їздом до Бреста з делегатами зустрівся М.Грушевський, який докладно з'ясував їх основні завдання: домогтися насамперед визнання незалежності УНР країнами–учасниками конференції, а також розв'язання територіальних проблем, які виникли у зв'язку з утворенням української держави. Слід було ставити питання про приєднання всіх етнічних українських земель: Холмщини, (звідки був родом М.Грушевський), Підляшшя, Східної Галичини, Буковини, Закарпаття. Отже, було визначено один з основних напрямків зовнішньої політики – боротьбу за соборність України [28,44].

Влітку 1917 р. серед впливових кіл Німеччини з'являється зацікавленість українським національним рухом. Вперше ця проблема була розглянута на широкому нараді вищого військового командування та відомств імперського канцлера 9 серпня у Кройцнаху, але конкретні пропозиції стали формулюватися лише у жовтні. Російський історик Олег Федюшин, який вивчав документи німецьких архівів, свідчить, що керівник політичного департаменту Генерального штабу генерал Пауль фон Бартенвеффер склав детальний меморандум про політику Німеччини відносно України. Насамперед він відзначав, що підтримка національних прагнень українців є ефективним способом послаблення Росії. «Просування Росії до проливів і Константинополя зупиниться лише тоді, – наголошував генерал, – коли Росія буде відкинута за межі України. Тільки після утворення незалежної України можна сподіватися на встановлення постійного миру на Балканах... Отже, українська боротьба за незалежність настільки ж важлива для Болгарії і Туреччини, як і для нашої власної майбутньої політики на Балканах». Водночас, підкреслював генерал, незалежна і сильна Україна допоможе стримувати Польщу [32,69–70].

Слід відзначити, що Берлін у питаннях політики щодо України змушений був врахувати позицію Австро–Угорщини, уряд якої поставився до цих ідей дуже обережно, що було пов'язано з його обіцянками Польщі у територіальних питаннях, перш за все передачі їй Галичини, Буковини і Холмщини. Крім того, падіння Тимчасового уряду, що орієнтувався на Антанту, і прагнення більшовиків досягти якнайшвидшого миру, могли розв'язати німцям руки на Східному фронті й зосередити головні зусилля

на заході. Ситуація, коли російська армія розвалювалася з кожним днем, спонукала Берлін якось налагодити стосунки з Раднаркомом. Одним із перших його кроків було фінансове вливання в більшовицьку революцію: вже 9 листопада 1917 р., тобто зразу ж після перевороту, міністерство фінансів рейху виділило 15 млн марок «на здійснення політичних планів у Росії» [32,70].

Відтак, новопризначений главою зовнішньополітичного відомства Німеччини Р.Кюльман на початку грудня 1917 р. вважав небажаним і неможливим відділення України від Росії й не сприймав серйозно, зрештою, як і працівники його відомства, українського національного руху і Центральної Ради. Проте з Києва до Берліна стали надходити повідомлення про зростання дипломатичної активності Антанти, яка мала намір явно використати українсько–більшовицький конфлікт, що викристалізувався у грудні. Поряд з тим, відзначає О.Федюшин, Кюльман виїхав до Бреста на переговори з більшовицькою делегацією щодо сепаратного миру без конкретного плану щодо України. Отже, мирний договір, підписаний між Україною та Центральними державами, став результатом активної і цілеспрямованої діяльності українських дипломатів.

На наш погляд, російський історик не врахував низки обставин, які свідчили, що задовго до грудня 1917 р. серед впливових німецьких чиновників вже розглядалися певні плани щодо України. Ще 9 серпня 1917 р. на Третій конференції союзників у Кройцнаху один із пунктів резолюції зазначав, що треба врахувати і чіткіше визначити стосунки з Україною, які мають розвиватися у бік «доброзичливого союзу». Значну роль у формуванні німецьких планів щодо України відіграла австро–німецька конференція 6 листопада 1917 р., яка розглядала найважливіші проблеми, що випливали із рішень форуму у Кройцнаху. Саме тоді О.Чернін змушений був погодитися з формулою Берліна щодо можливих переговорів з Росією: «Росії слід погодитися на уступку наступних регіонів: Польщі, Литви і Курляндії, які вже скористалися своїм правом на самовизначення. Якщо інші народи Росії висловлять бажання стати автономними чи незалежними, Росії й Німеччині доведеться визнати їх незалежність». Безумовно, під іншими народами малися на увазі українці й фіни [32,70–71].

Цікаві висновки щодо формування зовнішньої політики Німеччини відносно України зробив діаспорний український історик Ігор Каменецький, який вважав: «Ситуація, яка склалася для Німеччини впродовж 1917–го року, була справді повна парадоксів. З однієї сторони, вже раніше пропоновані схеми розчленування російської імперії ставали близькою реальністю. З другої сторони, кинуті в тому часі ідеї національного самовизначення, що їх запропонував американський президент Вільсон, а також пропаговані Леніном, висували питання розчленування імперій в загальному, а тим самим ставили під знак запитання також національну проблему на територіях, що знаходилися під німецькою та австрійською суверенністю. Німецький уряд прийшов до переконання, що в даних обставинах не можна здійснити політики розчленування, обійшовши принцип самовизначення, а водночас він був свідомим, що, видвигаючи такий принцип, Німеччина куватиме двосічну зброю.

Другим парадоксом даної ситуації було побоювання німецьких дипломатів, що підтримка рухів за незалежність неросійських народів центральними державами утруднить укладення сепаратного миру з російським урядом, який з уваги на катастрофічний стан Австро–угорської

монархії ставав все більше необхідним. Однак російський Тимчасовий уряд принципово не відкидав автономних чи незалежницьких прав неросійських народів, а більшовицький уряд такі права навіть спеціально підкреслював... Третім парадоксом було назрівання процесу послаблення російського контролю над неросійськими народами і зросту на силі їхніх національних урядів. Ігнорування їхньої фактичної незалежності могло виявитись також ризикованою політикою для Німеччини, тим більше, що виникала небезпека, що західні альянти можуть здобути ті новостворені держави для себе, особливо на випадок сепаратного миру центральних держав з Росією. Це відносилось передусім до України, якої незалежний статус Англія й Франція визнали ще перед тим, як центральні держави зав'язали з нею дипломатичні зносини» [33,16–18].

Отже, Берлін зрозумів, що присутність українців у Бресті дає йому додаткові важелі впливу на переговорний процес з російською стороною, тому швидко відгукнувся на ноту України і висловив бажання бачити на мирній конференції її дипломатичну місію. Взагалі ж основні завдання німецької делегації, яка виїхала до Бреста, були сформульовані військово-політичним проводом держави:

- вести переговори з Росією як єдиною державою й негайно укласти мир;

- забезпечити підписаними угодами можливість звільнити війська Східного фронту й перекинути їх на Захід для здійснення вирішальних бойових операцій для переможного закінчення війни;

- оскільки блокована країнами Антанти Німеччина гостро відчуває брак продовольства, забезпечити отримання від Росії майже мільйону тонн зерна.

Вже на початку переговорів з росіянами, до приїзду української делегації, досить поважна німецька професійна делегація усвідомила, що головні регіони, що забезпечували Російську імперію хлібом (Україна, Дон, Кубань та ін.) не визнали більшовицького уряду Леніна й засновували національні державні утворення. Відтак, німці повернулися у бік України. 14 грудня помічник Кюльмана Ф. фон Розенберг проінформував міністерство закордонних справ про бажання української делегації взяти участь у роботі мирної конференції, причому на засадах незалежності від російської. Берлін негайно дав згоду. Мало того, 17 грудня фактичний командувач німецьких Збройних сил Е.Людендорф зробив спеціальний запит до міністерства закордонних справ щодо принципів підходу до української проблеми. На це він отримав відповідь: «Німеччина не має наміру втручатися у внутрішні справи Росії чи України і як тільки сторони узгодять свої суперечності, ми будемо готові визнати незалежність України в любий час і попросимо наших союзників піти слідом за нами» [32,77].

Тому німці досить прихильно зустріли у Бресті українську дипломатичну місію, насамперед, сподіваючись використати її антибільшовицькі настрої для тиску проти делегації Раднаркому. Коли у час перерви конференції Р.фон Кюльман 1 січня 1918 р. виступив перед депутатами рейхстагу, він вже впевнено заявив, що проводитиме у Бресті переговори не лише з Росією, але й з «автономними спільнотами» і, насамперед, з найбільшою і найважливішою – Українською державою.

Щоправда, перша делегація Центральної Ради: М.Левитський, М.Любинський, Г.Гасенко – мала статус лише спостерігачів й призначалася збирати потрібну інформацію та контролювати, щоб прийняті рішення

не зашкодили Україні. Отже, Центральні держави не сприймали її як суб'єкт переговорів, проте, генерал-фельмаршал Леопольд Баварський та начальник штабу Східного фронту генерал М.Гофман спілкувалися з українцями, а члени німецької делегації Ф.Розенберг та зазначений генерал М.Гофман вважали, що українську делегацію треба приєднати до переговорного процесу. На це Р.Кюльман відповідав, що Україна не має статусу самостійної держави, декларує приналежність до російської федерації, тому треба враховувати точку зору російської делегації. Повноправним учасником вона стала пізніше, коли українську делегацію очолив В.Голубович, а російську – Л.Троцький, який за рішенням Леніна прибув до Бреста [23,492].

Таким чином, українська дипломатична місія у Бресті знаходилася у надзвичайно складній ситуації, представляючи на поважному міжнародному форумі невизнану державу, водночас маючи важливі завдання глобального характеру. Вона вступала у двобій з делегаціями, які очолювали досвідчені дипломати високого державного рівня та воєначальники. Шансів на успіх в українців було дуже мало. Але вони намагалися виконати життєво важливі для України завдання й готові були відстоювати її інтереси з великим завзяттям.

Література

1. *Грушевський М.* Українська Центральна Рада і її Універсали. – К., 1917. – 16 с.; *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1918. – 120 с.; *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
2. *Винниченко В.К.* Щоденник. У 2-х т. – Т.І. – 1911–1920. / Ред. вступна стаття і примітки Г.Костюка. – Едмонт. – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.; Т.ІІ. 1921–1925. – 1983. – 700 с.
3. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє–минуле (1914–1918). Ч.2. З початків відродження Української державності: (Доба Центр. Ради). – Львів: Червона Калина, 1923. – 96 с.; *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917–1923. В 2-х т. – К.: Темпора, 2002. – Т.1. – 320 с.; Т.2. – 352 с.
4. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади]. – Прага: Пробоем, 1942. – 210 с.
5. *Шульгин О.* Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. – К., 1918. – 110 с.
6. *Никольников Г.Л.* Брестский мир и Украина. – К., 1981. – 252с.
7. *Лихолат А.В.* Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. 1917 – 1922. – К., 1955. – 622 с.
8. *Симоненко Р.Г.* Брест: Двобій війни і миру. – К.: Політвидав України, 1988. – 277 с.; *Симоненко Р.Г.* Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені в 1917–1918 рр. // Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. – К., 1985. – С. 137–173.
9. *Хміль І.С.* З прапором миру крізь полум'я війни. – К., 1962. – 340 с.
10. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
11. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 973 с.; *Солдатенко В.* Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Вип.2.– Київ, 2002.– С.248–263.
12. *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.

13. *Веденєєв Д.В.* Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с.
14. *Соловійова В.В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія / Відп. ред. О.П.Реєнт. – Київ – Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
15. *Мірчук П.* Українська державність. 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
16. *Винниченко В.* Відродження нації. Ч.ІІ. – Київ; Відень, 1920. – 328 с.
17. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління* (далі ЦДАВО України). – Ф.1063. – Оп.3. – Спр.1.
18. *Народна воля.* – Скрентон, 1917 р. 17 груд.
19. *ЦДАВО України.* – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.5.
20. *Нова Рада.* – 1917р. 12 груд.
21. *ЦДАВО України.* – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.2.
22. *Народна воля.* – Скрентон, 1917 р. 12 груд.
23. *Українська Центральна Рада.* Документи і матеріали. Т.2. – К., 1997. – 424с.
24. *ЦДАВО України.* – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.78.
25. *Нова Рада.* – 1917 р. 17 груд.
26. *ЦДАВО України.* – Ф.1092. – Оп.6. – Спр.2.
27. *ЦДАВО України.* – Ф.2491. – Оп.1. – Спр.1.
28. *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917–1920. – К., 1997. – 205 с.
29. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі ЦДАГО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2.
30. *Народна воля.* – Скрентон, 1917 р. 21 груд.
31. *Енциклопедія історії України.* Т 1. – К., 2003 – 671 с.
32. *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918 / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с.
33. *Каменецький І.* Німецька політика супроти України в 1918р. та її історична генерація // *Український історик.* – 1968. – Ч.1. – С. 5–19

Дацик И.Б. Выход Украины на международную арену в начале национально-освободительной революции 1917–1921 гг.

Освещаются обстоятельства, которые повлияли на решения Украинской Центральной Рады стать участником Брестской мирной конференции. Проанализирована напряженная дипломатическая борьба украинских дипломатов в защиту национальных интересов.

Ключевые слова: Центральная Рада, Четвертый союз, Антанта, договор, дипломаты, делегация.

Datskiv, I.B. The Ukrainian outlet into the international arena at the beginning of the National Liberal Revolution in 1917 – 1921

This article deals with the circumstances, which effected the decision of the Ukrainian Central Council to join the Brest conference of peace. It also analyzes the tense diplomatic struggle of Ukrainian diplomats for the defense of national interests.

Key words: The Central Council, Quaternary Union, Atlanta, treaty, diplomats, delegation.

Проблеми створення та діяльності закордонних представництв української кооперації у 20-х роках ХХ ст.

Аналізуються проблеми створення та діяльності закордонних представництв української кооперації у 20-х роках ХХ ст.

Ключові слова: Об'єднане представництво української кооперації, ОЦУКО, Коопукра, Укркооп, міжнародні зв'язки, комуністичний режим.

Процес становлення громадянського суспільства в Україні актуалізує завдання критичного та різнобічного аналізу історичного досвіду функціонування громадських об'єднань на території нашої держави. Серед найбільш поширених форм самоорганізації українського суспільства напередодні окупації у 1920 році території України більшовиками була кооперація. Поява незалежної української держави у 1917–1918 роках, її вихід на міжнародну арену, сприяли налагодженню зовнішніх контактів українського кооперативного руху. Але після втрати Україною незалежності та встановлення комуністичного партійно–державного контролю над кооперативними центрами, глибоких трансформацій зазнали і їх міжнародні зв'язки. Після відновлення незалежності України на початку 90-х років проблема міжнародних зв'язків української кооперації тривалий час ігнорувалася сучасною історіографією. Лише на початку ХХІ століття з'явилися перші праці у яких з'ясовувались окремі її аспекти. Серед них варто відзначити праці М.А. Журби та С.М. Свистовича[2–4;6]. Водночас проблеми створення та діяльності представництв українських кооперативних центрів закордоном залишаються нез'ясованими, тож метою цієї статті автор ставить їх аналіз.

Напередодні окупації території України більшовиками найбільш чисельною та впливовою формою самоорганізації української громадськості був кооперативний рух. У 1919 році з ініціативи закордонного представника споживчої кооперації України (т.зв. «Дніпроспілка») А.Сербиненка, у Женеві було створено Об'єднання центральних українських кооперативних організацій (ОЦУКО). До його складу увійшли представники усіх кооперативних центрів України: споживчої кооперації («Дніпроспілка»), сільськогосподарської (т. зв. «Централя») та кредитної («Українбанк»). Головними напрямками діяльності ОЦУКО в 1919–1920 роках були пошук товарних кредитів (зокрема було укладено угоду з віденською фірмою «Інтаг» про доставку товарів до кордону з Україною для подальшого обміну з українською кооперацією на сировину); управління іноземним майном української кооперації; її популяризація та встановлення зв'язків

із закордонними кооперативними центрами [16, арк. 5, 7–8]. Попри відсутність зв'язку із охопленою громадянською війною Україною, закордонне представництво українських кооперативних спілок здійснювало активну міжнародну діяльність, важливою складовою якої стало ознайомлення європейської та світової громадськості із існуванням України та її розвинутого кооперативного руху. На розвиток відповідної програми її тимчасовий керівник А. Сербиненко уже в перший рік діяльності ОЦУКО відвідав Італію, де взяв участь у засіданні Ради італійської кооперативної Ліги. У Відні були видані дві брошури (німецькою та французькою мовами) про українську кооперацію. 13–15 квітня 1920 року А. Сербиненко на чолі кооперативної делегації взяв участь у засіданні Центрального комітету Міжнародного кооперативного Альянсу у Женеві; у 1921 році у національних конгресах англійської та французької кооперації, у наступному – у черговому конгресі останньої у Марселі та спеціальній нараді з організації Міжнародного кооперативного банку. В 1921 році зусиллями ОЦУКО було організовано українську кооперативну виставку в Празі, налагоджено регулярні контакти із кооперативами Бельгії, Англії, Італії. Провалились активні консультації із учасниками французької делегації в радянські республіки, якій А. Сербиненко рекомендував відвідати Україну [6, 161–162].

Негативним чином на діяльності зарубіжного представництва української кооперації позначилися часті зміни в його структурі та особистому складі. В 1920 році його очолив представник «Українбанку» Х. Барановський, після чого було ухвалено новий статут. До початку 1921 року посилювся конфлікт між А. Сербиненком та Х. Барановським з приводу визначення пріоритетів діяльності представництва в умовах коли відновлення зв'язків із кооперативним рухом на окупованій сусідніми державами території України видавалось малоімовірним. Новий очільник ОЦУКО наполягав на економізації його діяльності та перетворенні на акціонерне товариство. За таких обставин на початку березня 1921 року відбулись чергові пертурбації. ОЦУКО було перереєстроване як акціонерне товариство «Українське ОЦУКО Лімітед» в центрі світового кооперативного руху – Лондоні. До його дирекції увійшли окрім Х. Барановського та А. Сербиненка, українські дипломати С. Сидоренко та В. Тимошенко [16, арк. 7–8, 11–12]. Після цього А. Сербиненко, що репрезентував український кооперативний рух в Центральному комітеті Міжнародного кооперативного Альянсу дистанціювався від участі в управлінні представництвом. З іншого боку, спроби дирекції ОЦУКО на чолі з Х. Барановським налагодити торгівельні контакти із кооперативними центрами радянської України наštтовхнулась на об'єктивні перепони породжені самою природою взаємин держави та кооперації в СРСР.

Адже, після встановлення комуністичного режиму в Україні, підпорядкування найчисельнішої форми самоорганізації української громадськості було віднесене до його пріоритетів. Хоч декрет Ради народних комісарів та Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 18 жовтня 1921 року і санкціонував діяльність кооперативних організацій, проте це не свідчило про визнання права на існування дійсно громадського руху. Так спроба створення на основі старих кооперативних центрів – «Дніпроспілки», «Централу», «Українбанку» та «Книгоспілки» – Всеукраїнської центральної спілки, з огляду на її незалежну від правлячої комуністичної партії позицію, наštтовхнулась на заборону ЦК КП(б)

У. Натомість до Другого з'їзду уповноважених кооперативних спілок і товариств підрадянської України, що пройшов 26–29 жовтня 1922 року більшовикам вдалося встановити контроль над кооперацією країни та добитися розриву її нового керівництва із традиціями незалежного кооперативного руху [2, 28–29]. Зовнішньоекономічна діяльність української кооперації жорстко контролювалась і регламентувалась державними органами СРСР. Це суттєво обмежувало можливості її здійснення. Наприклад у своєму звіті акціонерам емігрантського «Українського ОЦУКО Лімітед» 18 вересня 1922 року згаданий нами Х. Барановський наводить цікавий інцидент. Уклавши угоду із «Амексімою» (Анонімне Амстердамське експортне та імпорتنє акціонерне товариство) ОЦУКО передбачала постачання закуплених товарів «Сільському Господареві». На відповідну пропозицію телеграмою від 16 травня 1922 року останній підтвердив готовність до закупівлі товару. 19 травня телеграма була підтверджена листом, який був перехоплений радянськими спецслужбами, ОЦУКО його не отримав. Натомість 2 червня 1922 року «сільський Господар» надіслав новий лист, яким повідомив, що скасовує свій лист від 19 травня і відзначив, що доки ОЦУКО є організацією УНР «Сільський Господар» не може вести з ним жодних операцій [16, арк. 27зв.].

У вересні 1922 року українські кооперативні центри отримали право виходу на закордонний ринок від Української економічної ради. 29 січня «Вукоопспілкою» та «Українбанком» було утворене перше представництво українських кооперативних спілок в Берліні, зареєстроване на правах німецького товариства з обмеженою відповідальністю «Українішер кооператіон» («Укркооп»). Втім процес його організаційного становлення та налагодження ділових контактів із зарубіжними партнерами був заблокований державними органами новоствореного Радянського Союзу. В червні 1923 року, коли новоствореним наркоматом зовнішньої торгівлі формувався перелік радянських інституцій, що мали право виходу на зовнішній ринок, українські кооперативні центри до нього не потрапили. За таких обставин свою діяльність «Укркооп» змушений був продовжувати на напівлегальному становищі, а можливою вона була лише завдяки сприянню торговельного представництва УСРР в Берліні. Проте після того, як у серпні 1923 року усі самостійні закордонні представництва України були ліквідовані та включені до загальносоюзних, перед представництвом української кооперації в Берліні було поставлена вимога згорнути свою діяльність. Лише особисте втручання голови Ради народних комісарів УСРР дало можливість призупинити процес ліквідації «Укркоопу» в Берліні до остаточного вирішення вищим партійним та державним керівництвом СРСР [14, арк. 377–378].

Українська кооперація фактично була позбавлена права на здійснення будь-якої самостійної зовнішньоекономічної діяльності. «Укркоопу» заборонялось укладати угоди та вести переговори із іноземними партнерами. Усі операції мали проводитись через апарат торговельних представництв СРСР, які вимагали значну (до 4%) комісію [14, арк. 389]. У листі від 12 листопада 1923 року до правління «Вукоопспілки» ситуація описувалась наступним чином: «Ігноруючи нас, як нелегальну організацію, Торгпредство позбавляє нас права розпоряджатися нашим же товаром. Ми стримуємо частково цей тиск за допомогою нашого українського [торгівельного – автор] представництва, яке в усіх справах стає на наш бік. Проте воно не має повноцінних повноважень, працює через загальний

апарат і може в окремих випадках виявитись безсилем» [15, арк. 26–26зв.]. У наступному листі, від 13 листопада того ж року, наголошувалось, що: «при стані справ, що склалися, ми остерігаємося, що торгпред не дасть згоди на укладення нами угоди про фінансування тієї чи іншої операції, і ми займатимемося безплідними переговорами, що лише підірве здобуту нами довіру». У зв'язку із таким станом справ керівництво представництва українських кооперативних центрів констатувало, що: «при нашому безправному становищі, реалізація експортних товарів особливо ускладнена... можливо доцільніше було б вдатися по допомогу до [загальносоюзної – автор] Центроспільки» [15, арк. 32–33].

На нашу думку, саме такого кроку від кооперативних центрів української кооперації і чекали ініціатори обмеження її зовнішньоекономічної діяльності. Це добре розуміли і у керівництві «Вукоопспільки», і у партійно–державному керівництві УСРР. Взагалі, аналіз тогочасних документів наводить на думку, що посередництво загальносоюзних кооперативних структур сприймалось в середовищі українських кооператорів не кращою альтернативою. Наприклад на початку 1924 року представник «Вукоопспільки» в Лондоні М. Меєрович в листі до правління спілки писав: «нам треба бути готовими, щоб наша кооперація могла спочатку використати кредити для себе, доки інші організації та установи (мались на увазі очевидно російські «Центроспілька» та «Сільськоспілька») ще не вичерпали всього кредиту радянським республікам. (Очевидно згодом доведеться добиватись у цьому питанні розподілу якоюсь спеціальною міжсоюзною конференцією в Москві)» [13, арк. 7]. Вагомою підставою для збереження самостійного представництва української кооперації за кордоном була й її висока економічна ефективність. З цього приводу у звіті за 1924 рік керівництво «Укркоопу» звертало увагу на те, що «немає більш дешево працюючої радянської організації, аніж представництво української кооперації за кордоном» [4, арк. 401]. Цей факт опосередковано підтверджувався й змістом взаємин представництва української кооперації в Берліні та торгівельного представництва. Так, у низці випадків не маючи змоги отримати самостійно кредит, керівництво останнього часто залучало до переговорів представників «Укркоопу», яким це зробити вдавалося [14, арк. 389]. Ймовірно саме з цих мотивів партійно–державне керівництво УСРР стало на позиції відстоювання окремого представництва інтересів кооперативних центрів республіки за кордоном. 15 грудня 1923 року політбюро ЦК КП(б) У доручило секретарю ЦК КП(б) У П. Любченку відстоювати відповідне право у спеціальній комісії ЦК РКП(б) [3, 332]. В результаті 15 лютого Рада праці та оборони СРСР таки санкціонувала діяльність закордонних представництв української кооперації та дозволила вихід на зовнішній ринок українських кооперативних центрів [14, арк. 378].

З огляду на те, що роль «столиці» світового кооперативного руху, центру світової кооперативної торгівлі та штаб–квартири Міжнародного кооперативного Альянсу у 20–х роках ХХ століття відігравав Лондон, нове, Об'єднане закордонне представництво української кооперації – «Коопукра Лімітед» було зареєстроване в лютому 1924 року на правах акціонерної компанії саме у Великій Британії. Акціонерами–засновниками стали Всеукраїнська кооперативна спілка споживчої кооперації – «Вукоопспілька», центр сільськогосподарської кооперації – «Сільський Господар» та кредитної – «Українбанк». Безпосередню діяльність «Коопукра» розпочала з квітня 1924 року, і вже протягом першого року

досягла значних результатів у відстоюванні економічних інтересів української кооперації. За перші вісім місяців роботи було закуплено товарів на суму 88 тис. фунтів та реалізовано на 94 тис. фунтів. Вкрай важливим в умовах гострого дефіциту валютно-фінансових ресурсів українських кооперативних центрів, було те, що усі без винятку імпортні товари вдалося придбати в кредит на вигідних умовах[12,225]. 27 листопада 1924 року у листі до Укрзівнішторгу «Коопукра» повідомляла: «ми зустрічаємо підтримку англійських фірм, з якими ми працюємо на кредитній основі, серед яких ми завоювали міцний авторитет і довіру чітким та своєчасним виконанням наших зобов'язань. Англійське Товариство оптових закупівель надало нам солідний кредит»[12,арк.214]. Такий результат досягався помірною кількістю кадрів. Наприклад у перший рік своєї діяльності штат представництва включав директора–представника від «Вукоопспілки» та «Сільського Господаря» М.Меєровича, директора–представника «Українбанку» І.Новаковського, секретаря М.Меленевського та технічний персонал[12,арк.79].

Обмежені можливості зовнішньоекономічної діяльності Об'єднаного представництва української кооперації чітко фіксував звіт керівництва «Коопукри» М.Меєровича голові правління Вукоопспілки М.Вєтошкіну за 1924 рік: «Як здійснюється робота наших закордонних представництв в Берліні та Лондоні? Впродовж року жодних угод із закордонними фірмами не укладали. Весь продаж сировини і сільськогосподарських продуктів в Німеччині та Лондоні були щоразу здійсненні з санкції відповідних торгпредств або через них. Щоразу торгпредство затверджувало ціну і фірму, якій ми продавали. Придбання імпортних товарів здійснювалось із санкції торгпредств в основному через їх апарат. Наша робота здійснюється з максимальним дотриманням принципів зовнішньої торгівлі. Один із директорів Лімітеда в Лондоні є членом Торгової делегації СРСР І.Новаковський, що забезпечує повністю вищесказане»[13,арк.12]. Через політичні мотиви українська кооперація часто зазнавала значних збитків. Так, 7 березня 1924 року після отримання шифрограми від торговельного представництва СРСР у Стокгольмі «про існування бойкоту» було анульовано договір на поставку міндобрив зі Швеції до України. Подібне політичне рішення намагались замаскувати під «невстигання поставки до посіву». У підсумку політичний демарш завершився внесенням значної суми відступних та неотриманням Україною необхідних їй добрив для відродження зруйнованого економічною політикою більшовиків сільського господарства. Як наслідок, у зверненні до Торгпредства в Лондоні Коопукра просила позичити необхідні 300 фунтів для сплати штрафу, посилаючись на те, що «анулювання цього договору відбулася не з нашої волі, а внаслідок несподіваного наказу Торгпредства, через непередбачувані нами причини»[6,163].

За постійної оглядки на політичну ситуацію змушена була проходити і участь української кооперації у міжнародній виставці у Генті в 1924 році. Українській кооперації було відведено значну частину радянського павільйону площею 358 м². Серед 6 кооперативних центрів УСРР найбільш повно були репрезентовані «Вукоопспілка» та «Сільський Господар». Окрім цього були продемонстровані результати розвитку «Українбанку», «Книгоспілки», «Коопстраху» та «Укркустарспілки»[1,34–35]. На виставці були репрезентовані яскраві ілюстративні матеріали з діаграмами про обсяги обігу, чисельності товарів, членів в 1923 р., великомасштабну

карту УСРР із мережею губ спілок, первинних товариств. Моделі фабрик і промислових підприємств, фото і кінематографічні стрічки про діяльність кооперації в Україні. Все це мало супроводжуватись зразками товарів (насамперед експортних та кращих зразків на внутрішній ринок) [13,арк.29]. Проте з огляду на різке загострення відносин СРСР та Франції і Бельгії у зв'язку із введенням військ цих держав до Руру в 1923 року та небажанням Москви компенсувати втрати франко-бельгійських інвесторів в Росії, українська кооперація у будь-який момент могла наразитись на санкції з боку урядів цих країн. В інструкції від 15 травня 1924 року радянське постійне представництво в Лондоні вимагало від співробітників «Коопукри» «взяти до уваги... продавати наші товари з тим, щоб здача їх відбувалася не на території цих країн, [щоб] гарантувати себе від ризику накладення арешту на наші товари» [12,арк.85–86].

Очікування відкриття значних кредитів для СРСР, після його визнання, посилювало занепокоєність керівництва «Коопукри» щодо можливої загрози для українських кооперативних центрів бути «залишеними на останньому місці» серед радянських організацій. Керівництво Об'єднаного представництва української кооперації пропонувало кооперативним центрам України упередити подібну загрозу та подати протягом місяця проекти, під які могли б бути залучені довгострокові англійські кредити [13,арк.33–35]. А підстави для побоювання були. Так, у звіті «Коопукри» відзначалось, що «хоч «Українбанк» є досить великим пайовиком Моснарбанку (МНБ), але досі не вдалось отримати відповідного впливу на його справи». Натомість правління МНБ фактично було сформоване із представників російського «Центроспілки», «Сільськоспілки» та «Всекомбанку» [9,арк.191].

За посередництва «Коопукри», зареєстрованої на правах британського акціонерного товариства, українська кооперація розраховувала вийти на важливий для неї ринок Канади. Використання організації на думку кооперативних функціонерів мало посприяти уникненню тих перешкод з якими неодмінно зіткнулася б українська радянська кооперація в країні, що все ще не визнавала «де-юре» Радянського Союзу [9,арк.225]. Відкриття відділу «Коопукри» в Монреалі (Канада) планувалось використати і для активної пропаганди досягнень соціалістичного будівництва в цілому та радянської кооперації в Україні зокрема. Для цього у вересні 1924 року представник в Канаді І.Кулик отримав 6 різновидів брошур про окремі галузі української кооперації («Українбанк», «Вукоопспілку», «Сільський Господар», «Коптах», «Вунко» тощо), які мав використати для розміщення статей у місцевій пресі [9,арк.320]. Уже в жовтні 1924 році І.Кулик інформував «Коопукру» про нові можливості комуністичної пропаганди, що відкривались у зв'язку із встановленням ним зв'язку із кількома дрібними українськими робітничими кооперативами, крамницями, рестораном у Торонто. Він акцентував на тому, що з'явилися ознаки поширення та згуртування цього руху [9,арк.338]. Серед пропозицій Кулика було й використання посередництва «Українбанку» для здійснення переказів українських заробітчан у СРСР, що за його даними сягали 7 млн. доларів на рік [9,арк.339].

Діяльність Об'єднаного представництва української кооперації в Лондоні від моменту створення нашоувувалась на перешкоди з боку загальносоюзних установ, які висловлювали сумніви в доцільності існування окремого представництва української кооперації. Це викликало

відверте та досить емоційне невдоволення керівництва українських кооперативних центрів, що у своїй переписці часто згадувало про появу все нових і нових «офіційних гальм із Москви» [13,арк.2]. Центр давав сигнали для обмеження можливостей зовнішніх контактів української кооперації. Спостерігались спроби ліквідації представництва і в середовищі українського керівництва. Так попри успішну діяльність «Коопукри» в грудні 1924 року колегія Наркомату робітничо–селянської інспекції підняла питання про доцільність самостійного виступу центрів української кооперації за кордоном. Аби зберегти самостійне представництво доводилось шукати все нові й нові аргументи. В доповідній записці «Коопукри» до НКРСІ від 21 листопада 1924 році визначалися наступні мотиви для збереження самостійного представництва української кооперації за кордоном. По–перше організаційно українська кооперація мала перевагу над російською, адже якщо інтереси «Центроспілки» та «Сільськоспілки» за кордоном репрезентували окремі представництва, то у випадку України ці функції концентрувала одна «Коопукра». По–друге за умови відсутності самостійного представництва української кооперації за кордоном, неодмінно б з'явилися серйозні проблеми із отриманням кредитів, критично необхідних для успішної зовнішньоекономічної діяльності української кооперації. Відтак позбавлення права української кооперації самостійного виходу за кордоном завдало б великих збитків українській кооперації, що була б змушена купувати товари, у Держторгів, з великою надбавкою, а також втратити безпосередній доступ до кредитів[9,арк.158–160].

Аргументи виявились достатнім для відмови від ідеї ліквідації представництва. Натомість склад акціонерів «Коопукри» поступово розширювався за рахунок інших українських кооперативних центрів. Станом на 1925 рік до їх числа належали «Українбанк», «Вукоопспілка», «Книгоспілка», «Сільський Господар», «Кооптах»[10,арк.298]. Окрім відстоювання економічних інтересів останніх «Коопукра» стала виступати посередником у їхніх взаєминах із керівними органами Міжнародного кооперативного Альянсу та зарубіжними кооперативними центрами. Зокрема 21 липня 1925 року у листі до Закордонного представництва українських кооперативних центрів у Лондоні генеральний секретар Г.Мей жалівся на затягування центрів української споживчої та сільськогосподарської кооперації із наданням інформації щодо результатів їх роботи у 1923–1924 роках для формування порівняльної статистики у Бюлетені МКА[5,64]. Що подібне явище було тенденцією свідчить попередження Г.Мея про те, що у разі коли необхідна інформація *знову* не надійде вчасно, українська кооперація не буде репрезентована на сторінках видання. Лише внаслідок активної участі «Коопукри» ситуацію все ж вдалося виправити, інформація була надана вчасно[11,арк.94–96]. Відзначимо, що керівництво Об'єднаного представництва українських кооперативних центрів і в подальшому змушене було регулярно звертатись до центральних структур української кооперації та її представництва в Берліні у справі отримання найсвіжіших інформаційних даних про результати зовнішньої торгівлі української кооперації, акцентуючи увагу на необхідності того, аби до звітів, що готувались Міжнародним кооперативним Альянсом регулярно потрапляли вичерпні дані про розвиток українського кооперативного руху[11,арк.517,526]. Проте керівні органи українських центрів, насамперед «Вукооспілки» і надалі дозволяли собі ігнорувати відповідний напрям

міжнародної активності, не надаючи або невчасно надсилаючи необхідну інформацію [11, арк. 528, 579].

Іншою проблемою яку Об'єднаному представництву української кооперації в Лондоні доводилось залагоджувати була перманентна несплата членських внесків до Альянсу. Уже 15 травня 1924 року М. Меєрович звернувся до правління «Сільського Господаря» із попередженням, що подальше затягування зі сплатою внесків у МКА перешкоджає успішній зовнішній економічній діяльності української кооперації за кордоном. Це пояснювалось тим, що «Коопукрі» доводилось постійно посилатись на участь кооперативних центрів України в МКА і неакуратність останніх у фінансових відносинах із секретаріатом цієї авторитетної міжнародної організації не лише шкодила авторитету української кооперації, але й ставила під сумнів їх подальшу співпрацю [12, арк. 11–11зв.]. Боржником була й «Вукоопспілка», яка внесок, що мав надійти ще на початку року, так і не сплатила навіть до 6 грудня [10, арк. 336]. З огляду на загрозливе становище для подальших взаємин з Альянсом, 21 листопада 1924 року до «Коопукри», для з'ясування заборгованості української кооперації по членських внесках в Альянс, з метою розподілу поміж кооперативними центрами України, звернувся «Українбанк» [10, арк. 335]. 14 лютого наступного року було ухвалене погоджене рішення про розподіл внеску в Альянс на 1925 рік розмірі 700 фунтів стерлінгів. З них «Вукоопспілка» мала сплатити 300 фунтів, «Сільський Господар» – 200, «Українбанк» – 100, «Книгоспілка» – 50, «Кооптах» – 50 [10, арк. 298]. Проте вирішення проблеми виявилось тимчасовим. Протягом травня – червня 1925 року від «Коопукри» йшли нові звернення до правління «Сільського Господаря» з вимогою сплатити членський внесок до МКА, бо затягування зі сплатою, яка мала надійти ще до 20 лютого, компрометувало українську кооперацію [10, арк. 291–292].

Ситуація не поліпшилась і у подальшому. Зокрема, 22 грудня 1927 року секретар Альянсу Г. Мей черговий раз розкритикував безвідповідальне ставлення «Вукоопспілки» до внесення членських внесків. Вона не лише внесла проплату за 1927 рік із запізненням на 1 рік, але ще й в сумі у 2,5 рази меншій від необхідної (200 та 500 фунтів відповідно). На нашу думку у такий спосіб керівництво української споживчої кооперації протестувало проти скорочення її представництва в Центральному комітеті МКА. Проте така позиція не мала під собою вагомих аргументів, адже згідно статуту Альянсу внесок визначався чисельністю товариств і спілок у відповідному національному об'єднанні, а не його представників у керівних органах [11, арк. 269].

Важливою складовою міжнародної діяльності української кооперації була участь у «заохоченні» іноземців, у тому числі й матеріальному, до підтримки більшовицького курсу в Міжнародному кооперативному русі, лобіюванні інтересів радянської кооперації. Так, 8 червня 1925 року керівництво «Коопукри» звернулося до представника «Вукоопспілки» в Ленінграді О. Моргуляка, аби той забезпечив належну зустріч Ф. Грінвуда з дружиною, які мали відвідати це місто: «Товариші ці підтримували наші пропозиції і виступи на Інтернаціональному кооперативному конгресі в Генті і взагалі є друзями СРСР. Наш обов'язок – допомагати їм в цьому і ми переконані, що ви виконаєте це в контакті з іншими установами в максимальному вигляді» [10, арк. 25]. У зверненні наголошувалось, що «вони є типом хорошого англійського кооператора і їх присутність має

бути вами використана «всебічно». Про свої враження в СРСР вони можуть розповісти широким кооперативним колам тут!» [10,арк.26]. Проте через проблеми у роботі пошти відповідне повідомлення прийшло О.Моргуляку надто пізно і «гості» поїхали до Фінляндії невдоволеними. Іншим прикладом того значення, яке відводилось прийому іноземних делегацій в Україні є лист «Коопукри» до О.Генкіна від 6 травня 1927 року 31 травня – 2 червня в Україні мали побувати члени правління Товариства оптових закупівель і член правління російсько–британського зернового товариства в Лондоні У.Галайтлі, Р.Гаукінс, А.Саттон і Р.Дарг. В листі акцентувалась увага на тому, що Галайтлі – «один із великих активних прибічників розширення торгівлі англійської кооперації з радянською», «Коопукра» зверталась з проханням вжити заходів для організації традиційної демонстрації успіхів у розвитку української кооперації, якими вона нібито «завдячувала більшовицькому режиму» [10,арк.100].

В жовтні 1927 року Україну відвідала делегація англійської кооперативної групи Робітничої делегації на чолі з секретарем виконавчого департаменту найбільшого кооперативного товариства Англії та почесним секретарем Кооперативної групи Товариства культурного зближення народів СРСР і народів Великобританії Дж. Рівзом. У зв'язку з цим М.Меєрович звертався до голови правління «Сільського господаря» О.Одинцова, членів правління Л.Гохмана і В.Целаріуса, голови правління «Українбанку» М.Блахера щодо забезпечення його належної зустрічі. Зверталась увага на політичну лояльність Рівза, відтак наголошувалось на необхідності «якнайкращого ознайомлення» візитерів із радянським будівництвом на Україні загалом, так із досягненнями української кооперації зокрема [10,арк.309–311,340]. Ймовірно саме у контексті стимулювання пропаганди досягнень комуністів у кооперативному будівництві та нейтралізації небажаних для більшовицького режиму інтерпретацій «колективізації» на Заході варто розглядати і звернення «Коопукри» до кооперативних центрів України у березні 1930 року про доцільність профінансувати шляхом замовлення брошури П. Вінтертона написану ним у вигляді рапорту про українську кооперацію та колгоспи англійською мовою для Міжнародного кооперативного Альянсу [10,арк.347]. Тим більше, що саме в цей час, в умовах руйнації залишків громадської ініціативи в радянській кооперації західні видання переповнили статті, в яких різко критикувалась кооперативна політика компартійного керівництва. У публікаціях під красномовними заголовками «Похід Червоної Армії проти радянської кооперації», «Кооперація, як зброя нового сталінського курсу» і т.д. констатувалось перетворення кооперативних організацій країни на інструмент компартійної диктатури, придаток до господарського механізму тоталітарної держави [7,арк.12зв.–13зв.].

Як бачимо діяльність першого закордонного представництва кооперативних центрів України – ОЦУКО – сприяла ознайомленню європейської громадськості із феноменом українського кооперативного руху. Але після окупації території України більшовиками, попри ентузіазм його співробітників, воно було позбавлене можливості забезпечити адекватний масштабам українського кооперативного руху рівень представництва. Внутрішні протиріччя щодо вибору парадигми подальшої діяльності та неможливість налагодити торгівельно–економічні контакти із залежною від компартійного режиму кооперацією підрадянської України врешті нівелювали значення ОЦУКО як зарубіжного представництва української

кооперації. Натомість постійне представництво кооперативних центрів УСРР за кордоном здійснювалось за допомогою спеціально створених нових організацій – «Укркоопу» в Берліні (Німеччина) та «Коопукри» в Лондоні (Велика Британія). Їх діяльність засвідчила високу ефективність з точки зору просування економічних інтересів кооперативних центрів радянської України. Вкрай важливим в умовах гострого дефіциту валютно–фінансових ресурсів було те, що імпортні товари вдавалось купувати в кредит на вигідних умовах. Такий результат досягався помірною кількістю кадрів. Окрім відстоювання економічних інтересів українських кооперативних центрів «Коопукра» стала виступати посередником у взаєминах кооперативних центрів із керівними органами Міжнародного кооперативного Альянсу та зарубіжними кооперативними центрами. Водночас діяльність представництв від моменту створення наштовхнулася на перешкоди, а потім супроводжувалась жорстким контролем та регламентацією з боку державних органів СРСР. Це суттєво обмежувало можливості здійснення ними зовнішньоекономічної діяльності. Натомість, на догоду політичним пріоритетам комуністичного режиму українська кооперація зазнавала значних збитків. Також важливою складовою діяльності закордонних представництв української кооперації була участь у «заохоченні» іноземців, у тому числі й матеріальному, до підтримки курсу Комінтерну в міжнародному кооперативному русі, лобіюванні інтересів радянської кооперації.

Джерела та література

1. *Всесоюзная и Украинская кооперация на 1-ой международной выставке в Генте* // Бюлетень Вукоопспілки. – 1924. – №33–34. – С.34–35.
2. *Журба М.А.* Громадські об'єднання України та зарубіжний світ (20–30-і роки ХХ століття) / Журба М.А., Свистович С.М. – К.: Варта, 2009. – 213 с.
3. *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань України у 20–30-х роках ХХ століття / Журба Михайло Анатолійович. – К.: Генеза, 2002. – 499 с.
4. *Журба М.А.* Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний Альянс (20–ті роки ХХ ст.) / М.А. Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61–74.
5. *Крамар О.С.* Участь української кооперації у діяльності Міжнародного кооперативного Альянсу у 20–х роках ХХ століття / О.С.Крамар // Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали Всеукраїнської конференції 8 жовтня 2008 р. – Сімферополь: УРОНІ, 2008. – С.63–68.
6. *Крамар О.С.* Міжнародні контакти української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20–і роки ХХ століття) / О.С. Крамар // Українознавство. – 2008. – №4. – С. 161–164.
7. *Російський державний архів соціально–політичної історії (РДАСПІ).* – Ф.506. – Оп.1. – Спр.120.
8. *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Свистович С.М. – К.: Варта, 2007. – 568 с.
9. *Центральний державний архів вищих органів влади України.* – Ф.807. – Оп.1. – Спр.1.
10. *Там само.* – Спр.15.
11. *Там само.* – Спр.16.
12. *Там само.* – Спр.26.
13. *Там само.* – Спр.27.

14. Там само. – Спр.30.

15. Там само. – Спр.31.

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.7.

Крамар А.С. Проблемы создания и деятельности заграничных представительств украинской кооперации в 20–е годы XX ст.

Анализируются проблемы создания и деятельности заграничных представительств украинской кооперации в 20–е годы XX в.

Ключевые слова: Объединенное представительство украинской кооперации, ОЦУКО, Коопукра, Укркооп, международные связи, коммунистический режим.

Kramar, O.S. The problems of creation and activity of oversea representative offices of Ukrainian cooperation in 20th of XX century

The problems of creation and activity of oversea representative offices of Ukrainian co-operation are analyzed in 20th of XX century.

Key words: Incorporated representative office of Ukrainian co-operation, OCUKO, Koopukra, Ukrkoop, international connections, communist mode.

Національні меншини Української СРР на початку 20-х рр. ХХ ст. у переддень «великого комуністичного експерименту»

На основі архівних джерел, періодичної преси та монографічної літератури розглядається демографічний, соціально-економічний стан та географічне розселення найбільших груп національних меншин в Українській СРР на початку 20-х років ХХ ст.

Ключові слова: національні меншини, сільське господарство, соціально-економічна політика.

На початку нового тисячоліття одне з пріоритетних місць серед суспільствознавчих наук зайняли етнонаціональні проблеми. Їх актуальність та багатоаспектність зумовили зростання інтересу з боку істориків, етнологів, філософів, соціологів до всього, що лежить в основі міжнаціональних відносин. Особливого ставлення дослідників потребують питання міжнаціональних відносин в Українській СРР на початку 20-х рр. ХХ ст.

Намагаючись осмислити минуле, історики дедалі частіше починають звертатися саме до проблем становлення компартійного режиму в Україні. Цей, відносно короткий у хронологічному відношенні період, був дуже насиченим подіями і явищами в соціально-економічному, громадському, політичному та духовно-культурному житті різних національних груп. На основі багаторічного досвіду переосмислюються традиційні теми, що вимагають більш ґрунтовного вивчення, науково виважених підходів та об'єктивних оцінок, й досліджуються нові, обділені увагою історіографії попередніх періодів.

Серед таких тем особливо важливе місце посідає питання діяльності різноманітних громадських об'єднань, що були яскравими виразниками національних та суспільно-культурних потреб різних етнічних груп в 20–30-ті рр. ХХ ст. Досліджуючи історію громадських об'єднань національних меншин на території Української СРР отримуємо цілісну картину соціального, культурно-освітнього, господарського та національного розвитку етнічних меншин. Виокремлення товариств національних меншин поглиблює вивчення особливостей процесу національного пробудження населення та діяльності в цьому контексті неполітичних товариств.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених історії України міжвоєнної доби, створення громадських об'єднань національних меншин не знайшла свого відображення у спеціальних історичних наукових дослідженнях. А тому існує об'єктивна необхідність дослідження соціально-економічного та політичного становища різних національних

груп на початку 20-х рр. XX ст., оскільки через ідеологічну заангажованість української історіографії радянського періоду спеціального дослідження з даної проблеми не було. Одне із малодосліджених питань історії громадської ініціативи національних меншин це причини виникнення національних громадських об'єднань та товариств. За останні роки вітчизняні історики дослідили багато питань, пов'язаних із здійсненням більшовицької політики стосовно національних меншин [2;12;10]. Але питання соціально-економічного та політичного стану національних груп залишалось малодослідженим. Тому метою статті є проаналізувати на прикладі німецької, грецької та єврейської меншини з'ясувати основні фактори що вплинули на створення мережі національних громадських організацій і товариств на початку 20-х XX ст.

На початку 20-х рр. XX ст. УСРР перебувала в стані глибокого економічного шоку, що паралізував усі сфери життя країни. Голод 1921 – 1922 рр. був відображенням стану продуктивних сил країни й вимагав невідкладних заходів по її спасінню від краху. І більшовицький уряд, і його критики, як місцеві та закордонні, констатували катастрофічне становище економіки країни, що була в минулому однією з найбагатших в Євразії, щоправда, кожен шукав винуватців у таборі своїх політичних супротивників. Між тим становище чимдалі погіршувалось. Більшовики прагнули звалити провину на «важке насліддя царського імперського уряду» та війни першої чверті XX ст. Світове суспільство та політична еміграція звинувачувала в економічному занепаді країни більшовиків. Українська політична еміграція наголошувала на ролі колоніальної політики Москви щодо України і викликаному нею конфліктові між містом та селом [18,48].

Безперечно, всі вони мали рацію і ситуація набула критичної гостроти саме завдяки одночасному переплетінню й взаємодії означених факторів. Проте основна суть проблеми перспектив економічного розвитку країни визначалася тим, що більшовицький переворот повністю зламав стару систему виробничих відносин, суспільного розподілу праці, принципів функціонування внутрішнього ринку, товарно-грошових відносин, фінансову систему тощо. Спроба запровадити комунізм увінчалася повним провалом, а побудова соціалізму на теренах колишньої Російської імперії вимагала економічного та політичного відступу від задекларованих програмних ідеологем.

Більшовицький експеримент боляче вдарив і по соціально-економічному становищу національних меншин, позбавивши їх можливості розвитку. Крім того ситуацію погіршувала і адміністративно-територіальна реформа, яка не враховувала їх інтересів при створенні національно-адміністративних одиниць. Зокрема, в результаті реформи 1921–1923 рр. національні меншини були фактично розірвані по різних адміністративно-територіальних одиницях, що підривало усталені регіональні зв'язки, приводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнувало національно-культурний уклад життя етнічного населення. Все це доповнювалось бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка виявилась не здатною забезпечити потреби національних меншин. Тому більшовицьке керівництво, наштотхнувшись на зростаюче невдоволення національних меншин, змушене було йти на деякі поступки і компроміси у розв'язанні національних проблем.

Керівництво ВКП/б/ дійшло висновку, що утримати владу на місцях і стабілізувати обстановку можна лише спираючись на місцеві кадри. Тому ХІІ з'їзд ВКП/б/ у квітні 1923 р. висунув концепцію так званої «коренізації», яка передбачала залучення в партійний і державний апарат представників корінних національностей у республіках і проживаючих в них національних меншин.

Щоб зрозуміти причини «коренізації» розглянемо становище національних меншин в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. на прикладі німецької, грецької та єврейської національних груп.

Кажучи про стан, в якому опинилося німецьке населення на початку 20-х років, звернемо увагу на його чисельність та місця компактного проживання на території України. За даними перепису 1920 року в Україні проживало 210 189 громадян німецької національності, зокрема, в Київській губернії – 4 500, Харківській – 3 350, Полтавській – 1 396, Чернігівській – 5 016, Кременчуцькій – 463, Одеській – 95 199, Миколаївській 18 173, Катеринославській – 26 323, Донецькій – 55769. Слід наголосити, що дані перепису були далеко не повними, зокрема щодо проживання німців в окремих невеликих населених пунктах (хуторах, селах, містечках), а в деяких округах дані взагалі були відсутніми [13,30].

В складній економічній ситуації перебували німецькі сільськогосподарські колонії Півдня України. На початку 20-х рр. ХХ ст. німецька секція Одеського губвиконкому розділила господарства німецьких колоністів на дві категорії. До першої категорії віднесли садиби з повністю розореним сільським господарством і не можливостями зібрати урожай в 1921 році, до другої – колонії з більш менш збереженим від розорення господарством. Більшість господарств німецьких колоній відносилися до першої категорії, а саме: в Одеському повіті – волость Зельця, Грос-Лібентальська, Дальнікська, Мало-Буяликська; Вознесенський повіт – Раштальська [8,23].

Треба зважити, що до першої світової та громадянської війни вони вважалися найбільш розвинутими серед усіх господарств регіону. Бойові дії, репресивна політика царських військових властей, завдали значного удару по колоністам. Остаточного занепаду господарства колоністів зазнали від більшовицької політики військового комунізму, запровадження продрозкладки. У порівнянні з сусідніми російськими і українськими селами розміри продрозкладки були вищими на 20–50 відсотків. На 1685 сімей німецьких сільських колоністів Тираспольського повіту передбачалось здати державі розкладку в 78 568 пудів зерна, із яких колоністи осилили лише 64 646 пудів, назад же вони отримали від державних органів лише 10 % від зданого зерна [8,24].

Значної шкоди господарствам колоністів завдала адміністративно-територіальна реформа 1922–1923 рр. Нове районування призвело до розпорощення земельних ділянок колоністів, причому частина земельних наділів перейшла у користування до нових власників. У ряді випадків, як наприклад, у Одеській та Катеринославській губерніях, колоністи отримали недостатньо оброблені землі замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана в користування мешканцям сусідніх сіл або переселенцям. Реорганізація земельних ділянок призвели також і до того, що колоністи втратили не лише значну частину родючих земель, але й пасовищ, а це в свою чергу відбилося на різкому скороченні поголів'я худоби. Аналогічний стан спостерігався і в інших губерніях України, де

проживало німецьке населення. Наведемо заяву мешканців німецької колонії Лачиново (Барвенківський район, Ізюмська округа Харківської губернії) (листопад 1923 року), яка була надіслана до Німецького підвідділу Відділу національних меншин Народного комісаріату внутрішніх справ України. У заяві, зокрема, відзначалося: «У 1921 році громадянами села Циплерівки відрізано було з наших земель причому в їх частину увійшов майже весь наш випас... І так як наша худоба страждає відсутністю підніжного корму, то ми вирішили добровільно миритися з громадянами села Циплерівки або взяти у них оренду, але останні відмовилися. Тоді ми вирішили увійти з клопотанням до місцевого райземвідділу, який нам також відмовив. Беручи все це до уваги, а головне те, що цей випас їм зовсім не потрібний, базуючись на тому, що худобу вони ніколи не пасли..., тому наводимо якимось шляхом або умовах, клопотати про отримання не менш як 50 десятин випасу.» Відзначимо, що відрізання земельних наділів та пасовищ у німецьких колоністів мала повсюдний характер [5, 12–13]. В результаті німецькі сільськогосподарські колонії, які раніше вважалися у господарському плані передовими, такими, що мали високий рівень агротехнічної культури були значною мірою втрачені, що призвело до погіршення і без того тяжкого стану колоністів.

Істотних змін зазнала соціальна структура німецьких колоній: зросла кількість малоземельних і безкінних господарств, збільшився бідняцький прошарок. Однак державні органи не звертали на це уваги і продовжували вважати німецькі села осередком куркульства й заможних елементів. До них застосовували жорстку податкову політику, інші форми утисків як економічного, так і політичного характеру. Кооперативи, створені колоністами, вважалися приватними підприємствами і відповідно до цього обкладалися такими податками, які у два, а то й три рази перевищували ті, що сплачувались аналогічними організаціями українців та росіян. У Катеринославській губернії усіх без винятку колоністів оголосили куркулями. Цілі громади, як сільськогосподарські, та і кооперативні, позбавляли права голосу, відлучали від участі у виборах та органах управління [1, 77].

Ігнорувалися національно-культурні, мовні, релігійні та інші запити колоністів. Місцева влада вперто намагалася не помічати їхніх релігійних і традиційних народних свят, оголошуючи ці дні робочими. Звужувалася й сфера застосування німецької мови у суспільно-політичному та культурному житті.

Складність соціально-економічної та політичної ситуації поширювало серед колоністів негативне ставлення до більшовицьких низових органів. Посилювався пасивний опір, який часто переростав у виступи проти місцевих компартійних функціонерів. Зокрема, в лютому 1921 року відділ по роботі з німецьким населенням Одеського губкому КП(б)У звернувся до президії губерньської надзвичайної комісії з проханням «надати відповідальним працівникам комсомольських організацій у німецьких колоніях 20 револьверів з патронами, останнім часом відбуваються неодноразові вбивства комуністів» [1, 78].

В обставині постійних конфліктів влади з місцевим населенням керівництво республіки на початку 1923 року змінює економічну і політичну політику стосовно національних меншин. В циркулярі Народного комісаріату внутрішніх справ (за березень 1923 року), що мав назву «Всім губерньським відділам Управління (по Підвідділу Нацменшин)»,

відзначалося, що не відомі «не тільки населенні пункти, де переважаючою національною групою, в процентному відношенні є національна меншина, але і цілі волості, села, селища, колонії і містечка, національний склад яких не є однорідний». В зв'язку з цим відмічалось, що «необхідне суворе виявлення цих даних, щоб мати докладну етнографічну карту УСРР». Наркомат внутрішніх справ запропонував губернським відділам у місячний строк підготувати відомості про національний склад населених пунктів з поданням досить широкого кола даних, зокрема, чи є в даному населеному пункті сільська чи волосна рада, наскільки специфіка національного складу населення знайшла відображення в діяльності місцевих органів влади, чисельність національних груп, що проживають у населеному пункті, участь населення в роботі комітетів незможних селян, у тому числі представників національних меншин, стан культурно-просвітницької роботи (кількість шкіл, клубів і т. ін.), їхня робота по відношенню до національних меншин тощо [5,9].

Подібні рішення були продубльовані і місцевими адміністраціями. У січні–лютому 1923 року Донецький губвиконком Ради робітничих, червоноармійських та козацьких депутатів доручив Донстатбюро провести суцільний подвірний перепис населення губернії, до складу якої в повоєнний час увійшла й Маріупольщина. На початку 20–х років саме в Маріупольському та Сталінському округах проживало 93,3 % греків України [7,65]. За даними обстеження у губернії мешкало 86 615 греків (4,3% від загальної кількості населення). З них 41 773 особи чоловічої статі і 44 842 – жіночої. Більшість грецького населення проживало у сільській місцевості. Зокрема, греки проживали у 123 населених пунктах (70 селах, 26 хуторах, 19 селищах, п'ятьох «деревнях», одній слободі, одній станиці та в одному колгоспі [3,83]. Обстеження показали досить відчутні демографічні втрати греків, пов'язані з воєнною добою, до яких суттєво додалися наслідки голоду 1921 року. Кількість грецького населення по Україні скоротилася майже на третину. Найбільше втрат зазнала грецька громада Криму та Приазов'я – на 1913 рік там проживало 23 849 чоловік, а в 1923 році лише 16 036 осіб. У найбільш заселеній греками Маріупольській окрузі (у 1923 році проживало 53 865 осіб) приріст грецької громади у порівнянні з царським переписом 1897 року складав лише 5,5 тис. осіб. Стає очевидним, що за 26 років грецька громада зазнала значних демографічних втрат. Їхні масштаби стають більш зрозумілими, коли взяти до уваги кількісні показники зростання числа греків у Маріупольському окрузі з 1923 по 1926 роки: з 53 865 осіб до 64, 2 тис. [3,88].

На грецьку громаду України, так само як і на німецьку, впливала не виважена соціально–економічна політика більшовиків. Зупинилися практично всі великі підприємства Маріуполя і Юзівки. Різко скоротилась чисельність робочої худоби. Якщо в 1913 році у Маріупольському повіті налічувалося 97 090 коней (на одного коня в середньому припадало 8,1 дес. придатної й 6,1 дес. засівної землі), в 1920 р. їх налічувалося 21 121 (і навантаження становило відповідно 37,2 та 7,9 дес. на коня). Як видно з наведених даних, оброблювані площі зазнали суттєвого зменшення: в 1916 р. посіви становили 354646 дес., а в 1922 р. – лише 137081 (тобто, 35% довоєнного рівня). У грецьких селах практично припинилося будівництво [17,77].

Проте основною проблемою початку 20–х років для греків Приазов'я став голод, викликаний як післявоєнною розрухою та політикою воєнного

комунізму, так і несприятливими кліматичними умовами (посухою 1921 року). Голод охопив переважну частину Маріупольського повіту вже в грудні 1921 р. У селі Чердакли голодувало 60% населення, Мангуші (в минулому – одному з найбагатших сіл повіту) – 88%, Ялті – 33%. У січні 1922 р. голод посилювався. Зважаючи на тяжкий продовольчий стан, Маріупольський повіт був звільнений від продналогу. На 8 лютого в Маріупольському та Юзівському повітах голодувало 209495 осіб. Почастішали випадки трупо– та людодійства, уживання сурогатів, кішок, собак стало звичною справою. Взимку 1922 р. чисельність рогатої худоби в грецьких селах зменшилася більше ніж на 60%. Знесилені голодомором грецькі селянські господарства навесні 1922 р. були не в змозі обробити свої наділи: було засіяно не більше чверті звичайних площ. Малооефективною виявилася державна кампанія боротьби з голодом [17,78].

Наслідки голоду були надзвичайно тяжкими. Тільки в грецькому селі Малий Янісоль померло 25 відсотків населення, в селі Нова Калакуба чисельність населення на 1923 рік скоротилась на 20 відсотків [11,41–4].

Грецькі господарства вийшли з голоду знесиленими. Засівні площі порівняно з 1915 роком зменшилися в 2,5 рази (з 190 тис. десятин на 1915 рік до 72 663 десятин в 1922 році) [15, арк.17].

В Донецькій губернії практично не лишилося селянських господарств, що мали більше 2 коней. Значна частина землеробів не мала робочої худоби.: в Донецькій губернії вони становили 65%. На Маріупольщині 1924 року на грецьке господарство припадало 0,4 робочого коня й 0,1 молдняка. У цілому кількість коней у грецьких селах порівняно з 1915 р. скоротилася в 5 разів [17,79].

У складному соціально–економічному становищі перебувало і єврейське населення України. На початку 1917 року соціально–економічна структура російського єврейства мала такі специфічні особливості, що докорінно відрізняли її від соціальних структур інших етнічних груп. Справа в тому, що традиційні заняття євреїв, що виокремилися ще в докапіталістичний період, виявилися законсервованими жорсткими умовами смуги осілості. Через свою національність та віросповідання єврейство, за рішенням царського уряду мало можливість займатися тільки певними видами господарської діяльності. Євреям містечок дозволялось вести посередницьку торгівлю між містечком та навколишніми селами, займатися певними видами ремесла. Тому на початку XX ст. з 5 млн. російського єврейства 1 млн. 958 тис. чоловік (58,6 %) займалися виключно торгівлею [4,53].

По закінченні громадянської війни єврейське населення опинилося в більш гіршому становищі, ніж інші етнічні групи України. Чисельність євреїв по всій території колишньої Російської імперії різко скоротилася. У 1919 р. на території радянської України проживало 1577 тис. євреїв, зокрема, в Східному Поліссі – 147 тис., на Правобережжі – 682 тис., Лівобережжі – 198 тис., у Степовому районі – 113 тис., у Донбасі – 41 тис. Лише 4,65 % працювали робітниками, 4,11 % службовцями і 4,2 % на транспорті, 200 тис. євреїв займалися ремеслом. Вони проживали в містечках та сільській місцевості [14,67]. Становище містечок на той момент було катастрофічним. За даними обстеження єврейських містечок прикордонної смуги Правобережної України бідна декласована маса серед єврейства складала від 40 до 70 відсотків. В містечках великий процент складали кустарі, які працювали на дефіцитній сировині. Відсутність

останньої та закриті заходами радянської влади ринки збуту продукції ще більше ускладнювали непросту ситуацію [16,арк.33]. Наприклад, на Поділлі загальна чисельність безробітних складала понад 30 відсотків від усього єврейського населення, яке проживало в регіоні. «Зайве» єврейське населення Кам'янецького округу нараховувало 13100 чоловік, або 57 % усіх працездатних. Найбільше безробітних було серед жінок, лише кожна п'ята з них мала можливість працювати. До групи безробітних входили кустарі і ремісники, які зовсім не мали роботи або працювали від випадку до випадку, та особи, які жили на допомогу, яка надходила з-за кордону [6,арк.54].

Така ж ситуація була і в єврейських землеробських колоніях. Так, за 1914–1920 рр. чисельність євреїв–землеробів зменшилася з 52 до 35 тис. чоловік, а кількість землі, яку вони обробляли становила лише 75 тис. десятин. Тобто, порівнюючи з 1917 р., чисельність єврейського сільсько-господарського населення зменшилась на 17 тис. чоловік, а кількість оброблюваної землі – на 24 тис. З існуючих на той час 7582 єврейських господарств, лише 6651 мали власні будинки, тобто 930 господарств і їх власники не мали даху над головою. Поширилась страшна бідність. На 1922 р. 50 % єврейських сільськогосподарських господарств не мали корів, від 11 до 36 % господарств не мали робочої худоби, тільки 5 % були заможними, із 758 господарств Херсонської та Маріупольської округи були поєднаними лише 544 (86,3 %), а 138 – зовсім не засівалися [9,арк.50].

Отже, на початку 20–х рр. XX ст. національні меншини Української СРР перебували у складному соціально–економічному становищі. В грецьких, німецьких та єврейських колоніях панував економічний занепад, поширювались антибільшовицькі та емігрантські настрої. Дана ситуація створила сприятливий ґрунт для розгортання в середовищі національних меншин небільшовицьких національних громадських організацій, які стали сильними противниками компартійних громадських об'єднань у боротьбі за впливи на національні меншини.

Матеріали статті можуть бути використанні при вивченні історії національного руху в перше радянське десятиліття, дозволять зрозуміти причини та зміст політики «коренізації» та розгортання більшовицьким режимом розгалуженої системи громадських об'єднань.

Література

1. *Васильчук В.М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XX ст.). – К., 2004.
2. *Горовський Ф.Я.* Евреї України. – К., 1993.
3. *Греки на Українських теренах* (нарис з етнічної історії, документи, матеріали, карти). – К., 2000.
4. *Духовний Б.А.* Национальная политика Советской власти и евреи // Советское строительство. – 1928, № 4.
5. *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні 1920–1990. – К., 1994.
6. *Місінкевич Л.Л.* Національні меншини Поділля у 20–30–х рр. XX століття. – К., 2000.
7. *Наседкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20–х – 30–ті роки // Український історичний журнал, 1992, №6.
8. *Німці в Україні 20–30–ті р. XX ст.* Збірник документів державних архівів України. – К., 1994.

9. Орлянський В.С. Євреї України в 20–30–ті роки XX ст.: соціально–політичний аспект. – Запоріжжя, 2000.

10. Сергійчук В. Німці в Україні. – К., 1995.

11. Статистика України. Т.2. – Вып.1. – 1923. – №30.

12. Терентьева Н.А. Греки на Украине (XVII–XXвв.). – К., 1999.

13. Тхоржевський (Бертьє) Роберт. Німці Тернопільщини в контексті історичного розвитку (з кінця XVIII до початку XXI ст.). – Тернопіль, 2000.

14. Хонігсман Я.С. Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал, 1994, №2–3.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 100.

16. Там само. – Ф.1, – Оп.20, – Спр.4171.

17. Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія) з 1778р. по початок 30–х р. XX ст. – К., 1999.

18. Якубова Л.Д. Соціально–економічне становище етнічних меншин в УСРР (20–ті – початок 30–х рр. XX ст.). – К., 2004.

Кучинская Е.А. Национальные меньшинства Украинской ССР в начале 20–х гг. XX ст. в преддверии «великого коммунистического эксперимента»

На основе архивных документов, периодической прессы и монографической литературы рассматривается демографическое, социально–экономическое положение и географическое расселение наибольших национальных групп в Украинской ССР в начале 20–х годов XX века.

Ключевые слова: национальные меньшинства, сельское хозяйство, социально–экономическая политика.

Kuchinska, O.O. National groups in the Ukrainian SSR in the early 20–th years of XX century before «great communist experiment»

The article, based on archival documents, periodical press and monographic literature examined the demographic, socio–economic status and geographical settlement of the largest national groups in the Ukrainian SSR in the early 20–ies of XX century.

Key words: national groups, agriculture, social–economical police.

Запровадження системи державного терору проти української наукової інтелігенції у 1920–1930-х роках

Досліджуються методи державного тиску на наукову інтелігенцію України у 1920–1930-х рр., коли, з одного боку, форсована «наздоганяючи» модернізація мобілізаційного типу визначала зростаючу потребу у висококваліфікованих наукових кадрах, а з іншого, становлення тоталітарної системи призводило до фізичного винищення інтелектуальної еліти суспільства.

Ключові слова: *тоталітарна система, соціальний терор, наукова інтелігенція, політика українізації, радянська репресія, більшовицький режим.*

Міжвоєнний період (20–30-ті рр. XX ст.) репрезентує надзвичайно драматичний для історії української науки відрізок часу. З одного боку, на початку цього періоду ще продовжували існувати і діяти наукові школи і провідні діячі дожовтневого часу. Ще існували рештки академічної свободи, які надавали можливість плідно працювати вченим різних напрямків (особливо в галузі природничих наук), контактувати із колегами за кордоном, обмінюватися з ними ідеями та результатами досліджень. З іншого боку, вже з другої половини 20-х років починає із нещадною невпинністю формуватися у своїх основних рисах тоталітарна сталінська машина соціального терору, всеохоплюючого контролю та пригнічення, ідеологічного диктату та примусового позбавлення права мати власну думку. Зрозуміло, що за таких умов наукова творчість, як і саме фізичне виживання вчених, були під питанням. Втім, і за цих часів українська наука зуміла збагатити світ видатними досягненнями. А приклади протистояння сліпій силі невігластва і терору (хоча воно рідко набувало відкритого характеру) показали, що в усі часи «і один у полі воїн» [16,168].

Вказаній темі присвятили свої праці як вітчизняні, так і зарубіжні історики, які досліджували історію України і Радянського Союзу в зазначений період. Зокрема, йдеться про роботи В.Даниленка, С.Кульчицького, П.Тронька, Г.Касьянова, Ю.Шаповала, Ю.Сергієнка, Р.Пайпса, Р.Конквеста, Т.Шаніна та інших. Спеціальні дослідження С.Білоконя, В.Нікольського, Г.Іванової, С.Кокіна, Н.Литвин, В.Ченцова, І.Біласа, В.Шенталінського, М.Шитюка присвячені політичним репресіям, що в широких масштабах здійснювалися у 20–30 рр. і мали наукову інтелігенцію одним зі своїх головних об'єктів. Різні аспекти тоталітаризації

українського суспільства у 20–30–ті роки (у тому числі через призму біографічного жанру) вивчали І.Автушенко, С.Білошицький, Ю.Горбань, В.Очеретянко, О.Тарапон, Н.Миронець, В.Пристайко, А.Санцевич та ін.

Разом з тим слід зазначити, що у вітчизняній історіографії майже відсутні спеціальні дослідження, присвячені становищу наукової інтелігенції України у міжвоєнний період та з'ясуванню загальних принципів політики сталінського керівництва щодо наукових кадрів.

Метою статті є спроба проаналізувати загальні соціально–політичні умови, в яких жили і творили вчені України у 20–30–ті рр. ХХ ст., виокремити головні риси політики сталінського компартійного керівництва щодо наукових кадрів.

Джерельну базу роботи складають архівні матеріали, друковані праці та дані періодики.

Початок 20–х років для України був перш за все часом подолання найбільш кричущих наслідків руйнівних воєн, світової і громадянської, що завдали великих втрат науковим кадрам України. Чимало науковців, (зокрема, ті, кому не «пощастило» із робітничо–селянським походженням) потрапляли до «уражених у правах», позбавлялися можливості брати участь у голосуванні на виборах, потерпали від політики експропріації «надлишків» житлової площі тощо. Інтелігенція на багато років стала об'єктом стійкої недовіри, що культивувалася усіма тодішніми засобами масової інформації та пропагандистського впливу [18,37].

Проти інтелігенції як живильного осередку опозиції (в тому числі потенційної), застосовувався цілий репресивний арсенал, починаючи з обов'язкової реєстрації, так званих «чисток» у вищих навчальних закладах та наукових установах, всіляких кампаній боротьби із буржуазною та націоналістичною ідеологією, і закінчуючи карним переслідуванням в усіх його формах [14,8].

Початок 20–х років був ознаменований ганебними для радянської влади примусовими висилками представників науки і освіти. Втім, слід зауважити, що, з огляду на наступні події 20–30–х рр., «знешкодження» вчених шляхом депортації треба вважати ледь не проявом акту гуманності, оскільки надалі, як відомо, представники наукової інтелігенції систематично виводилися на ті чи інші політичні судилища та фізично знищувалися.

Певна тимчасова «відлига» у стосунках влади із науковою інтелігенцією позначилася у 1923 р., коли почали даватися ознаки економічні наслідки ринкової непевської політики, а також окреслилися певні тенденції до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика «українізації», звернення комуністичного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація у сфері міжнаціональних відносин змусили науковців якщо й не повірити більшовицькій владі повною мірою, то принаймні, як слушно зазначає В. Ченцов, помріяти «у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом». Цим, зокрема, можна пояснити відмову на цей час більшості колишніх непримиренних опозиціонерів від військово–терористичних методів боротьби і перехід до культурно–просвітницької і кооперативної діяльності. В Україну повертається чимало відомих емігрантів–політиків, учених, діячів культури, внаслідок чого відбувається зростання суспільної ваги наукових, кооперативних і громадських інституцій. Це хоча й призвело до певного зменшення політичних репресій, але органи держбезпеки

продовжували вдосконалювати методи спостереження і контролю над інтелігенцією, тим більше, що чимало її представників, не повіривши у щирість влади, залишились, так би мовити, в індивідуальній опозиції, ще глибше приховавши своє несприйняття нового ладу [19,12–13].

З іншого боку, більшовицький режим задля свого зміцнення та самовідтворення стояв перед необхідністю встановлення тотального контролю над усіма значущими сферами життя суспільства, що вимагав притаманних тоталітаризмові форм «народної легітимації» на кшталт постійних проявів відданості й підтримки, зведення до мінімуму і викорінення будь-якого інакомислія. Ось чому тавро «ворогів народу» використовувалося особливо охоче стосовно представників наукової інтелігенції, які, як вважалося, не могли змиритися з більшовицькою ідеологією та багатьма новачками соціального і духовного життя в радянській Україні.

Партійні ватажки закликали приділяти велику увагу ідейній боротьбі з представниками розумової праці. У науковій інтелігенції вони вбачали ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з–поміж студентства й учнівської молоді.

Кампанія інспірованих згори реорганізацій і чисток (як їх іноді називали тоді – «сталінських рейдів») розколювала і деморалізовувала стару наукову інтелігенцію, якій протиставили нову, сформовану в роки радянської влади. Ідейне протистояння призвело до переслідувань прибічників «дрібнобуржуазної ідеології» у вищих навчальних закладах. Створювалися спеціальні комісії для боротьби з буржуазною ідеологією (1922 р.), комісії з вивчення діяльності й настроїв української інтелігенції (1925 р.), комісії з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів (1928 р.). Скандальні обставини чисток породжували конфлікти, що мали резонанс і створювали у суспільній свідомості відверто негативний імідж як науковців старої генерації, так і наукових інституцій в цілому [17,42].

Відкритий наступ тоталітаризму в сфері науки і культури став відчутним вже з другої половини 1920–х рр. Як відомо, саме з цією метою керівником українських більшовиків був призначений сумнозвісний Л.Каганович. Посилення партійного контролю за сферою культури та діяльністю інтелігенції набуло характер тиску. Курс на згорання українізації засвідчив червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р., який ініціював процес ідеологічної розправи над М. Хвильовим та його однодумцями. Нарешті, з 1927 р. сталінське керівництво переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в Україні. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 р. боротьба з «українською контрреволюцією» вступила в нову фазу. Немовби визнаючи, що український національний ренесанс за час непівської «відлиги» набрав небажаних форм розквіту, сталінське керівництво почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України. Широко застосовувалася практика фальсифікації судових справ, каральні органи виконували сталінські директиви всіма можливими засобами [15,19–20].

Певною критеріальною «точкою відліку» у політиці соціального терору проти старої інтелігенції став сумнозвісний «шахтинський процес» (1928 р.), на якому відпрацьовувалися певні прийоми та механізми, які надалі набули широкого вжитку у розправах над науковою та науково–технічною інтелігенцією. Вже через кілька днів після завершення процесу – 9 липня

1928 р. – на Пленумі ЦК ВКП(б) Сталін проголосив свою горезвісну тезу про загострення класової боротьби в країні [8,520].

Спеціалісти з вищою освітою, щоб врятуватися від втягування у майбутні показові «процеси», змушені були покидати більш–менш відповідальні посади, йти працювати робітниками, комірниками, дрібними службовцями тощо. Цей процес охопив і вищі навчальні заклади, де і до «шахтинської справи» кваліфікованих викладачів старої школи залишилося обмаль. В середині 20–х років кожен другий викладач не мав навіть десяти років науково–педагогічного стажу [1,39]. Досить типовою була ситуація, коли кількість кваліфікованих викладачів зі стажем близько 10 років складала у вузах 30–50%. Науковці не могли бути впевнені, що їх будь–якої миті не заарештують чи (у найкращому випадку) не звільнять за чимось ганебним наклепом, не піддадуть «проробці» чи іншими формам морального знущання і розправи. Недивно, що, виступаючи на II пленумі Центрального бюро комуністичного студентства, нарком освіти України М. Скрипник змушений був визнати, що навчальні заклади України «не дуже забезпечені... кваліфікованими викладачами» і що «професура наша ... дуже молода» [13].

Систематичні «чистки» і «проробки» мусли створювати і підтримувати стан постійної напруженості і взаємної пильності. Від підозрюваних вимагали публічного визнання помилок і принизливого каяття.

28 лютого 1933 року з посади голови наркомату освіти України був звільнений М.О. Скрипник. Звинувачений в «націонал–ухильництві» та в «перегінах» у проведенні політики українізації, опальний нарком покінчив з собою.

Досить швидко зусиллями каральних органів мало не усі наукові і освітні установи були оголошені «гніздами націоналістів», в яких необхідно провести посилені «чистки».

26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і головою Комісії партійного контролю, але мав «дев'ять десятих свого часу віддавати НКВС» [11,454]. Після цього країну поглинула хвиля терору небаченої, навіть на фоні попередніх років, сили. За словами Н.Д. Полонської–Василенко, епоха «єжовщини» принесла неймовірні тортури, катування, перед якими пекельні муки, що їх вигадала середньовічна уява, були ніщо. Політика нещадного терору залила кров'ю Україну й вирвала з її життя сотні тисяч невинних людей. Ані ранги, ані заслуги, ані партійні квитки не рятували нікого [12,49]. Терор 1937–1938 рр. був, як відомо, не короткотерміновою операцією, а системною низкою послідовних акцій, об'єднаних спільним завданням – «вичищенням країни» згідно директиви НКВС СРСР № 00447, що визначала так звані «ліміти» для місцевих підрозділів. Керівники УНКВС неодноразово зверталися до центру з клопотанням щодо їх збільшення. Створювалися так звані «трійки» – позасудові органи, які розглядали справи і підписували вирoki цілими списками – іноді по кількості осіб (участі жертви чи адвоката, звісно, не передбачалося).

Репресивна кампанія «вичищення» повинна була ліквідувати усі потенційні джерела опозиції в країні, засобами соціального терору подавити спроможність до опору, а також певною мірою сприяти формуванню соціально–класової структури, де були б зведені до мінімуму усі «несо-

ціалістичні» елементи. Не треба забувати також про очікування війни, до якої сталінський режим намагався підійти з максимальною консолідованістю і керованим суспільством, організованим на кшталт військового табору. Цій меті добре слугували кампанії інспірованих згори істерій, показових судилищ, чисток і перевірок, в ході яких можна було звести рахунки із кимось, зробити кар'єру, нейтралізувати конкурента та ін. Отже, мотиви і бажання «верхів» та інстинкти маргіналізованих «низів» напередодні Великого Терору в чомусь збігалися. Ось чому його наслідки виявилися такими руйнівними і жахливими.

Ще до початку кампанії Великого Терору спеціальна бригада по розгляду архівних матеріалів у 1936 р. після ознайомлення з документальними фондами Всеукраїнської Асоціації сходознавства (ВУНАС) звернулася з доповідною запискою до ЦК КП(б)У.

У цьому наклепі висловлювалося «тверде переконання», що ВУНАС є «псевдонауковою організацією», внаслідок чого з усієї наукової продукції, випущеної за час існування ВУНАС, навряд чи можна знайти матеріал, що представляє дійсний науковий інтерес. Повідомлялося також про те, що діяльність організації була далекою від мирної кабінетної праці вчених. Розмах і характер зв'язків ВУНАС, як всередині СРСР, так і за кордоном навіч членів бригади на думку, що ця установа переслідувала явно націоналістичні, сепаратистські та контрреволюційні цілі. Доказом цього вони вважали занадто часто на їх розсуд звернення керівництва ВУНАС за допомогою до іноземців. Саме ця обставина й наводила «ревізорів» на думку, що іноземні розвідники широко використовують ВУНАС у своїх цілях.

Перевіряючим здалося підозрілим також те, що розквіт роботи асоціації припав на 1926–1929 рр., тобто на період, коли у великих наукових центрах, насамперед Москви, Ленінграду та інших, проводилося «очищення» вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ від ворожої радянській владі «буржуазної інтелігенції» та «троцькістів». Саме у цей час асоціація залучила з Москви, Ленінграду, Закавказзя та інших районів радянської країни «...велику кількість немовби наукових працівників, включаючи осіб, які нічого спільного не мали з наукою або, в кращому випадку, нічого спільного зі сходознавством, багатьох з яких згодом було викрито як контрреволюціонерів».

Також був розкритикований як «притулок буржуазної професури» і «всіляких псевдонаукових проходимців» журнал правління ВУНАС «Східний Світ».

Розгортання асоціацією своїх філіалів, залучення великої кількості людей, включення їх до складу членів і наукових співробітників, на думку перевіряючих, зовсім не відповідало наявним кадрам справжніх сходознавців, які перебували в Україні. Це збуджувало у бригади контролерів підозри, що широкий розмах роботи з організації філій, залучення вчених і організації пропагандистської роботи, був лише «ширмою для створення контрреволюційної мережі по всьому СРСР...»

Широке, безконтрольне листування керівних працівників асоціації з особами, що жили за кордоном та іноземцями, які перебували на території СРСР дало підстави підозрювати наявність далеко не наукових інтересів у низки осіб, що брали участь у цьому листуванні.

На закінчення члени бригади закликали ЦК до подальшої ретельної перевірки діяльності ВУНАС і всіх осіб, причетних до неї [2,40–46].

І цей заклик був почутий. Репресій зазнали 37 членів ВУНАС. З них за націоналістичну контрреволюційну діяльність – 10 чол., за терористичну – 8, за троцькіську – 2, за шпигунську на користь Японії – 5, за шпигунську на користь Німеччини – 1, за організовану контрреволюційну діяльність – 11 [11,465].

Заввідділом науки ЦК КП(б)У Кровицький написав С.В. Косіору та П.П. Постишеву записку «Про стан українського фізико–технічного інституту». Він характеризував становище в інституті як політично несприятливе, оскільки тут активно проявляє себе група, що виступає проти оборонної тематики досліджень, мотивуючи свою позицію тим, що така діяльність немовби може принизити рівень наукової роботи інституту. Далі він характеризував учасників цієї групи: Шубніков, який втік за кордон в 1923 р. і повернувся до СРСР в 1925 р.; Обреїмов, мати і сестри якого втекли за кордон в 1926 р., а брат – білий офіцер в Болгарії; колишній комсомолец троцькіст Корець, заарештований органами НКВС наприкінці 1935 р.; доктор Ландау – син великого шкідника, засудженого на 10 років; після арешту Кореця Ландау демонстративно не виходив на роботу (чим йому вдалося домогтися звільнення колеги, щоправда, ненадовго). Виступи проти оборонної тематики активно підтримувалися іноземцями, які працюють в інституті.

Далі Кровицький сигналізував ЦК про проникнення до інституту троцькістів і наводив їх список: член наукової ради Імас, науковий працівник Синельников, колишній троцькіст Лосєв, що виступав проти підписки на позику і вищевказаний Корець.

В той же час, як повідомляв заввідділом, радянська наукова молодь «виживалася» з інституту. Аспірант комсомолец П'ятигорський, «особливо здібний до наукової роботи» був вигнаний з інституту професором Ландау за те, що викрив троцькіста Кореця. Активного комсомольця Мирониченка звільнили з аспірантури в 1935 р. Член партії Сукачев був відраджений ЦК ВКП(б) до інституту аспірантом, але вимушений був піти в Харківський електротехнічний інститут. Член партії науковий співробітник Стельников після тривалої боротьби був змушений наприкінці 1935 р. піти в Дніпропетровський фізико–технічний інститут. Член партії науковий співробітник Гей в 1936 р. покинув інститут і виїхав до Ленінграду. Між тим, в інституті комуністів серед наукових працівників було тільки 6 осіб, а серед 11 аспірантів – тільки 1 член партії. В такій обстановці парткомітет інституту проявляв бездіяльність, політичної роботи серед безпартійних і, зокрема, серед іноземців не проводилося [5,6].

Невдовзі правоохоронними органами було вжито віжповідних заходів. Так, Л.В.Шубнікова було заарештовано 6 серпня 1937 р. Збереглася страшна в своїй стислості виписка з протоколу рішення по його справі від 28 жовтня 1937 р., підписана наркомом внутрішніх справ СРСР, генеральним комісаром держбезпеки Єжовим і прокурором СРСР Вишинським.: «Слухали: Матеріали на обвинувачуваних, подані управлінням НКВС УРСР по Харківській області в порядку наказу НКВС СРСР за № 00439 від 25/VII –1937 року. Ухвалили: Шубнікова Льва Васильовича розстріляти» [6].

22 липня було заарештовано І.В. Обреїмова за звинуваченням у тому, що він був агентом англійської та німецької розвідок, членом правотроцькістської організації, але його врятувало втручання А.Ф. Іоффе та

С.І.Вавілова, які охарактеризували вченого як видатного фахівця в галузі фізики. 21 травня 1941 року науковця звільнили.

Заарештований був також був Л.Д. Ландау, якого згодом вдалося визволити завдяки втручання П.Л. Капіци. Петро Леонідович пише листа І.В. Сталіну, де вказує, що, не зважаючи на свої 29 років, Ландау є найвидатнішим фізиком—теоретиком в СРСР, а його втрата буде дуже важкою для радянської та світової науки. Усього ж було засуджено на різні терміни вісім осіб та стільки ж було розстріляно [7].

Усі ці люди були елітою вітчизняної фізики. За словами фахівців у галузі кріогенної фізики Л.В.Шубнікову та його співробітникам належать кілька результатів, які могли б претендувати на отримання Нобелівської премії. Це відкриття ефекту Шубнікова—де Хааса, ідеального діамagnetизму надпровідників першого роду (ефект Мейсснера), антиферомagnetизму й надпровідності другого роду [6].

Немає потреби зайвий раз докладно характеризувати видатних вчених світового масштабу, які ледь не стали жертвами дикого терору. Серед них К.Д. Синельников, який у 1932 р. спільно з А.К. Вальтером, О.І. Лейпунським і Г.Д. Латишевим уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частками. З 1944 р. і майже до кінця життя він очолюватиме Харківський фізико—технічний інститут, стане академіком Академії наук УРСР, Заслуженим діячем науки УРСР (1951), лауреатом Державної премії СРСР (1948). У 1975 році Президія АН УРСР встановила премію імені К.Д. Синельникова за видатні роботи в галузі фізики.

І.В. Обреїмов був засновником і першим директором УФТІ. У 1946 р. став лауреатом державної премії. З 1958 р. — академік АН СРСР.

Л.Д. Ландау згодом отримав Нобелівську премію, став Героєм Соціалістичної праці, тричі лауреатом Сталінської та лауреатом Ленінської премії. Його внесок у світову науку неможливо переоцінити.

На жаль, для тогочасної радянської влади та каральних органів вони були лише «троцькістами», «шпигунами», «родичами білих офіцерів», «дітьми шкідників» та ін. Ось чому у більшості випадків не ці вкрай підозрілі й ненадійні люди, а пролетарська наукова молодь були потрібні більшовицькій владі та радянській фізиці.

З січня 1937 р. сам П.П. Постишев був змушений застерігати секретаря ЦК ВКП(б) А.А. Андрєєва про те, що «за останній час ми зняли з викладацької роботи значну групу осіб. З великим трудом своїми силами забезпечили керівництво по політекономії, по історії народів СРСР і історії УРСР. Залишаються не забезпеченими такі дисципліни, як історія давньої і новітньої філософії, діамат і істмат, а також нова історія. Наприкінці першого півріччя навчання необхідно організувати прийом заліків від слухачів... Але немає людей і ця важлива справа може зірватися. Дуже прошу допомоги з викладачами вказаних вище спеціальностей ...» [3, 1].

А вже через десять днів вогонь критики буде сконцентровано на самому П.П. Постишеві. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». [Політичний терор і тероризм в Україні / гол. ред. Литвин В.М., відп. ред. Смолій В.А., кер. авт. кол. Кульчицький С.В.—К.: Наукова думка, 2002.—С.461—464]. На пленумі йшлося про проникнення до Київського обкому троцькістів. ЦК ВКП(б) ухвалив 1)

Вказати першому секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору на відсутність пильності. 2) Оголосити догану першому секретареві Київського обкому П.П. Постишеву й попередити його, що у випадку повторення подібних фактів послаблення партійної пильності і неуваги до партійної роботи до нього будуть вжиті більш суворі заходи впливу [9,368].

16 січня 1937 р. за участю Л.М. Кагановича відбувся пленум Київського обкому КП(б)У. Постишева звинуватили у пособництві ворожим елементам і розвалі роботи та усунули від керівництва київською парторганізацією, а на березневому пленумі того ж року його звільнили від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У у зв'язку з переходом на іншу роботу за межі України [11,461–464].

Після цього у Києві було здійснено розгром обласної партійної організації. 46 членів обкому були виключені з партії, а 32 з них заарештовані як вороги народу. Долю П.П. Постишева значною мірою вирішила його позиція на лютнево–березневому пленумі ЦК ВКП(б), де він висловив сумніви щодо обсягу провини М.І. Бухарина та О.І. Рикова [9, 369–371]. 22 лютого 1938 р. П.П. Постишева заарештували, а 26 лютого 1939 р. він був розстріляний.

30 січня 1937 р. О.М. Асаткін писав у записці «Про роботу інституту економіки АН УРСР», поданій С.В. Косіору, П.П. Постишеву та П.П. Любченку, що «в результаті реорганізації та чистки, в Інституті залишилися лише п'ять молодших наукових співробітників і три аспіранти. І незважаючи на це, він вносить пропозицію, що правильно було б з цих п'яти співробітників, що залишилися, ...звільнити ще чотирьох, а з трьох наявних аспірантів належало б також звільнити одного...».

Далі він змушений констатувати, що «...кількість наукових співробітників, що залишається в інституті свідчить про те, що Інститут економіки вважати дійсно науковим закладом, спроможним виконати завдання партії на ідеологічному фронті – ніяк не можливо» [4,1–5].

Про хворобливу атмосферу, що панувала у науковому середовищі, свідчить лист працівників науково–дослідного інституту географії і картографії на чолі з академіком Є.В. Опоковим, поданий у березні 1937 р. до ЦК КП(б)У.

Починався лист з констатації того, що інститут з 1927 по 1935 рр. очолювали вороги: Рудницький, Ландо, Величко, Буцура та інші. За цей час інститутом не було видано жодної праці, що мала б наукове або практичне значення. Навіть після очистки інституту від націоналістичних елементів та перебудови його роботи у 1935р., ця установа тероризується колишнім ректором університету Кушнарєвим і колишнім секретарем парткому Осадчим (який був виключений з партії). До інституту як наукові працівники були відряджені Баскін і Мукомеля. Баскін врешті–решт виявився ворогом, а Мукомеля оспівує як великого вченого професора Сухова (який під час денікінщини влаштував суд над Леніним).

На закінчення автори прохають позбавити інститут від такого «керівництва» та надати цьому науково–дослідному закладу здорову допомогу, насамперед, розширивши матеріальну базу і посиливши висококваліфікованими кадрами [4,13].

Бригада, яка була залучена до перевірки Інституту демографії АН УРСР 7 травня 1937 р., доповідала про цілу низку допущених помилок та викривлень історичних фактів. На їх думку, значна частина робіт інституту, видана за редакцією академіка Птухи, «була ...насичена

ворожою тенденцією буржуазного об'єктивізму, антимарксистськими, а підчас фашистськими формулюваннями». Майже всі праці інституту були охарактеризовані як такі, що «ігнорують класиків марксизму» [4,52].

15 червня 1937 р. О.М. Асаткін пише чергову записку до ЦК КП(б)У про те, що у науково-дослідних інститутах АН УРСР з числа 623 наукових співробітників, членів і кандидатів КП(б)У – тільки 92 особи, тобто 14,7%, і членів ЛКСМУ всього 52, або 6,3%. Автор записки висловлює думку, що правильніше було б мати серед науковців членів партії і комсомольців на рівні 80–85% – «і по суворому відбору».

З 623 наукових співробітників не мають наукових звань і наукових ступенів 460 осіб, або 74%. Але навіть ті 57 докторів наук і 106 кандидатів наук, отримали вчені звання без якогось політичного і наукового контролю з боку партійної і радянської громадськості, тож не випадково, що серед цих «вчених» майже немає членів партії і комсомольців. «Немудрено, – пише О.М.Асаткін, – що серед таких «вчених» трапляються релігійні фанатики, люди ворожі радянській владі і переважна більшість з них є псевдовченими, оскільки діалектичний матеріалізм і марксистська методологія в науковій роботі для цих «вчених» – «книжка за семи печатками».

Далі О.М. Асаткін робить закономірний висновок: немає ніяких причин і виправдань залишатися й надалі на науковому фронті з такими «вченими». Необхідно форсувати темпи створення партійних більшовицьких кадрів науковців, а отже час закінчити шкідливу, а може й шкідницьку практику бездіяльності АН УРСР в справі підготовки з партійної і комсомольської молоді кадрів майбутніх вчених. Ясно, що така практика керівництва АН справою підготовки кадрів має бути терміново і рішучим чином виправлена. Все це стосується й інститутів суспільних наук Академії [4,181–182].

Втім, вже у липні 1937 р. О.М. Асаткін сам був заарештований органами НКВС. Як пише Н.Д. Полонська-Василенко, причину несподіваної катастрофи «диктатора Академії наук» (як вона його характеризувала) не треба шукати в академічному житті. Одночасно Асаткін був директором Центрального Статистичного управління, яке у 1937 р. здійснило перепис населення України, що виявив істотне зменшення населення. Цей перепис було оголошено «шкідницьким», всіх керівників ЦСУ було заарештовано й більшу частину розстріляно [12,52].

У липні 1937 р. секретар партійного комітету Академії наук С. Білоусов подав доповідну записку до ЦК КП(б)У «Про становище справ в Інституті історії України і стан роботи по складанню підручника «Історія України». Він писав про те, що робота над цією книгою триває вже декілька років. До авторського колективу підручника по 1–му тому були залучені Межберг, Гуслистый, Скубицький, Луконенко, Ястребов, Сенченко. З них за цей час було виключено з колективу – Межберг (як троцькіст), Скубицький (заарештований ворог). Редакторами написаних розділів першого тому були Сараджев, Смольний, Дзеніс, Войтинський – всі згодом викриті як вороги і заарештовані.

До авторського колективу по II тому було залучено Сенченка, Яструбова, Штейна, Трегубенка, Гребенкіна, але невдовзі також було виключено викритих ворогів Гребенкіна та Штейна [4,86–89]. Подібна ж ситуація складалася ледь не з усіма виданнями, над якими працювали вчені, особливо суспільствознавці.

У доповідній записці Президії Академії наук про стан цієї установи, поданій у 1937 р., зазначалося, що 5–6 років тому Академія перебувала значною мірою під впливом антирадянських тенденцій, організованість наукової роботи, навіть по найбільш диференційованих інститутах, примушувала бажати більшого.

За останні роки, вказується в записці, Академія провела боротьбу проти «шкідливих контрреволюційних елементів в її установах, але ще і зараз не можна вважати, що Академія остаточно звільнилася від ворогів і ліквідувала наслідки шкідництва». Досвід останньої перевірки кадрів АН виявив «низку ворожих контрреволюційних елементів, що приховувалися в стінах Академічних установ». Це вимагає як від Президії Академії, так і від керівників її інститутів посилити пильність – в Академії є ще чимало співробітників, які не досить сумлінно ставляться до покладених на них обов'язків, працюють, не дбаючи про підвищення продуктивності своєї праці, про велику відповідальність, яку покладено на них їх участю в соціалістичному будівництві на фронті науки. Ще залишилися в Академії і такі співробітники, які виявили нездатність до наукової роботи, і яким по суті не місце в Академії наук [4,165–171].

У серпні 1937 р. до Києва прибула комісія у складі В. Молотова, М. Хрущова та М. Єжова. На пленумі ЦК КП(б)У В. Молотов запропонував зняти з посади і вивести з ЦК С. Косіора, Г. Петровського, П. Любченка, а також обрати першим секретарем М. Хрущова [11,471–472].

29 серпня П.П.Любченко застрелив свою жінку та застрелився сам. Як пише Н.Д. Полонська–Василенко, тільки завдяки швидкості свого авто йому вдалося дістатися додому раніше за слідчих НКВС, які прийшли заарештувати його [12, 49].

У травні 1938 р. у Москві було заарештовано, а у лютому 1939 р. розстріляно С.В. Косіора. 23 листопада 1938 р. М.І. Єжов подає прохання звільнити його з посади Наркома внутрішніх справ. Згодом, у квітні 1939 р. він буде звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією та розстріляний у 1940 р. [11,485].

Таким чином, доба Великого Терору закінчилась так само як і почалася – за вказівкою Сталіна. За наступника Єжова Л.П. Берія репресії звичайно продовжувались, але вони вже ніколи не набували настільки жахливих масштабів.

Якщо проаналізувати масштаби репресій проти науковців України саме в період піку загальних репресій, то вони на перший погляд не будуть дуже великими. Але треба мати на увазі не питому вагу вчених у загальній чисельності населення (ця частка ніколи не може бути занадто великою), а те особливе місце, яке займає і мусить займати науковець у суспільстві. Репресії проти вчених завдавали невиправної шкоди і повноцінному розвитку науки, і загальному соціально–духовному клімату суспільства.

За даними, які наводить у своєму дослідженні В.М. Нікольський, тільки у 1937 р. в Україні було заарештовано 1027 інженерно–технічних працівників (1,3% від загалу репресованих та 23,8% – від кількості заарештованих службовців) та 149 наукових працівників (відповідно 0,2% та 3,4%). В цьому ж році зазнали репресій 2418 педагогів (вони склали найбільшу групу серед заарештованих службовців – 55,9%), 299 лікарів, 91 працівник літератури і мистецтв. За 1938 рік аналогічні показники були приблизно того ж порядку – 1243 інженерно–технічних працівника (1,2% від загалу репресованих та 23,5% від кількості заарештованих службовців)

та 130 наукових працівників (0,1% та 2,5% відповідно). Переважна більшість науковців була заарештована працівниками центрального апарату НКВС. Ці репресії здійснювалися по всій території України, причому в середньому по західних областях було заарештовано у 8 разів більше вчених, ніж по інших областях [10,272–273,283–284].

Таким чином, не викликає сумніву, що головним змістом розглянутого нами періоду було насадження тоталітарної системи в СРСР. Її розбудова проходила шляхом винищення будь якої опозиції Сталіну, як більш–менш реальної, так і потенційної. У цей час була згорнута політика українізації, а її головні провідники засуджені або знищені. Була встановлена абсолютна монополія влади на істину, у тому числі й наукову.

Насаджування ідеологічної одноманітності та політичної пильності сприяло вкрай несприятливій для нормальної наукової роботи обстановці (про що відвертно заявляли самі вчені на зборах наукових установ). Науковці намагалися протистояти тиску партійно–державної машини, але цей протест був неминуче приречений на поразку. Зрештою був остаточно запроваджений тоталітарний режим в СРСР та, зокрема, в Україні.

Джерела та література

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.*–Ф. 166.–Оп. 7.–Спр. 15.– Арк. 39.
2. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.*– Ф. 1.–Оп. 20.– Спр. 6852.–Арк. 40–46.
3. *Там само.*–Ф. 1.–Оп. 20.– Спр. 7090.–Арк. 1.
4. *Там само.*–Ф.1.–Оп. 20.– Спр. 7092.–Арк. 1–5.
5. *Там само.*–Ф. 1.–Оп. 20.– Спр. 7096.–Арк. 6.
6. *Гаташ В.* Лев Шубніков. Повернення // Дзеркало тижня. – 2004.–30 жовтня–1 листопада.
7. *Гаташ В.* Фізика з грифом «цілком секретно»// Дзеркало тижня.– 2003.–8–14 лютого.
8. *Емельянов Ю.В.* Сталин. Путь к власти. – М.: Вече, 2006.
9. *Лихолобова З.Г.* Вибрані праці.– Донецьк: Юго–восток, 2003.
10. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х – 1950–ті рр.). Історико–статистичне дослідження. Монографія. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003.
11. *Політичний терор і тероризм в Україні* / гол. ред. Литвин В.М., відп. ред. Смолій В.А., кер. авт. кол. Кульчицький С.В.–К.: Наукова думка, 2002.
12. *Полонська–Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: нарис історії. – Ч.2–К.: Наукова думка, 1993.
13. *Скрипник М.О.* Чергові завдання вузів // Студент революції. – 1927. – № 5.
14. *Тарапон О.* Становище та діяльність літературно–мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930–х рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999.
15. *Ткаченко В.В.* Головні тенденції розвитку української науки кінця 20–х–30–х рр. XX ст. // *Materialy IV Międzynarodowej naukowej– praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic–2008».*– 07–15 grudnia 2008 roku.– Volume 9.– Historia. Filozofia.– Przemysl: Nauka i studia, 2008.–С. 18–22.

16.Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20–30-ті роки ХХ ст. // Література та культура Полісся.–Ніжин: Видавництво НГУ ім. М.Гоголя, 2008.– Вип. 46.– С. 168–184.

17.Ткаченко В.В. Показові процеси 1920-х рр. в Україні як засіб політичного терору // *Materialy V Miedzynarodowej naukowí–praktycznej konferencji «Strategiczne pytania swiatowej nauki–2009»*.– 07–15 lutego 2009 roku.– Volume 8.– Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia.– Przemysl: Nauka i studia, 2009.– С. 42–45.

18.Ткаченко В.В. Показові політичні процеси 20-х–початку 30-х років ХХ ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції. // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич.–К., 2008.–Вип. 18.– С. 37–55.

19.Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000.

Ткаченко В.В. Внедрение системы государственного террора против украинской научной интеллигенции в 1920–1930-х годах

Исследуются методы государственного давления на научную интеллигенцию Украины в 1920–1930-х г.г., когда, с одной стороны, форсированная «догоняющая» модернизация мобилизационного типа определяла возрастающую потребность в высококвалифицированных научных кадрах, а с другой, становление тоталитарной системы приводило к физическому уничтожению интеллектуальной элиты общества.

Ключевые слова: тоталитарная система, социальный террор, научная интеллигенция, политика украинизации, советизация, репрессии, большевистский режим.

Tkachenko, V.V. Introduction of system of the state terror against the Ukrainian scientific clerisy in 1920–1930s

Methods of the state pressure on Ukrainian scientific clerisy in 1920–30s are researched when, on the one hand, the forced «catching up» modernisation of mobilisation type defined the growing demand for competent scientific human resources, and on the other hand, formation of totalitarian system led to physical destruction of the society's intellectual elite.

Key words: totalitarian system, social terror, scientific clerisy, policy of Ukrainization, sovietization, repressions, Bolshevik order.

П.П.Любченко: роль у проведенні політики колективізації в Україні (1929 – 1933 роки)

На прикладі П.П.Любченка характеризуються дії радянської компартійної еліти УСРР із втілення в життя політики ВКП(б) щодо українського селянства на початку 30-х років ХХ століття. Зроблено висновок про вплив цих дій на остаточну інтеграцію компартійно-радянської еліти УСРР в склад відповідної еліти СРСР на чолі з Й.В.Сталінінм.

Ключові слова: П.П.Любченко, компартійно-радянська еліта, хлібозаготівлі, колективізація, репресії.

Панас Петрович Любченко [2(14).01.1897 – 30.08.1937] – відомий політичний та державний діяч Радянської України. Він починав свою політичну кар'єру в лавах партій есерів, українських есерів, боротьбистів. Його погляди еволюціонували від націонал-комунізму в бік підтримки комуністичної ідеології. Після переходу до лав КП(б)У пройшов шлях до секретаря ЦК КП(б)У (з листопада 1927 р.), члену Політбюро ЦК КП(б)У та Голови Раднаркому України (1934 – 1937 рр.). У кривавий 1937 рік звинувачений у приналежності до «антирадянської буржуазно-націоналістичної організації з числа бувших «боротьбистів». Закінчив життя самогубством 30 серпня 1937 року. Реабілітований у партійному порядку у 1965 році [1,219].

За часів перебування на посадах секретаря ЦК КП(б)У з ідеологічних питань та заступника голови Раднаркому України П.П.Любченко був на ряду з іншими представниками компартійно-радянської еліти безпосереднім реалізатором політики згортання непу та модернізації УСРР. Однак цей період його життя – на сьогодні досить маловивчена сторінка вітчизняної історії. В сучасних історичних дослідженнях зустрічаються лише безсистемні поодинокі факти, які стосуються дій П.П.Любченка та його поглядів щодо цих процесів. Тому джерельною базою для вивчення даного питання здебільшого є архівні матеріали та опубліковані документи. Автор статті ставить за мету визначити роль та місце П.П.Любченка у втіленні в життя політики колективізації та голодомору на Україні, його особисте ставлення до проведення політики ліквідації куркулів як класу, а також виявити чи існує взаємозв'язок між діями П.П.Любченка щодо виконання планів хлібозаготівель та його остаточною інтеграцією до складу радянської компартійної еліти.

Період 1927–1933 рр. був дуже складним і напруженим у житті Панаса Петровича Любченка. Він співпав із етапом згортання нової

економічної політики та проведенням радянської модернізації. XV з'їзд ВКП(б) в грудні 1927 року прийняв ухвалу про розгортання «добрівільної» колективізації, а XVI партійна конференція ВКП(б) в квітні 1929 року затвердила так званий «оптимальний» варіант першої сталінської п'ятирічки (1928 – 1932 років) тобто план загальної індустріалізації країни. Одночасно партконференція проголосила початок масової колективізації сільського господарства.

Секретар ЦК КП(б)У П.П. Любченко був делегатом XVI конференції ВКП(б). На ній після доповіді М. І. Калініна про шляхи піднесення сільського господарства несподівано виникла дискусія про місце куркуля в колективізованому селі. В той час як інші висловлювалися за збереження куркульських господарств в урізаному вигляді за межами колгоспних масивів, Панас Петрович, маючи власну думку, що куркулі можуть працювати в колгоспі, відкрито її висловлює. Але дуже швидко позиція Любченка змінюється.

27 грудня 1929 р. Сталін висловив нове гасло про «ліквідацію куркуля як класу» на базі колективізації, яке було початком продуманої кампанії винищення заможних шарів сільського населення. Ця теза реалізовувалася через постанову ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву».

До 1 жовтня 1929 року в Україні було колективізовано понад 10% селянських господарств, а до 10 лютого 1930 року – вже 42,6% [2,197]. Нечуваний тиск держави напередодні весняної сівби створив на селі вибухонебезпечну ситуацію. Це призвело, по-перше, до опору селян, який відбувався в різних формах. Він був неорганізований, але масовий. Тому військові гарнізони приводилися у стан готовності до ліквідації «спалахів бандитизму». 11 лютого в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК республіканських парторганізацій. 21 лютого ЦК ВКП(б) скликав нараду секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України. На обох нарадах керівники місцевих партійних організацій говорили про серйозність становища, але не висловлювалися за те, щоб дати задній хід «соціалістичним перетворенням» на селі. Як голова ЦКК ВКП(б) Г.Орджонікідзе 25 лютого одержав лист від В.Балицького. Голова ДПУ УСРР наводив факти гострої селянської реакції на примусову колективізацію, але закінчував лист оптимістично: «У нас на Україні справи складаються благополучно». А наступного дня в ЦК ВКП(б) по прямому дроту прийшла панічна телеграма від П.Любченка і Г.Петровського, в якій вони повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, що викликало селянський рух проти колективізації у прикордонному Плужнянському районі [3,268].

По-друге, виконання планів податків ставали ефективними тільки в умовах постійної загрози селянину його негайного розкуркулення. Однак чекісти вже завершили операцію з розкуркулення і підбили підсумки. Виступаючи на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У в обговоренні нових завдань Москви по колективізації на 1931 рік, місцеві керівники заявляли, що завдання нереальні, бо немає кого індивідуально оподатковувати – куркуля не існує. На це секретар ЦК КП(б)У П. Любченко відповів: «Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгортання колективізації, поки кожний член партії, кожний активіст бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі

дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується реєстром 1930 року, що куркуль на селі є» [4,арк.53].

Повторна кампанія розкуркулення готувалася ретельно, з урахуванням набутого досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувався у Харкові в лютому—березні 1931 р. В резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно—колгоспного будівництва» ставилася вимога перед органами радянської влади «рішуче провести ліквідацію куркуля як класу». План кампанії розкуркулення розробляла комісія Політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком. Вона підготувала проект постанови, затверджений ЦК КП(б)У 23 квітня 1931 р.: «Враховуючи високий відсоток колективізації і звідси значну кількість розкуркулених господарств, поставити питання перед ЦК ВКП(б) про надання Україні можливості вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Вважати доцільним здійснити висилку розкуркулених господарств з України після завершення весняної сівби в червні». Кремль погодився з такою пропозицією і навіть при цьому обмежив кровожерливість керівників: з України було вирішено вислати тільки 30 тис. господарств [5,арк.76].

В 1931 році насильницькі методи колективізації поновилися. В цей рік 200 тис. селянських господарств було знищено як кулацькі, а їх майно передано колгоспам. За наслідками хлібозаготівель репресовано 65312 людини, серед яких, за офіційною статистикою, майже 84 відсотки були віднесені до категорій кулаків, заможників та середняків [6,арк.30]. Такі заходи, за думкою керівництва ВКП(б) та КП(б)У, повинні були допомогти виконати Україні план хлібозаготівель на 1931 рік, який становив 435 млн. пудів. Але усе, що вдалося стягти людськими й нелюдськими засобами, становило 365 млн. пудів хліба [2,197].

Вже навесні 1932 року в Україні виникли труднощі з продовольчим забезпеченням сільського населення, що призводило до голодування, хвороб і смертей людей. Виконання непомірних планів хлібозаготівель вимагало використання каральних методів, про які було добре відомо П.П.Любченку як секретареві ЦК КП(б)У. Першого березня 1932 року начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР у своїй доповідній записці скаржитися йому на незадовільну роботу та злочинні дії сільського партійно—радянського керівництва під час хлібозаготівельної кампанії, незаконне вилучення хліба та знущання над селянами [7,27]. Не зважаючи на це Панас Петрович Любченко разом із заступником голови Раднаркому УСРР Д.Петровським на виконання директив Кремля направляє до всіх райпарткомів та райвиконкомів директиву щодо неухильного виконання експортних планів. Партійні та виконавчі органи на місцях зобов'язувалися поставити під знак ударництва роботи по виконанню планів, яка б забезпечила перекриття невиконаних до цього завдань [8,57].

Це призвело до загрози невиконання плану збирання насіннєвого фонду. Вряді районів України серед колгоспників почалися побоювання, що зібране насіння піде на хлібозаготівлі. Для посилення темпів збирання насіннєвих фондів до степових районів та районів Донбасу рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 6 березня 1932 року були відряджені члени та кандидати у члени Політбюро з групою робітників. Серед відряджених був і Любченко П.П. [9,123]. В цей час Україна конче потребувала допомоги у забезпеченні посівної кампанії насіннєвим фондом. Це завдання частково

вдається виконати П.П.Любченку під час його поїздки до Москви у середині квітня. Панас Петрович зустрічається з заступником голови Комітету заготівель СРСР Черновим та наркомом землеробства Я.Яковлевим і домовляється про надання Україні допомоги. Про це свідчить телеграма В.Чубаря С.Косіору. У вигляді виключення позика у 6 тис. тон проса та грачихи, а також 3 тис. тон проса для надання допомоги колгоспам була безвідсотковою [10,121].

Питання засіву зернових знаходилося під пильним контролем ЦК КП(б)У, яке неодноразово розглядало його на своїх засіданнях. Активну участь у його обговоренні брав і П.Любченко. Через декілька днів видано постанову «Засівні справи», а для її реалізації вирішено направити закритого листа районним партійним організаціям. Панас Петрович разом із Касіором та Чубарем розробляють його проект та виносять на затвердження Політбюро [11,арк.74].

Вже 6 травня 1932 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанови про плани хлібозаготівель на 1932 рік, який становив для України 356 млн. пудів (для колгоспів і одноосібників) і 29,9 млн. пудів для радгоспів [7,15]. Хоча цей план був менший, ніж попередній, враховуючи реальний стан сільськогосподарського виробництва, виникали сумніви щодо можливості його виконання. На спільному засіданні Секретаріату та Політбюро ЦК КП(б)У, яке відбулося 19 червня 1932 року, прийнято рішення про необхідність заготівлі 3200 тис. пудів хліба з нового врожаю вже до середини липня. Для організації максимально швидкого збирання та заготівлі хліба в південних районах України до них було відряджено Чубаря, Любченка та Скрипника. За дорученням Політбюро ЦК КП(б)У П.П.Любченком була визначена «група товаришів» на допомогу командированим членам ЦК КП(б)У [11,арк.102]. Сам Панас Петрович у червні–липні 1932 року побував у Генічеському, Якимівському, Ново–Троїцькому, Мелітопольському, Ново–Василівському районах та радгоспі «Переможець» на Одещині [11,арк.135]. Також він бере участь в роботі комісії з виробки практичних заходів і оперативного плану організації збирання хліба, складання проекту постанови ЦК про збиральну кампанію для її подальшої публікації в пресі [11,арк.110].

Секретар ЦК КП(б)У з ідеологічних питань як і інші представники вищого партійно–державного керівництва УСРР, які часто виїздили до регіонів України, був добре обізнаний з реальним станом справ на селі і не мав жодних ілюзій. Було ясно, що запропонований обсяг поставок не лише надмірний, але й просто нездійсненний. Провідники КП(б)У В.Чубар, Г.Петровський, С.Косіор і М.Скрипник апелювали до Москви, сподіваючись, що центр зменшить плани хлібозаготівель для України та сповільнить темпи колективізації. Не випадково Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г.Петровський писав Генсеку ЦК КП(б)У С.Косіору у 1932 р.: «Через те, що продовольче становище починає важко складатися для районів Дніпропетровської, Одеської, Харківської, Київської і Вінницької областей і не тільки села, а й деяких робітничих міст, я вважаю за необхідне: 1. Написати доповідну записку до ЦК ВКП(б) ...2. Прохати ЦК ВКП(б) видати постанову про припинення хлібозаготівель на Україні...» [12,60].

Певні надії керівництво України покладало на III конференцію КП(б)У, яка проходила 6 – 9 липня 1932 року в Харкові. Москва знала все це і для забезпечення прийняття конференцією хлібозаготівельного

плану відрядила на Україну Л.Кагановича та В.Молотова. На порядку денному конференції стояло одне питання: «Про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівню та збиральну кампанії та завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Доповідь зробив С.Косіор, який був членом Політбюро ЦК ВКП(б). Саме це чималою мірою визначило суть і навіть тональність виступу. Він намагався переконати представників Москви у тому, що господарство України перебуває в поганому стані і на нього не можна так тиснути. На п'яти із шести засідань конференції тривало обговорення доповіді С.Косіора. В дебатах виступило 33 особи. Скрипник розповів про чисельні скарги селян, які жалілись йому, що у них усе забрали. Чубар, як голова українського радянського уряду, заявив: проблема частково полягає в тому, що колгоспи прийняли нереальні плани. Серед виступаючих був і П.П.Любченко. Як аргумент на користь зменшення плану хлібозаготівель він наводить цифру у 100–150 млн. пудів хліба втрат під час збирання врожаю (у 1931 році такі втрати становили близько 30%) [13,249–251]. Але даремними були сподівання зворушити представників Москви примарою голоду в Україні. В.Молотов у своїй промові поклав усю вину за провал у сільському господарстві на керівників КП(б)У і підкреслив, що план хлібозаготівель на 1932 рік мусить бути виконаний у тих розмірах, які встановила Москва.

16 липня Політбюро ЦК ВКП(б) видає нову постанову про план хлібозаготівель по Україні із розбивкою по секторах: колгоспам (в тому числі МТС) та одноособовому сектору. Помилкою Комітету заготівель СРСР під час складання цього плану було те, що не враховувалися особливості областей України, а використовувалися середньоукраїнські цифри [10,256]. Основна маса одноособових господарств знаходилася у Київській та Вінницькій областях (їх частка у посівних площах складала сорок відсотків), в той час як в основних хлібних областях – Одеській, Дніпропетровській та на Донбасі – відсоток площі, яка засіявалися одноособовими господарствами, складала від 5 до 7 відсотків. Виходячи з цього, на засіданні Політбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У розроблено дещо змінений план областям та колгоспам. Для його затвердження до Л.Кагановича звернулися П.Любченко та С.Чубар [11,арк.222]. Пропозиція була прийнята і план хлібозаготівель по Україні 21 липня був перерозподілений у бік збільшення його для колгоспів та МТС та загалом становив 5831,3 тис. тон [11,арк.260].

Для забезпечення виконання планів хлібозаготівель Україну неодноразово відвідували Л.Каганович та Молотов. 6 – 7 серпня 1932 року за їх участю проходять засідання Політбюро та ЦК КП(б)У, на яких Любченко П.П. виносить на затвердження проект постанови про м'ясопостачання та скотозаготівки на друге півріччя [11,154]. Як свідчать архівні документи протягом серпня 1932 року на всіх засіданнях Політбюро та ЦК КП(б)У піднімаються питання, які пов'язані із виконанням планів хлібозаготівель. І хоча масовий голод в Україні вже був в своєму розпалі, центральними органами влади надавався пріоритет виконанню планів хлібоздачі та забезпеченню відвантаження зерна на експорт. 16 серпня за наслідками попереднього засідання Політбюро та ЦК КП(б)У прийнято рішення про затвердження обсягів вивозу зернових на третій квартал, який складав 31,5 тис. пудів [14,123]. На цих засіданнях П.П.Любченко бере активну участь в обговоренні питання про визначення розмірів хлібозаготівельного плану в розрізі областей, секторів та сільськогосподарських культур [11,арк.167]

Також він очолює ряд комісій: із розробки практичних заходів для проведення в життя постанови ЦК ВКП(б) і РНК Союзу щодо заборони торгівлі хлібом до 15 січня тобто до виконання плану хлібозаготівель [11,арк.205], із розробки проектів постанов ЦК КП(б)У про порядок розрахунків МТС з колгоспниками за зданий хліб, про кредитування хлібозаготівель та організацію розрахунків із колгоспниками за зданий хліб, про організацію заготівель плодоовочів та навіть про заготівлю городини для Ленінграду [11,арк.136,138,185,209]. Вже у вересні 1932 року П.П.Любченко разом із заступником голови Раднаркому України Постишевим звітує перед В.Молотовим та Л.М.Кагановичем про виконання планів заготівель городини для Москви та Ленінграду [8,155]. Також разом із Затонським за дорученням ЦК намічає райони та персональний склад груп осіб для перевірки фактичного стану із врожайності зернових [11,арк.130].

Але за обставин, що склалися, годі було сподіватися на виконання держплану хлібозаготівель. Вже 4 жовтня 1932 року ДПУ УСРР доповідало ЦК КП(б)У, що річний план заготівлі хліба в Україні виконано на 33,7 %, по одноосібному сектору – на 19,1 %. Й.В.Сталін «посилив» КП(б)У шляхом призначення 12 жовтня М.Хатаєвича – колишнього секретаря Середньоволзького обкому – другим секретарем. Хатаєвич з блискавичною швидкістю продукував різні накази з метою пришвидшити хлібозаготівлі. Але Сталіну цього було недостатньо, тому 22 жовтня він в Україну послав голову РНК СРСР В.Молотова [35,41]. 29–30 жовтня 1932 року йшли тривалі засідання Політбюро ЦК КП(б)У за участю Молотова та його нечисленного супроводу. Він сповістив про зменшення плану хлібозаготівель для України на 70 млн. пудів, тобто на п'яту частину. У прийнятих Політбюро ЦК КП(б)У рішеннях хід виконання плану здачі хліба був визнаний незадовільним, а головні причини зриву вбачалися у «пануванні демобілізаційних настроїв», «слабкій більшовицькій боротьбі за хліб» з боку парторганізацій тощо. Були розроблені надзвичайні заходи по безумовному виконанню нових контрольних завдань. ЦК КП(б)У терміново з числа членів та кандидатів у члени Політбюро відрядив до областей на візирь молотовської свої комісії «для прийняття на місцях разом із обкомами всіх заходів до більшовицької мобілізації сил». С.В.Косіор поїхав у Одеску, В.П.Затонський і С.А.Саркісов – Київську, В.Я.Чубар та М.О.Скрипник – Дніпропетровську, Г.І.Петровський – Донецьку, М.М.Хатаєвич – Харківську, Ф.І.Зайцев – Молдавську АРСР, а П.П.Любченко і К.В.Сухомлин – Вінницьку [16,87].

П.П.Любченко разом із Сухомліним зобов'язані були щодакдно інформувати ЦК листами про хід хлібозаготівель по Вінницькій області [17,арк.217]. Зменшений план для цього регіону складав 30,4 млн. пудів, із яких на одноосібників припадало – 10,3 млн. пудів, селянський сектор – 26,3 млн. пудів, радгоспи – 4,1 млн. пудів та колгоспи – 16 млн. пудів [18,арк.41]. Але й такий план був завищеним. Продовольче становище на Вінничині вже навесні 1932 року було досить тяжким. Ще в квітні місяці П.П.Любченко виїздив для ознайомлення із ситуацією до районів Київської та Вінницької областей із найбільш тяжким економічним становищем [9,150]. Незважаючи на це, станом на 1 січня 1933 року областю завершено виконання плану хлібозаготівель при повному виконанні по селянському сектору і насіннєвій позиції. Про роль Панаса Петровича в цьому «досягненні» свідчить той факт, що саме він 5 січня 1933 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У доповідав із питання «Про

опублікування рапорту про закінчення хлібозаготівель Вінницькою областю» [19,арк.281]. Вже за місяць роботи делегованих представників ЦК КП(б)У, які на той час, як зазначалося у листі ЦК КП(б)У до Ц ВКП(б), «здебільшого завершили роботу», в ряді районів Вінницької області було встановлено можливості додаткових заготівель хліба у колгоспах, які виконали свої плани. В службовій записці, що поступила на ім'я П.П.Любченка на початку січня 1933 року, уповноважений із хлібозаготівель Степанський пропонував затвердити список районів, в яких передбачалося провести понадпланову заготівлю хліба. Із їх загальної кількості (37 районів) – 9 були районами Вінницької області [20,арк.114–115]. Дотично про «результативність» організаторської частини роботи по хлібозаготівлям П.П.Любченка та М.О.Скрипника вказує і телеграма В.Молотова до С.Косіора від 21 листопада 1932 року. Голова уряду СРСР запропонував відрядити «відповідального парткерівника (М.О.Скрипника чи П.П.Любченка)» до Чернігівської області [10,461]. В грудні 1932 року Панаса Петровича на чолі із групою робітників було направлено до Одеської області. Перед ними ставилося завдання швидкого покращення організаційного керівництва хлібозаготівлями як із обласного центру, так і в районах [10,461].

Останньої декади грудня на Україну для обстеження ходу хлібозаготівель приїхав Каганович. Він повідомив, що ЦК ВКП(б) скасував постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада про невивіз насіннєвих фондів «як рішення, що послаблює наші позиції в боротьбі за хліб». «Решения ЦК КП(б)У от 18 и 29 ноября отменены. Но значит ли это, что мы не должны собирать Семена? Нет. Семена нужно собрать, но после выполнения плана хлебозаготовок. За семена нужно драться. И, возможно, придется пойти на путь самообложения крестьян. Но это гораздо целесообразнее делать именно для семян, а не для заготовок идти и «побиратся» у колхозников по полпудика» – ці слова, які Л.М.Каганович скаже на нараді секретарів райкомів Одеської області 24 грудня, будуть того ж дня занотовані ним у щоденнику. Панас Петрович Любченко не лише був присутній на цій нараді, а й супроводжував Лазаря Моїсейовича під час його об'їзду колгоспів регіону [10,496–513].

Незважаючи на всі зусилля партійного керівництва, наприкінці 1932 року на заготівельні пункти було доставлено лише 4,7 млн. тон зерна – тобто 71,8% плану [13,270]. Сталінське керівництво прагнуло знайти винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні у 1931–1932 рр. В цей час виходить постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області», яку підписали Й.Сталін і В.Молотов. В ній вимагалось від партійних, радянських та каральних органів застосовувати широкий набір репресій щодо українських селян. Визначивши, як слід карати «організаторів саботажу хлібозаготівель», постанова «пропонувала» ЦК КП(б)У і Раднаркому України «звернути особливу увагу на українізацію, зокрема усунути її механічне проведення». Наголошувалося, що саме неправильне проведення українізації стало однією із основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель. Спочатку основними винуватцями у «механічній українізації» Сталін намагався зробити передусім колишніх боротьбистів – Хвилю і Любченка [21,30–31].

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, зміну трьох секретарів

обкомів та призначення П.Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. У плани Сталіна не входила проста зміна керівництва, йому потрібні були «шкідники». 5 – 7 лютого 1933 року на пленумі ЦК КП(б)У керівництво українських комуністів було змушено поступитися тискові з центу і визнати «факт спроби колишнього проводу харківського обкому приховати від мас постанову від 24 січня 1933 року». Однак, за свідченнями очевидців, зайшлося про стан справ на ідеологічному фронті. Постишев у своєму виступі наголосив, що по радянській лінії керівництво перебуває в міцних, надійних, більшовицьких руках, в той час як це не можна сказати про керівництво ідеологічним фронтом по партійній лінії. Як відомо, завкультпромом був Хвиля, а Любченко – кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У та головним редактором провідної партійної газети в Україні – «Комуніст», тобто удар спочатку було спрямовано саме проти них [22,216–217].

Підтвердження критичного ставлення до ідеологічної та кадрової роботи в ЦК КП(б)У може також слугувати рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1933 року про звільнення (за пропозицією Косіор та Постишева) Хвилі з посади завідуючого відділу культури та пропаганди (із запрошенням М.Попова), а Шкадінова – від обов'язків завідуючого відділом кадрів ЦК КП(б)У. Причому в примітках до цих рішень поряд з названими двома звільненими особами називалося також прізвище Любченка. Його планували зняти із секретарів ЦК КП(б)У і ставили питання про нього як головного винуватця «перегинів» у здійсненні національної політики. Однак до звільнення справа ще не дійшла. За спогадами очевидців, відразу після пленуму Любченко поїхав до Москви, де і був прийнятий Сталіним та Кагановичем [23,арк.9]. Як виявилось пізніше, Любченку вдалося переконати Сталіна, що у «петлюрівських» симпатіях значної частини суспільства та в невдоволенні національно свідомих українців політикою ВКП(б) винен саме Скрипник, а не недолюблена політика на селі центральних органів. Любченко написав ґрунтовного листа Сталіну та Кагановичу, в якому, визнаючи деякі власні помилки та недоліки, наголосував на тому, що саме Скрипник винен у всіх негараздах. Які були в Україні [21,30–31].

25 лютого 1933 року, під час масового голодомору в Україні, П.П.Любченко призначається першим заступником голови Раднаркому УСРР [19,арк.191]. Одночасно він продовжував виконувати обов'язки секретаря ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Його також введено до складу комісії Оборони РНК і ЦК та Української економічної наради [24,арк.7]. Нове призначення свідчило, що Й.В.Сталін, В.М.Молотов і Л.М.Каганович бачили Любченка серед нової «команди» керівників України, яку активно створювали на початку 1933 року С.В.Косіор та П.П.Постишев.

Виконання хлібозаготівельних планів під час вимирання українських сіл супроводжувалося репресивними засобами. За статистичними даними їх пік припав саме на 1932 рік. Загальна кількість засуджених за хлібозаготівлі в цей рік становила 65312 чол. На відміну від 1931 року основний удар тепер було направлено на середняків та бідняків (41797 чол.). В сім разів зросла кількість засуджених осіб, які входили до правлінь колгоспів, що не виконували плани хлібозаготівель [6,арк.30]. Це відбувалося на тлі масових смертей на Україні від голоду. Розуміючи, що певні регіони України під час посівної кампанії зіштовхнуться із проблемою нехватки робочих

рук, 10 січня 1933 року П.П.Любченко виходить до Політбюро ЦК КП(б)У з пропозицією доприселення в колгоспи окремих районів Одещини і Дніпропетровщини колгоспників із Правобережної України: районів Волині, Вінничини, Чернігівщини. Він пропонував переселенців брати із бувших бідняків, а засіляти в хати розкуркулених та засуджених ворогів народу. Кількість доприселенців ставив у пряму залежність від того, скільки готових житлових приміщень можуть забезпечити обласні та районні організації Одеської та Дніпропетровської областей. Панас Петрович вважав, що саме ці бідняки стануть активом у колгоспах [20,арк.161]. ЦК КП(б)У прийме рішення про доречність цієї пропозиції та буде тримати на контролі це питання ще тривалий час. Це підтверджує факт видання постанови «Про закріплення переселенців» 31 травня 1934 року, вже за часів, коли Панас Петрович очолював Раднаркому України [25,арк.69]. Ще один методом перекриття недостатку робочої сили в період сівби було використання на цих роботах майже півтори тисячі красноармійців – трактористів. ЦК КП(б)У навіть розглядав можливість залучати до роботи в полі засуджених. Але проти цього в категоричній формі виступив Балицький і цей пункт було вилучено із рішення. Одночасно з тим, в колгоспах, де була проведена «найбільша вичистка робітників, особливо спеціалістів, за дрібні господарські проступки», вважалося за необхідне переглянути рішення відповідних комісій [26,арк.112]. Через рік П.П.Любченко подасть до ЦК КП(б)У проект постанови «Про засуджених колгоспників». В ній він запропонував вважати за доцільне, щоб ВУЦВК розглянув та зняв судимість із тих колгоспників, які на той час працювали та «виконували свої обов'язки перед державою» та були засуджені за невиконання засипки насіння, посівних планів чи хлібозаготівель, якщо невиконання хлібозаготівель не було більше 2–3 років підряд. Для складення списків таких колгоспників, відповідно до прийнятої 3 березня 1934 року постанови ЦК КП(б)У, у районах створювалися комісії, які очолювали голови місцевих виконавчих комітетів, а до їх складу входили прокурор ДПУ та начальник політвідділу МТС. Цим комісіям було наказано у місячний термін подати такі списки до ВУЦВК [25,арк.24]. Проблема недостатку робочої сили залишалася болісною і під час збиральної кампанії 1933 року. Вже в червні місяці цього року це питання виноситься на засідання Політбюро ЦК КП(б)У. За його рішенням була створена з розробки у трьох денний термін пропозицій про забезпечення збирання урожаю робочою силою в районах та радгоспах з її нестачею. В роботі цієї комісії прийняв участь і П.П.Любченко [27,арк.54].

Іншою проблемою проведення посівної кампанії 1933 року була недостатність обсягів насінневого фонду для проведення посівної кампанії, який здебільшого був вивезений з України в рахунок виконання хлібозаготівельних планів. Питання про збір насіння неодноразово виноситься на засідання Політбюро ЦК КП(б)У. Гострота питання прослідковується через аналіз формулювань рішень ЦК. Прикладом цього може слугувати факт зміни мети відрядження П.П.Любченка до Одеської області у березні 1933 року. Якщо в протоколі № 105 засідання Політбюро від 04 березня 1933 року вона формулюється як «ознайомлення із станом справ на місці і допомоги у справі підсилення вивозки насінневої позики колгоспам і радгоспам, збирання в колгоспах кількості насіння, що не вистачає, і ремонту тракторів», то вже в наступному протоколі № 105 – як «вжиття термінових та найрішучіших заходів на місцях для усунення антипартиїних

настроїв і для безумовного забезпечення збирання кількості насіння, що не вистачає за планом, та повного виконання плану» [24,арк.8,51]. Таким чином, одним із шляхів подолання проблеми ЦК вбачав у продовженні репресій та адміністративному тиску. За офіційними даними 33080 осіб було засуджено за період весняної кампанії. Із них за незасипку, крадіжку або розбазарювання насіннєвого фонду – 10881 чол. Тепер основний удар припадав на службових осіб колгоспів та самих колгоспників (17722 особи) [6,арк.30]. Не гребував такими методами і П.П.Любченко.

Інше джерело поповнення насіннєвого фонду запропонував Дніпропетровський обком, який вийшов із пропозицією про видачу 10–15 % відрахувань від виявленого зерна не тільки тим, хто виявляє розкрадений хліб, але й колгоспникам та одноосібникам, крім кулаків, які всривають свої ями. Дана пропозиція для погодження була винесена на голосування членів Політбюро ЦК КП(б)У опитом. Викликає інтерес резолюція, написана П.П.Любченком. В ній він не лише повністю погоджується із пропозицією, але й висловлюється за доповнення її в кінці словами «із краденим хлібом» [26,арк.101]. Залишається невідомим підґрунтя такого зауваження Панаса Петровича: особиста ідейна позиція чи кар'єрські амбіції та бажання «проявити» себе на новій посаді? В цей час він як секретар ЦК КП(б)У входить до складу ряду тимчасових комісій: із продовольчої допомоги рядові районів, остаточного редагування декрету ВУЦВК про ліквідацію комнезамів незаможних селян, по встановленню площ посіву по областях, із розробки проекту постанови про порядок видачі хліба за обробку буряку тощо [24,арк.6,9,124,195], очолює бюджетну комісію [28,арк.1]. Безпосередньо приймає участь разом із Постишевим та Косіором у остаточному редагуванні пропозицій ЦК щодо роботи колгоспного осередку [29, арк.151] та постанови ЦК КП(б)У про перебіг сівби в радгоспах [28,арк.152].

Велике значення в організації посівної кампанії ЦК КП(б)У приділяло організації агітаційної та пропагандистської роботи серед сільського населення. Ще у лютому 1933 року на засіданні ЦК КП(б)У розглядалося питання про роботу центральних обласних газет у зв'язку із підготовкою і проведенням весняної сівби. А вже в квітні на засіданні Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У ставиться питання про роботу газет Донбасу у весняній сівбі. В результаті обговорення, в якому активну участь прийняв П.П.Любченко, прийнято рішення, яке знайшло своє відображення у відповідні постанові ЦК КП(б)У. В ній робота газет Донбасу визнана незадовільною. Крім того, зазначалося, що преса Донбасу в значній мірі відповідає за те, що Донецька область посідала в сівбі останнє місце серед областей України. В письмовому вигляді П.П.Любченко погоджується із змістом постанови «Про видання масової літератури Держсільгоспвидавом», в якій зазначалося про необхідність систематичного подання досвіду та практики зразкових колгоспів та радгоспів [28,арк.58–59,108–109]. І вже восени очолює комісію із розробки пропозицій щодо покращення роботи Українфільму та обслуговування ним МТС, радгоспів та колгоспів [30,арк.113].

Протягом 1933 року Панас Петрович опікується питанням виконання планів хлібоздавання, здавання сільськогосподарських продуктів. Про це, по-перше, свідчать ряд документів, підписаних ним особисто. Як заступник голови Раднаркому УРСР П.П.Любченко 29 квітня 1933 р. під грифом таємно звітує про перевиконання планів заготівель на експорт та пропонує

нагородити орденом Трудового Червоного прапора керівників, які відзначилися на організації експортних поставок з України в 1931 – 1933 роках [8,392] та 10 червня – про хід виконання експортних планів у першому півріччі 1933 р. [8,311]. По-друге, протоколи засідання Політбюро ЦК КП(б)У. Відповідно до них видно, що Панас Петрович входить до складу комісії з питань збиральної кампанії [31,арк.127], розробляє та корегує проекти відповідних постанов. Прикладом цього є участь П.П.Любченка у корегуванні проекту резолюції Пленуму ЦК КП(б)У «Про хлібоздавання» [31,арк.81]. Розробляє та виносить на затвердження серпневий план хлібоздавання та план хлібоздавання тваринницькими господарствами і радгоспами системи НКРадгоспів на 1933 рік [32,арк.122–123], директиву про забезпечення на період збиральної кампанії робочої худоби колгоспів зерном – фуражем за рахунок 10–15% авансу на внутрішньоколгоспні потреби [32,арк.72] тощо. Доповідає на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У з питань, пов'язаних із збереженням хліба, про план і порядок здавання картоплі врожаю 1933 року, про план і заходи до проведення озимої сівби [32,арк.100,159], про п'ятнадцятимісячний план м'ясоздавання України [31,арк.127]. В рамках контролю з боку Політбюро ЦК КП(б)У за станом справ та з метою організації масового розгортання збиральної кампанії, обмолоту та здавання хліба на місцях виїздить до Одеської області [32,арк.67]. Як голова комісії Політбюро ЦК КП(б)У особисто стежить за організацією та здійсненням залізничних перевезень заготовленої сільськогосподарської продукції [33,арк.100–102].

У січні 1934 року відбувається XVII з'їзд ВКП(б), який проголосив про завершення «суцільної колективізації» села. Підсумки модернізації на Україні підбивалися на XII з'їзді КП(б)У. Панас Петрович був делегатом цього з'їзду з правом ухвального голосу. Виступ на ньому П.П.Любченка 21 січня з приводу десятої річниці смерті В.І.Леніна свідчить про остаточну трансформацію його погляду щодо політики колективізації та ліквідації куркульства як класу в бік повної підтримки курсу партії. Також у своїй промові Панас Петрович засудив «капітулянтську «теорію» мирного вrostання куркульства в соціалізм» Рикова, Бухаріна і Томського, зазначаючи, що вони «політиці колективізації протиставляли розвиток індустріального селянського господарства та скорочення темпів розвитку колгоспів та радгоспів». Саме цим і пояснював свою підтримку розгрому зазначених політичних діячів як правих опортуністів [34,арк.18–19].

П.П.Любченка не можна вважати безпосереднім розробником злочинних замислів щодо українського селянства та відносити його до «командирів великого голоду». Його роль полягала саме у втіленні у життя задумів Москви щодо українського селянства. Він став безпосереднім учасником реалізації штучного голоду в Україні як засобу репресій проти українського народу. Цим і пояснюється його місце у реалізації політики колективізації на Україні, яке уявляло собою безпосередню участь у розробці відповідних механізмів її проведення шляхом створення директив, постанов, планів, здійснення жорсткого контролю за їх виконанням та сприянням розгортанню репресій.

Період 1928–1933 років у житті П.П.Любченка – період остаточного інтегрування в склад компартійно–радянської еліти УСРР, яка була складовою частиною відповідної еліти СРСР на чолі з Й.В.Сталіним. Його поведінка та дії сприяли зростанню авторитету в кремлівських колах та кар'єрному злету. П.П.Любченко повинен був грати згідно з

правилами, які сформувались у середовищі цієї еліти. І немає жодних підстав вважати, що він був проти цих правил або намагався їх змінити. Це пояснюється кар'єризмом, цинізмом, здатністю до пристосування, боротьбою за привілеї та комфортне життя й особистий добробут, що все більше стає притаманним представникам політичної еліти УСРР у другій половині 20-х років.

Література

1. *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) – К.: Генеза, 2005. – с.366.
2. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288с.
3. *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание в начале 30-х годов. Материалы Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ// Судьбы российского крестьянства/ Российский гос. гуманитарный ун-т/ Ю.Н.Афанасьев (ред.). – М., 1995. – 624 с.
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.364.
5. *Там само.* – Ф.1. – Оп.16. – Сп.8.
6. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.350.
7. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали/ Держ. ком. архівів України, Центр. держ. архів громад. об-нь України; кол. упоряд.: В.С.Лозицький (кер.) [та ін.].* – К.: Генеза, 2008. – 504с.
8. *Український хліб на експорт: 1932 – 1933.* – К.: ПП Сергійчик М.І., 2006. – 432с.
9. *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів/ Кер. кол. упоряд. Р.Я.Пиріг.* – К.: Політвидав України, 1990. – 605с.
10. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали.* – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 985с.
11. *ЦДАГО України.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.236.
12. *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560с.
13. *Конквест Р.* Жнива скорботи. – К.: Либідь, 1993. – 384с.
14. *Гинцберг Л.И.* Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов: по материалам «особах папок» політбюро ЦК ВКП(б)// Вопросы истории. – 1999. – № 10. – С.119–126.
15. *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні (1932 – 1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С.34–48.
16. *Пиріг Р.Я.* В.М.Молотов на Україні: сторінки політичної біографії // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 87–99.
17. *ЦДАГО України.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.237.
18. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.265.
19. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.281.
20. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.288.
21. *Єфіменко Г.Г.* Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 //Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 25 – 50.
22. *Борисенко Е.* Феномен советской украинизации. 1920 – 1930-е годы/ Институт славяноведения РАН. – М.: Издательство «Европа», 2006. – 256с.
23. *ЦДАГО України.* – Ф.59. – Оп.1. – Сп.98.
24. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.282.
25. *Там само.* – Ф.1. – Оп.6. – Сп.250.

26. Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Сп.296.
27. Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Сп.309.
28. Там само. – Ф.1. – Оп.7. – Сп.297.
29. Там само. – Ф.1. – Оп.7. – Сп.298.
30. Там само. – Ф.1. – Оп.7. – Сп.300.
31. Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Сп.283.
32. Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Сп.284.
33. Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Сп.300.
34. Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Сп.430.

Петрикевич О.Н. П.П.Любченко: роль в проведении политики коллективизации в Украине (1929 – 1933 года)

На примере П.П.Любченка характеризуются действия советской компартийной элиты УССР по воплощению в жизнь политики ВКП(б) относительно украинского крестьянства в начале 30-х годов XX века. Сделан вывод о влиянии этих действий на окончательную интеграцию компартийно-советской элиты УССР в состав соответствующей элиты СССР во главе с Й.В.Сталиным.

Ключевые слова: П.П.Любченко, компартийно-советская элита, хлебозаготовки, коллективизация, репрессии.

Petrikevich, O.M. P.P.Lyubchenko: the role in the conducting policy of collectivization in Ukraine (1929 – 1933 years)

On the example of P.P.Lyubchenko the actions of the soviet communist party elite of UKRAINE are characterized concerning the embodiment in the life of policy of VKP(b) in relation to the Ukrainian peasantry at the beginning of 30th of the XX century. A conclusion was done about the assistance of these actions to the final integration of party-soviet elite of UKRAINE to the structure of the proper elite of the USSR with Y.V.Stalin at the head.

Key words: P.P.Lyubchenko, party-soviet elite, the storing of bread, collectivization, repressions.

Радянські військові мобілізації 1943 року на території Харківської та Луганської областей

Розглядаються загальні тенденції мобілізаційної політики на період початку визволення України та аналізуються її нововведення у частині мобілізації населення з щойно визволених територій. На конкретних прикладах висвітлюється процес мобілізації та використання нового поповнення у ході боїв на території Харківської та Луганської областей. Зроблено висновок про невідповідність фактичного проведення мобілізацій згідно із задекларованим правилам.

***Ключові слова:** Велика Вітчизняна війна, визволення України від німецько-фашистських загарбників, людські мобілізації, поповнення армії, армійський запасний стрілецький полк.*

Існують історичні події, над якими не владний час. Серед них особливе місце належить Великій Вітчизняній війні. Ця війна поділила історію XX століття, поділила країни, народи, життя її учасників. Пам'ять про неї є невід'ємною частиною історичної свідомості багатьох країн, у тому числі й нашої Батьківщини.

У незалежній Україні триває процес переосмислення українського виміру в минулій війні. Ця тема постійно перебуває в епіцентрі гострих політичних та наукових дискусій. Зважуються воєнні злочини, заподіяні народові як нацистською, так і комуністичною сторонами. Попри чималі кількісні показники виданих останнім часом наукових праць, багато питань, надзвичайно важливих для розуміння суті минулих подій для історії України, усе ще залишаються недослідженими. Однією з таких малодосліджених тем є проблема радянських військових мобілізацій на території України під час її визволення та участь щойно призваного місцевого поповнення у наступальних боях.

Проблеми людських військових мобілізацій вітчизняні науковці порушили у 1990–х рр. Одним із перших окреслив основні аспекти теми М.В. Коваль. Нині вивченням загальних моментів мобілізаційного процесу та використання поповнення займаються В.Ю. Король, В.А. Гриневич, І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко та інші вчені.

Пропоноване дослідження підготовлене на джерелах, які раніше були недоступні широкому колу істориків і мало використовувалися в наукових працях, зокрема: архівних документах Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, Центрального державного

архіву громадських об'єднань України, документів військкоматів України та фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

Метою роботи є висвітлення загальної радянської військової мобілізаційної політики на період початку визволення України та з'ясування прикладів її втілення у ході боїв на території Харківської та Луганської областей.

1943–й рік став вирішальним на радянсько–німецькому фронті. У ході Курської битви відбувся корінний перелом у боротьбі – радянські війська перехопили стратегічну ініціативу, в результаті чого вже до зими була визволена майже вся Лівобережна Україна, відбулося форсування Дніпра, звільнення м. Києва.

З початком визвольних боїв відновився перерваний роками окупації процес радянських військових мобілізацій, умови якого значно різнилися від існуючих на початку війни.

Після контрнаступу під Москвою у грудні 1941р. (захоплений аналогією з 1812–м роком) Сталін вважав, що саме 1942–й рік стане останнім роком війни. У своєму директивному листі № 03 від 10.01.1942р. він писав: «Наше завдання полягає у тому, аби не дати німцям перепочинку, змусити їх використати свої ресурси ще до весни й забезпечити таким чином повний розгром гітлерівських військ у 1942–му році» [1,39].

Готуючись до наступу, Верховний головнокомандувач розумів необхідність людського поповнення діючої армії. Він вдався до неординарного рішення – надав армії право самій поповнюватись на звільненій території. Командуванню Воронежського, Південно–Західного, Донського, Сталінградського, Закавказького фронтів був направлений наказ Ставки ВГК № 089 від 9.02.1942 р. «Про призов до Червоної Армії громадян, що мешкають на визволених від окупації територіях» [2,арк.41].

У ньому йшлося про те, що, оскільки діюча армія повинна своєчасно отримувати поповнення живою силою, а підготовлений військовий контингент тилу через транспортні труднощі затримується в дорозі й прибуває в діючі частини несвоєчасно, військові ради армії отримують дозвіл самостійно поповнювати свої частини живою силою у ході наступу. Призову підлягали громадяни визволених від окупації територій у віці від 17 до 45 років з числа тих, хто раніше не призивався в РСЧА. Також усім арміям наказувалось терміново сформувати запасні полки (АЗСП), які повинні здійснювати практичний відсів, призов й бойову підготовку даного контингенту у мережі дії своїх армії.

У 1942 р. скористатися даним наказом не судилося. Хоча на різних ділянках фронту були проведені ряд наступальних операцій, серед яких: Барвінківсько–Лозівська, Керченсько–Феодосійська, проте очікуваного повномасштабного наступу не відбулось. Натомість становище на фронті стало ще більш складним для радянських військ, оскільки був втрачений Крим, Севастополь, відкрито шлях до Волги та Кавказу. Повною мірою дія наказу № 089, що став для України ключовим у питанні радянських військових мобілізацій, виявила себе в 1943р. та збіглася з визволенням східноукраїнських земель.

На початок 1943 р. у Радянській армії основна маса ресурсів військовозобов'язаних до 46 років й призовників 1922–1923 рр. була вже вичерпана. 1941–1942 р. стали роками найбільших людських втрат. За перший період війни, враховуючи й Сталінградську битву, Радянська

армія втратила 11 млн. 162 тис. чол., у тому числі безповоротні втрати склали 6 млн. 155 тис., санітарні – 5 млн. 7 тис. чол. [3,157]. Армії конче було необхідне поповнення.

Дати фронтам якомога більше людей стало головним завданням Ставки ВГК та НКО. Упродовж 1942–1943 рр. світ побачила низка наказів з питань військово–облікової та мобілізаційної політики. Серед них були й такі, що пом'якшували колишні обмеження за політичними мотивами. Категорії громадян, доступ яких до зброї був категорично заборонений до війни через їхню політичну неблагонадійність, ставали новим джерелом поповнення діючої армії людськими резервами.

Зокрема, на початку 1942 р. переглядалися карні справи в'язнів, а також спецпоселенців (розкуркулених), які перебували в розпорядженні ГУТАБУ [4,42]. Переглядалось чимало контингенту різного ґатунку будівельних батальйонів та робітничих колон – формувань, де використовувалася примусова праця осіб, відрхованих зі стройових частин з політико–моральних міркувань. Наказ НКО № 0283 від 14.04.1942 р. «Про роботу військкоматів з обліку військовозобов'язаних та їх призову» значно знизив планку відсіву цих людей, тим самим скасовуючи існуючі до цього установки [5,71].

10 лютого 1943 р. Ставкою ВГК була видана директива № 089 про недопустимість огульного зарахування людей, у тому числі й призовників у категорію осіб, відсіяних з політико–моральних міркувань [6,88]. Відтепер керівництвом до дії стала сталінська теза: «Син за батька не відповідає». Це означало, що анкетні дані на зразок «батько засуджений» або «брат виключений органами НКВС» більше не бралися до уваги при зарахуванні до лав Червоної армії.

На перший погляд наказ Ставки ВГК № 089 від 9.02.1942 р. «Про призов до Червоної армії громадян, що мешкають на визволених від окупації територіях», теж стоїть у низці таких доволі ліберальних нововведень, адже ще донедавна у своїх промовах та наказах Сталін засуджував людей, які залишилися на окупованій території, військовополонених називав «дезертирами», родини яких підлягали репресіям. Тепер ці люди мали можливість вільно легалізуватися, потрапити до лав діючої армії, відзначитись, отримати нагороди.

Певною мірою підтверджує таку думку й директива Ставки ВГК № 46015 від 29.01.1943 р.[6,72]. «Про виведення військових частин у резерв фронтів». Після перемоги під Сталінградом (в очікуванні наступальних боїв) командувачам військ Південно–Західного, Південного та Північно–Кавказького фронтів було наказано з лютого 1943 р. розпочати виведення у резерв найбільш виснажених стрілецьких з'єднань для їх доукомплектування та відпочинку з подальшим введенням їх у бій. У якості людського поповнення частин, що виводились, необхідно було використовувати мобілізоване у визволених районах поповнення, а також маршове, що направлялося фронтам за планом Головупраформу.

Таким чином, за даною директивою щойно визволене поповнення на рівні з маршовим мало проходити навчання та влитися до складу діючої армії в тилу фронтів – за сотню кілометрів від лінії фронту.

Проте в наступні 1943–го року запланованих сил виявилось недостатньо. Розглядаючи далі хід мобілізацій на території України, ми постійно будемо стикатися з різкою невідповідністю офіційних наказів й методів їхнього практичного виконання. Усі лояльні нововведення жодним чином

не відміняли підозрілості й недовіри стосовно осіб політично засуджених радянською владою, так і тих, що перебували на окупованій території й були прийняті до лав Червоної армії.

З самого початку визвольних боїв на території України радше правилом, ніж винятком, стали два основних порушення порядку мобілізації – використання щойно мобілізованих, погано озброєних і непідготовлених у військовому плані людей в найближчих боях, обходячи армійські запасні полки, а також практика мобілізацій поповнення військовими частинами, дивізіями та навіть полками без огляду на жодні інструкції. Особливо значними ці порушення були в першу декаду 1943 р., коли відбувалися ситуативні бої на східноукраїнських територіях і фронт був нестабільним.

З січня по березень 1943 р. на території України були проведені Ворошиловградська (29.01 – 18.02.1943 р.) та Харківська (02.02.–03.03.1943 р.) наступальні операції. Незважаючи на те, що вони не були остаточно успішними, частина населених пунктів Донбасу та Слобожанщини була визволена від ворога. Це, зокрема, міста Ворошиловградської області: Ворошиловград, Краснодон, Свердловськ, Ровеньки, Старобельськ, Куп'янськ, Ізюм та інші. 16.02.1942 р. був визволений Харків, та рівно через місяць столиця Слобожанщини знову була окупована ворогом.

За цей період десятки тисяч щойно мобілізованих чоловіків поповнили частини фронтів. За донесенням штабу Воронежського фронту за період з 1.01. – 1.03.1943 р. до складу частин фронту – 3-ї гв. танкової, 40-ї, 60-ї та 38-ї армій було мобілізовано 33 080 чол. з раніше окупованих територій [7,арк.300]. Упродовж 20-ти днів березня 1943 р. – 20 899 чол. [7,арк.301]. З них на 5.02.1943 р. – 6 380 чол. колишніх військовополонених та оточенців [7,арк.58].

Про масштаби мобілізаційного процесу на той час свідчить телеграма Управління комплектування 40-ї армії Воронежського фронту командирові 169-го АЗСП від 24.03.1943 р., в якій йшлося про необхідність терміново переключити усіх представників полку на проведення мобілізації у прифронтових районах дій армії, а також усе мобілізоване поповнення, що зустрінеється по дорозі, перехоплювати й направляти у свій полк [8,арк.67].

Варто зауважити, що за таких масштабів призову АЗСП здійснювати покладені на них завдання – проводити військову та політичну підготовку нового поповнення, а також перевіряти та відсівати «ворожі елементи» – практично не мали змоги. Часом вони «розбухали» до розмірів дивізій.

У березні 1943 р. командир того самого 169-го АЗСП 40-ї армії Воронежського фронту доповідав командуванню фронту наступне: «Прошу негайно втрутитись через штаб фронту та затвердити рішення про негайне відведення за р. Дон мобілізованих та бувших в оточенні та полоні наших бійців, оскільки в полку, разом з мобілізованими місцевими РВК та пересильним пунктом НКО, зосередилось до 20 тис. чоловік, що дуже перешкоджає формуванню, навчанню та обмундируванню маршових рот» [8,арк.62]. Зрозуміло, що за таких умов якість військового навчання, обмундирування, озброєння була сумнівною. Не в останню чергу з цієї причини армійські призовні комісії направляли щойно мобілізованих прямо у військові частини, оминаючи запасні полки.

14 лютого 1943 р. був визволений перший обласний центр України – м. Ворошиловград (Луганськ). Уже через 2 дні в місті почався військовий призов, який проходив зі значними порушеннями. Про це йдеться в спеціальному донесенні наркома внутрішніх справ УРСР В.Т. Сергієнка: «У визволених від німецьких окупантів районах призов до Червоної армії громадян призовного віку 1925–1893 р.н., які залишились на тимчасово окупованій території, почався одразу ж після вигнання окупантів. Відповідно до наказу командувача Південно–Західного фронту №1 були укомплектовані призовні комісії з місцевого активу під головуванням представників Південно–Західного фронту. Призовні комісії були створені у всіх районах Ворошиловградської області, визволених від окупантів. У м. Ворошиловград таких комісій було чотири [...]. Станом на 15.03.1943р. у районах Ворошиловградської області було призвано й передано до військових частин Південно–Західного фронту 37 452 чол., у тому числі придатних до стройової – 25674, до нестройової – 5074, колишніх оточенців і військовополонених – 6 704 (зараховані до запасних частин). По м. Ворошиловград до діючої армії направлено 6 252 чол., у запасні частини – 455чол.» [9,арк.123–125].

З наведеного вище можна констатувати, що під час проведення мобілізації на території Ворошиловградської області призовні комісії відправляли військовозобов'язаних не до запасних полків, а одразу до військових частин.

Одне порушення провокувало за собою й інші. Безвідповідальне офіційне ставлення до поповнення, а також певною мірою військова необхідність призвели до того, що мобілізацію на визволеній території почали проводити не лише офіційні призовні комісії, а й майже всі військові частини, що входили до складу діючої армії, дивізій та навіть полків.

У звіті наркома внутрішніх справ УРСР В.Т. Сергієнка йдеться й про цю проблему: «Зареєстровані факти, коли командири підрозділів РСЧА припустились порушення наказу фронту в частині призову у визволених районах від окупантів. Обминаючи призовні пункти, вони поповнювали свої підрозділи самостійно, проводячи мобілізацію громадян призовного віку. Як результат – на фронт потрапили особи, які не пройшли жодної військової підготовки, особливо молодь 1925 р.н., крім того, до лав діючої армії проникали ворожі елементи, наприклад, висуванці німців, їхні посібники й зрадники.» [9,арк.125–127].

Не маючи жорсткого контролю ні щодо кількості та якості мобілізацій, ні щодо використання поповнення, командири військових частин проводили мобілізації, не дотримуючись жодних інструкцій та умов. Зазвичай, вони одразу використовували поповнення у наступальних боях.

Факти такої мобілізації ретельно приховувались, проте на них нерідко можна натрапити у різних альтернативних джерелах.

У донесенні похідної групи ОУН про перше визволення м. Лисичанська Ворошиловградської області від 10.02.1943 р. зазначені такі факти: «Чоловіки, які не виїхали з німцями, по приході до міста червоних добровільно вступили в ряди Червоної армії; ті, що не пішли добровільно, були змобілізовані (роки: 1888–1925) і, не зважаючи на те, що ніколи до цього часу не служили в армії і не вміють користуватися гвинтівкою, були відправлені на передову лінію фронту. Обмундирування їм не давали, і тому матері й жінки дуже легко відшукали після відступу червоних серед убитих і ранених червоноармійців своїх чоловіків і синів» [10,197].

Німецькі ж військові джерела повідомляли, що після першого взяття Харкова навесні 1943 р. було мобілізовано в Червону армію близько 15 тисяч осіб віком від 15 до 45 років, яких без підготовки відправили на фронт. Ці чоловіки були вдягнені в цивільний одяг і практично не мали зброї (1 гвинтівка припадала на 5–10 осіб). Німці їх називали *Beutesoldaten* («трофейними солдатами») [11,5].

Підтвердженням правдивості наведених фактів може слугувати Книга Пам'яті України – 250-томне Меморіальне видання, в якому зібрані стислі біографічні відомості про загиблих в усіх областях України. Зокрема, у списках мобілізованих і загиблих в одному й тому ж 1943-му році значаться 1 240 чол. віком від 15 до 61 років. Їхні характеристики за віковою ознакою такі: старших від 50-ти – до 61-го року полягло 38 чол., серед молодих найбільше (371 чол.) загинуло 18- річних, на другому місці 17-річні – 110 чол., 16- річних бійців загинуло – 27 чол, 15-річних – один [12].

За підрахунками по списках загиблих мешканців м. Лисичанськ за перші два тижні після визволення на околицях міста полягло 89 щойно мобілізованих мешканців, серед яких 34 чол. – вісімнадцятирічні юнаки [13].

Частково кидати у бій ненавчених, щойно мобілізованих юнаків та бійців похилого віку змушували радянське командування запеклі бої, значні втрати та несприятливі обставини військових операцій.

Саме за таких обставин потрапив на передову 18-річний Сашко Ольшанський із с.Ольшани Троїцького району Ворошиловградської області, чий матеріалі зберігаються в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. У своїх спогадах він писав: «12 грудня 1942 р. пораненим лейтенантом з 58 гв. сд був мобілізований під час визволення села. Військомату та інших органів влади на той час ще не було. У складі маршової роти прибув до Лозової на поповнення 58 гв. сд, що саме забезпечувала своїми бойовими діями у місті вихід з оточення угруповання радянських військ у районі станції Лозова. Не встигнувши прийняти присягу, ми одержали таке бойове хрещення – бої в оточенні. При виході з оточення довелося знищити всі штабні документи, тому ті, хто загинули у Лозовій, дотепер вважаються пропалими безвісти, а ті, хто виїшов з оточення, вдруге приймали присягу» [14,арк.9–10].

Дивізія, в якій воював О. Ольшанський, брала участь у Ворошиловградській операції у складі 1-ї гв. армії Південно-Західного фронту. 23.01.1943 р. війська зайняли рубіж оборони на лівому березі р. Сіверський Донець й три тижні вели жорстокі бої на підступах до Ворошиловграда. На цей момент дивізія мала 40% особового складу (4,5 тис. чоловік) від штатної кількості (11,4 тис. чоловік) і таку ж кількість озброєння [14,арк.18].

12 лютого 1943 р. 58 гв. сд одержала наказ передислокуватися в район м. Лозова для підсилення угруповання радянських військ у ході відбиття контрударів противника по лівому крилу Воронежського та правому крилу Південно-Західного фронтів. Завершивши свій 250-кілометровий форсований марш уздовж лінії фронту по розбитих донбаських шляхах, у люту хуртовину, коли температура сягала 26–30 градусів морозу, 24 лютого дивізія вступила в Лозову. Менше ніж за годину в місті почалися масовані бомбардування та обстріл, з'явилися мотопіхота й танки противника. Оскільки сусідів на флангах дивізія не мала, розраховувати на підтримку не доводилося. Понад 3 доби тривав запеклий бій. Попри над-

звичайну мужність і витривалість оборонців, надвечір 27 лютого поріділі підрозділи 58-ї гв. сд. було оточено в Лозовій. Рештки дивізії проривались окремими групами з оточення і згодом були виведені на доукомплектування до м. Куп'янська Харківської області. Станом на 03.03.1943 р. у дивізії нараховувалося 1 489 чоловік, 3 гармати, 7 мінометів [14,арк.22].

Схожі події відбувалися й у смузі 38-ї армії Воронежського фронту. У ході Харківської операції армія вела наступ на обоянському напрямку й мобілізації проводила переважно на території Курської та Воронежської областей, зачепивши з українських територій лише Краснопільський район Сумської області. Напружені бої, значні втрати, постійний недокомплект особового складу, а також складні тактичні завдання змушували командування щойно мобілізоване поповнення використовувати одразу, не направляючи навіть до запасних полків. У цьому нас переконує армійський звіт про проведення мобілізації станом на 25.03.1943 р. За період з 25.01. – 1.03.1943 р. армією мобілізовано й передано до військових частин – 11 064 чол., з них лише 530 чол. пройшли через запасний полк. За період з 1–25.03.1943 р. – 15 042 чол., з яких лише 1 825 були в запасному полку [7,арк.151].

Таким чином, уже на першому етапі визвольних боїв на території України практика проведення мобілізації та використання нового поповнення у боях не відповідала задекларованим правилам в офіційних наказах та інструкціях. Мобілізації проводили не лише армійські призовні комісії, а й військові частини, що діяли на передовій радянсько–німецького фронту. Поповнення одразу потрапляло у бій, минаючи запасні полки, певною мірою ці порушення були обумовлені військовою необхідністю. Відбувалися жорстокі бої з перемінним успіхом. Окремі міста та села, зокрема Ворошиловградської області, неодноразово переходили з рук у руки.

Проте заздалегідь не виправдана практика введення у бій непідготовленого поповнення була для РСЧА не новою. Ставлення до солдата лише як до «бойової одиниці», сформоване з перших днів війни, на 1943 р. не змінилось. Крім того, воно ускладнилось упередженим ставленням стосовно нового поповнення, що перебувало на окупованій території. Усе це передбачало не зменшення втрат радянських бійців, а навпаки, їх збільшення. «Гарматним м'ясом» для майбутніх перемог мали стати щойно мобілізовані з визволених територій України. Проблема подальшого проведення радянських військових мобілізацій на території України та використання нового поповнення вимагає ґрунтовного дослідження, оскільки є складовою українського виміру в минулій війні.

Література

1. *Русский архив*. Т.16 (5–2). Ставка Верховного Головнокомандования. Документы и материалы. 1942. – М.,1993. – 624 с.
2. *Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації* (далі – ЦАМО РФ). – Ф.209. – Оп.999. – Спр.446.
3. *Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СРСР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах*. – М., 1993. – 415 с.
4. *Шашков В.Я.* «Ликвидированный класс» на защите Родины. // Военно – исторический журнал. – 2001. – № 4. – С. 42–47.
5. *Русский архив*. Т.23 (12–1). Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. – М.,1993. – 328 с.

6. *Русский архив*. Т.16 (5–3). Ставка Верховного Головнокомандования. Документы и материалы. 1943. – М.,1993. – 360 с.
7. ЦАМО РФ. – Ф.203. – Оп. 2870. – Спр. 24.
8. *Там само*. – Ф.169 Азсп. – Оп. 14309с. – Спр. 1.
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 524.
10. *Сергійчук В.* Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. – К., 2005. – 833 с.
11. *Гриневич В.А.* Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років. // Дзеркало тижня. – 3–9 вересня 2005р. – № 34 (562).
12. *Підрахунки* виконані автором по Книзі Пам'яті України. Луганська область. Т.1–2. – Луганськ, 1994.
13. *Підрахунки* виконані автором по Книзі Пам'яті України. Луганська область. Т.1. – Луганськ, 1994.
14. *Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років*. – КВ–133469. Характеристика бойового шляху воїнів 58–ї гв. стрілецької дивізії (машинопис). – К.,1980.

Рыбченко Л.В. Советские воинские мобилизации 1943 года на территории Харьковской и Луганской областей

Рассматриваются общие тенденции советской воинской мобилизационной политики в период начала освобождения Украины, анализируются ее нововведения, в части проведения мобилизации населения с недавно освобожденной территории. На конкретных примерах освещается непосредственный процесс мобилизации и использования нового пополнения в ходе боев на территории Харьковской и Луганской областей. Сделан вывод о несоответствии фактического проведения мобилизаций с задекларированным правилами.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, освобождение Украины от немецко-фашистских захватчиков, людские мобилизации, пополнение армии, армейский запасной стрелковый полк.

Rybchenko, L.V. Soviet Military Mobilizations in 1943 in the territories of the Kharkov and Lugansk Regions

The article analyzes the general tendencies of the Soviet military mobilization policy in the period of the beginning of the liberation of Ukraine as well as its innovations with regard to the mobilization campaign in the newly liberated territories. It cites a series of clear examples to illustrate the mobilization process and the use of new reinforcements in action in the territories of the Kharkov and Lugansk regions. The author arrives at the conclusion that the mobilization practice did not adhere to the established rules.

Key words: the Great Patriotic War, the liberation of Ukraine from the Nazi invaders, military mobilizations, reinforcements, army reserve rifle regiment.

Причини колабораціонізму української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1944 років

Аналізуються причини співпраці української інтелігенції з німецькою окупаційною адміністрацією під час Великої Вітчизняної війни, напрямки співпраці та вплив інтелігенції на формування ставлення населення до радянської та окупаційної влади.

Ключові слова: колабораціонізм, українська інтелігенція, німецька окупаційна адміністрація.

Тема Другої світової та Великої Вітчизняної війни і сьогодні є надзвичайно актуальною. Окремі питання вимагають глибокого вивчення та осмислення. Особливо актуальною є проблема ролі і значення інтелігенції у суспільному житті країни в цілому і під час війни, зокрема. Інтелігенція завжди відігравала культурно–перетворюючу роль, що ще більше актуалізує значення її діяльності на тимчасово окупованих німецько–фашистською армією територіях.

Інтелігенція займає особливе місце серед всіх соціальних груп, що брали активну участь, як на фронтах Великої Вітчизняної війни, так і в тилу. Під час мобілізації та евакуації матеріально–технічної бази в глибокому СРСР українська інтелігенція відіграла важливу роль. Вона впливала на підйом патріотичних почуттів громадян України. По радіо, в пресі лунали заклики до боротьби проти німецько–фашистських загарбників. Але інша доля спіткала представників української інтелігенції, які залишилися на окупованій німецько–фашистською армією територіях. Одні йшли на співпрацю з гітлерівським режимом, щоб вижити, інші – щиро вірили у те, що Україна справді стане незалежною у співпраці з Німеччиною.

Питання діяльності інтелігенції в період Великої Вітчизняної війни у контексті суспільно–політичних відносин вивчали М.В. Коваль [1], В.М. Гайдабура [2], В.О. Шайкан [3] та інші. Вони вважали, що саме інтелігенція впливала на формування ставлення населення до радянської та окупаційної влади. Показали, що незважаючи на тимчасову окупацію німецькою армією території України значна частина інтелігенції продовжувала свою мистецьку та наукову діяльність, іноді співпрацюючи з «ноювою» владою, щоб зберегти національну культуру та традиції свого народу.

Тому, завданням дослідження є вивчення причин співпраці української інтелігенції з гітлерівським керівництвом на тимчасово окупованих німецькою армією територіях та визначення її впливу на морально-психологічний стан населення.

Спробуємо ж дати визначення поняттю «інтелігенція». В історичній і філософській літературі інтелігенція характеризується як особливий соціальний прошарок, для представників якого кваліфікована і висококваліфікована праця є основним видом професійної діяльності і єдиним джерелом коштів для існування. Робота інтелігента функціонально пов'язана з складною розумовою працею, або в матеріальному виробництві, або в області культури, науки, освіти, охорони здоров'я, а також оборони країни. До інтелігенції відносять як фахівців що мають вищу освіту, так і висуванців–практиків, що виконували обов'язки фахівців і що набували необхідного об'єму знань у процесі праці, а також шляхом самоосвіти. З іншого боку, соціальна філософія, до інтелігенції відносить тих, кого можна вважати моральним еталоном суспільства.

В період Великої Вітчизняної війни частина інтелігенції, яка встигла евакуюватися працювала на зміцнення обороноздатності Радянської держави. Інша ж частина, яка за тих чи інших причин залишилася на окупованих територіях була поставлена в тяжкі умови, виживання.

Одним із основних напрямів діяльності тієї інтелігенції, яка встигла евакуюватися в глибок Радянського Союзу стала агітаційно–масова і пропагандистська робота. Виступи представників української інтелігенції у пресі, по радіо, на мітингах і зборах з пекучими проблемами «сучасного моменту» війни були пройняті головними суспільно–політичними ідеями свого часу. Вони викривали реакційну суть фашистської ідеології, расову теорію переваги німецької нації, внутрішню і зовнішню політику фашистської держави, повинні були зміцнювати віру в перемогу, радянський патріотизм, інтернаціональну співпрацю. Усі загальнодержавні та національні тенденції знаходили віддзеркалення на місцевому рівні. Немало славних сторінок в героїчний літопис Великої Вітчизняної війни вписала й інтелігенція України. Сотні її представників з перших днів війни добровільно вступили до лав Червоної армії, народне ополчення і партизанські загони.

Значна ж частина української інтелігенції за тих, чи інших причин залишилася на окупованій німецькою армією території. Відомий український історик М.В. Коваль, аналізуючи роль інтелігенції у Великій Вітчизняній війні зауважував, що переважною більшістю інтелігенції на тимчасово окупованій території України володіли аполітичні настрої і вона пішла на шлях пристосуванства. Причиною прийняття такого рішення була образа на радянську владу за тотальні репресії та переслідування у довоєнний період. Були, на його думку і такі, що через співпрацю з окупантами планували влаштувати своє безтурботне життя. Інша частина інтелігенції зголосилася на співпрацю з гітлерівським режимом з метою «прислужитися співгромадянам» у важкий час. У той же час, необхідно зауважити, що ставлення окупаційної влади до української інтелігенції було однозначним: її потрібно було знищити. Це справді був дуже важкий час. Інтелігенції, яка відображала настрої населення необхідно було визначитись: з ким вона, тобто обрати для себе смерть від голоду та переслідувань або співпрацю з окупаційною владою [1,236].

Він же зазначає, що значна частина інтелігенції, яка плекала надії на німців як «культурну націю» і створення ними належних умов для розвитку культурного життя в Україні, діяльності провідних освітніх та культурних організацій та товариств, виявилася марною. Навіть ті осередки, які створювалися за сприяння та ініціативою «похідних груп» ОУН були тісно пов'язані з окупаційними пропагандистськими службами [4,28].

Так, з початком окупації німецька адміністрація заохочувала українську інтелігенцію до створення культурно–освітніх організацій, через які прагнула впливати на населення окупованих територій. Діяльність таких організацій, які стояли на позиції боротьби за права на українську самостійність, не обмежувалися лише освітянськими, культурницькими та соціальними заходами. Досить поширеним явищем стало відродження та заснування нових осередків Просвітницьких організацій. Осередки «Просвіти» також намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами. Так, вже 13 серпня 1941 р. на загальних зборах жінок м. Луцька було засновано повітовий відділ «ЖСУ» (Жіноча служба України) [5,45]. Начальник адміністративного відділу Луцької обласної управи 20 серпня 1941 р. запропонував «ЖСУ» в Луцьку об'єднатися з центральною «Просвітою» при обласній управі з метою «підсилення» «Просвіти» [3,310].

В перші місяці окупації німецьке окупаційне керівництво дозволяло функціонування освітніх закладів, просвітницьких організацій, театрів, музеїв, окремих наукових установ. Незважаючи на, здавалося б, лояльну політику гітлерівського керівництва до української інтелігенції, здійснювалися постійні кампанії з перевірки і в першу чергу викладачів та вчителів на політичну благонадійність. Внаслідок таких заходів, навчальні заклади очолили люди цілком лояльні до « нової » влади.

Повністю змінювався педагогічний склад українських шкіл. Частина вчителів, яка постраждала від радянської влади, з приходом гітлерівських окупантів, завдяки своїй лояльності і бажанню співпрацювати з німцями, швидко робила «кар'єру». Прикладом може служити діяльність І.Зеленського, який з учителя історії став професором історії в Дніпропетровському університеті. Такі викладачі складали програми з дисциплін, в тому числі й з історії України. Рівень таких програм був відповідним, але цілком задовольняв окупаційне керівництво [3,313].

Так, у перші місяці окупації на території Волині, здавалося що відроджувалася національна культура, вирувало суспільне життя: відкривалися середні школи, гімназії, жіночі вчительські семінарії, діяли різноманітні професійні та самодіяльні творчі гуртки, показували театральні вистави, в кінотеатрах демонстрували кіноплівки зняті за творами українських та німецьких авторів.

У вересні 1941 р. у зв'язку з початком навчального року у м. Бердичеві було відкрито дівочу і хлоп'ячу гімназії, організовані на базі школи старого типу. У цей же час, у Бердичеві почалася організація жіночої вчительської семінарії [6,4].

У середніх школах західної України від 1 вересня проводилося нормальне навчання. Відкрито школи у Холмі: Українську Державну гімназію, Технічну й Ремісничу школу, Жіночу Сільськогосподарську школу. В одному лише Холмі в середніх школах навчалася в вересні–жовтні 1941 р. 1000 учнів [7,4].

Незважаючи на те, що значна частина інтелігенції співпрацювала з окупаційною владою, позитивними моментами у діяльності, наприклад, відділів освіти усіх рівнів було бажання виховувати національно свідому молодь. Директорам шкіл рекомендувалося ознайомити учителів і учнів з творами раніше заборонених письменників Грінченка, Олеся та інших, пропонувалося виховувати в учнів любов до рідного краю, повагу до національних українських побутових традицій, повагу до релігійних почуттів інших народів.

Місцева інтелігенція зверталася до комендатур, місцевих органів влади з проханням відкрити середні, ремісничі школи і навіть класичну або реальну гімназію. Численні документи свідчать про те, що протягом періоду окупації в містах і сільській місцевості були відкриті, за своєю більшістю, українські, а також російські та німецькі школи. На території Кременецького округу окупаційна адміністрація за проханням допоміжної управи дозволила відкрити 169 шкіл [7,8–13].

Під час відступу Червоної армії на тимчасово окупований німецькою армією території залишилися також велика кількість творчої та технічної інтелігенції, яка або не встигла своєчасно евакуюватися, або потрапила під час евакуації до оточення і повернулася додому. Були й такі, які свідомо уникнули евакуації і почали співпрацювати з окупаційною владою. Частина інтелігенції, яка не сприйняла «нову» владу, прирекла себе на смерть від голоду та переслідувань. Свідчення про тяжке життя інтелігенції в окупації ми маємо зі слів професора Харківського університету Гехтмана та з зустрічі письменника О. Толстого з представниками інтелігенції, яка відбулася 5 вересня 1943 р. [8,арк.31].

Українська інтелігенція й справді опинилася в надзвичайно складних умовах, коли на першому плані постала проблема виживання вона змушена була вирішувати питання про створення нормальних умов для праці вчених. За приблизними підрахунками «групи уповноважених», створених за ініціативою Київської міської управи на чолі з істориком О.Оглобліним для з'ясування академічних проблем, кількісного та якісного складу наукової інтелігенції в академічних містах, було встановлено, що на кінець 1942 р. тільки в Києві залишилося три академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових співробітників, 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів. На думку І.Верби, можливо одним з вагомих мотивів, що вплинув на рішення залишитись на окупованих територіях стало важке життя під радянською владою і надія реалізувати власний науковий потенціал. Але, на жаль більшість з них розуміли, що навіть праця на користь української науки за умов окупації, буде неможливою без співпраці з окупаційною адміністрацією [9,45–46].

З приходом німців на територію України частина інтелігенції, задіяна раніше у видавничтві преси також продовжувала працювати з тією лише різницею, що тепер вона видавала друковану продукцію під пильним наглядом німецької адміністрації. Українським дослідником Б.Грановським підраховано, що окупаційна влада дозволила видавати в Україні 239 одиниць періодичних видань [10,16]. На території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони виходили не менше 115 друкованих періодичних видань, що підлягали жорсткій цензурі [11,518]. Зовсім інше питання чому окупаційній владі було вигідно мати таку потужну масу періодики.

У Дніпропетровську з перших днів німецької окупації виходив часопис «Визволена Україна». Виходив також щоденник, який став офіційним

органом Управи міста. Відповідальним редактором газети бав Є. Савченко, який вів підбірку матеріалів до даного видання [12,4].

Про активність української інтелігенції свідчить також діяльність С.Скрипника – голови Української ради довір'я на Волині та У. Самчука – головного редактора часопису «Волинь». Скрипник і Самчук доклали багато зусиль, щоб представити українську громаду Волині перед окупаційною владою, одночасно балансуючи поміж опонентами з націоналістичного табору – мельниківцями і бандерівцями. За відстоювання політичних і духовних потреб українців У. Самчук потрапив у березні 1942 р. до рівненської в'язниці, а С.Скрипник у червні 1942 р. опинився у куйвській в'язниці [13,10–11].

При Дніпропетровській допоміжній міській управі з осені 1941 р. функціонував відділ мистецтв. Кількість художників, архітекторів, скульпторів, іконописців та інших митців становила 43 особи. Директорами кінотеатрів ставали також особи, яких призначала «нова» влада [3,325].

Незважаючи на те, що німецька армія нищила культурні цінності нашого народу вона дала також дозвіл на функціонування театру, переслідуючи корисливі цілі пропаганди з його сцени.

Зокрема актори окремих міських та обласних театрів з тих чи інших причини залишилися на окупованій території і повинні були якимось існувати.

Репертуар більшості українських театрів на окупованій території складався переважно з народних побутових вистав.

Так, у Житомирі – міський театр під мистецьким проводом І. Клепаценка ставив спектаклі «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка». У Бердичеві вже 26 серпня 1941 р. відбулася перша вистава українського театру – вистава С.Васильченка «На першій гулі» та В.Дмитренка «Кум Мірошник». У Луцьку під проводом театрального діяча п. Орла було організовано театральний ансамбль, який з 31 серпня 1941 р. розпочав свій театральний сезон [14,4].

В свою чергу, в німецькій пропаганді серед населення театру відводилася надзвичайно важлива роль. Він був одним із впливових засобів агітації, який використовувало гітлерівське керівництво на окупованих територіях.

Виконуючи як окупаційну повинність обслуговування німецької армії, національний театр водночас спрямував свою духовну енергію на контакти з власним народом. Театр стає таким мистецьким засобом, який допомагає українському народу зберегти свої національні мистецькі традиції. Незважаючи на те, що на сцені українських театрів ставилися й німецькі вистави, українське театральне мистецтво несло ідеї патріотизму і протиставляло гітлерівському геноциду національні мистецькі пріоритети.

Як зазначає В.А. Нестеренко, архівні матеріали зібрані на Сумщині свідчать про розвиток театрального мистецтва у військовій зоні. На Сумщині діяли драматичні театри в Сумах, Конотопі, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, театральні постанови відбувалися у Кролевеці, драматичний гурток діяв у селі Чауси Шосткінського району, ляльковий театр – у Сумах. На Чернігівщині – театри в Чернігові, Ніжині, Острії, Прилуках, Новгород-Сіверському. На Харківщині – в Харкові 5 театрів, Краснограді, Мерехі, Богодухові. На Ворошиловградщині – у Ворошиловграді 2 театри, Лозово-Павлівці, Красному Лучі, Попасній, театральні гуртки – в селах Успенка, Чугуєві та Алмазному. У Донецькій області – в Юзівці 3

театри, Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі, Слов'янську та інших містах та обласних центрах [15,55].

З початком німецької окупації в містах Української СРСР – Львові, Києві, Дніпропетровську та інших, артисти, які не встигли евакуюватися або залишилися за власних переконань, добивалися від німецької влади дозволу на відкриття театрів. Так, наприклад у Львові діяв оперний театр, у Дніпропетровську було відкрито «Штандарттеатр», у Маріуполі театр ім. Т.Г.Шевченка та ін.

Театрально–концертна діяльність в окремих областях окупованої України була достатньо активною. Театри діяли не лише в містах, а також і в обласних центрах. Так, наприклад, за один рік своєї діяльності тільки Маріупольський театр ім. Т.Г.Шевченка дав 138 спектаклів і 172 концерти, з них, для військових – 109 концертів [16,167].

У Дніпропетровську також діяв театр «Вар'єте», Український драматичний театр, ляльковий театр, хорова капела ім. Лисенка. Більша частина цих театрів працювала не лише для військових частин вермахту, а також для місцевого населення і для «остарбайтерів» на території рейху. Репертуар хорової капели ім. Лисенка становили 100 номерів і переважно складався з українських пісень у художній обробці. Німецькою мовою виконувалися тільки марш з оперети «Тангейзер» Вагнера [3,326–327].

Зрозуміло, що окупаційна влада свідомо поставила творчу інтелігенцію у принизливе становище, коли ті змушені були співпрацювати з німцями заради виживання.

Про те, наскільки окупаційна влада була зацікавлена у роботі театрів свідчить той факт, що в листопаді–грудні 1941 р. метою забезпечення театру здібними кадрами в багатьох містах окупованих німецькою армією була створена комісія для відбору бажаючих працювати в театрі. У багатьох театрах було створено концертні бригади, які обслуговували німецько–фашистські війська на фронті.

З іншого боку, німецька окупаційна влада використовувала українську інтелігенцію для налагодження дозвілля німецьких солдат. Утримувати велику кількість німецьких акторів, музикантів та інших представників німецької інтелігенції на фронті та в зоні окупації було безглуздо. Тому було відкрито велику кількість культурно–розважальних закладів, де активно використовувалися представники місцевої інтелігенції, більшість з яких охоче йшла на співпрацю.

Таким чином, можна сказати про те, що український театр використовував легітимне становище для найширшого спілкування з цивільним населенням і відтак став мистецьким механізмом самозбереження національних традицій не лише в мистецтві. Українські театри, що перебували в окупації стали цілою системою національної театральної культури.

Як уже зазначалося вище, життя інтелігенції в умовах окупації було не легким. Більшість з них усвідомлювала, що співпрацюючи з гітлерівською владою вони отримають можливість вижити – мати хоч якусь роботу, продуктивні картки. Велику роль відігравала також броня, яка захищала від відправки до Німеччини, і видавалася на біржах праці людям, які працювали [17,248].

Співпраця частини української інтелігенції, як було зазначено вище, була також пов'язана з діяльністю відділів пропаганди при обласних, міських, районних допоміжних управах, робота яких в свою чергу

контролювалася начальниками відділів пропаганди при генеральних комісаріатах.

Не менш складним і важливим було життя письменників, що залишилися на окупованій території. Так надзвичайною звитягою відрізняються вірші поетів – воїнів УПА – Юрія Липи, Марка Воеслава та Петра Гетьманця. Їх творчість, як і діяльність відомих поетів, таких як Марта Гай, Павло Євтушенко, Іван Хміль, Степан Хрін, у своїй сукупності є сторінками української літератури періоду окупації, які з повним правом можна назвати сторінками непокори та боротьби з гітлерівським окупаційним режимом [11].

Таким чином, значна частина української інтелігенції разом з робітниками і селянами опинилася на тимчасово окупованій німецькою армією території. Незалежно від причин перебування на окупованій території більшість вимушена була примусово, а також за добровільним вибором заради виживання йти на співпрацю з гітлерівською адміністрацією. Важливу роль, на нашу думку, у виборі відігравали настрої серед більшої частини інтелігенції, які були спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни. Частина інтелігенції, яка свідомо уникнула евакуації, одразу обрала шлях співпраці з німецькою владою. Інша частина, співпрацюючи з німецькою владою все ж прагнула поставити свою діяльність на службу українському народу, намагаючись у своїх творах зберегти національні мистецькі традиції та ідеї патріотизму, протиставляючи їх гітлерівському режиму.

Література

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – Т. 12. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – 587 с.
2. Гайдабура В.М. На терезах долі // Український театр. – К. – 1996. – № 1. – С. 6–11.
3. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 452 с.
4. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
5. Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк; Торонто, 1965.
6. Освіта і культура Волинь. Часопис для Волині. 1941, 1 вересня.
7. До Українського Громадянства // Волинь. Часопис для Волині. 1941, 5 жовтня.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.454.
9. Верба І. Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941–початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С.45–50.
10. Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940–1945 рр.). Бібліографічний довідник. – К., 2002. – 440 с.
11. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Головна редакційна комісія (голова І.О.Герасимов, заступники голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відповідальний секретар Р.Г.Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
12. Українське життя // Волинь. Часопис для Волині. 1942, 1 січня.
13. Документи доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / упоряд. А.Жив'юк. – Рівне, 2008. – 456 с.

14. *Театр* // Волинь. Часопис для Волині. 1941, 1 вересня.
15. *Нестеренко В.А.* Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941–1943 рр. // *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Випуск 9, Частина 3.* – К., 2005.
16. *Титаренко Д.Н.* Образование и культура Донетчины в 1941–1943 гг. // *Всеукраинская конференция «Межэтнические связи: история, этнография, культура».* Донецк. – 2004.
17. *Гінда ВВ.* Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 р.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука* – Вінниця, 2008.

Салата О.О. Причины коллаборационизма украинской интеллигенции в условиях немецко-фашистской оккупации 1941–1944 годов

Анализируются причины сотрудничества украинской интеллигенции с немецкой оккупационной администрацией во время Великой Отечественной войны, направления сотрудничества и влияние интеллигенции на формирование отношения населения к советской и оккупационной власти.

Ключевые слова: коллаборационизм, украинская интеллигенция, немецкая оккупационная администрация.

Salata, O.O. Reasons of collaboration of Ukrainian intelligentsia in the conditions of fascist occupation 1941–1944

Reasons of collaboration of Ukrainian intelligentsia are analysed with German of occupation administration in the Great Domestic war-time, sending of collaboration and influence of intelligentsia to forming of relation of population of soviet and of occupation power.

Key words: Collaboration, Ukrainian intelligentsia, German of occupation administration.

Економічні індикатори зближення розвитку країн – членів ЄС та НАФТА

Досліджується індикативна база економічного зближення країн–членів Європейського Союзу та Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА). Виходячи з загальної характеристики економічних індикаторів (генези, еволюції, специфіки), визначається їх зіставність у компаративних розвідках з даної тематики та вказуються методичні особливості застосування.

***Ключові слова:** інтеграція, економічне зближення, система індикаторів, зіставність даних.*

Усунення економічних диспропорцій в процесі регіональної інтеграції є проблемою, яка привертає увагу багатьох політиків і науковців. У межах інтеграційних об'єднань існують різні підходи до подолання асиметрії розвитку та гармонізації економічної діяльності. Так, Європейський Союз цілеспрямовано реалізує політику, орієнтовану на ліквідацію соціально–економічної нерівності серед держав–партнерів. Водночас, інша регіональна асоціація – Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА) – керується ліберальними настановами, віддаючи перевагу ринковим механізмам подолання економічного дисбалансу своїх членів. Позаяк, будь яка оцінка обраної ними стратегії неможлива без надійного вимірювального інструментарію. Втім, універсальної індикативної бази для виміру економічного зближення країн, що інтегруються, наразі не утворено. Отже, на порядок денний постає питання вибору системи кількісних показників, які за умови аналітичного опрацювання змогли б надати картину відповідних зрушень у економіці держав–членів інтеграційних асоціацій.

Попри нагальну потребу і значний доробок у створенні різного роду економічних індикаторів, узагальнюючих праць стосовно їх використання у вимірюванні економічної асиметрії допоки не вийшло. Таке становище пояснюється збігом декількох причин. Передусім, цьому перешкоджає багаторівневість і складність самого інтеграційного процесу, результати якого залежать від численних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Позначається також дефіцит компаративних студій з інтеграційної тематики, що мають стимулювати відповідний системний підхід до вимірювання. Далекі від завершення спроби вироблення загального зведеного показника (або показників) інтеграції. Тому економічні маркери розвитку розглядаються у наукових студіях побіжно, у зв'язку з висвітленням окремих зрушень, що ними вимірюються. Стисла характеристика економічних

показників міститься переважно у довідковій літературі [1;2;6;18;19]. Що стосується безпосередньо аналізу тієї чи іншої системи економічних індикаторів, то він має місце в окремих роботах, які присвячені вимірюванню змін у господарці окремих країн [5] або у певних сегментах економічної діяльності [7].

З огляду на теоретичну і практичну потреби та відсутність узагальнюючих робіт, присвячених засобам вимірювання економічного зближення держав, що інтегруються, метою даної статті є спроба визначити індикативну базу економічного вирівнювання країн–членів ЄС і НАФТА. Для досягнення вказаної цілі необхідно розв'язати наступні завдання:

- уточнити ключові поняття, що характеризують вимірювальний інструментарій економічного розвитку;
- розглянути генезу, еволюцію і специфіку економічних індикаторів;
- надати стисло характеристику основних економічних показників і визначити їх зіставність щодо ЄС і НАФТА;
- окреслити чіткі межі індикативної основи економічного зближення країн даних інтеграційних союзів;
- висвітлити методичні особливості використання економічних показників у студіях з вказаної тематики.

З метою упорядкування понятійного апарату дослідження є необхідність уточнити його ключовий термін – «економічний індикатор». Оскільки він є продуктом західної науки, доцільно звернутися в першу чергу до її доробку. Поняття, терміноване цим словосполученням, визначається провідними зарубіжними виданнями без суттєвих розбіжностей. Декілька довідників з економіки пропонують розглядати економічні індикатори як серію (або групу серій) статистичних даних, що використовуються економістами для аналізу і прогнозування змін у економічній діяльності [18,111;17,115]. Бізнесовий словник розуміє під економічними індикаторами ключові статистичні дані, що показують стан економіки [11]. Коротка Британська енциклопедія інтерпретує економічні показники як статистику, що використовується для визначення стану загальної економічної активності, особливо для прогнозування майбутнього [19,356]. Нарешті, маркетинговий словник визначає економічні індикатори як індекси, що походять від даних, зібраних за довгий період, і показують умови бізнесу та загальну економічну активність [12].

Що стосується вітчизняної наукової літератури, то найбільш уживаним і всеохоплюючим є визначення, що міститься у тритомній економічній енциклопедії, згідно з яким економічний індикатор – це «...цифровий показник зміни економічної величини, що використовується для обґрунтування економічної політики, спрямованості розвитку економічних процесів та оцінки їх результатів» [2,652]. Варіаціями цієї дефініції можна вважати визначення найбільш відомих російських довідкових видань. Характерно, що вони, як і цитована українська публікація, не згадують про статистичну форму економічних індикаторів [1,307;6,153].

Вищенаведені міркування дозволяють визначити економічний індикатор як цифровий показник, що існує переважно у формі статистичних матеріалів та виконує функцію вимірювання змін у економіці, оцінки державної економічної політики і прогнозування економічної ситуації. Необхідно також зазначити, що в українській науковій літературі поруч з терміном «індикатор» часто вживається слово «показник». Деякі вітчизняні автори (не економісти) навіть розмежовують ці слова з точки

зору змісту [4,105]. Однак, з огляду на відсутність в англійській мові (де вперше був введений в науковий обіг термін «economic indicator») відповідного лінгвістичного аналога та несуттєві у економічному контексті нюанси, що відрізняють два вказаних слова, можна вважати лексичні одиниці «індикатор» і «показник» термінами-дублетами, що можуть на рівних вживатися у наукових текстах.

Втім, вищенаведена дефініція визначає поняття «економічний індикатор/показник» у широкому сенсі. Водночас, необхідно вказати і на звужене значення цього терміну, яке теж застосовується науковцями. Так буває, зокрема, коли паралельно з терміном «індикатор» вживається термінологічне слово «індекс». Обидва показники вважаються практично тотожним, хоча між ними існує суттєва різниця. У вузькому розумінні до індикаторів відносять ті з них, що представляють самостійні дані, які не співвідносяться з іншими. Натомість, індекс є відносним показником, що відбиває відношення рівня даного явища до його рівня в минулий період або до рівня аналогічного явища, прийнятого як база [4,105–106]. Тому у певних випадках необхідно чітко розрізняти терміни «індикатор» і «індекс» з точки зору їх понятійного змісту, в той час як у іншому контексті їх можна вживати узагальнено. Позаяк, для уникнення методологічних помилок і непорозумінь кожного разу бажано відповідне уточнююче супроводження.

Нарешті, слід вказати, що поруч зі звичайними індикаторами і індексами існують їх зведені (агреговані) аналоги. Останні за відповідною методикою будуються на основі декількох індикаторів (або індексів), об'єднаних з певною метою. Створення агрегованих маркерів є непростю справою, складність якої посилюється браком надійних даних. Тому кількість агрегованих вимірювачів відносно невелика і на практиці вони використовуються набагато рідше простих [14,25–26]. У таких багатоаспектних явищах як економічна інтеграція зведені показники базуються зазвичай не більш ніж на двох–трьох складниках. Традиційно академічна спільнота визнає пріоритет агрегованих індикаторів та індексів як якісного продукту колективної праці дослідницьких груп або наукових центрів. Однак, застосування зведених показників для вимірювання результатів економічної інтеграції обмежено через їх невелику кількість та не абсолютну (зважаючи на багатофакторність самого явища) надійність. Тому поруч з використанням агрегованих засобів виміру економічного зближення не слід уникати дезагрегованого підходу, який поки що дає більше можливостей для дослідників.

Ретроспективний погляд на проблему свідчить, що спроби кількісного визначення економічного розвитку країн у тій чи іншій формі існували здавна. Вони були досить приблизними і виконували переважно статистичні функції. Чинником, що зробив актуальним чітке і надійне вимірювання економічних параметрів, стала Велика Депресія кінця 20-х – початку 30-х років XX ст., яка розпочалася і набула найнебезпечніших розмірів у Сполучених Штатах. Американська політична і бізнесова еліта була зацікавлена у ефективному інструментарії для визначення економічних зрушень під час виходу з господарської кризи. З цією метою у США в 1938 році була розроблена і оприлюднена перша система економічних індикаторів. Її авторами були Артур Бернс і Веслі Мітчелл – провідні вчені Національного бюро економічних досліджень (National Bureau of Economic Analysis) [5,23]. З того часу робота над

вдосконаленням економічних індикаторів у Сполучених Штатах не припиняється. Поруч з використанням нових методів збору даних, аналізу і прогнозування, видаються пояснювальні прес-релізи, що мають поліпшити якість застосування системи показників. Нині у США пропонується до використання понад сорока основних економічних індикаторів, які друкуються у щомісячному виданні під назвою «Економічні індикатори», що виходить з 1949 року [10].

Системи економічних показників передбачають розподіл індикаторів за певними критеріями. Загальновизнаною є нині класифікація економічних індикаторів стосовно економічних циклів. Згідно з нею економічні показники розподіляються на лідируючі (leading), співпадаючі (coincident) та ті, що запізнюються (lagging) [19,356]. Лідируючими вважаються ті, що випереджають рух економічної активності. Вони можуть слугувати провісниками змін у сфері економічної діяльності і використовуються з метою прогнозування. Лідируючими показниками можуть виступити дозвіл на будівництво, нові замовлення на споживчі товари та сировину або контракти і замовлення на засоби виробництва, середньочасовий заробіток. До співпадаючих відносяться ті, що виявляються під час економічної активності і її характеризують. Як приклад можна навести особисті доходи населення, промислове виробництво, кількість зайнятих несільськогосподарських робітників і службовців тощо. Індикатори, що запізнюються, відображають стан речей у економіці держави через певний проміжок часу, інерційно реагуючи на економічні зміни. Такий тип показників представлений рівнем безробіття, змінами індексу споживчих цін у процентах, ВВП (остаточне значення). Часова різниця між індикаторами і економічною активністю називається часом випередження (lead time) або часом запізнення (lag time).

З точки зору кореляції індикатори можуть рухатись у тому ж або у зворотному напрямі стосовно загальної економічної активності. Відповідно до цього визначають про-циклічні показники, що співпадають з напрямом загальної економічної активності та проти-циклічні індикатори, рух яких йде у протилежному напрямку. До останніх належить безробіття, в той час як до про-циклічних – більшість інших.

Для вимірювання реальних економічних зрушень у державах-членах інтеграційних союзів доцільно використовувати різноманітні види вимірювачів. Проте, перевагу варто віддати співпадаючим індикаторам, хоча не виключене застосування тих, що запізнюються. Водночас, з метою прогнозування економічної ситуації подекуди (наприклад, для визначення можливих наслідків вступу до регіональних союзів нових членів) необхідно взяти до уваги і лідируючі показники.

Незважаючи на деякі розбіжності, економічні індикатори характеризуються трьома основними рисами, а саме. Передусім, вони публікуються регулярно, як тільки становляться відомими. Ці дані також охоплюють порівняно короткий період часу. Нарешті, інформація, що містить економічні показники, є загальнодоступною і може бути використана у компаративних студіях [5,22].

Періодичність публікацій даних, що слугують економічними індикаторами, становить зазвичай один місяць, що у порівнянні з іншою статистикою відзначається більшою оперативністю і надає ширші можливості для моніторингу і аналізу економічної ситуації. Втім, при цьому слід враховувати і певну інерційність, яка притаманна соціально-економічним

змінам, що відбуваються з деяким запізненням, а також циклічний характер економічної активності (коливання останньої, відомі під назвою «економічний цикл», становлять період від 3 до 10 років).

З'явившись у Сполучених Штатах, економічні показники почали вироблятися і у інших розвинутих західних країнах. Це стимулювало спроби створити зведені видання, де наводяться економічні індикатори для декількох країн. Найбільш плідною у цьому напрямі виявилась діяльність Організації економічного співробітництва і розвитку – ОЕСР (Organization of Economic Cooperation and Development – OECD). Дана структура виникла у 1948 році як Організація європейського економічного співробітництва (Organization for European Economic Cooperation – OEEC) на чолі з Робертом Маршленом з метою реалізації плану Маршалла у післявоєнній Європі. У 1961 року вона була реформована і зараз існує під вказаною вище назвою. Нині вона об'єднує 30 країн (25 з них визнані Світовим банком державами з високим рівнем доходів) і займається широким колом питань економічного, екологічного і соціального характеру. Організація економічного співробітництва і розвитку регулярно видає показники, що характеризують економічне становище низки країн і є методологічно зіставними.

Вищезгадана міжнародна структура – ОЕСР – виділяє низку економічних індикаторів, які визначає як головні (main economic indicators). Серед них – показники виробництва, об'єм продажу, замовлення, розпочаті і незакінчені роботи (Work Started and in Progress), композитні лідируючі індикатори, огляд тенденцій у бізнесі (Business Tendency Surveys), огляд думки споживачів, індекс споживчих цін та окремо індекси споживчих і інших цін, зайнятість, безробіття, плата за працю і робочі години (Labor Compensation and Hours Works), вартість праці за певну одиницю продукції (Unit Labor Costs), міжнародну торгівлю, баланс платежів, грошові сукупності (Monetary Aggregates), рівень інтересів (Interest Rates) та міжнародні фінанси. До блоку головних економічних індикаторів віднесені також національні звіти (accounts) країн, що не є членами ОЕСР [16]. Детальне роз'яснення суті вказаних показників подається у матеріалах даної організації окремим текстом [16].

Статистичні дані, що слугують економічними індикаторами розвитку, продукуються також ще декількома міжнародними організаціями. Серед них – Всесвітній Банк, де зосереджена різноманітна інформація статистичного характеру. Вона відображає демографічні та соціально-економічні зрушення у країнах світу, особливо ті, що характеризують стан бідності [21]. Вимірювальні матеріали зосереджені також у структурах Організації Об'єднаних Націй, наприклад, у Міжнародній Організації Праці. Остання концентрується навколо трудових відносин, надаючи статистичну інформацію щодо економічно активного населення, зайнятості, безробіття, заробітної плати, вартості праці, страйків та локаутів тощо [15].

З розгортанням інтеграційних процесів свої власні вимірювальні системи почали складати і наддержавні структури новоутворених асоціацій. Від початку діяльності Європейського Союзу на постійній основі розпочала функціонувати система, що носить назву Евростат. Остання орієнтована переважно на статистичну інформацію щодо європейських держав, особливо країн-членів ЄС і є постачальником даних, що слугують показниками їх економічного розвитку. Матеріали, що збираються Евростатом, представляють між іншими напрямками і такі, як економіка та

фінанси, промисловість, торгівлю і служби, а також міжнародну торгівлю [13]. Серед багатьох напрямів діяльності Євросоюз реалізує низку проєктів, що сприяють економічному зближенню партнерів. Ними є регіональна політика, політика економічного і соціального гуртування (economic and social cohesion) та Лісабонська стратегія, спрямована на економічне, соціальне і екологічне відновлення в період 2000–2010 років. З метою оцінки їх наслідків ЄС ініціював утворення так званих структурних індикаторів. Економічні показники, що передбачені для встановлення параметрів вказаних ініціатив, представлені даними, що відображають економічну діяльність (economic performance), зайнятість та економічні реформи. Поруч з ними корисну інформацію для висвітлення економічних питань можна здобути серед інших структурних індикаторів, що віддзеркалюють освіту, наукову і інноваційну діяльність, соціальне гуртування та навколишнє середовище [8,7].

Що стосується НАФТА, то з її утворенням теж розпочалась робота над власними економічними показниками. Насамперед, слід відзначити роботу на базі вашингтонського Центру стратегічних і міжнародних досліджень (2000 р.), спрямовану на створення індексу відносної економічної інтеграції в межах НАФТА. З аналогічною метою – побудування індексу економічної інтеграції між США і Канадою – у 2003 р. працювала група канадських дослідників (Р. Ачарія, С. Рао і Г. Савчук). Однак, в обох випадках база зведеного індексу виявилась доволі обмеженою (два–три показника), хоча робота у даному напрямі продовжується [3,66–68]. Натомість, для визначення економічних змін країни НАФТА користуються дезагрегованими індикаторами [20].

Поруч з загальновизнаними, ключовими показниками, які традиційно використовуються для вимірювання господарських змін, слід згадати і ті, що невинувато часто лишаються на узбіччі економічних студій. Відтак, нарівні з дослідженням легального економічного сектору, предметом наукових розвідок має стати і тіньовий сегмент економіки. Він є суттєвою характеристикою тієї чи іншої економічної системи, і без нього уявлення про стан речей у даній області було б неповним. Навіть для країн із стабільною економікою тіньова частина господарства являє собою неабияку проблему, а для транзитивних держав нелегальна економічна активність часом сягає розмірів, що загрожують національній безпеці. Вимірний інструментарій тіньової економіки має свою специфіку, пов'язану з латентністю цього явища, різними науковими підходами до визначення самого поняття «тіньова економіка» і наявністю різноманітних методів розрахунку (соціологічні, статистичні, монетарні, структурні та спеціальні). Ці фактори особливо відчутні у компаративних студіях. Тому, обираючи ті чи інші статистичні дані для вимірювання тіньового сектору, варто дотримуватись певних умов. Насамперед, необхідно чітко визначитись з об'єктом дослідження, тобто окреслити межі тіньового сегменту (містять вони лише кримінальний промисел чи включають також легальну, але нерегламентовану економічну активність) та виокремити відповідні йому види і форми діяльності. Слід також обрати більш зручний предмет виміру (капітал, обіг, дохід тощо) і підібрати ті методи, що найбільш придатні до застосування. Втім, будь які підрахунки параметрів тіньової економіки вважатимуться приблизними і слугують скоріше для визначення її верхньої і нижньої межі або тенденції розвитку [7,136–138]. Подібну ситуацію спостерігаємо стосовно встановлення розмірів корупції,

яка активно обслуговує тіньовий сектор. Щорічні індекси уявлень про корупцію (CPI – Corruption Perceptions Index) складає міжнародна неурядова організація Transparency International (Міжнародна прозорість) на основі узагальнених думок бізнесменів, аналітиків та представників громадянськості.

Наступний показник, що теж має бути взятий до уваги, має інноваційний вимір. Так, внаслідок суттєвих якісних змін у соціально–економічному розвитку країн, подекуди виникає нагальна потреба у вимірянні нових явищ і процесів, що впливають на стан економіки. Так, із зростанням тенденції до становлення інформаційного суспільства, постало питання про узагальнення відповідних індикаторів, що не є традиційними для економічної науки. Йдеться, наприклад, про показники стану інформаційних і телекомунікативних технологій (ICT – Information and Communication Technologies), які уможливають компаративний моніторинг і дослідження впливу відповідних чинників на економічний розвиток. Перелік індикаторів ICT, розроблений низкою міжнародних організацій, був ухвалений на тематичному зібранні WSIS (World Statistic Information Society) з вимірювання інформаційного суспільства у Женеві в 2005 [9].

Нарешті, не можна не згадати вельми інформативний та змістовний показник, що зазвичай називають «магічний чотирикутник». До нього відносять приріст національного багатства, темп інфляції, рівень безробіття та рівновагу платіжного балансу. Кожен з цих показників так чи інакше пов'язаний з іншими і суттєво на них впливає. Так, зростання рівня зайнятості підвищує темпи інфляції, а зріст безробіття призводить до гальмування економічного розвитку, штучне збільшення якого погіршує платіжний баланс або стимулює високий темп інфляції. В цілому, дані індикатори слугують показником здоров'я і загального стану економіки та широко використовуються у прийнятті стратегічних державних рішень. Натомість, коли йдеться про порівняльний аспект досліджень, ці дані мають використовуватися з певними застереженнями. Адже держави мають свої пріоритети, які диктують необхідність вибору ними того чи іншого з вказаних показників. Наприклад, Швеція, відповідно до своїх ідеологічних настанов, віддає перевагу максимально повній зайнятості, в той час як Сполучені Штати не абсолютизують цей показник. Внаслідок цього баланс в межах «магічного чотирикутника» розуміється і досягається кожною державою окремо, згідно з її особливостями і концептуальними підходами до розвитку економіки. Отже, індикатори «чотирикутника» більш придатні для характеристики окремих держав і мають грамотно використовуватися у компаративних студіях для уточнення отриманих результатів.

Найбільш відповідальною і водночас проблематичною частиною дослідження, присвяченого економічному зближенню в умовах інтеграції, є вибір пакету придатних для наукової розвідки економічних індикаторів. Основною проблемою тут є можливість співставлення економічних показників країн, що вивчаються. Вже згадувалось, що деякі міжнародні організації взяли на себе завдання збору статистичних і інших даних, які можна використати у компаративних дослідженнях. В масштабі кросс–континентальних вимірювань працюють ОЕСР, Світовий Банк, структури ООН та інші міжнародні установи. Компаративним потенціалом характеризується Евростат, що має європейський регіональний вимір, так само як і статистичні служби Північноамериканської зони

вільної торгівлі, що теж застосовують свої власні показники. Спираючись на цей доробок, у порівняльних розвідках доцільно використовувати дані як загальносвітового, так і локального характеру. При цьому варто зважити на особливості методики збору і опрацювання кросс-національних статистичних даних. Зокрема, має неабияке значення та обставина, що матеріали національної статистики з метою їх співставлення опрацьовуються неодноразово. Методика обробки постійно удосконалюється, через що ті дані, які оприлюднені пізніше, вважаються більш надійними. Має значення і те, що вірогідність даних, котрі є продуктом національної статистики, є меншою, ніж матеріалів, зібраних цілеспрямовано на основі спеціально оговорених принципів і параметрів. Звичайно, використання останніх теж не виключає критичного підходу.

Необхідно зважити ще на один важливий момент. Безумовно, кількісні економічні показники вважаються надійним засобом виміру зменшення економічних диспропорцій через їх досить об'єктивний характер і можливість співставлення. Водночас, було б невиправданим обмежити дослідження лише кількісними характеристиками. Статистичні дані потребують не тільки грамотного методичного використання, але також максимально широкого аналізу і інтерпретації набутих результатів на комплексній основі. Насамперед, мається на увазі проблема тісного переплетення економічних та соціально-політичних факторів, з якою стикаються дослідники економічного зближення країн, що інтегруються. Таке становище пояснюється низкою різноманітних чинників. Серед них – активний процес соціалізації економіки, поступової переорієнтації її у антропоцентричному напрямку. Це призводить до посилення соціальної складової господарської діяльності. Політичні складники економічного розвитку теж є вагомими. Зокрема, на економічному розвитку країни позначаються політичні цикли (каденції) діяльності новообраних структур влади та окремих її представників), наявність (або відсутність) політичної стабільності, партійна ідеологія провідників державної економічної стратегії тощо. Тому науковці заохочуються до якомога ширшого використання різноманітних індикаторів, що можуть у тій чи іншій спосіб відобразити економічний стан країни. Внаслідок виникає ситуація, коли один і той же показник використовується у якості економічного і соціального, а інколи й політичного індикатора. Прикладом може слугувати традиційний показник – ВВП на душу населення. З одного боку, він відбиває динаміку економічного розвитку країни; з іншого боку, він характеризує рівень життя людини, тобто визначає соціальний параметр. Подібну ситуацію спостерігаємо під час збігу економічних і політичних чинників. Так, у економічних дослідженнях, особливо коли оцінюється ефективність ліберальних реформ, часто враховуються такий індикатор, як ступінь довіри до влади. Останнє може суттєво скорегувати підсумки і вплинути на перспективи господарської діяльності країни. Втім, розмаїття соціально-економічних і політичних чинників створює дійсно неосяжний простір індикативних засобів для дослідника. Ці величезні можливості можуть обернутися небажаними наслідками – приблизністю і розпливчатістю наукових розвідок. Через цю обставину інколи виникає необхідність обмежитись суто традиційними економічними показниками або звести інші, пов'язані з ними, до необхідного мінімуму. Проблема обрання необхідного набору індикаторів у кожному окремому випадку

вирішується тим чи іншим дослідником з урахуванням цілей і специфіки його роботи.

На основі вищевикладеного можна зробити певні висновки.

В умовах курсу інтеграційних об'єднань на гармонізацію економічного розвитку, актуалізується питання вимірювального апарату її результатів. Термінологічне уточнення дає підстави у широкому розумінні віднести до економічних індикаторів ті з них, що у якості статистичної міри висвітлюють стан економіки. Звужене визначення дає змогу відокремити поняття «індекс» (відносний показник) від поняття «індикатор» у вузькому розумінні (незалежного від інших економічних маркерів). Поруч з окремими індикаторами і індексами застосовуються комплексні агреговані показники, побудовані на декількох вимірах. Утворення зведених економічних індикаторів є наразі обмеженим, хоча демонструє тенденцію до продуктивного розвитку. У цій ситуації пріоритет віддається дезагерованому підходу, який надає більше можливостей для компаративних студій.

Класифікація економічних індикаторів здійснюється відповідно до таких критеріїв, як співвідношення з економічним циклом (лідуючі, співпадаючі, ті, що запізнюються), напрямом щодо загальної економічної активності (про-циклічні, проти-циклічні), періодичністю представлення даних (щомісячні, щоквартальні, річні тощо). Економічні індикатори характеризуються регулярністю їх публікації, охоплюють відносно короткий період часу і є загальнодоступними. Це робить їх оперативними і зіставними, а отже, зручними для використання у компаративних розвідках.

Комплекс економічних показників, що був розроблений у Сполучених Штатах у тридцять роки ХХ ст. з метою виміру динаміки виходу з економічної кризи, став основою для утворення систем індикаторів на національному і міжнародному рівнях. Збір і опрацювання статистичної інформації є частиною діяльності численних організацій, серед яких найбільш продуктивними виявились ОЕСР, Світовий Банк, ООН тощо.

З поглибленням інтеграційних процесів у регіональних союзах розгорнулась робота щодо вироблення власних економічних індикаторів, які мали характеризувати процеси зближення рівнів розвитку держав—членів регіональних об'єднань. Функціонування Євростату та системи структурних індикаторів сприяють вимірюванню ліквідації соціально—економічних диспропорцій в межах держав, об'єднаних в Європейський Союз. Науковці Північної Америки також розробили економічні показники, що відбивають зрушення у господарській сфері партнерів по НАФТА.

Окремою, але пов'язаною з офіційною статистикою ланкою, є індикатори тіньової економіки і корупції, що доповнюють інформацію про економічний стан тієї чи іншої держави. З огляду на латентність даної діяльності, різницю у підходах до її визначення і участю у ній державних службовців, вимірювання тіньового сектору і корупційного поля відзначаються певною специфікою (брак надійної інформації, приблизність результатів) і активним залученням до збору даних недержавних організацій. Поруч з традиційними економічними показниками, що безпосередньо відображають стан речей у господарстві країни, використовуються і такі, що пов'язані з інноваційними суспільними явищами і впливають на економіку у непрямий спосіб (індикатори інформаційних і телекомунікаційних технологій).

Головними методичними проблемами у компаративних студіях є вибір зіставних даних, комплексне, методично коректне опрацювання кількісних параметрів економічних зрушень, врахування соціально-політичного контексту, системний підхід до відбору необхідних для дослідження економічних маркерів.

Література

1. *Большой экономический словарь* / [ред. А.Н. Азримян]. – 4-е изд., доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 1248 с.
2. *Економічна енциклопедія* / [редкол.: С.Б. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. [у 3 т.] – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1. – 2000. – 864 с.
3. *Комкова Е.Г.* Канада и НАФТА. Итоги и перспективы североамериканской интеграции / Комкова Е.Г. – М.: Институт США и Канады РАН, 2005. – 350 с.
4. *Ліпкан В.А.* Безпекознавство: навч. посібник / Ліпкан В.А. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.
5. *Николаенко С.А., СтокДж.* Система экономических индикаторов: опыт США // США–Канада: экономика, политика, идеология. – № 12. – 1991. – С.22–27.
6. *Райзберг Б.А., Лозовський Л.Ш., Стародубцева Е.Б.* Современный экономический словарь / Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 480 с.
7. *Турчинов О.В.* Тіньова економіка: закономірності, механізм функціонування, методи оцінки / Турчинов О.В. – К., 1996. – 199 с.
8. *Choosing to grow: knowledge, innovations and jobs in a cohesion n society.* Commission staff working paper in support of the report from the Commissions to the Spring European Council, 21 March 2003, on the Lisbon strategy of economic, social and environment renewal. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Community, 2003. – 155 p.
9. *Core ICT Indicators. Partnership on Measuring ICT for Development.* – Режим доступу: <http://itu.int/ITU-D/ict/partnership/material/CoreICTIndicators.pdf> – Заголовок з екрану.
10. *Economic Indicators.* – Washington: United States Government Printing Office, 1949 – 2009.
11. *Economic Indicators: Business Dictionary.* – Режим доступу: <http://www.answers.com/topic/economic-indicators> – Заголовок з екрану.
12. *Economic Indicators: Marketing Dictionary.* – Режим доступу: <http://www.answers.com/topic/economic-indicators> – Заголовок з екрану.
13. *Eurostat. Europa – Eurostat – Homepage.* – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1090,30070682,1090_33076576&dad=portal&_schema=PORTAL. – Заголовок з екрану.
14. *Handbook of Social Indicators* / UN. – New York: UN, 1989. – 154 p.
15. *LABORSTA: International Labor Organization.* – Режим доступу: <http://laborsta.ilo.org/> – Заголовок з екрану.
16. *OECD Main Economic Indicators – Data and Methods.* – Режим доступу: <http://stats.oecd.org/mei/> – Заголовок з екрану.
17. *Shim J.K., Siegel G.G.* Dictionary of Economics. Business Dictionary Series. – N.Y.: John Wiley and Sons, Inc., 1995. – 373 p.
18. *The Encyclopedic Dictionary of Economics.* – Guilford, Connecticut: The Dushkin Publisher Group, Inc., 1991. – 269 p.
19. *The New Encyclopaedia Britannica: Micropaedia: Ready Reference.* – 15 ed. – Chi. etc.: Encyclopaedia Britannica, 1994. – Vol. 4. – 1994. – 980 p.

20. *US–Mexico Economic Relations: Trends, Issues and Implications*. CRS Report for Congress. – Режим доступу : <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL32934.pdf> – Заголовок з екрану.

21. *World Development Indicators*. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org> – Заголовок з екрану.

Ковалева А.Д. Экономические индикаторы сближения развития стран–членов ЕС и НАФТА

Исследуется индикативная база экономического сближения стран–членов Евросоюза и Североамериканского соглашения о свободной торговле (НАФТА). Исходя из общей характеристики экономических индикаторов (генезиса, эволюции, специфики) определяется их сопоставимость в компаративных исследованиях по данной тематике и указываются методические особенности применения.

Ключевые слова: интеграция, экономическое сближение, система индикаторов, сопоставимость данных.

Kovalova, A.D. Economic Indicators of EU and NAFTA Cohesion

Indicative base of the cohesion of EU and NAFTA member–states is under study. Proceeding from some general characteristics of economic indicators (origin, evolution, specific features) their comparability in comparative research on the topic and methods of using are investigated.

Key words: integration, economic cohesion, system of indicators, data comparability.

Українська партійна преса в Російській імперії (1905–1914 рр.): історіографія

Проаналізовано стан вивчення української партійної преси в Російській імперії (1905–1914 рр.) у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

***Ключові слова:** українська партійна преса, політичні партії, український рух, історіографія.*

Революційні події в Російській імперії 1905–1907 рр. створили більш сприятливі, порівняно з попереднім часом, умови для діяльності українських політичних партій. За таких складних суспільно–політичних умов для всіх українських партій було характерним використання преси як одного з найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців. Партійні видання охоплювали весь спектр українських політичних партій в Російській імперії, відображаючи своїм змістом їх ідейно–політичну і національну спрямованість, а також відповідні еволюційні процеси в партіях. Масштаби видавничої діяльності партій були неоднаковими і обумовлювалися репресивними заходами властей, наявністю коштів та чисельністю організацій. Окремі партії спромоглися на підготовку і видання небагатьох своїх газет.

У цілому в період 1905–1914 рр. в Російській імперії легально вийшло понад 40 україномовних періодичних видань. Серед них значна кількість була друкованими органами українських політичних партій та організацій з Наддніпрянщини. Так, зокрема, газети «Боротьба», «Воля», «Соціал–Демократ», «Слово» та журнали «Шершень», «Дзвін» були легальними друкованими органами Української соціал–демократичної робітничої партії (УСДРП), газети «Громадська Думка», «Рада» і журнал «Рідний край» – Української демократично–радикальної партії (УДРП), газета «Слобожанщина» – Української народної партії (УНП), газета «Запоріжжє» – Української селянської партії (УСП). Українські періодичні видання почали з'являтися також в Санкт–Петербурзі та Москві. Так, протягом 1906 р. в Санкт–Петербурзі виходив місячник «Вільна Україна», а згодом у 1907 р. – газета «Наша Дума», які були органами УСДРП. Крім україномовних видань на території Російської імперії виходили російськомовні періодичні органи, які також відстоювали політичні права українства, зокрема «Украинский вестник» (Санкт–Петербург, 1906 р.) та «Украинская жизнь» (Санкт–Петербург, 1912–1917 рр.).

Історіографія української партійної преси залишається маловивченою і актуальною темою. Здебільшого друковані партійні органи вивчалися крізь призму історії політичних партій [1]. Низка сучасних досліджень вивчають пресу як джерело з історії політичних, національних, економічних, культурних процесів [2]. Останнім часом активізувались дослідження

партійних видань в контексті історії української преси [3]. Однак майже відсутні наукові праці, які б висвітлювали історіографічні аспекти згаданої проблеми. Метою пропонованої статті є комплексний аналіз робіт вітчизняних та зарубіжних істориків, котрі порушували питання української партійної преси в Російській імперії (1905–1914 рр.). Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: проаналізувати основні етапи в історіографії української партійної преси; визначити особливості стану дослідження проблеми в зарубіжній та вітчизняній історіографії.

Зміст і наслідки розвитку української партійної преси зазначеного періоду знайшли відображення в літературі, історіографія якої пройшла декілька неоднозначних етапів розвитку: перший – 1905–1917 рр.; другий – 1917–1920–ті рр.; третій – 1930–ті рр. – початок 1950–х рр.; четвертий – кінець 1950–х – 1980–ті рр.; п'ятий – 1990–ті рр. – до сучасності.

Українська преса як складова національного відродження початку ХХ ст. привернула увагу дослідників відразу після її появи. Історіографія дореволюційної доби передала живий відгук науковців, публіцистів, діячів, безпосередніх учасників подій на появу української періодики 1905–1907 років. У 1906 р. на сторінках «Громадської Думки» вийшла низка статей Б. Грінченка, яка потім була надрукована окремою книгою. Автор висвітлив нелегке становлення українських періодичних видань, і саме тому свою книгу про українську пресу назвав «Тяжким шляхом». Крім адміністративних перешкод, головними причинами, які стояли на шляху українській газеті були «селянська темнота і безписьменщина». Одним із головних здобутків національного руху дослідник вважає народження «української політичної преси» [4].

Інший учасник видавничого процесу Д. Дорошенко у статті «Украинская социаль–демократия» подав короткі відомості про нелегальні партійні друковані органи і намагався з'ясувати причини невдачі легалізації видавництва партійної преси в Наддніпрянській Україні наприкінці 1905 р. [5]

Один із активних діячів національного відродження, який брав безпосередню участь у видавничому русі – С. Єфремов вбачав головну причину вразливості української преси в антиукраїнській політиці царизму, яка не давала повноцінного розвитку національним періодичним виданням. С. Єфремов слушно зауважив, що наявність своєї преси була одним з головних здобутків українства на початку ХХ ст. [6]

Проте на шляху становлення української преси ставали не тільки перепони з боку офіційної влади. На думку М. Залізняка, деякі українські видання впали через брак сил, «вмерли власною смертю» [7]. Подібні висновки роблять М. Грушевський та О. Гетч. Автори з'ясували причини небувалого злету української преси 1905–1907 рр. та їх місце у національному русі [8]. Поряд з тим вийшло декілька праць, в яких автори намагалися дати характеристику суто партійним виданням. Так, у ювілейному номері соціал–демократичного друкованого органу «Наш голос» вийшло декілька статей, присвячених виникненню перших видань РУП–УСДРП [9].

У 1914 р. з'явилася книга «Украинский вопрос». Її підготували співробітники українознавчого журналу «Украинская жизнь». Авторами є видатні діячі національного відродження – М. Грушевський, С. Єфремов, С. Петлюра, Д. Донцов, А. Кримський, С. Русова та ін. Один із розділів роботи присвячений історії заснування та становлення української преси,

в тому числі й партійної періодики. Автори роблять висновки про те, що поява українських періодичних видань мала визначні наслідки для усього українського руху [10].

В рамках історіографічного періоду інший дослідник В. Дорошенко дав детальний перелік 17 часописів, зробив одну з перших спроб комплексного дослідження українських партійних періодичних видань та з'ясування їх ролі у національному русі. Зокрема, значну увагу дослідник приділив вивченню української преси соціал-демократичного спрямування [11].

Для робіт першого історіографічного періоду характерною рисою є суб'єктивізм, оскільки вони належать безпосереднім працівникам українських періодичних органів. У цілому дореволюційні дослідники вказували на об'єктивні передумови виникнення української преси та готовність українського суспільства щодо її сприйняття. Автори висвітлювали не легке становлення українських періодичних видань, вказували на причини слабкості та перешкоди, які стояли на шляху становлення української преси. У працях зазначеного історіографічного періоду слушно зазначалося, що навколо національних періодичних видань відбувався процес консолідації політичних структур українського суспільства.

Нові дослідження з історії української періодики Наддніпрянщини з'явилися тільки в другій половині 1920-х років. У цей період помітно посилився теоретичний підхід до питань історії преси. Це проявилось у розвитку літературознавчої бібліографії, створенні бібліографічної періодики і наукових статей у науково-бібліографічному журналі «Бібліологічні вісті». На сторінках цього видання побачила світ історико-бібліографічна праця В. Ігнатієнка «Українська преса і її вивчення». В 1926 р. вийшла інша його робота «Українська преса 1816–1923 рр.» В. Ігнатієнко розробив класифікацію та періодизацію української періодики. Автор визначив головні етапи розвитку національних періодичних видань на всіх етнічно-історичних українських землях, які детально охарактеризував [12]. Періодизація В. Ігнатієнка базується на різних принципах – мовному, територіальному, суспільно-політичному, та все ж вона на думку сучасних дослідників преси не може бути визнана вдалою [13, 10]. Дослідник навів кількісну характеристику української преси за 1905–1914 роки, але допустив деякі неточності в підрахунках [14]. В іншому дослідженні В. Ігнатієнка «Бібліографія української преси 1816–1916 років» була здійснена перша глибока та ґрунтовна спроба дати показчик всіх органів національної україномовної преси. Дослідник прослідкував розподіл преси по містах Наддніпрянщини, навів ряд схем, таблиць і показників, за допомогою яких можна простежити цікаві і важливі тенденції розвитку української преси [15]. Згадана праця є на сьогодні найповнішим історико-бібліографічним зібранням періодики періоду 1816–1916 рр., хоча й містить низку недоліків.

Відразу перша періодизація національної преси, запропонована В. Ігнатієнком, підпала під критику іншого дослідника В. Коряка. Щодо означеного періоду, дослідник вказав, що поділ надто штучний і запропонував свій спрощений варіант: 1905 рік є роком початку української буржуазної преси на Наддніпрянщині, а 1914 рік – її кінець [16]. Своє бачення проблеми висловив Є. Гірчак, зазначивши, що українська буржуазія і політичні партії та преса були далекі від революційного розв'язання українського національного питання, їх позиція щодо уряду подібна «до угодовства». Підтримуючи ленінський класовий підхід в оцінках різних суспільно-політичних явищ, автор поділив українські видання на «ре-

волюційні» та «нереволюційні». Українська буржуазна преса, на думку дослідника, торкалась більше національно-культурних проблем, а не політичних і соціальних [17]. У дослідженні О. Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні» значну увагу приділено діяльності українських політичних партій. Автор оцінив роль української партійної преси у пропагуванні національного питання. Дослідник виділив видання УСДРП, які були поширеними в підросійській Україні [18].

Характерною особливістю в другому історіографічному періоді із зазначеної проблематики є створення істориками низки спеціальних досліджень історико-бібліографічного та літературознавчого спрямування. Не зважаючи на деякі розбіжності в поглядах, дослідники характеризували 1905–1914 роки як «найплодотвіщий період» в історії української дореволюційної преси. Загалом в даному історіографічному періоді української преси були спроби незаідеалізованих підходів, хоча вже під кінець 1920–х рр. дослідження були позначені рисами комуністичної тенденції.

Наступний період історіографії національної преси припадає на 1930-ті – початок 1950–х років. Зі становленням тоталітарного режиму були ліквідовані розквітність та відносна об'єктивність вітчизняної історичної думки. Головна увага приділялась вивченню часописів, які були визначені офіційною владою як видання демократичного спрямування.

Серед праць даного історіографічного періоду слід згадати роботу Ф. Лося, який дав детальний перелік преси, що виходила з 1905 року. Однак автор прийшов до суперечливого висновку, вказавши, що переважну більшість української партійної преси національна буржуазія використовувала в своїх вузьких класових та політичних інтересах. З іншого боку ріст української преси вказує на пробудження національної свідомості українського народу [19]. Певних аспектів розвитку української преси 1905–1907 років торкнувся А.М. Іванов. Він визнав, що поява національної періодики пробіла політику невизнання українців державницьким народом [20].

В умовах тоталітаризму дослідження над будь-якими аспектами українського суспільно-політичного руху були небезпечними, тому у цей період основні здобутки належать зарубіжній історіографії. Науково-проблемне висвітлення історії української преси 1905–1914 років, хоча і з деякими хибамі починається в 1940–1950–х роках. В основному українські періодичні видання продовжували досліджувати вчені з української діаспори: Д. Дорошенко, А. Животко, В. Іванис, О. Лотоцький, С. Наріжний, П. Феденко та інші [21].

Серед спеціальних досліджень слід виділити фундаментальну монографію А. Животка «Історія української преси». Ця праця є одною з найповніших за масштабом охоплення фактологічного матеріалу, залучення архівних джерел. Зібрані бібліографічні дані і фактичний матеріал розташовані в хронологічній послідовності. Однак автору не завжди вдавалось проаналізувати українську пресу з урахуванням найважливіших історичних факторів. Запропонована періодизація ґрунтується на різних критеріях (мовних, територіальних, політичних), тому не має внутрішньої цілісності, місцями вона хаотична, непослідовна. Особливу увагу дослідник звернув на діяльність друкованих органів УСДРП, зокрема газети «Слово» [22].

У дослідженні «Український громадський рух у ХХ ст.» її автор П. Феденко особливо увагу звернув на видавничо-агітаційну діяльність Револуційної української партії (РУП) і, зокрема, на видання їх друко-

ваних органів «Гасло», «Селянин», «Праця» [23]. Оскільки до 1905 р. у Російській імперії була виключена можливість легального існування української преси, то ці періодичні видання виходили на західноукраїнських землях. Також цікаві факти, що стосувалися процесу становлення партійної преси РУП–УСДРП, наводить В. Іванис. Він характеризує діяльність періодичних видань «Гасло», «Вільна Україна», «Слово» та участь у видавничому процесі Симона Петлюри [24]. Звертає увагу і праця С. Наріжного «Українська преса», хоча і вона має чимало неточностей [25]. Фактичний матеріал не завжди узагальнений і пов'язаний з суспільно–політичною концепцією доби.

У цілому у третьому історіографічному періоді, слід відзначити, що партійні видання українських політичних партій залишалися маловивченою тематикою. «Під советською окупацією» вивчення історії української преси неможливе з політичних причин, а еміграція не здатна зробити цю роботу «через брак архівів і бібліотек української преси» підкреслювалось в «Енциклопедії українознавства», виданій в Мюнхені професором В. Кубійовичем [26,981]. Поза межами дослідження залишалась численна група видань, які трактувались радянськими чиновниками як націоналістичні видання. Партійна преса істориками діаспори розглядалася як важливе історичне джерело для дослідження історії українського політичного руху. Однак дослідники перебільшували значення окремих партійних видань, давали однозначно позитивну оцінку усій українській пресі, а єдину причину її кризи вбачали у репресивній та антиукраїнській цензурній політиці царського уряду.

Четвертий етап історіографії української партійної преси припадає на кінець 1950–х – 1980–ті роки. Партійні видання продовжували характеризувати поверхово, вони не були предметом спеціальних наукових розробок. Тільки комуністичні і соціалістичні видання були предметом відносно повного вивчення. Варто відзначити, що для більшості досліджень властивий вибірково–тенденційний підхід до історії української періодики. Радянські дослідники чітко розмежовували періодичні видання на революційно–демократичні, ліберально–буржуазні та націоналістичні.

В рамках даного історіографічного періоду варто згадати роботу М.А. Жовтобрюха, яка присвячена вивченню ролі періодичної преси в історії української літературної мови [27]. В інших дослідженнях, зокрема, в монографії О. Дея «Українська революційно–демократична журналістика» зроблено спробу систематизованого викладу історії української преси дорадянського періоду [28]. Автори посібника «Історія української дожовтневої журналістики» запропонували своє бачення періодизації української преси. На український історичний ґрунт переносилась лєнінська періодизація, яка не витримувала серйозної критики. Колектив авторів зробив спробу систематизованого викладу історії української періодики, залучивши чимало фактологічного матеріалу [29].

Українська преса вивчалась переважно літературознавцями та журналістами, про це свідчать «Історія української літератури» [30]. В цьому восьмитомному виданні опубліковані окремі дослідження про розвиток української журналістики початку ХХ ст. Певні сторони журналістської спадщини за радянських часів замовчувались або згадувались побіжно. Тому методологічні засади досліджень, методи відбору та аналізу фактів, а особливо їх інтерпретація чітко показують антиісторизм та фальсифікацію. Про безпідставне паплюження всього, що стосувалось української преси, красномовно свідчить «Історія Української РСР» [31].

Радянські історики перебільшували популярність і значення російської революційно-демократичної, соціалістичної преси на шкоду українській пресі.

Дослідникам з діаспори, не зважаючи на відсутність ідеологічного тиску, теж не вдалося створити ґрунтовних праць, присвячених українській партійній пресі 1905–1914 років. Проте дослідники П. Феденко, Ю. Тернопільський продовжили наукову розробку деяких аспектів з історії преси [32;33].

Отже у четвертому історіографічному періоді з даної проблематики радянські історики перебільшували популярність і значення російської революційно-демократичної, соціалістичної преси. Вони розглядали одну і другу пресу не як складові частини всеукраїнського національно-визвольного руху, а як протилежні ворожі ідеології. Чимало праць радянських дослідників позначені рисами антиісторизму, необ'єктивності, комуністичної тенденційності. Українська партійна преса в цей історіографічний період не стала предметом спеціального дослідження у істориків з діаспори.

Після набуття Україною незалежності спостерігається інтенсивне зацікавлення дослідниками історією українських політичних партій та національного руху. Особлива активізація спостерігалась і у дослідженні історії української преси, що набула системного характеру. У згаданий історіографічний період почали виникати фундаментальні праці, присвячені суспільно-політичному життю, національно-визвольному руху в Україні на початку ХХ ст., які в тій чи іншій мірі торкалися питання української партійної преси. В першу чергу слід виділити колективну монографію «Нариси з історії українського національного руху», в якій здійснена перша спроба узагальнення історії українського національного руху ХІХ – поч. ХХ ст. [34].

В іншій колективній монографії «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) автори здійснили всебічний структурний аналіз різних сторін стану розвитку «українського питання» в Російській імперії [35]. Проблема розвитку української преси присвячені розділи, підготовлені О. Лисенко та О. Овсінко [36]. Автори роблять висновки про те, що у 1906–1907 рр. на сторінках української преси ідея автономії України займала центральне місце. Крім того О. В. Лисенко справедливо зазначає, що дискусії на сторінках періодичних видань викликали живий інтерес у раніше інертних до національного руху громадян, робили з них й не свідомих українців, то хоча б співчуваючих українській національній ідеї. Це залучення широких верств принаймні до обговорення українського питання було не менш важливим, ніж створення його стратегічної лінії. Дослідник робить висновки, що саме в цьому полягає роль української преси у формуванні національної ідеї [37].

В колективній праці «Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907» автори розкрили історію становлення та діяльність українських політичних партій Наддніпрянської України, проаналізували позиції цих партій з національного питання та їх діяльність у цьому напрямку. В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко роблять висновок, про те що для всіх українських партій було характерним використання преси як одного з найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців. Періодичні видання виступають помітним політичним чинником в прискоренні національно-політичного руху [38].

Слід зазначити, що систематичне та об'єктивне вивчення української партійної преси здійснювалось не тільки фахівцями з історії українських політичних партій, а й пресознавцями. Так, зусиллями дослідників В. Гутковського, А. Заводовського, О. Коновця, І. Крупського, О. Овсієнка, М. Романюка, Н. Сидоренко, О. Сидоренка, П. Федоришина та інших зроблено суттєвий крок у напрямі наукового осмислення розвитку української преси [39].

Останнім часом розширення проблематики історичних досліджень привело до появи праць, присвячених виключно історії української преси. Так, І. Крупський, в контексті загальних закономірностей розвитку української журналістики, звернув увагу на діяльність та роль національної преси [40]. Дослідник розкриває витоки державотворчої преси, аналізує її внесок у боротьбу за українську державу. Автор детально висвітлює процес зародження та становлення української преси на теренах Російської імперії, аналізує тематику та зміст партійних періодичних видань [41]. Вищезгадане дослідження доповнює колективна праця дослідників В. Гутковського, І. Крупського, П. Федоришина «Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920): генезис, проблематика виступів, державотворча функція» [42]. Ця праця є однією з найповніших з історії національної преси Наддніпрянської України за масштабом охоплення фактологічного матеріалу та залучення архівних джерел. Автори приділили значну увагу процесу становлення та організації партійних періодичних видань. Дослідники справедливо зазначають, що оцінка українських періодичних видань з позицій сьогодення не збігається з тими оцінками, що надавали їм їхні сучасники.

Проблема розвитку української преси частково знайшла відображення в дисертаційних дослідженнях. Ряд нових висновків щодо ролі преси в процесі національного відродження в умовах відсутності державності та інших політичних атрибутів зроблені в дисертації В. Меша [43]. Однак автор допускає низку неточностей у трактуванні політичної приналежності деяких періодичних видань, робить певні помилки в підрахунках. Викликає значний інтерес дисертаційне дослідження А.А. Заводовського на тему «Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.». В дисертації проведено систематичний і узагальнюючий аналіз української соціал-демократичної преси Російської імперії як цілісного і самостійного явища. Досліджено зміст публікацій, які тією чи іншою мірою стосувалися реалізації українського питання. На основі широкого кола джерел та великої кількості різнотипної літератури досліджено процес становлення періодики РУП, УСЦ, УСДРП, Української соціал-демократичної спілки. Через призму періодичних видань з'ясовано ставлення різних ідейних течій в соціал-демократичному русі до вирішення українського питання в Російській імперії. Автор детально характеризує маловивчені партійні періодичні видання, зокрема, газети «Боротьба», «Воля», «Соціал-Демократ», «Слово» та інші [44].

У дисертації Л. П. Могильного висвітлено питання використання преси націонал-ліберальними партіями, як одного з найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців. Серед основних партійних друкованих органів, що за своїм змістом відображали ідейно-політичну і національну спрямованість українського ліберального руху, автор виділив журнал «Рідний край» та газети «Громадська думка», «Рада». Тільки протягом недовгочасного існування «Громадської думки», за підрахунками дослідника, у ній опублікували більше 480 статей і заміток (82% від

загальної кількості), авторами яких були члени УДРП. Л. П. Могильний доводить, що масштаби видавничої діяльності ліберально-демократичних партій порівняно з іншими українськими політичними партіями були вагомішими та найбільшими [45].

У роботі А.І. Павка «Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби» наведено перелік та охарактеризовано друковані органи партійно-політичних структур Східної Галичини та Наддніпрянщини. Автор вдало зробив порівняльний аналіз становлення та еволюції українських, російських, польських, єврейських політичних партій і організацій. Крізь призму історії політичних партій показано роль та місце друкованих органів в діяльності різних партійно-політичних структур [46].

У цілому сучасні дослідники справедливо зазначають, що вся тодішня українська преса в Російській імперії така ж суперечлива, як сама ідеологічна боротьба, яка певним чином позначилась й на самій пресі. Тому історики об'єктивно вказують, що дати чітку вичерпну оцінку окремим виданням важко, а той зовсім неможливо – в одному могли існувати поруч супротивного змісту матеріали. Важко визначити видання й за партійним напрямком, адже заснувати в ті часи орган чисто національно-радикальний чи соціал-демократичний було майже неможливим. Загалом для останніх наукових досліджень властиве прагнення об'єктивно переосмислити історію українського суспільно-політичного руху, і зокрема, роль українських політичних партій та їх друкованих органів у національному відродженні. Аналіз визначеної проблеми свідчить, що окремі її сторони ще мало досліджені, особливо це стосується історіографічних аспектів.

Література

1. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К.: Вид-во «Плеяди», 2002. – 552 с.; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с. та ін.
2. Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.); генезис, проблематика виступів, державотворча функція. – Львів: ЛА Піраміда, 2001. – 196 с.; Заводовський А.А. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00. 01. – К., 2006. – 20 с. та ін.
3. Коновець О.Ф. Науково-просвітницька преса України XIX – перша третина XX ст. Історія. Теорія. Практика: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. – К., 1994. – 40 с. та ін.
4. Грінченко Б. Тяжким шляхом: Про українську пресу. – К., 1906. – 96 с.
5. Дорошенко Д. Украинская социаль-демократия // Украинский Вестник. – 1906. – № 12. – 13 августа.
6. Єфремов С. З громадського життя на Україні. – Спб., 1909. – 77 с.; Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ, Лейпціг: Українське накладання, 1924. – Т. 1. – 448 с.
7. Залізняк М. Російська Україна і її відродженє. – Львів, 1910. – 72 с..
8. Грушевський М. На українські теми. Видавнича криза // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.Демиденко. – К., 1992. – С. 12–15; Hoetzsch O. The Ukrainian movement in Russia // Ukraine's claim to Freedom. – New York, 1915. – P. 92–98.
9. Петро Д. Про Полтавський «Соціал-Демократ» // Наш Голос. – 1911. – №6–8; Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – №6–8.

10. *Украинский вопрос* / Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». – Спб., 1914. – 134 с.
11. *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новійші часи. – Відень, 1916. – 116 с.
12. *Ігнатієнко В.* Історія української преси та її вивчення // *Бібліологічні вісті.* – 1923. – Ч. 3. – С. 25–26.
13. *Романюк М.* Українське пресознавство на порозі ХХІ століття. – Л., 2000. – 109 с.
14. *Ігнатієнко В.* Українська преса 1816–1923 рр. – К., 1926. – 76 с.
15. *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816–1916 років. – Харків–К., 1930. – Т. IV. – 286 с.
16. *Коряк В.* Нарис історії української літератури. – Харків, 1929. – 123 с.
17. *Гірчак Є.* Ленін і українське питання // *Більшовик України.* – 1929. – №1. – С. 20–27.
18. *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – К., 1926. – 388 с.
19. *Лось Ф.Є.* Україна в роки сталинської реакції. – М., 1944. – 140 с.
20. *Іванов А.М.* Из истории украинской прессы 1905–1907 гг. // *Известия АН СССР.* – 1946. – Т. 3. – №2. – 159–174.
21. *Дорошенко В.* Революційна Українська партія (РУП) (1900–1905 рр.) Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Львів: Вид-во ЦК УСДРП, 1921. – 40 с.; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – 490 с.; *Лукашевич Л.* Нарис історії української преси. 1816–1930. – Варшава, 1930. – 270 с.; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). – Львів: Червона Калина, 1931. – 496 с.
22. *Животко А.* Нарис історії української преси. – Подєбради, 1937. – 112 с.; *Животко А.* Історія української преси – Регенсбург, 1946. – 134 с.
23. *Феденко П.* Український громадський рух у ХХ ст. – Подєбради, 1934. – 172 с.
24. *Іванис В.* Симон Петлюра – Президент України. – Торонто, 1952. – 258с.
25. *Наріжний С.* Українська преса // *Українська культура: Курс лекцій* / За ред. проф. Д. Антоновича. – Регенсбург: Укр. техн.-госп. і-т, 1947. – С. 112–127; *Наріжний С.* Українська преса // *Антонович Д.* Українська культура. – Мюнхен, 1988. – С. 153–175.
26. *Енциклопедія українознавства* / Під ред. В. Кубійовича. В 2–х т. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – Ч. 3.
27. *Жовтобрюх М.А.* Мова української періодичної преси. – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.
28. *Дей О.* Українська революційно-демократична журналістика. – К., 1959. – 492 с.
29. *Історія української дожовтневої журналістики* / Під ред. О.І. Дея. – Львів: Вища школа, 1983. – 518 с.
30. *Історія української літератури.*: В 8–ми т. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 5. – 524 с.
31. *Історія Української РСР:* В 10–ти т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5. – С. 458–460.
32. *Феденко П.* Український рух у ХХ столітті. – Лондон, 1959. – 272 с.
33. *Тернопільський Ю.Л.* Українська преса з перспективи 150–ліття. – Джерзі Ситі: Вид. М.П. Коця, 1974. – 232 с.
34. *Нариси з історії українського національного руху* / Відп. ред. В.Г. Сарбей – К., 1994. – 189 с.
35. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початку ХХ ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – 205 с.; Ч. 2. – 487 с.; Ч. 3. – 277 с.

36. Лисенко О. Українська видавнича справа // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початку XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – С. 76–109; Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початку XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – С. 172–201.

37. Лисенко О.В. Роль преси у формуванні української національної ідеї // Проблеми історії України XIX–поч. XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 226–227.

38. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій. 1900–1907. – К.: Стило, 1998. – 226 с.

39. Коновець О.Ф. Науково-просвітницька преса України XIX – перша третина XX ст. Історія. Теорія. Практика: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 00.07.01. – К., 1994. – 40 с.; Романюк М.М. Науково-дослідний центр періодики: необхідність створення і перспективи розвитку // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 3–8; Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX ст. / Уклад. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2001. – 448 с.

40. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.). – Львів: Світ, 1995. – 182 с.

41. Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (II половина XIX – I чверть XX ст.): Дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 454 с.

42. Гутковський В., Крупський І., Федоришин П., Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція. – Львів: ЛА Піраміда, 2001. – 196 с.

43. Меша В.Г. Українське національне відродження (1905–1914 рр.): історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1996. – 208с.

44. Заводовський А.А. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006. – 201 с.

45. Могильний М.Л. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 254 с.

46. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К.: Видавництво «Плеяди», 2002. – 552 с.

Березовский О.Н. Украинская партийная пресса в Российской империи (1905–1914 гг.)

Проанализировано состояние изучения украинской партийной прессы в Российской империи (1905–1914 гг.) в отечественной и зарубежной историографии.

Ключевые слова: украинская партийная пресса, политические партии, украинское движение, историография.

Berezovsky, O.M. Ukrainian party press at the time of Russian Empire (1905–1914): historiography

The progress of researches of Ukrainian party press at the time of Russian Empire (1905–1914) in native and foreign historiography was analysed.

Key words: Ukrainian party press, political parties, Ukrainian movement, historiography.

Доброчинно-меценатська діяльність поміщиків України другої половини XIX – початку XX ст. в зарубіжній історіографії

Розглядається еволюція дослідження доброчинно-меценатської діяльності поміщиків України другої половини XIX – початку XX ст. істориками діаспори та зарубіжними науковцями. Зроблено висновок, що проблема доброчинно-меценатської діяльності українських поміщиків не становила предмет окремого дослідження істориків діаспори та зарубіжжя, а здебільшого розглядалася крізь призму українського національного руху.

Ключові слова: доброчинність, меценатство, піклування, поміщик, жебраколюбство.

Характерною рисою сьогодення є великий інтерес до історії, культури, духовних витоків нашого народу. Доброчинність та меценатство є соціально-культурними явищами, що викликані не тільки економічними надприбутками, але й соціально-культурними потребами епохи, особливо в період соціально-економічних, національних та культурних зрушень.

У цьому аспекті привертає увагу доброчинна та меценатська діяльність українських дворян у другій половині XIX – на початку XX ст., що сприяла розвитку українських земель у складі Російської імперії. У радянські часи дворянство вважалося винятково експлуататором селян, що не міг робити нічого корисного, загальнолюдського, морального. Цей стан радянськими дослідниками вивчався тільки сукупно із селянством. На сьогодні істориками України, діаспори та зарубіжжя створено значний науковий доробок діяльності поміщиків, що вимагає історіографічного аналізу. Без ґрунтового аналізу праць неможливе подальше вивчення доброчинної та меценатської діяльності великих землевласників України в пореформений період, а також створення узагальнюючих досліджень з історії дворянського стану. Необхідно осмислити існуючі концептуальні засади та сформулювати нові підходи до аналізу суспільно-політичних дій і явищ.

Дотепер історія поміщицької благодійної діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст. як комплексний аспект наукових пошуків залишається серед малодосліджених проблем вітчизняної історії. Питанню доброчинності та меценатства поміщиків приділена значна увага в

комплексному дослідженні соціально–економічного життя поміщиків в 1861–1917 рр. Н.Р. Темірової; досить вагомим дослідженням є монографія Ю.І. Гузенка, в якій на ґрунтовній джерелознавчій базі досліджується еволюція громадських благодійних організацій Півдня України [1]. У спільній монографії російських авторів В.Г. Афанасьєва та А.Р. Соколова «Благотворительность в России: историографические аспекты проблемы» проаналізовані основні публікації з історії системи державного і суспільного піклування, доброчинної діяльності і благодійних установ Російської імперії. чимало дослідників сучасності досліджують різноманітні аспекти доброчинної та меценатської діяльності окремих осіб, родин, верств населення в медичній, освітянській та інших галузях [2].

Метою даного дослідження є з'ясування рівня висвітлення проблеми доброчинно–меценатської діяльності поміщиків України в другій половині XIX – на початку XX ст. в зарубіжній науковій літературі.

Головними для даного дослідження є джерела історіографічні, які поділяються на декілька груп. До першої належать опубліковані наукові праці істориків української діаспори, зокрема це роботи Д. Дорошенка, Н. Полонської–Василенко, О. Оглоблина, О. Субтельного, З. Когути, Є. Моргуна [3]. Цікавим джерелом є «Енциклопедія українознавства» – фундаментальна праця з україністики, створена під егідою Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Європі за редакцією В.Кубійовича [4]. До другої групи джерел можна віднести роботи зарубіжних авторів. По–перше, це доробок дослідників близького зарубіжжя, зокрема, російських: А. Соколова, С. Пущкарьова, Я. Щапова, Г. Ульянової, Б. Миронова [5]. По–друге, це праці істориків далекого зарубіжжя А. Лінденмейер, У.К. Джордана, Б.К. Медісон, Д.Л. Ренсела, Д. Бовуа [6].

Діаспорну історіографію доброчинно–меценатської діяльності поміщиків у пореформений період доцільно розглянути за хронологічним принципом.

Представники старшого покоління істориків в українській діаспорі Д. Дорошенко, Н. Полонська–Василенко дають досить короткі записки відносно доброчинної діяльності поміщиків у пореформений період [7]. Висвітлюючи український національний рух в другій половині XIX ст., Д. Дорошенко у монографії «Нарис історії України» відзначає, що «багаті українські поміщики Тарновський і Галаган дали Кулішеві кошти для заснування української друкарні й організації видавничого руху», які, як відомо, були досить великими землевласниками та відомими меценатами [8,290]. Г. Галаган, відомий як засновник колегії Павла Галагана у Києві, який пожертвував значну кількість коштів на організацію цього закладу. В.Тарновський – відомий поміщик Чернігівської губернії, власник маєтку «Качанівка», в якому приймав та надавав можливість працювати багатьом митцям української культури другої половини XIX ст. Його образ покладений в основу образу поміщика Арновського в російськомовній повісті Т.Г. Шевченка «Музикант».

Відома дослідниця української історії Н. Полонська–Василенко, аналізуючи розвиток України в другій половині XIX ст., відзначає тих самих В. Тарновського та Г. Галагана [9,311]. Але, на відміну від Д. Дорошенка, Н.Полонська–Василенко дещо розширює факти здійснення доброчинної діяльності поміщиками України та подає відомості про підтримку національного руху на Правобережній Україні благодійниками з Наддніпрянської України: «Значну суму – 9000 гульденів – дала

Є. Милорадович, нар. Скоропадська, на придбання друкарні для Товариства ім. Шевченка. Були й інші жертводавці з Наддніпрянської України: О. Кониський у своєму заповіті відписав Товариству Шевченка своє майно; допомагали – Є. Чикаленко, В. Семиренко» [9,331].

Сучасні історики діаспори О. Оглоблин, О. Субтельний, З. Когут звертаються до проблем доброчинності та меценатства українського поміщництва [10]. Деякі відомості про доброчинну діяльність українських землевласників містяться у книзі О. Субтельного «Україна: історія» у розділі про український національний рух. Як зазначає автор, фундаторами заснованого у Петербурзі у 1861 р. українського часопису «Основа» були «два багатих українця – Василь Тарнавський і Григорій Галаган» [11,248–249]. Очевидно, і Н. Полонська–Василенко, і О. Субтельний факти надання коштів Г.Галаганом та В.Тарновським для заснування типографії у Петербурзі взяли саме у Д. Дорошенка.

Інформація відносно українських дворянських родів міститься у роботі українсько–канадського історика О. Оглоблина «Люди старої України», метою якої є аналіз суспільно–політичних процесів XVIII – XIX ст. через їхнє віддзеркалення у біографічних нарисах діячів Гетьманщини [12]. Його робота була безпосередньою відповіддю на працю О. Лазаревського «Люди старої Малоросії». Автор висвітлює життєвий шлях, діяльність, політичні ідеї та думки, широкі дружні та родинні взаємини лівобережного дворянства на прикладі таких родин як Капністи, Полетики, Ханенки, Уманські, Дивовичі [12].

Відомий канадський дослідник української історії З. Когут розглядає історію українського дворянства з точки зору його трансформації у російське суспільство [13]. У його роботі «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр.» простежено етапи еволюції української шляхти в російське дворянство та виділено дві групи українського дворянства: прихильників асиміляції в імперські структури і нобілітет – «асиміляторів» (Безбородькі, Завадовські) та «традиціоналістів», що виступали за збереження національних традицій (Капністи, Чепи) [13]. На жаль, відомостей про здійснювану цими родинами доброчинну та меценатську діяльність автор не подає.

Розвідка Є. Моргуна «Українські діячі в земствах» присвячена вивченню внеску українського дворянства у земську справу та у справу розвитку благодійних товариств. Він писав з цього приводу так: «... Почуття українського дворянства природне, немінуче явище, що виникало з голосу крові – з походження від української старшини, від українського козацтва, з оточення національною стихією, з історичних традицій...» [14]. На переконання Е. Моргуна, характерною рисою більшості нащадків української козацької старшини, що знайшло своє відображення у суспільно–політичній позиції земства, слід визнати майже постійну опозицію до царського уряду.

Англомовне видання «Енциклопедії українознавства» містить біографічні нариси найвідоміших дворянських родів України, а також відомості про здійснювану ними доброчинну та меценатську діяльність [15]. Зокрема, це родини Ханенків, Терещенків, Галаганів, Тарновських, Чикаленко [16].

У родині Ханенків відомим меценатом та добродійником був Богдан Іванович Ханенко, що займався колекціонуванням українських антикварних речей, був патроном мистецтв, почесним членом Санкт–Петербурзької

Академії мистецтв» [17]. Ханенко провадив на власні кошти археологічні розкопки, переважно на території Київщини. Разом із дружиною Варварою, донькою Миколи Терещенка, видав збірник «Древности Поднепровья» (1899–1907 рр.) [17]. Як зазначають автори Енциклопедії українознавства, родина Терещенків провадила різноманітну благодійну діяльність, її члени були відомими покровителями мистецтв. Микола Терещенко фінансував Київський та Глухівський художні музеї, його син Іван підтримував Київську школу мистецтв. Колекції Миколи Терещенка стали основою музею українського та російського мистецтв у Києві [18].

В Енциклопедії показана постать відомого покровителя української культури Григорія Галагана, який був особисто знайомий з діячами українського національного руху, членами Київської громади Т.Шевченком, М.Максимовичем, П.Кулішем, В.Антоновичем. У своєму маєтку в Сокиринцях Г.Галаган відкрив та субсидював перші селянські заощадження та Асоціацію займів в Україні. Григорій Галаган був ініціатором створення початкових шкіл у Прилуцькому повіті, а в 1874 р. на його кошти була відкрита Прилуцька гімназія. Коштом Г.Галагана в пам'ять про його сина Павла в Києві в 1871 р. було відкрито колегію Павла Галагана [19]. Відомий меценат Василь Тарновський був засновником музею в Чернігові, присвяченого козацькій історії [20].

Євген Чикаленко, видатний громадський діяч, підтримував різноманітні культурні проекти. Зокрема, він фінансував видання «Російсько–українського словника» М.Комарова, забезпечував виплату гонорарів для українських літературних діячів, що друкувалися в журналі «Київська старіна», заснував Фонд Данила Мордовця у Львові для допомоги українським авторам, фінансував щомісячне видання Революційної української партії «Селянин» у Львові, вклав 25 тис. руб. в Академічний будинок у Львові, для підтримки українського національного руху фінансував щоденні українські газети «Громадська думка» та «Рада» [21].

Отже, діаспорна історіографія приділила незначну увагу добродійній діяльності великих землевласників України другої половини XIX – початку XX ст. Найповніша інформація подається в англомовній «Енциклопедії українознавства».

Історіографічна база близького зарубіжжя представлена в основному роботами російських дослідників 90–х рр. XX – початку XXI ст. Серед них А.Соколов, С.Пушкар'єв, Я.Щапов, Г.Ульянова, Б.Миронов [5].

Монографія А.Р.Соколова «Благотворительность в России, как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII – конец XIX вв.)» є дослідженням формування і функціонування одного з найважливіших позанеополітичних механізмів взаємодії суспільства і держави [22]. У праці простежується складний, що зайняв навряд чи не ціле століття, процес перетворення давньохристиянського жебраколюбства на світську добродійність нового часу – процес, у ході якого додатковий акт церковного богослужіння трансформується в елемент соціальної творчості, соціально відповідальної поведінки економічно найуспішніших шарів суспільства, за допомогою якого суспільство, в особі цього шару, вступає в діалог з державою, підтримуючи деякі його устремління або заявляючи своїми добродійними проектами про наявність нових, ще не врахованих державою суспільних потреб, переваг і прагнень. Дія цього механізму досліджена на всіх етапах становлення і розвитку російської добродійності. Еволюцію законодавства і державної практики з ухвалення і реалізації добродійних

пожертвувань автор розглядає в нерозривному зв'язку як з виникненням і розвитком доброчинних інститутів, так і з розвитком безпосередньо російського суспільства, зростанням і ускладненням його потреб і коливаннями суспільно-політичних настроїв.

У ґрунтовній роботі російської дослідниці Н.Ульянової на основі численних джерельних матеріалів показано роль доброчинності в контексті формування громадянського суспільства подано відомості про розвиток доброчинності в різних регіонах Російської імперії в XIX – на початку XX ст, зокрема України, на основі порівняльного аналізу зроблено спробу виявити регіональні особливості доброчинної діяльності. Авторка зазначає, що в другій половині XIX ст., порівняно з першою половиною XIX ст., значно зменшується роль дворянства в доброчинності та навпаки, посилюється внесок купецтва, що займає в цей час стабільну громадянську позицію [23].

У публікації Я.М.Щапова аналізуються різноманітні аспекти доброчинно-меценатської діяльності поміщиків, зокрема виділяються причини активізації такої діяльності в дореволюційний період [24].

Одним з вагомих досліджень з історії доброчинності в російській історіографії стала монографія Б.М. Миронова, в якій на ґрунтовних статистичних джерелах подано аналіз соціальної історії Росії, розглянуто розвиток соціальних станів, зокрема дворянства. Автор доводить, що дворянство як соціальний стан не був замкнутим та усталеним, а постійно поповнювався представниками інших верств населення, зокрема духовенства, селянства та військових нижчих чинів, що, напевно, впливало на громадянську позицію дворян та спонукало до допомоги іншим, менш забезпеченим та захищеним станам [25]. Б.Миронов характеризує також систему дворянської опіки.

Певний інтерес для дослідження доброчинно-меценатської діяльності поміщиків України становить монографія С. Пушкарьова [26]. Автором розкрито період підготовки реформи 1861 р., активну громадську та благодійну діяльність Г. Галагана, який помітно виділявся своєю принциповістю, послідовністю і невичерпним бажанням прислужитися інтересам держави і народу [26].

Таким чином, розглянувши російську історіографію доброчинно-меценатської діяльності, можна зазначити, що в основному своєму масиві дані роботи досліджують проблеми доброчинності на землях, що знаходяться в межах Російської Федерації саме зараз, чи розглядають явище доброчинності усіх прошарків населення взагалі, не зосереджуючи уваги на окремих верствах.

Доктор Принстонського університету Адель Лінденмейер у монографії «Бедность не порок: благотворительность, общество и сословия в Российской империи» досліджує проблему розвитку доброчинності в Російській імперії в 1682–1914 рр. [27]. Окремі розділи присвячено проблемам бідності та жебрацтва, а також системі державного та громадського піклування в 1861–1914 рр. Автор порівнює систему церковних закладів піклування з подібними протестантськими в США та Великій Британії [27]. А.Лінденмейер на прикладі боротьби з бідністю та жебрацтвом аналізує такі поняття як «ніщелюбство», «філантропія», подає численні приклади державної, громадської та приватної доброчинності. Так, наприклад, якщо в 1855 р. в Російській імперії існувало 40 приватних товариств та 73 доброчинні інституції, то в 1880 р. – 348 товариств та 225

інституцій [27]. До такого швидкого зростання доброчинних установ, на думку автора, приводить політика «великих реформ» Олександра II. Автором подано відомості щодо спеціалізованих періодичних видань, що виходили в столиці та провінції, на сторінках яких висвітлювалися проблеми бідності, питання становлення та функціонування мережі піклувальних закладів, нові форми доброчинності. Це такі видання, як «Дух християнства» («Spirit of a Christian»), Філантропічний громадський журнал (Philanthropic Society's Journal), «Вісник доброчинності» (Vestnik blagotvoritel'nosti), «Потреба та допомога» («Need and Aid»), що являють собою цінне джерело з історії доброчинної діяльності в Російській імперії в другій половині XIX ст. [27]

Історія доброчинності в дореволюційній Росії стала предметом досліджень сучасних зарубіжних вчених. У статті Г.Н.Ульянової подано аналіз робіт американських науковців (У.К.Джордана, Б.К.Медісон, Д.Л.Ренсела і ін.) 80–90 рр. XX ст., присвячених проблемі доброчинності [28]. Автор відзначає глибоке опрацювання представниками американської гуманітарної науки деяких аспектів історії російської доброчинності, згрупованих по трьох напрямках: історія окремих доброчинних закладів, в яких брали участь дворяни–поміщики; соціально–психологічні особливості практики доброчинності (зокрема відзначається особлива роль поміщицтва та активізація приватної доброчинності в пореформений період); роль жінок у філантропічній діяльності, серед яких були і представниці дворянського стану.

До проблеми дворянства XIX – початку XX ст. в Російській імперії звертається французький дослідник Даніель Бовуа, який вже понад 25 років займається українською історією [29]. Д. Бовуа – доктор історії, закордонний член–кореспондент Польської академії наук, почесний доктор Вроцлавського університету, професор історії слов'ян Сорбонни у Парижі і керівник Центру історії слов'ян у цьому ж університеті, очолює Французьку асоціацію для розвитку українознавчих інститутів. Як історик Східної Європи Д. Бовуа відомий трьома великими монографіями, в яких вивчає територію Правобережної України, а також частково Білорусі і Литви протягом XIX ст. («Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830», «Шляхтич, кріпак і ревізор», «Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо–етнічних конфліктах»). Йдеться про цикл робіт, названих самим автором «малою українською трилогією», своєрідною історичною відповіддю на романізовану і далеку від правди міфічну трилогію Генріха Сенкевича. Вагомими історичними доказами він намагався спростувати погляди суспільства на польсько–українські відносини і встановити відношення російського чинника до цього питання. Остання книга з цієї трилогії «Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо–етнічних конфліктах» стосується українсько–російсько–польських відносин після польського повстання 1863 р. та реформ Олександра II. Автором була проаналізована велика кількість архівних документів з історії Правобережної України. Д. Бовуа зазначає, що майже вся земля Правобережної України належала «3 тис. власників великих польських маєтків» [29]. На основі статистичного матеріалу, автор книги доводить, що джерелами прибутків великих польських землевласників на Правобережжі, на відміну від Лівобережжя, були «виробництво зерна з млинарством і винокурінням, буряківництво з виробництвом цукру, лісо–

вирубка з торгівлею лісом» [29]. Згодом з розвитком залізничної мережі польська шляхта вкладала значні кошти у будівництво залізниць.

Д. Бовуа торкається також у своїй книзі і соціокультурного аспекту життя польських поміщиків в Україні. Зокрема, автор подає відомості про здійснення благодійної діяльності великими землевласниками. Але з цього приводу потрібно відзначити декілька моментів. По-перше, дослідник доводить, що доброчинність у колі заможних поляків сприймалась виключно як «гарант доброго сумління багатьох» та часто перетворювалась на показуху [29]. «Так, граф Владислав Браницький вважав за потрібне відповісти на нападки «Киевлянина», де його звинувачували в тому, що кошти, надані під час війни 1878 р. для Червоного Хреста, він використовував виключно для своїх працівників–поляків. У газеті «Край» Браницький пише, що три створені ним госпіталі для поранених служили і простому людові.» [29]. По-друге, польські магнати частіше здійснювали благодійні діяння виключно в інтересах своєї національності. Польські поміщики Браницькі, Потоцькі, Бобровські, Радзівіли, Чарторийські та ін. здійснювали різноманітні види доброчинної та меценатської діяльності. У своїх власних маєтках вони створювали лікарні для працівників, організовували виховання та освіту для дітей слуг, утримували власним коштом медичних сестер та повитух, допомагали жертвам пожеж. Родина Браницьких створила банк для надання позик селянам. У 1838 р. Олександром Браницькою–Енгельгардт було створено «фонд з капіталом в 1 млн. руб. асигнаціями, що мав допомогти 100 тис. кріпаків з 226 сіл, що входили до білоцерківського маєтку. Перший внесок (285 700 руб.) був зроблений у 1863 р. до державного банку в Києві, а 20 червня 1875 р. Міністерство фінансів затвердило його як початковий капітал селянського банку, відкритого аж 1 січня 1880 року. Значна перевага цього банку, писала газета (яка, до речі, часто долучала свій голос до антисемітських виступів, щедро цитуючи Дрюмона), в тому, що він витягає селян з рук жидів. Щоправда, коли банк опублікував свої підрахунки, його філантропічність виглядала не безспірною. Внески приймали з дрібним процентом: 5% на строковий вклад і 2% на поточний рахунок, зате позики надавали під 12%» [29]. Браницькі опікувалися також і вихованням власних управлінських кадрів, яких Д. Бовуа у своїй книзі називає «офіціалістами». У 1882 р. утримувана ними за спеціальним привілеєм школа прийняла 47 стипендіатів родини, причому 30 з них мешкали в пансіоні, спорудженому також коштом Браницьких [29].

Великі землевласники здійснювали доброчинну діяльність і за межами власних маєтків. Зокрема, виділялися кошти на створення Наукового товариства у Варшаві, на публікацію досліджень Олександра Яблоновського про українські старожитності [29]. Польські поміщики займалися меценатством. Наприклад, Олександр Браницький на Галичині «створив бібліотеку, був піонером фотографії, підтримував місцеве садівництво й ботаніки, фінансував дослідження в Єгипті, Сирії, Алжирі...» [29]. Потрібно відзначити, що автор називає цю діяльність показовим актом, але незважаючи на це, благодійні акції набирали суспільного значення.

Отже, огляд діаспорної та зарубіжної історіографії дозволяє зробити наступні висновки. Проблема доброчинно–меценатської діяльності українських поміщиків не становила предмет окремого дослідження істориків діаспори. У більшості з робіт проблема доброчинності розглядається крізь призму українського національного руху, в інших – в етапах становлення

дворянства як суспільної верстви, у багатьох взагалі проблема меценатства не висвітлюється. Зарубіжна історіографія представлена роботами російських авторів та дослідників далекого зарубіжжя. Ґрунтовний матеріал з історії доброчинності в Росії в пореформенний період міститься в монографії А.Лінденмейер, але зазначена праця не висвітлює окремо доброчинну діяльність поміщицтва в Російській імперії та її регіонах. Робота Д.Бовуа з кола представлених робіт найповніше характеризує філантропічну діяльність поміщиків України.

У перспективі опрацьований історіографічний матеріал потребує подальшої розробки недосліджених тем та маловідомих сюжетів проблеми. Зокрема, це дослідження доброчинності поміщиків в окремих регіонах, внесок поміщиків у розвиток освіти та медицини в другій половині XIX – початку XX ст., вплив доброчинної діяльності на розвиток національного руху в українських землях.

Література

1. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально–економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.; *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв: Іліон, 2006. – 231с.

2. *Афанасьев В.Г., Соколов А.Р.* Благотворительность в России: историографические аспекты проблемы. – СПб, 1998; *Гавлин М.Л.* Меценатство в России: Науч.-аналит. обзор / РАН; Институт научной информации по общественным наукам / В.М. Шевырин (отв.ред.) – М., 1994. – 50с. – (История России); *Нарадько А.В., Грищенко В.Л.* Соціальна політика держави у контексті добротворення: традиції і навчально–виховна робота // Розбудова суверенної України і проблеми виховання молоді у вищих навчальних закладах. Матеріали міжвузівської науково–практичної конференції. – Полтава, 1999. – С. 92–95; *Нарадько А.В., Радько П.Г.* Благодійність як християнська цінність та національна традиція. – Полтава, 1998. – 124 с.; *Ткаченко Т.В.* Громадська та благодійна діяльність Г.П.Галагана: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 20 с.; *Хобта Л.Ю.* Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 288–297; *Суrowцева І.Ю.* Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т – Донецьк, 2006. – 19 с.

3. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т.2. – К.: Либідь, 1992; Полонська–Василенко Н. Історія України. У 2–х тт. – Вид. 3. – Т. 2. – К.: Либідь, 1995; *Оглоблин О.* Люди Старої України. – Острог – Нью–Йорк, 2000. // <http://litopys.org.ua/index.html>; *Субтельний О.* Україна: історія. – К.: Либідь, 1993; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. // <http://litopys.org.ua/index.html>; *Морзун О.* Українські діячі в земствах // Український історик. – № 1–3. – Мюнхен, 1969. – С.56–64 // <http://litopys.org.ua/beauvois/bov01.htm>

4. <http://www.encyclopediaofukraine.com/>

5. *Соколов А.Р.* Благотворительность в России, как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII – конец XIX вв.). – СПб, 2007; *Щапов Я.Н.* Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию / Россия в XX в.: историки спорят. – М., 1994; *Ульянова Г.Н.* Благотворительность в Российской империи XIX – начало XX века – Москва:

Наука, 2005; *Пушкарев С.* Россия 1801–1917: власть и общество. – М.: Посев 2001; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XIX – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – С.-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – Т. 2. – 566 с.

6. *Lindenmeyr Adele.* Poverty is not a vise: Charity, Society and the State in Imperial Russia – Princeton: Princeton univ. press, 1996 // <http://books.google.com.ua/books?id=uDi3T3kyOoQC&printsec=frontcover&dq=Public+Poor+Relief+and+Private+Charity+in+Russia&hl=ru>; *Ульянова Г.Н.* Новейшая американская историография российской благотворительности // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 108–118; *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. // <http://litopys.org.ua/beauvois/bov01.htm>

7. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т.2. – К.: Либідь, 1992; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2-х тт. – Вид. 3. – Т. 2. – К.: Либідь, 1995.

8. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т.2. – К.: Либідь, 1992.

9. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2-х тт. – Вид. 3. – Т. 2. – К.: Либідь, 1995.

10. *Оглоблін О.* Люди Старої України. – Острог – Нью-Йорк, 2000. // <http://litopys.org.ua/index.html>; *Субтельний О.* Україна: історія. – К.: Либідь, 1993; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. // <http://litopys.org.ua/index.html>

11. *Субтельний О.* Україна: історія. – К.: Либідь, 1993.

12. *Оглоблін О.* Люди Старої України. – Острог – Нью-Йорк, 2000. // <http://litopys.org.ua/index.html>

13. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. // <http://litopys.org.ua/index.html>

14. *Морхун О.* Українські діячі в земствах // Український історик. – № 1–3. – Мюнхен, 1969. – С. 56–64 // <http://litopys.org.ua/beauvois/bov01.htm>

15. <http://www.encyclopediaofukraine.com>

16. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\K\H\Khanenko.htm>; <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\T\E\Tereshchenko.htm>; <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\G\A\GalaganHryhorii.htm>; <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\T\A\Tarnovsky.htm>; <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\C\H\ChykalenkoYevhen.htm>

17. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\K\H\Khanenko.htm>

18. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\T\E\Tereshchenko.htm>

19. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\G\A\GalaganHryhorii.htm>

20. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\T\A\Tarnovsky.htm>

21. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\C\H\ChykalenkoYevhen.htm>

22. *Соколов А.Р.* Благотворительность в России, как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII – конец XIX вв.). – СПб, 2007.

23. *Ульянова Г.Н.* Благотворительность в Российской империи XIX – начало XX века – Москва: Наука, 2005.

24. Шапов Я.Н. Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию / Россия в XX в.: историки спорят. – М., 1994.

25. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XIX – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – С. – Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – Т. 2. – 566 с.

26. Пушкарев С. Россия 1801–1917: власть и общество. – М.: Посев, 2001.

27. Lindenmeyr Adele. Poverty is not a vice: Charity, Society and the State in Imperial Russia – Princeton: Princeton univ. press, 1996 // <http://books.google.com.ua/books?id=uDi3T3kyOoQC&printsec=frontcover&dq=Public+Poor+Relief+and+Private+Charity+in+Russia&hl=ru>

28. Ульянова Г.Н. Новейшая американская историография российской благотворительности // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 108–118.

29. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. // <http://litopys.org.ua/beauvois/bov01.htm>

Молчанова М.В. Благотворительно–меценатская деятельность помещиков Украины второй половины XIX – начала XX вв. в зарубежной историографии

Рассматривается эволюция исследования благотворительно–меценатской деятельности помещиков Украины второй половины XIX – начала XX вв. историками диаспоры и зарубежными учеными. Сделан вывод, что проблема благотворительно–меценатской деятельности украинских помещиков не представляла предмет отдельного исследования историков диаспоры и зарубежья, а в основном рассматривалась через призму украинского национального движения.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, опека, помещик, нищелюбие.

Molchanova, M.V. Charity and patronage activity of Ukrainian landowners in the second half of XIX – beginning of XX century in foreign historiography

The evolution of charity and patronage activity of Ukrainian landowners in the second half of XIX – beginning of XX century, researched by diaspora historians and foreign scientists, has been studied. It has been done the conclusion that the issue of charity and patronage activity of Ukrainian landowners was not the subject of separate research of diaspora and abroad historians, it was mostly studied through the prism of the Ukrainian national movement.

Key words: charity, patronage, care, landowner, zhebrakolyubstvo.

Воєнні реформи Російської імперії другої половини XIX століття в дорадянській історіографії

Розглядається дорадянська російська та зарубіжна історіографія воєнних реформ Російської імперії другої половини XIX століття. Визначено періодизацію історіографії проблеми. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки теми.

Ключові слова: історіографія, воєнні реформи, реформування сухопутних сил, переоснащення флоту, кінні війська, інженерні війська, місцеві війська, накази по воєнному відомству.

Вивчення досвіду реформування сухопутних та морських сил кінця XIX століття на сучасному етапі має суттєве значення для розбудови надійної організації воєнної безпеки нашої держави. Актуальність поставленої проблеми постійно зростає, враховуючи те, що існуючі нині проблеми в українській армії аналогічні тогочасним. У відповідь на це, історична наука дає аналіз процесам реформування збройних сил періоду реформ другої половини XIX століття, проводить паралелі між минулим і сьогоденням, оцінює стан вивчення реформ тих часів в історіографічних джерелах XIX – початку XX століття, і, таким чином, привертає увагу широкого загалу до цього питання. Будь-яка реформа приречена на невдачу, якщо не буде сприйнята громадськістю. Історіографія на сьогодні дає можливість ознайомити суспільство з оцінками воєнних реформ минулого на основі матеріалу опублікованих видань того часу.

Наукові дослідження історіографічного плану з окресленої проблеми є нечисленними. У дорадянський період історична наука не дала ґрунтовних досліджень з воєнної історіографії. Протягом радянського періоду історіографія збагатилася працею Л.Г. Бескровного «Очерки военной историографии России» [1]. Автор акцентував увагу на розвитку воєнної теорії, суспільної думки, порівнянні поглядів представників академічної і російської шкіл та персоналіях визначних істориків. Також, П.А. Зайончковський у праці «Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий» [2] робив спробу, хоча й побіжно, аналізувати воєнну історіографію. Однак автори керувалися переважно радянською методологією досліджень, не подавали періодизації проблеми, вивчали певні вузькі її аспекти, упереджено ставилися до висновків воєнних істориків дорадянського часу. Таким чином, усе це на сьогодні дає поштовх до переосмислення змісту історичних праць минулого з воєнної тематики.

Вивчення воєнних реформ означеного періоду є складним завданням, оскільки процес реформування військ Російської імперії тривав кілька десятиліть та знайшов своє відображення в значній кількості видань, які потребують ретельного аналізу, класифікації, критичної оцінки змісту.

У дослідженні воєнних реформ Російської імперії істориками та дослідниками минулого можна умовно виокремити декілька періодів: 1) середина 1850–х – середина 1860–х років (війна 1853–1856 років виявила значні недоліки в діючій армії, зокрема стосовно підготовки кадрів та рівня маневреності військ, і поклала початок широким дискусіям щодо необхідності якнайшвидшого реформування сухопутних військ. Дослідники почали виявляти причини відсталості маневреності військ та їх поразок, і тим самим привернули увагу широких кіл громадськості до існуючої проблеми, вплинули на активізацію обговорення реформ в офіційних урядових колах); 2) друга половина 1860–х років – кінець 1870–х років (період обговорення проектів реформ урядовими комісіями, вивчення звернень офіцерів різних звань до Військового та Морського міністрів і, врешті–решт, затвердження основних документів, що започаткували реформи); 3) початок 1880–х років – включно до 1914 року (період проведення різноманітних воєнних кампаній, реформування та переоснащення флоту, підготовка до Першої світової війни тощо).

В окреслені нами три періоди вивчення воєнних реформ відбулася активізація дослідження проблем, пов'язаних із діяльністю воєнного відомства; ключові події кожного періоду вплинули на характер оцінок дослідників, які відображені в документах, монографіях, пресі, періодиці, публіцистиці тощо.

Друга половина XIX століття стала особливим періодом в історії реформування армії та флоту. Науково–технічний прогрес, створення сучасніших на той час видів зброї, поява радіозв'язку, нових воєнних технічних засобів спричинили відмову від парусного флоту на користь парового, від гладкоцількових гармат на користь артилерії. Предметом вивчення істориків XIX століття та громадських діячів стали проблеми реформування сухопутних та морських військ. Історіографія кінця XIX століття досить часто розмежовувала роди військ й давала оцінки причинам, процесам та наслідкам їх реформування окремо. З огляду на значну джерельну базу, дорадянські видання, що стосуються питання перетворень у військовій сфері, умовно можна поділити на декілька груп:

Першу групу становлять спеціальні монографії, статті, енциклопедичні видання, в яких відображено причини та широкий процес розбудови й реформування армії та флоту.

Другу групу складають загальні дослідження, активізовані воєнними кампаніями, у яких брала участь Російська імперія наприкінці XIX – на початку XX століття (участь у Кримській війні, війні з Туреччиною 1877–1878 років, з Японією 1904–1905 років). Переважну їх більшість становлять монографії, матеріали періодики, які так чи інакше стосуються проблем воєнної сфери та процесів перманентного реформування збройних сил у відповідь на виклики того часу.

До третьої групи входить доробок описового, публіцистично–полемічного характеру, зокрема: щоденники, спогади, записки, приватне листування, автори яких є політиками, посадовцями, військовими.

Насамперед проаналізуємо саме ті нормативно–правові акти (Накази військового міністра, Накази по Військовому відомству, Статут військових

повинностей, Положення про державне ополчення тощо), котрі дають можливість оцінити глибину підходів влади до реформування військ, факт усвідомлення нею реальних проблем армії. Поява певних нормативно-правових актів нерозривно пов'язана з військовою діяльністю посадовців різних рангів котрі офіційно реагуючи на гостру критику суспільства щодо невдач Російської армії, почали процес її реформування. Щоб оцінити рівень та значення виданих положень, наказів тощо, необхідно проаналізувати реальний стан боєздатності сухопутних та морських сил до та після реформ. По суті, реформування піхотних військ почалося задовго до 1874 року Положенням 1856 р. та доповненням до нього 1857 р. Відтоді гвардійські та гренадерські полки стали формуватися з 2-х батальйонів і третього резервного. Процес переформування тривав до 1861 року [3;4]. Проте значну кількість піхоти утримувати було економічно невігідно, а тому наказом по Військовому відомству 1876 року діючі стрілкові батальйони були зведені в стрілкові бригади [5]. В 1877 році чисельність піхоти почала визначатись статусом: 1) мирного часу; 2) посиленого мирного часу; 3) воєнного часу. Реальне переоснащення армії новими типами зброї (кулеметами) почалося 1891 року, реформування резервної піхоти в двобатальйонні полки відбулося не раніше 1898 року [6]. Паралельно в часі, ще з 1860 року, тривали реформи кінних військ: польову кірасирську кінноту об'єднали з драгунами, до 1866 року змінили склад ескадронів та норми оплати [7]. Реформи запасних військ кавалерії тривали з 1883 року по 1895 включно [8]. Реформи інженерних військ відбувалися в два етапи: 1) з 26 серпня 1864 року саперні батальйони поділили на польові та резервні [9]; 2) з кінця 1870-х років: війна 1877–1878 років спричинила нові зміни в інженерних військах, що виявилися в збільшенні їхньої кількості, у формуванні залізничних бригад (1886 р.) і в подальшій їхній докорінній перебудові 1894 року, коли кожен корпус було додатково посилено батальйоном. Реформи місцевих військ (вартових та конвойних) мали на меті здійснити певні скорочення та стабілізацію, які проходили в три етапи (1864 року, 1880 року, 1890 року). Однак у цей же час зростала кількість частин спеціального чи додаткового призначення, тобто корпусу жандармів. Були сформовані поліцейські частини при військах, посилені дисциплінарні батальйони [10;11].

Оприлюднені накази засвідчують, що протягом 1850-х – початку 1870-х років уже тривало реформування різних воєнних частин, проте вони не містять інформації про наявність єдиного продуманого плану керівництва щодо цього. Нарешті, в листопаді 1870 року були сформовані Комісія з воєнної повинності та Комісія з розробки «Положення про запасні, місцеві, резервні війська та державне ополчення», очолювані генерал-ад'ютантом Гейденом. Комісії до 1873 року розробили основи нової організації армії: запропонували проект Статуту воєнних повинностей та проект Положення про державне ополчення – це було початком докорінних воєнних реформ у Російській імперії [12]. Загальновідомим є той факт, що реформі чинили перешкоди міністр іноземних справ Горчаков, товариш міністра Вестман, фельдмаршал А. Барятинський та шеф жандармів П. Шувалов, які прагнули зберегти старий лад у військах. Проблема протидії реформі, боротьби за реформу у військових колах не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Прийняте вищими чинами держави рішення про впровадження реформ залежно від фінансових надходжень, дає підстави стверджувати, що така проблема існувала.

Огляд нормативно-правових актів свідчить, що військові чиновники не усвідомлювали суть актуальних питань пов'язаних з організацією, комплектуванням, переоснащенням та боєздатністю військ, не мали продуманого плану реформування збройних сил держави. Тож мусимо визнати, що частина досить впливових посадових осіб «не біла на сполох» щодо існуючих проблем в армії та флоті.

Врешті-решт 1 січня 1874 року царем було затверджено Статут воєнних обов'язків, і, таким чином, покладено початок прогресивної армії та перетворення її на масову. Відповідно до Статуту збройні сили поділили на постійні війська (кадрову армію, запасний резерв, козацькі частини, морські сили з діючої команди та запасних частин) й ополчення.

Розглянемо першу групу історіографічних джерел, до яких можна віднести спеціальні монографії, статті в періодичних виданнях, енциклопедії, в яких ретельно проаналізовано причини реформ і детально розкрито реформування різних частин армії та флоту. Зазначені видання були покликані висвітлити реальний стан речей, подати загалом найголовніший матеріал, ретельно дібраний, глибоко осмислений та викладений у доступній формі. Енциклопедичні праці, що стосувалися воєнних питань були не численними. Без сумніву, позитивним можна вважати сам факт їх підготовки та видання, об'єктивність висвітлених питань, чітку оцінку фактів [13].

Особливої уваги потребують монографії відомих воєнних істориків, теоретиків, практиків та політиків того часу. До найзмістовніших можна віднести дослідження В. Федорова [14], А. Редігера [15], А. Куропаткіна [16], А. Волгіна [19], А. Незнамова [20], А. Гулевича [21], в яких детально викладені причини необхідності якнайшвидшого реформування армії, подана характеристика кожного з родів військ та зроблені висновки щодо потреби в переукомплектації армії новими видами зброї, реформуванні структури воєнних сил, зміцненні боєздатності тощо. Автори подавали реальні пропозиції щодо того, у який спосіб та за який термін можна запровадити реформи, вказували на найсерйозніші прогалини в організації різних родів військ. Так, висновки вченого А. Гулевича можна вважати загальносформульованою метою, яку ставило суспільство перед військовими чинами, зокрема в аспекті реформ, і водночас логічним, довершеним, стислим підсумком до усіх праць та пропозицій, зроблених військовими теоретиками і практиками: «Держава, в якій умови, що визначають військову могутність, виявляться найпристосованішими до надзвичайних ситуацій, до неймовірної напруги сил і засобів – отримає верх» [21, 10].

З-поміж усіх історичних праць на військову тематику найчисленнішою є історіографія російського воєнного флоту. Помітною є праця І. Боголюбова «Історія корабля» в 2-х томах [22]. Незважаючи на описовий характер, в ній вказано на причини реформування флоту, подано порівняльні характеристики рівня боєздатності флотів різних держав з флотом Російської імперії. Автор закликає звернути увагу на існуючі проблеми флоту, а саме: низький рівень маневреності, незадовільне оснащення технічними засобами нового покоління, недостатню кількість високошвидкісних бойових кораблів.

У монографії Є.І. Аренса «Русский флот. Исторический очерк» [23] докладно викладено причини необхідності розбудови саме панцерного флоту, котрий може протистояти викликам часу, доведено необхідність прискореної розбудови Балтійського флоту, однак роль саме панцерного

флоту в можливих військових кампаніях автором була розкрита неналежним чином. На необхідності розвитку панцерного бойового флоту та нарощуванні морських потужностей наголошує й дослідник П.І. Бєлавєнец у праці «Материалы по истории русского флота» [24]. Автор на основі порівняльного аналізу потужностей військових кораблів старого та нового зразків довів необхідність фінансування і розбудови саме такого флоту.

У праці П. Мордвінова «Русское военное судостроение в течение последних 25 лет», на основі архівних джерел стисло викладено розвиток та реформування флоту з 1855 по 1880 роки [25]. Заслугує на увагу «История русской армии и флота» [26], у якій йдеться про причини визрівання російсько-японського конфлікту, нові програми військового суднобудівництва, необхідність розширення Балтійського флоту тощо.

Помітний внесок у вивчення східного питання, подальшого розвитку флоту здійснив авторитетний для того часу дослідник А. Семенов-Тянь-Шанський опублікувавши декілька докладів на теми: «Наши ближайшие задачи на Дальнем Востоке» [27], «Ближайшие задачи обновления флота» [28]. Остання праця чи не єдина, що висвітлює вузьку, проте нагальну проблему оновлення флоту з урахуванням сучасних розробок у сфері морської оборони. Автор критикує стан боєздатності флоту: «у нас почти нет боеспособных линейных судов, русский флот годен лишь для военно-полицейских операций» [28,10]. Це висновок дослідника, зроблений на початку ХХ століття, тобто після тривалого в часі процесу оновлення, розбудови флоту. Такий висновок непрямо, однак чітко вказує на факт малоуспішної реформи флоту, а також на те, що не всі заходи були проведені продумано та досконало.

Помітний вплив на громадськість мала праця французького дослідника в перекладі А. Колчака «Настоящее и будущее подводного плавания» [29]. Автор наголошує на великому значенні для майбутнього появи підводних човнів. Він окреслює технічні можливості підводних човнів, наголошує на необхідності укомплектації флоту ними. Працю А.Колчак перекладав власне для себе, вона й була розрахована не на широкий загал, а на військових спеціалістів, проте, доклав чимало зусиль для її друку та поширення російською мовою.

Праця С.Ф. Огороднікова «Исторический обзор развития и деятельности морского министерства за 100 лет его существования» [30] розкриває питання організації управління флотом у другій половині ХІХ століття та містить виключно схвальні оцінки діяльності міністерства в цілому, що в принципі не додає їй об'єктивності. Аналогічною за характером оцінок є праця англійського вченого написана на замовлення Морського міністерства. Звісно ж, вона містила окремі факти успішної діяльності міністерства, носила презентаційний характер і розрахована на іноземного читача [31]. Дана робота висвітлює діяльність російського флоту з моменту заснування до періоду російсько-японської війни включно. У праці порушено питання розбудови суднобудівних заводів, морських баз, створення панцерного флоту та процес реформування флоту загалом. Позитивні оцінки, подані автором, є цілком передбачуваними. Незважаючи на точно викладені факти, роботи подекуди не вистачає критичного аналізу та змістовних висновків.

Розбудові панцерного флоту велике значення надає й Вільсон у дослідженні «Броненосцы в бою» [32]. Працю переклали з англійської мови для російських військових спеціалістів. Необхідно зазначити, що дослідження

іноземних авторів були вузького змісту, носили чітке науково–сміслове навантаження та, переважно, стосувалися новинок науково–технічного прогресу у військовій сфері. Характер викладеного матеріалу відрізнявся від російських праць, зокрема тим, що автори не прагнули доводити необхідність та доцільність переоснащення новими видами зброї, вони описували панцерний флот, підводні човни як необхідну дійсність, яку адекватну реакцію на виклики часу котру слід сприймати як належне, як факт, що відбувся.

Другу групу джерел становлять дослідження загального плану, пов'язані з висвітленням причин, характеру та ходу війн, які вела Росія протягом XIX – початку XX століття. Крізь призму військових проблем автори акцентують увагу на причинах які негативно впливали на успішність російських військових кампаній: відсутність достатнього фінансування; відсталість маневреності військових флотилій і сухопутних сил; недостатнє оснащення новими технічними засобами порівняно з французьким, англійським флотами й піхотою тощо. Найдетальніше це дістало відображення в дослідженнях А. Зайончковського «Восточная война 1853–1856 в связи с современной ее политической обстановкой» [33], Е. Богдановіча «Синоп 18 ноября 1853 года» [34], Н. Дубровіна «История Крымской войны и оборона Севастополя» [35], І. Алабіна «Четыре войны. Походные записки» [36] та ін.

Зарубіжні історики також активно висвітлювали військові кампанії й обговорювали тактику ведення боїв, подавали критичний аналіз прийняттям рішенням російського керівництва під час військових кампаній [37;38]. Переважно у висновках автори зазначають, що успіхи флоту та армії загалом стали можливими лише завдяки процесу реформування та переоснащення військ.

Російсько–турецька війна 1877–1878 років викликала появу нової низки праць, автори яких стверджували, що вона не дала важливого поштовху реформам та внесла не значну кількість змін у стратегію та тактику ведення морського бою. Такі позиції простежуються і на сторінках найважливішого офіційного видання того часу був «Сборник материалов по русско–турецкой войне 1877–1878 на Балканском полуострове» [39], в якому для широкого загалу описувалися плани конфліктуючих сторін, стан бойової підготовки, маневри тощо. Помітними з–поміж інших є праці Седельнікова [40] та В. Чубинського [41] оскільки містять матеріали як стосовно сухопутних так і морських військ, проте, подекуди, їхній зміст носить описовий характер.

Третю групу складають щоденники, спогади, записки військових та політичних діячів.

Щоденники та спогади мають важливе значення для дослідження порушеної проблеми загалом, оскільки дають змогу вивчити саме ті сторінки історії, які не були відображені в офіційних документах. Беззаперечним є той факт, що історію створюють люди, і від їхніх переконань, настроїв, глибини розуміння проблеми залежить рівень впливу цих людей на процеси, а в даному випадку – на процес проведення військових реформ на державному рівні. Щоденники мають достовірнішу природу ніж спогади військових діячів, оскільки автори вели записи, занотовуючи інформацію відразу після певної події, тож вона є точнішою. Найяскравішим прикладом точності записів є щоденник військового міністра А. Куропаткіна за період 1870–1917 років [42]. Щоденник містить характеристики вчинків

провідних діячів того часу: Н. Обручева, П. Ванновського, М. Драгомірова. Без перебільшень, коректно та об'єктивно автором розкриті всі сторінки життя армії, починаючи від комплектування її кадрами до проведення маневрів.

Спогади провідних політиків цієї доби, а саме С. Вітте, містять характеристики персоналій, серед них той же А. Куропаткін, М. Драгоміров. Таким чином, використовуючи щоденники й спогади різних за статусом осіб, можна спробувати об'єктивно вивчити процеси реформування армії та флоту. С. Вітте точно визначав внесок кожного високопосадовця в розбудову армії та флоту, прагнув уникати упередженості в оцінках їхніх особистісних рис тощо[43].

Цінними є записки випускника військової академії П. Менькова [44]. Автор записок не обіймав високих посад, тривалий час перебував у середовищі нижчого офіцерського складу. У записках зроблених наприкінці XIX століття він, гостро критикує процес підготовки офіцерських кадрів, зазначаючи, що від офіцерів вимагали не кмітливості, не прояву власної ініціативи в скрутному бойовому становищі та пропозицій щодо покращення підготовки солдат, а суворого зазубрювання уставів. Як бачимо, оцінка різнопланових проблем російської армії кінця XIX століття залежала напряму від соціального статусу авторів.

Характеризуючи історіографію воєнних реформ дорадянського періоду, необхідно зазначити, що в наявності є значна кількість праць загального та спеціального характеру, і це дає змогу ретельно вивчити проблеми реформування різних родів військ, флоту тощо. У 1850–1860–х років реформи тривали в багатьох родах військ, проте без загального ретельно продуманого плану. Докорінні зрушення почалися із середини 1870–х років, однак недостатність фінансування, участь Російської імперії у війнах кінця XIX – початку XX століття перешкоджали якісному реформуванню. Окремим предметом вивчення у подальших дослідженнях мають стати праці істориків пов'язані з розвитком воєнної стратегії (М. Богдановича, М. Голіцина та ін.); праці істориків академічної школи (Г. Леєра, П. Бобровського, П. Гейсмана та ін.); доробки істориків російської школи (Д. Масловського, А. Мішляєвського, С. Гершельмана, О. Пузирьовського та ін.); і врешті–решт – історіографія воєнних реформ не буде повною без вивчення історіографії різних родів військ, зокрема кавалерії (праці І. Іванова, М. Маркова, М. Волинського, А. Єлчанінова); артилерії (праці М. Хмирова, Н. Бранденбурга, Д. Струкова, А. Нілуса, Н. Потоцького та ін.); історіографії інженерних військ (праці Ф. Ласковського, А. Теляковського, Н. Болдирєва, І. Фабріціуса та ін.). Історіографія полків та окремих воєнних частин кінця XIX – початку XX століття нараховує близько 300 праць, які теж потребують детального вивчення. Таким чином, перед істориками наразі стоїть завдання опанувати, класифікувати та проаналізувати значну кількість різнопланових історіографічних джерел, вивчити історіографію воєнних реформ Російської імперії у повному обсязі.

Джерела та література

1. *Бескровный Л.Г.* Очерки военной историографии России / Л.Г.Бескровный – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962 г.
2. *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1973.
3. *Приказы военного министра.* Приказ № 281, от 6 декабря 1856 г.

4. Приказы военного министра. Приказ № 213 от 19 сентября 1856 г.
5. Приказы по Военному ведомству. Приказ № 226 от 28 августа 1876 г.
6. Обзор деятельности Военного министерства 1881–1894. – СПб, 1903.
7. Приказы военного министерства. Приказ № 378 от 24 декабря 1866 г.
8. Преобразование артиллерии в период управления ген.-ад.Баранцова. – СПб, 1877.
9. Приказы по Военному ведомству. Приказ № 265 от 26 августа 1864 г.
10. Приказы по Военному ведомству. Приказ № 221, от 25 июля 1873 г.
11. Приказы по Военному ведомству. Приказ № 268, от 13 сентября 1873 г.
12. Приказы по Военному ведомству. Приказ № 410, от 17 декабря 1876 г.
13. Энциклопедия военных и морских наук. – СПб, 1895. – Т.7.
14. Федоров В. Вооружение русской армии в XIX веке/В.Федоров. – СПб, 1911.
15. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы /А.Редигер. / Под ред. проф. А. Гулевича. – СПб, 1900.
16. Куропаткин А.Н. Задачи русской армии /А.Н.Куропаткин. – СПб, 1910.
17. Столетие Военного министерства: исторический очерк. – СПб, 1901.
18. Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825–1850. – СПб, 1850.
19. Волгин А.М. Об армии / А.М.Волгин. – СПб, 1907.
20. Незнамов А. Современная война. Действия полевой армии / А.Незнамов. – СПб, 1912.
21. Гулевич А. Война и народное хозяйство / А.Гулевич. – СПб, 1898.
22. Боголюбов И. История корабля: в 2-х т. / И. Боголюбов. – СПб, 1879 – Т.1; 1880. – Т.2.
23. Аренс Е.И. Русский флот: исторический очерк / Е.И.Аренс. – СПб, 1904.
24. Белавенец П.И. Материалы по истории русского флота / П.И. Белавенец. – М, 1895.
25. Мордвинов П. Русское военное судостроение в течение последних 25 лет. / П.Мордвинов. – М., (без г.).
26. История русской армии и флота. – М, 1895.
27. Семенов–Тянь–Шанский А. Наши ближайшие задачи на Дальнем Востоке. Доклад прочитанный в клубе общественных деятелей 22 марта 1908 г. / А.Семенов–Тянь–Шанский. – СПб, 1908.
28. Семенов–Тянь–Шанский А. Ближайшие задачи обновления флота. Доклад прочитанный в клубе общественных деятелей 10 января 1908 г. / А.Семенов–Тянь–Шанский. – СПб, 1908.
29. Laubeuf. Настоящее и будущее подводного плавания / Laubeuf. – Перевод А.Колчака // Морской вестник. – 1907. – № 11; №12.
30. Огородников С.Ф. Исторический обзор развития и деятельности морского министерства за 100 лет его существования (1802–1902) / С.В.Огородников. – СПб, 1902.
31. Jane I. The imperial Russian navy, its past, present and future / I.Jane. – London, 1904.
32. Вильсон. Броненосцы в бою / Вильсон. – Перевод с англ. – СПб, 1896. – Т.2. – С.252–254.
33. Зайончковский А. Восточная война 1853–1856 в связи с современной ее политической обстановкой / А.Зайончковский. – СПб, 1908. – Т.1.
34. Богданович Е.В. Синоп 18 ноября 1853 года / Е.А.Богданович (без м. и г.).
35. Дубровин Н.В. История Крымской войны и оборона Севастополя / Н.В.Дубровин. – СПб, 1900 г.

36. Алабин И. Четыре войны. Походные записки. [Текст] / И. Алабин. – М., 1890.
37. Russel W.H. The British expedition to the Crimea / William Howard Russel. – London, 1877.
38. Rousset C. Histori de la cvere de Cr me. / Camille Rousset. – Paris, 1977.
39. Сборник материалов по русско–турецкой войне 1877–1878 на Балканском полуострове». – СПб, 1898–1911.
40. Седельников А. Турецкая кампания 1878–1879 гг / А. Седельников. – М., 1879.
41. Чубинский В. Об участии моряков в войне с Турцией с 1878–1879 гг. / В. Чубинский. – СПб, 1889 г.
42. Куропаткин А.Н. Дневники / А.Н. Куропаткин // Красный архив, 1922.–Т.2.
43. Витте С.Ю. Воспоминания / С.Ю. Витте. – М, 1960 р. – Т.2.
44. Меньков П. Записки / П. Меньков. – СПб, 1898.

Шаравара Т.А. Военные реформы Российской империи второй половины XIX века в досоветской историографии

Рассматривается досоветская русская и зарубежная историография военных реформ Российской империи второй половины XIX столетия. Выделено периодизацию историографии проблемы. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.

Ключевые слова: историография, военные реформы, реформирование сухопутных сил, переоснащение флота, конные войска, инженерные войска, приказы по военному ведомству.

Sharavara, T.O. Military reforms of Russian empire in the second part of the XIX–th century before the soviet historiography

It is examined the process of the military forces reforms of Russians empire in the second part of the XIX–th century and its representation in Russian and foreign historiography. It is picked out the historical periods during which the study of military reforms was. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.

Key words: historiography, military reforms, reforming of land forces, reequipping of navy, horse forces, engineers forces, orders on military departme.

Денацифікація та формування концепції східноєвропейських історичних досліджень в радянській зоні окупації Німеччини (1945–1949 рр.)

Реконструйовано процес формування нової концепції східноєвропейських історичних досліджень в контексті політики денацифікації, яка проводилась в радянській зоні окупації Німеччини.

***Ключові слова:** східноєвропейські історичні дослідження, радянська зона окупації, політика денацифікації, концепція, університети.*

Хоча людство вступило в ХХІ ст., але такі неоднозначні явища як окупація території однієї країни військами іншою, або контингентами військ міжнародних організації продовжують існувати. Доволі часто необхідність таких дій пояснюється потребою демократизації життя на зазначених територіях, що відзначається особливим впливом на гуманітарні науки та духовну сферу суспільства окупованої території. Ці процеси є доволі суперечливими й складними за своїм характером, а їх наслідки не завжди передбачувані та позитивні. Такий стан речей доволі актуалізує дослідження процесів денацифікації та демократизації німецького суспільства після Другої світової війни в радянській зоні окупації. Оскільки сталінський режим не відзначався демократичним характером ні у внутрішній, ні у зовнішній політиці, то очевидно, не був спроможний і не мав на меті запроваджувати в окупованій зоні засади демократії та допускати широкий плюралізм в сфері гуманітарних наук та духовного життя суспільства.

Радянська історіографія приділяла чимало уваги проблемі денацифікації та демократизації німецького суспільства після Другої світової війни. Ці процеси в радянській зоні окупації, як і діяльність Радянської військової адміністрації в Німеччині (далі – РВАН), подавались радянськими істориками виключно в позитивному ракурсі. Сучасна українська історіографія даній проблемі, як всесвітній історії взагалі, приділяє доволі незначну увагу. До 60-річчя Перемоги в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації з багатьох матеріалів було знято гриф «таємно», що дозволило російським дослідникам більш об'єктивно висвітлювати зазначену проблему [5]. Але таке питання як відновлення історичних досліджень в умовах окупації повоєнної Німеччини, їх денацифікація,

особливо такого напрямку як східноєвропейські історичні дослідження, та витворення нової концепції історії Східної Європи до цього часу залишається поза увагою істориків пострадянського простору. Дана стаття має на меті реконструювати процес відновлення та запровадження східноєвропейських історичних досліджень в університетах радянської окупаційної зони в контексті політики денацифікації, яку проводила РВАН та проаналізувати підходи до витворення нової концепції східноєвропейської історії.

В гітлерівській Німеччині східноєвропейським дослідженням не тільки приділяли значну увагу, але й покладали на них особливе завдання — історично легітимізувати завоювання Східної Європи Німеччиною шляхом наукової пропаганди. В наукових інституціях, які займались східноєвропейськими дослідженнями було проведено кадрові перестановки й політичні критерії стали основними при підборі кадрів [11,20]. Діяльність цих наукових інституцій була повністю підконтрольна. В названих обставин чимало німецьких дослідників історії Східної Європи вимушено чи свідомо співробітничали з нацистським режимом. Міністерство закордонних справ постійно залучало співробітників до розробки концепції завойовницької східної політики [8,23]. Тому цілком зрозуміло, що після окупації Німеччини РВАН приділяла особливу увагу денацифікації та контролю східноєвропейських досліджень, в яких історія Росії та Радянського Союзу посідали чільне місце. На 1945 рік на німецькомовному просторі залишилось тільки три кафедри східноєвропейської історії, а саме у Відні, радянській зоні Берліна та Гамбурзі [9,33]. Представники радянської військової адміністрації в Німеччині доволі швидко з допомогою німецьких комуністів проводили антифашистсько-демократичні оновлення в сфері науки та освіти. Також були визначені основні напрямки відродження фаху східноєвропейська історія. Відповідно до наказу РВАН №17 від 27 липня 1945 року в Берліні було засновано Німецьку центральну адміністрацію народної освіти, на яку й покладалась відповідальність за проведення оновлень в сфері освіти [7,304]. Клопоти, пов'язанні з розробкою концепції прогресивного оновлення викладання історії в загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах покладались на Отто Гюетча (Otto Hoetzsch) [7,304]. В роки Веймарської республіки він тісно співробітничав з радянськими істориками, був знайомий з радянськими політиками. Йому належить вирішальна роль в організації й проведенні тижня радянської історичної науки в Берліні у 1928 році, протягом 1930–1933 років під його редакцією у німецькому перекладі було опубліковано 16 томів документів з радянських архівів «Міжнародні відносини в епоху імперіалізму» [3,323]. Попри те, що О. Гюетч не приховував своїх антисоціалістичних поглядів, він був прихильником дружніх відносин між Німеччиною та Радянською Росією. З приходом Гітлера до влади проти професора Гюетча розгорнули цілу кампанію, а у 1935 році, коли стосунки між ним та фашистським режимом значно загострились, він був звільнений з посади професора Берлінського університету й полишив посади віце-президента Товариства досліджень Східної Європи (Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas) та головного редактора журналу «Остойропа» («Osteuropa») [3,324]. Ці події не залишились непоміченими в Москві. В липні цього ж року професор

Єрусалимський О.С. навіть опублікував в газеті «Правда» статтю з цього приводу [2]. Тому цілком логічно, що саме йому було доручено розробити основні напрямки викладання історії. Сам О. Гоетч, якому було вже майже 70 років, переживав дуже складний період. Під час бомбардувань було зруйновано його помешкання, під руїнами опинилась чудова бібліотека вченого, у 1944 році померла його дружина, сам він часто хворів. Ось як у липні він сам писав про своє становище: «... після важких випробувань я як риба без води, вчений без книг, без тілесного здоров'я, і один, від усіх відрізаний. Але, не зважаючи ні на що, в мені йде робота; «дух прагне до пізнання», як говорить Псалмоспів» [14,275].

Не зважаючи на поганий стан здоров'я, відомий вчений взявся за це нелегке доручення. 21 травня 1946 року на конгресі істориків, де йшла мова про майбутні завдання в сфері викладацької та дослідницької роботи, було зачитано доповідь, підготовлену Отто Гоетчем, – сам він за станом здоров'я не зміг бути присутнім. В методологічному відношенні, Отто Гоетч виступав як учень Карла Лампрехта, Густава Шмоллера й Отто Хінце. Для них історія, яка складається тільки «з воєн, перемог, укладання миру й т.п.» була неприйнятною. В доповіді мова йшла про поглиблення й розширення досліджень в економічну, соціальну та гуманітарну сфери й переплетення історії одного народу з історією інших, а саме російського з загальною історією Європи та світу [7,308]. Тут проглядається спроба руйнації існуючого конструкту Захід–Схід. Як основне завдання подальших східноєвропейських історичних досліджень він ставив розгляд економічної, правової, конституційної історії Східної Європи в порівнянні з Заходом й виступав, при цьому, за органічне розміщення східноєвропейської історії в загальноєвропейську, а слов'янського світу в європейський [14,347]. В методологічному відношенні Отто Гоетч особливо ратував за використання соціологічно–історичного методу. При цьому він не вбачив проблеми й в застосуванні історичного матеріалізму як евристичного принципу і методу пізнання та дослідження, що може мати велику продуктивність і цінність [7,308]. Однак цим задумам не судилось зреалізуватись. Отто Гоетч помер 27 серпня 1946 року, та послідувало протистояння Холодної війни поділ Німеччини на дві ворогуючі держави. Ідеї вченого про інтеграцію європейської історії виявились неспівзвучними часу, а також не зовсім відповідали інтересам та завданням РВАН.

З 1946 року в інших німецьких університетах радянської зони окупації активно проходило відновлення та запровадження східноєвропейських студій. В Лейпцигському університеті відродження викладання та дослідження східноєвропейської історії, насамперед, було пов'язано зі зростанням міжнародного впливу Радянського Союзу й його ролі як окупаційної держави, але відбувалось дуже повільно із–за відсутності фахівців [6,184]. У 1946 році з Бонна до Лейпціга прибув Вальтер Марков (Walter Markov), а на весні 1947 року він захистив габілітацію «Основні риси балканської дипломатії 1878–1939 рр.». Саме він вперше після війни почав читати в Лейпцигському університеті лекції з історії Східної Європи, а точніше з «російської історії від часу звільнення селян у 1961 р. до битви під Сталінградом» [6,184]. У викладацькій програмі Маркова були також лекції з історії та сучасності Південно–Східної Європи і семінарські заняття по соціології Югославії [7,327]. Вальтер Марков

народився в австрійському у місті Грац. Його дитинство і юність пройшли в Любляні, Крайні, Белграді та Сушаку. У 1934 році він отримав докторський ступінь у Боннському університеті, захистивши роботу присвячену сербській зовнішній політиці. Цього ж року він став членом Комуністичної партії Німеччини й організував студентську групу спротиву. Наступного року група була розгромлена, а В. Марков потрапив до каторжної тюрми, де він перебував до кінця війни [15]. Вальтер Марков був першим викладачем вищої школи, який в університеті радянської зони окупації читав лекції зі східноєвропейської історії з позицій марксизму. Свою концепцію, радянської історіографії, він опублікував у 1948 році в журналі Товариства досліджень культури Радянського Союзу «Ноен Гезельшафт» («Neuen Gesellschaft») [6,184]. Він висловлював думки, що основи історії до 1917 року «прекрасної для читання древніх праць» можуть викладати й немарксистські історики та схвалював поділ російської історії до і після 1917 року [6,184].

В університеті міста Галле в 1947 році почав працювати Едуард Вінтер (Eduard Winter) спочатку як професор східноєвропейської історії, а потім також як і тимчасовий ректор. В біографії Вінтера було чимало переломних моментів, що було притаманним багатьом німецьким ученим його генерації. На початок війни він вже був професором історії у Празькому німецькому університеті. Ще з 30-х років він був переконливим противником єзуїтства та політичного католицизму взагалі [13,175]. Обставини, при яких він пережив військову поразку німецьких військ, зробили з нього поборника німецько-російського народного взаєморозуміння [13,175]. Едуард Вінтер, який особисто вірив у «майбутнє Сходу», вважав «дружбу з Радянським Союзом» «питанням подальшої долі Німеччини та Австрії» [7,321]. В своїх лекціях основну увагу він приділяв історії культури Східної Європи, історії стосунків між Заходом та Сходом, образу Росії в німецькій історіографії, історії радянської історіографії і загальній історії Росії XVI–XIX ст. [7,321]. Представники радянської окупаційної влади — спочатку у Відні, потім в Галле і, накінець, в Берліні — належали до його союзників в дискусіях з німецькими комуністами, які перешкоджали йому на шляху до посади ректора в Галле та членства в Берлінській академії наук [13,175].

В університеті Фрідріха Шілера м. Йени не було ніяких традицій та досвіду студіювання історії Східної Європи. Після відновлення викладацької діяльності на історичному семінарі університету з зимового семестру 1946/47 н. р. теми, що відносились до історії Східної Європи, міг запропонувати тільки вчитель місцевої гімназії Хуго Преллер (Hugo Preller), який мав пенсійний вік. Він під час занять розповідав «про Леніна, Сталіна, КПРС, політичний, культурний, економічний розвиток Радянського Союзу і народних демократій» [7,324].

В університеті Росток в лютому 1946 року було засновано факультет соціальних наук, в рамках якого було виділено місце для історичних наук. З 16 вересня 1947 року курс історії країн Східної Європи тут почав читати колишній бібліотекар Пруського таємного державного архіву доктор Харальд Козак (Harald Cosak), балтійський німець, але всупереч цьому комуніст. Влітку 1949 року він очолив новостворений інститут східноєвропейської історії [7,331].

Таким чином, ще до створення Німецької Демократичної Республіки в університетах Берліна, Лейпцига, Галле, Йени, Росток було запроваджено студії з історії Східної Європи, де основна увага приділялась історії Росії та СРСР. Варто відзначити, що процес відновлення східноєвропейських історичних досліджень в радянській і союзницьких зонах й послідовний їх розвиток в Німецькій Демократичній Республіці та Федеративній Республіці Німеччини мав свою специфіку та суттєві відмінності. Що стосується інших територій Німеччини, які потрапили до союзницьких зон окупації, то варто відзначити, що цей напрямок історичних досліджень на початковому етапі не викликав особливої уваги з боку окупаційної влади. Східноєвропейська історія як фахова дисципліна була представлена лише в університетах Гамбурга та Майнца. У Гамбурзькому університеті кафедра східноєвропейської історії була заснована ще у 1914 році, а через два роки у стінах університету постав семінар східноєвропейських досліджень. Одразу після закінчення війни тут зміг розпочати викладацьку і дослідницьку діяльність Пауль Йохансен (Paul Jochansen), який прибув до Гамбурга з свого рідного міста Ревеля ще під час війни. П. Йохансен мав датське походження і до переїзду в Гамбург працював директором архіву. У сферу його наукових інтересів входила вся Північно-Східна Європа, правда, основним пунктом була Ліфляндія та Ревель, а також особливу увагу П. Йохансен приділяв історії Ганзи [12, 111–112]. Вже під час зимового семестру 1947/48 років професор П. Йохансен почав викладати історію Росії до 1917 року, яка становила основу його навчальної програми, перш за все, в рамках оглядових лекцій з середньовіччя [12, 112].

Цікавим є й той факт, що вже на літній семестр 1946 року, за ініціативою декана філософського факультету Бруно Шнелля (Bruno Schnell), на кафедру середньовічної та нової історії Гамбурзького університету був запрошений Герман Аубін (Germann Aubin), який перед цим працював в Бреслау та Геттінгені [12, 112], а також, як відзначала радянська історіографія, являвся одним «із ревних співробітників генерал-губернатора Польщі військового злочинця Г. Франка», у якого він був радником та працював у «спеціальному «Інституті німецької східної роботи» у Кракові, де розроблялись криваві плани германізації слов'янських земель» [4, 5]. Однак таке минуле не завадило Герману Аубіну повернутись до викладацької діяльності в Гамбурзькому університеті, хоча проведення політики денацифікації було обумовлено і в союзницьких зонах окупації, але там вона мала інші пріоритети.

Першим університетом, який вже у 1946 році облаштував нову кафедру історії Східної Європи був, відновлений у французькій зоні, університет у Майнці. До цього часу у німецькій історіографії залишаються не до кінця з'ясованими мотиви, які спонукали майнцерських «батьків-засновників» до облаштування відповідної кафедри за десятиліття до «буму» східноєвропейської історії в німецьких університетах [10, 159]. Очолив кафедру професор Вернера Філіпп (Werner Filipp). Свої лекції і заняття він розпочав вже у зимовому семестрі 1946/1947 н. р. Протягом дванадцяти семестрів професор Філіпп викладав, насамперед, історію Росії від початку раннього нового часу до XX ст. Особливо його цікавили стосунки Росії з Європою та розвиток політичних ідей в Росії [10, 163]. В

решті західнонімецьких університетів запровадження східноєвропейських студій припадає на більш пізній період [1].

Отже, в радянській зоні окупації відновлення та запровадження східноєвропейських студій проходило значно швидшими темпами в порівнянні з окупаційними зонами союзників. Також відповідно до політики денацифікації тут не змогли поновити свою наукову діяльність колишні науковці установ, які діяли в фашистській Німеччині. На початковому етапі розробки нової концепції східноєвропейської історії спостерігався певний плюралізм методологічних підходів, але з часом починає домінувати марксистсько-ленінська методологія, що в більшій мірі відповідає інтересам представників РВАН. В цей період було закладено базу подальших східноєвропейських студій в Німецькій Демократичній Республіці, які в значній мірі були сфокусовані на історії Росії та Радянського Союзу і методологічно та концептуально були дуже близькими до аналогічних досліджень в СРСР.

Література

1. *Барвінська П.* Новий початок після 1945 року: з історії інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у другій половині 40-х — 50-і роки ХХ ст. // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 2008. — С.176–184.
2. *Ерусалимский А.С.* Судьба профессора Гётча. // Правда. — 1935. — 11 июля.
3. Машкин М.Н. К 100-летию со дня рождения Отто Гётча. // Ежегодник германской истории' 1977. — М., 1978. — С.319–326.
4. *Паушто В.Т., Салов В.И., Хорошкевич А.Л.* Против фальсификации истории нашей Родины немецкими реваншистами. — М., 1961— 32 с.
5. Советская военная администрация в Германии. 1945–1949 гг. Справочник. — М., 2009. — 1032 с.
6. *Behrendt L.–D.* Die Osteuropahistoriographie in der DDR. Das Beispiel Leipzig. // Dahlmann, Dittmar (Hg.). Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. — Stuttgart 2005. — S.183–194.
7. *Fischer A.* Forschung und Lehre zur Geschichte Osteuropas in der sowjetischen Besatzungszone bzw. der Deutschen demokratischen Republik (1945–1990). // Oberländer E. (Hg.). Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. — Stuttgart, 1992. — S.304–341.
8. *Oberländer E.* Historische Ostforschung im Dritten Reich. // Oberländer E. (Hg.). Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. —Stuttgart, 1992. — S.12–30.
9. *Oberländer E.* Das Studium der Geschichte Osteuropas seit 1945. // Oberländer E. (Hg.). Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. —Stuttgart, 1992. — S.31–38.
10. *Oberländer E.* Mainz. Institut für Osteuropäische Geschichte.// Oberländer E. (Hg.). Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. — Stuttgart, 1992. — S.159–168.
11. *Rola wschodnich Instytutów w realizacji politycznych planów Rzeszy Niemieckiej.* (W świetle badań nad działalnością Osteuropa-Institut we Wrocławiu w latach 1918–1941) / Opr. Zygmunt Szuszkiewicz. — Warszawa, 1974. — 85 s.
12. *Schlarp K.–H.* Hamburg. Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar// Oberländer E. (Hg.). Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen

Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. – Stuttgart, 1992. – S.109–124.

13. *Thomas L.* Die Ostberliner Forschungen zur Geschichte Russlandsnach 1945. // Dahlmann, Dittmar (Hg.). Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart 2005. – S.173–182.

14. *Voigt G.* Otto Hoetzsch 1876–1946. Wissenschaft und Politik im Leben eines deutschen Historikers. – Berlin, 1978. – 430 s.

15. *Walter Markov* // http://de.wikipedia.org/wiki/Walter_Markov

Барвинская П.И. Денацификация и формирование концепции восточноевропейских исторических исследований в советской зоне оккупации Германии (1945–1949 гг.)

Реконструирован процесс формирования новой концепции восточноевропейских исторических исследований в контексте политики денацификации, проводимой в советской зоне оккупации Германии.

Ключевые слова: восточноевропейские исторические исследования, советская зона оккупации германии, политика денацификации, концепция, университеты.

Barvinska, P.I. Denacification and formation of the Eastern–European researches' conception in the Soviet zone of Germany's occupation (1945–1949)

The process of formation of the Eastern–European historical researches' new concetion has been reconstructed in the context of denacification policy, held in the Soviet zone of Germany's occupation.

Key words: the Eastern–European historical researches, the Soviet zone of Germany's occupation, denacification policy, conceptions, universities.

Більшовизм про звільнення жіноцтва: сучасні історіографічні оцінки

З нових історіографічних позицій проаналізовано масив публікацій більшовицьких авторів, а також суспільствознавців радянських часів стосовно соціального, економічного, політичного і духовного звільнення жіноцтва у період від жовтневих подій 1917 р. і до розвалу СРСР з акцентом на необхідності неупередженого та об'єктивного вивчення питань ролі і місця жінок за часів соціалізму.

Ключові слова: жінки, більшовики, історіографія.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. у вітчизняній історіографії посилюється інтерес до вивчення раніш слабко досліджуваних проблем, зокрема, ролі жінок в історії. Це є виявленням загальносвітової тенденції у суспільствознавчих науках. Окрім суто наукової значущості подібних розвідок існує певна зацікавленість громадськості у розв'язанні сучасних соціальних проблем, які не можна назвати простими в Україні. Серед них – гендерні, які насамперед сприймаються вельми гостро за умов загального погіршення становища нашого жіноцтва. Останнє частково зумовлюється специфікою перехідного періоду від однієї системи політичних та соціально–економічних координат існування країни до іншої, частково – загальносвітовими тенденціями, зокрема, теперішньою світовою економічною кризою. Власне, кожне сучасне суспільство має постійно турбуватися про комплекс соціальних проблем, не останнє місце у якому належить проблемам жіноцтва. І кожна спільнота шукає свої шляхи вирішення цих проблем.

В історичному досвіді людства – чимало варіантів ставлення влади до розв'язання гендерних питань. Одним з таких варіантів став більшовицький. Завдання пропонованої статті – визначити сутність позиції колишніх керівників країни Рад стосовно жіноцтва, а також простежити віддзеркалення її у працях суспільствознавців. Подібної історіографічної розвідки вітчизняними науковцями до цього часу проведено не було.

Радянські автори завжди підкреслювали, що вперше в історії розвитку людського суспільства основоположники наукового комунізму обґрунтували соціально–економічні причини нерівності жінок [18,22;45,9;46,22]. К.Маркс, Ф.Енгельс і В.Ленін нерівноправне становище жінки, її економічне, політичне і духовне поневолення пов'язували з пануванням приватної власності на засоби виробництва і експлуатацією людини людиною. «...Де зберігається приватна власність на землю, приватна власність на фабрики й заводи, там, де зберігається влада капіталу, – писав В.Ленін, – приві-

леї залишаться у чоловіків» [39,186]. В свій час Ф.Енгельс наголошував: «Дійсна рівноправність жінки і чоловіка може, за моїм переконанням, здійснитися лише тоді, коли буде знищена експлуатація капіталом і тих, і інших...» [44,294]. «...Першою передумовою визволення жінки є повернення всієї жіночої статі до суспільного виробництва» [43,73]. Класики марксизму–ленінізму відкидали всі спроби заборонити використання жіночої праці в суспільному виробництві, називаючи їх реакційними і утопічними. В.І.Ленін вказував, що «втягнення до виробництва жінок... є явище в основі своїй прогресивне» [35,518].

Проте класики наукового комунізму вважали, що масове залучення жінок до суспільного виробництва в умовах капіталізму призводить до нещадної експлуатації, що є вираженням їх економічного, політичного і морального пригноблення. Через це проблема жіночої праці при капіталізмі перетворюється на гостру і складну соціальну проблему. Вирішити її можна тільки в результаті пролетарської революції. Тому боротьба пролетаріату за знищення приватної власності на засоби виробництва і експлуатації є боротьбою за звільнення трудящих жінок, за встановлення їх рівноправності. Ця думка зустрічається у тому чи іншому формулюванні в багатьох творах К.Маркса і Ф.Енгельса, зокрема, у «Маніфесті Комуністичної партії» та «Принципах комунізму» [42, 325,427]. Так само вважав і вождь російського пролетаріату: «...Скасування приватної власності на землю, фабрики, заводи, – писав він. – Цим і тільки цим відкривається шлях до повного і справжнього визволення жінки...» [39,355].

Після жовтневого збройного повстання в Петрограді і приходу більшовиків до влади в інших містах Росії вони швидко скасували всі законодавчі обмеження, які ставили жінку у нерівноправне становище у порівнянні з чоловіком. Були прийняті декрети про шлюб і розлучення, про восьмигодинний робочий день, про введення рівної оплати за рівну працю для чоловіків і жінок, про охорону материнства і дитинства та інші. Перша радянська конституція, прийнята у липні 1918 р., надала жінкам рівні права з чоловіками у всіх сферах економічного, політичного, культурного життя, що потім було закріплено у всіх наступних конституціях СРСР. Тобто була узаконена формальна рівність жінок і чоловіків у всіх сферах життя із забезпечення рівного доступу до роботи, освіти, соціальних послуг і благ. В.Ленін з цього приводу зазначав: «...Радянська республіка Росії відразу змела всі без винятку законодавчі сліди нерівності жінки, відразу забезпечила їй повну рівність за законом» [38,185]. Проте він розумів, що рівність за законом не є рівність у житті, і пояснював: «Для повного визволення жінки і для справжньої рівності її з чоловіком треба, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь у спільній продуктивній праці. Тоді жінка займатиме таке ж становище, як і чоловік» [37,188].

В.Ленін присвятив чимало праць і звернень спеціально жіночому питанню. Серед них: «Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці», «До міжнародного дня робітниць», «Радянська влада і становище жінки», «До жінок–робітниць», «До бюро жіночого з'їзду Петроградської губернії», промова на Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р. та ін. У книзі «Рішення жіночого питання в СРСР», що неодноразово видавалася за радянських часів, його авторка В. Більшай вказує, що в інших ленінських творах міститься понад сорок висловлювань

із жіночого питання [5,24]. В.Ленін наголошував: «Не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме у ньому значної участі» [36,185]. Він також визначив основні завдання більшовицької партії у роботі із жінками на весь період будівництва соціалізму: залучення жінок до соціалістичного будівництва, підвищення їх громадсько-політичної активності, подолання культурної відсталості та релігійних забобонів, полегшення праці жінки у сім'ї та інше.

Проте за всіма цими гаслами – прагматичний, можна сказати, утилітарний підхід більшовиків до жінок. Сам В.Ленін писав: «Розпочата Радянською владою справа може бути зрушена вперед тільки тоді, коли замість сотень жінок всією Росією в ній візьмуть участь мільйони і мільйони жінок. Тоді справа соціалістичного будівництва, ми впевнені, буде зміцнена» [37,204]. Тобто рівноправність жінок насправді не так засобом зміни життя самих жінок, як засобом зміни суспільства за допомогою жінок. За деякими даними, після громадянської війни через зрозумілі обставини жінки складали понад 59% населення колишньої Російської імперії [51,93]. Радянська влада була дуже зацікавлена у підтримці з боку жіноцтва.

Зрозуміло, публікації істориків радянських часів не могли допустити такої відвертості. Про це могли в голос сказати тільки ті, хто не перебував під ідеологічним пресом і репресивним контролем з боку влади, а саме дослідники з діаспори. Зокрема, відома українська діячка М.Богачевська-Хомяк: «Політика більшовиків щодо жінок мала дві мети: вивільнити жінок від обмежень минулого та зміцнити за їхньою допомогою свою владу у суспільстві» [6,338]. Хоча ці слова були написані ще за існування радянської влади, доробок дослідниці не міг з'явитися тоді в Радянському Союзі. Загальна ж маса публікацій, присвячених жіноцтву СРСР мала урочисто-апологетичний характер і була позбавлена будь-яких «неприємних» для влади пасажів.

В історіографії проблеми також значне місце займають праці – книги, брошури, статті, написані керівниками жіночого руху, які стояли біля витоків організації жінок у перші роки радянської влади. В них робиться спроба дати свої теоретичні викладки і практичні рекомендації щодо жіночих проблем, а також узагальнити перший досвід роботи серед жіноцтва. Серед них – перша завідувачка жінвідділом ЦК РКП(б) Інесса Арманд, професійна революціонерка, завідувачка жінвідділом ЦК РКП(б) і секретар Міжнародного Секретаріату при Комінтерні Олександра Коллонтай, голова Головного управління політичної освіти при Народному комісаріаті освіти РРФСР Надія Крупська, а також голова Комісії по роботі серед жінок-робітниць при Петроградському Комітеті РКП(б) Конкордія Самойлова та інші.

І.Арманд написані праці, звернені безпосередньо до жінок. Вони розкривали практичну діяльність держави і комуністичної партії серед них. У збірці «Комуністична партія і організація робітниць» [24] приміщено шість її статей, а саме: «Робота серед жінок пролетаріату на місцях», «Завдання робітниць у Радянській Росії», «Звільнення від домашнього рабства», «Маркс та Енгельс з питання сім'ї та шлюбу», «Жіночий робітничий рух і війна», «Боротьба робітниць за останні роки». Ці праці являють інтерес для дослідника, оскільки в них розглядаються найважливіші для того часу завдання організаційної і практичної діяльності державних і партійних органів серед жінок. Одна з головних тем публікацій І.Арманд –

це питання політичного виховання та організації спеціальної роботи партії серед жінок у перші роки після перемоги революції, зокрема через створені при партійних комітетах спеціальні комісії для пропаганди та агітації серед жіноцтва. Свої теоретичні напрацювання вона втілювала у практичній роботі: у 1918–1919 рр. І.Арманд очолювала жіночий відділ Центрального Комітету партії більшовиків. Після її смерті його очолила інша відома більшовичка Олександра Коллонтай. Вона послідовно втілювала у життя вказівку ЦК РКП(б) щодо створення на місцях комісій з пропаганди та агітації серед жінок. У вересні 1919 р. ці комісії були перетворені у жінвідділи. О.Коллонтай так сформулювала завдання жінвідділів: виховувати робітниць і селянок в дусі комунізму, залучати до комуністичної партії; втягувати жіночі маси у радянське будівництво; ставити перед партією і ставити в області радянського будівництва такі питання, які або впливають з особливостей жіночої статі (наприклад, материнство, охорона жіночої праці, законодавство з питання абортів), або пов'язані із фактом закріпаченості або нерівності, тобто спадщиною буржуазного минулого [73,75].

За нашими підрахунками, жіночому питанню О.Коллонтай присвятила 75 праць. Особливу увагу було приділено проблемам сім'ї та побуту. Зокрема, полум'яна революціонерка виступала із запереченням стабільної моногамної сім'ї у майбутньому комуністичному суспільстві. Вона була переконана, що «родина рокована на руйнування» [20,23]. Її позиція повністю відповідала настроям класиків марксизму–ленінізму, які відверто негативно ставилися до перспектив сім'ї у комуністичному суспільстві. Про це, зокрема, свідчить програмна праця марксизму – «Маніфест Комуністичної партії» [42,437]. У 1920–х роках у низці публіцистичних виступів і наукових працях сімейно–побутові ролі жінки розглядалися як анахронізм, а під впливом домінуючого революційного максималізму і як перешкода для її громадській діяльності. Слідом за комуністичними ідеологами тодішні суспільствознавці у своїх працях доводили відмірання при соціалізмі сім'ї і сімейно–побутових функцій радянської людини [13]. Проте пізніше життя показало, що подібні очікування не виправдалися. І політика влади по відношенню до сім'ї змінилася, набувши більш регламентуючого і навіть репресивного характеру у намаганні зміцнити «чарунку суспільства».

У своїх творах О.Коллонтай також показувала труднощі тодішнього становища радянської країни, які перешкоджали ліквідації нерівності жінок, говорила про складність розв'язання жіночого питання, наявність старих традицій у ставленні до жінок і приходила до висновку про необхідність посиленої роботи серед жіноцтва за допомогою спеціального партійного апарату [21,87–88,90;22,6]. Важливе місце в її працях займала розробка системи соціальних перетворень і заходів, які відносилися до материнства. Суть пропозицій зводилася до необхідності створення для жінок таких умов, які б давали можливість поєднувати материнство, роботу із виховання нового покоління з суспільно–політичною і виробничою діяльністю.

Звільнення жіноцтва і проблеми жіночого руху цікавили дружину В.Леніна Надію Крупську, яка була активною партійною і державною діячкою. Цим проблемам вона присвятила низку своїх праць [27;28;29;30], де розглядаються питання праці і побуту жінок, організаційні форми і методи діяльності партії та держави серед них, шляхи розвитку їхньої громадсько–

політичної активності, турбота держави про матір–трудівницю, про дітей тощо. Н.Крупська неодноразово зверталася до досвіду міжнародного жіночого руху, вважаючи його вивчення цінним для розв’язання жіночого питання в радянській республіці. Проте більшовики, взявши гору в країні, поставилися негативно до будь–яких організацій, які не перебували під їхнім контролем. Всі незалежні громадські організації, у тому числі і жіночі, були розпущені, а їхні активістки з часом зазнали репресій.

Історіографічний аналіз публікацій провідних більшовичок буде неповним без праць К. Самойлової, яка залишила чималу їх кількість. Зокрема, у брошурі «Робітниці в Російській революції» [59] міститься узагальнення роботи держави і більшовицької партії серед жінок, здійсненої за три роки існування нової влади. Окрім цього авторка звертається до історії жіночого революційного руху, аналізує становище жінок–робітниць у дореволюційній Росії. У цілій низці праць [57;58;59;60] К.Самойлова обстоювала і обґрунтовувала необхідність спеціальної роботи партії і держави серед жінок. Ця робота мала бути підпорядкованою загально–революційній справі. У брошурі «Організація робітниць – невідкладна справа» вона писала: «Як найбільш посилена партійна робота у Червоній Армії і селянстві є лише необхідною частиною загальної партійної роботи, так і робота серед жінок, як найбільш відсталого елементу робітничого класу, має бути таким же необхідним і важливим завданням Комуністичної партії, і цій роботі серед жіночого пролетаріату повинні надавати повне сприяння усі партійні організації, усі губернські, повітові і районні комітети, як надає їй повне сприяння і керує нею вищий партійний орган – ЦК РКП(б)» [58,7]. З цих слів випливають дві дуже важливі – принципові речі. По–перше, не самі жінки вирішували, як розв’язати нагальні проблеми, а ними «керували» партійні органи. По–друге, оскільки відсоток членів більшовицької партії був дуже малий – приблизно на рівні 8%, що відбивалося і у представництві у партійному і державному керівництві, саме чоловіки вирішували, як розв’язувати ці проблеми, а насправді, як використовувати «жіночі маси трудящих».

Окрім згаданих найвідоміших більшовичок свої праці з жіночого питання залишили й інші керівнички, такі як В.П.Лебедева [34], К.І.Ніколаєва [48;49;50], С.М.Смідович [67;68;69], А.В.Артюхіна [1] та інші. У своїх брошурах, статтях і виступах вони висвітлювали діяльність більшовицької партії і радянської держави серед жінок у той період. Хоча часто–густо це були публікації, які готувалися про «гарячих слідах» подій і переслідували конкретно поставлену мету, яка визначалася «вищими інтересами революційної доцільності». Ці праці писалися, звичайно, не професійними істориками. Проте історіографічна цінність їх полягає у тому, що окрім фактажу вони віддзеркалюють тодішнє розуміння партійними діячами (діячками) поточних процесів і висвітлюють їхню позицію у проблемах жіноцтва.

Звичайно, рівень таких напівпропагандистських праць не можна судити, виходячи з сучасного рівня суспільствознавчих досліджень. Пройшли роки, поки публікації радянських авторів, які писали на теми становища жіноцтва у Радянському Союзі, набули більш наукового характеру. Проте про науковий характер цих праць слід вести мову з певними застереженнями, оскільки «єдино вірною науковою теорією» вважався марксизм–ленізм. А одним з провідних методологічних принципів дослідження проголошувався принцип партійності. Тобто оцінки не могли

бути дійсно об'єктивними, бо дослідники мали виходити виключно з за-
сад «класових інтересів пролетаріату». Насправді за цим стояла вимога
всіляко зміцнювати радянську – партійну – владу. Мало місце лакування
дійсності, видавання бажаного за дійсне, відкидання самої можливості
існування складних проблем і недоліків. Всіма засобами створювалася
ілюзорна картина дійсності. Було проголошено: в Радянському Союзі
побудоване соціалістичне суспільство і будується комунізм, тобто із га-
небною спадщиною минулого покінчено і всі питання, включаючи жіноче,
вирішені. Відповідно до принципу «соціалістичного реалізму» подавалася
не реальна дійсність, яка насправді була далекою від бравурних заклинань:
не так як є насправді, а так, як має бути, виходячи з настанов партії.

Разом із тим суспільствознавці пізніших часів, насамперед повоєнних,
стали більше працювати в архівах, зверталися до статичних матеріалів (чи
відповідала дійсності «сталінська» або «брежньовська» статистика – це інше
питання), спиратися на мемуарну літературу, аналізувати матеріали преси
тощо. З'явився велика кількість публікацій, в яких доводилося, що «жіноче
питання» в СРСР «вирішено остаточно і безповоротно» [54; 14; 65; 75 та
ін.]. У цих працях радянські історики на новому рівні змогли узагальнити
політику комуністичної партії і держави у жіночому питанні. В одній з
провідних на той час монографій зазначалося: «В.І.Ленін, Комуністична
партія розробили шляхи розв'язання жіночого питання. Це – забезпечення
юридичної рівності жінок і чоловіків; залучення жінок до сфери суспіль-
ної праці; постійна турбота про зміцнення основ сімейних відносин, про
жінку–матір, про дітей; створення найбільш сприятливих умов для роз-
витку суспільно–політичної активності жіночої частини населення тощо.
Усі ці питання можна було вирішувати на основі ствердження принципово
нових, соціалістичних суспільних відносин, здійснення індустріалізації,
соціалістичного перетворення сільського господарства, культурної рево-
люції, розв'язання національного питання, зміцнення Радянської влади,
підвищення керівної ролі Комуністичної партії» [54, 7–8]. Принагідно
зазначимо, що у наведених цитаті чітко сформульовано «ленінський план
побудови соціалізму», який фрагментарно був представлений в працях
вождя, особливо останнього періоду його життя.

Більшовики дійсно значну увагу приділили жіночому питанню. Після
жовтня 1917 р. майже кожен партійний з'їзд займався проблемами роботи
серед жінок, покращення їх становища, залучення до активнішої роботи
у справі створення нового ладу. При всіх партійних комітетах були орга-
нізовані комісії, а потім спеціальні відділи по роботі з жінками. Велика
роль відводилася делегатським зборам, які були створені у 1919 р. і про-
існували до 1933 р. Вони розглядалися як ланка, що пов'язувала широкі
безпартійні жіночі маси з партією. Радянські суспільствознавці називали
їх «школою політичного виховання жінок» [40, 42].

Добре відомо, як розгорталися події в Україні, як встановлювалася тут
радянська влада. Марта Богачевська в своїй статті «Жіночі організації і
комунізм» зазначає: «Технічно харківський уряд був суверенним аж до
створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Але окремої
політики щодо жіночого питання УРСР так і не виробила. Про те навіть
не говорилось. Жінками і виробленням політики щодо жінок в Україні
займалась Москва» [7, 236]. Вперше аналогічні російським організаційні
форми по роботі з жіноцтвом були створені в Україні у 1919 р. Московське
керівництво добре усвідомлювало значення України для зміцнення своєї

влади. Тому зрозуміло, що для розгортання партійно-політичної роботи серед українського жіноцтва ЦК РКП(б) відрядив своїх найкращих спеціалістів – К.Самойлову і О.Коллонтай. А жінвідділи існували в Україні до 1930 р., коли було проголошено «вирішення жіночого питання в СРСР». В радянській історіографії можна знайти відповідні праці, зокрема підготовлені і надруковані в Україні [32]. Звичайно, вони написані в дусі часу. Сучасні ж дослідники вважають роботу жінвідділів лише місцевим варіантом діяльності центрального московського партійного апарату [74,89].

На питання: чи змінилося життя жінок за радянських часів на краще? – не так легко відповісти. Хоча протягом понад сімдесят років офіційна історіографія давала незаперечну позитивну відповідь [56,203]. Показовим є таке твердження: «Активною участю у Великій Жовтневій соціалістичній революції, героїчною боротьбою у громадянській і Великій Вітчизняній війнах, самовідданою працею із створення потужної сучасної економіки і високої соціалістичної культури радянські жінки явили сучасний образ жінки нового, соціалістичного світу – жінки вільної, рівноправної» [14,51]. Тобто за «волю і рівноправність» заплачено дорогою ціною страждань воєнних і мирних часів, коли люди без війни гинули і пропадали без вісті, виснажливою працею «заради перемоги комунізму», яка насправді була нічим іншим, ніж експлуатацію владою своїх громадян. Якщо при капіталізмі, який постійно таврувався в офіційній радянській історіографії [40,10–11; 9,8–9], працюючий чоловік на свою зарплату сам міг утримувати свою родину, в СРСР влада подбала про те, щоби для елементарного життєзабезпечення невеликої сім'ї потрібно була також праця дружини в суспільному виробництві, її зарплата. При тому, що обов'язки з ведення домашнього господарства, народження і виховування дітей з неї не знімалися.

Насправді радянська жінка одержала максимум обов'язків, подвійне і навіть потрійне навантаження: окрім домашньої роботи – роботу на виробництві на рівних з чоловіками, а також громадську (від чергування в нічний час на вулицях дружинниками – до читання лекцій і проведення політінформацій). Права ж часто залишалися тільки на папері або реалізувалися незначною мірою. Наприклад, публікації радянських авторів сповнені цифр про представництво жінок у керівних органах країни, якими вважалися Ради народних депутатів. Дійсно, витримувалася досить висока квота, про яку в наш час годі говорити. На початку 1980-х років жінки становили 31% серед депутатів Верховної Ради СРСР і 35% – Верховних Рад союзних республік [9,13]. Проте насправді Ради нічого не вирішували, були декорацією, яка мала демонструвати «вищий тип демократії – владу усього народу». Все в Радянському Союзі вирішувало вище партійне керівництво. Після І.Арманд і О.Коллонтай у вищому керівництві комуністичної партії на союзному рівні була лише одна жінка – К.Фурцева. Її партійна кар'єра і людська доля – дуже показовий приклад справжнього ставлення комуністичної верхівки (в особі М.Хрущова та інших) до соратниць.

При тому, що жінки дуже швидко подолали неписьменність і з часом стали переважаючою частиною радянського студентства, кількісно склали більшість працюючих з вищою і спеціальною середньою освітою (за офіційними даними – 59% всіх спеціалістів [14,55]), представництво їх на керівних посадах на підприємствах і установах було дуже незначним.

При тому, що офіційно приймалися постанови відносно охорони праці жінок, заборони її на важких і шкідливих ділянках виробництва, сотні тисяч, якщо не мільйони жінок десятиріччями працювали саме там. Звичайно, достеменних повних даних радянські офіційні джерела не давали. Висновки можна було зробити лише опосередковано. Наприклад, українські економістки І.Величко і О.Кузнецова у своїй праці «Проблеми зайнятості жіночих трудових ресурсів» пишуть: «Тільки у вугільній промисловості в результаті проведених заходів у відповідності до постанови Ради Міністрів СРСР «Про заміну жіночої праці на підземних роботах у гірничо-виробничій промисловості і будівництві підземних споруд» було вивільнено 150 тисяч жінок» [9,33]. Закономірно виникають питання: скільки ж десятків років вони там працювали, скільки їх було взагалі, скільки ще залишилися після означених заходів?

Аналізуючи існуючу літературу радянських часів, в якій розглядаються питання ролі і місця жіноцтва у суспільстві, можна побачити тенденцію: найбільше написано праць стосовно залучення жінок до «соціалістичного і комуністичного будівництва», стосовно ефективнішого використання їхньої праці [3;4;8;12;19;31;41;45;46;55;62;64;66;70;72 та ін.]. Цікаво зазначити, що в Україні особливо багато з подібної проблематики було підготовлено і захищено кандидатських дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Автори – переважно жінки [10;33;52;53;63 та ін.]. Деякі назви дисертаційних досліджень «видають» справжню сутність більшовицької політики по відношенню до жінок. Наприклад, праця має назву: «Досвід роботи КП(б)У по здійсненню ленінських ідей про залучення жінок–робітниць в активне суспільно–політичне життя на початку 20–х років» [33]. Насправді пропаганда масового залучення жінок у політику (суспільно–політичне життя) була підпорядкована прагматичним цілям використання великої маси дешевої робочої сили. Жінки від початку і до останнього часу існування радянського ладу були в цілому менш оплачувані і в кількісному плані численніші працівники, ніж чоловіки. У перші десятиріччя – через відсутність освіти і кваліфікації. В останні десятиріччя – через те, що праця людей з вищою освітою (інженерія, освіта, медицина, наука, культура та інші) оплачувалися дуже низько. До того ж жінки складали майже дві третини тих, хто займався фізичною працею.

Перебудова в Радянському Союзі, яка розпочалася в середині 1985 р., не відразу призвела до зміни акцентів у проблемах жіноцтва. Тільки у 1991 р. почали з'являтися поодинокі публікації під виразними назвами «Яка ти, доле жіноча?» [71] або «Жінка на виробництві: емансипація або експлуатація?» [15]. Вперше на офіційній нараді у Державному комітеті праці СРСР заступниця його голови, начальник управління із справ жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства Л.Ф. Безлепкіна заявила: «... тому аморальному (рос. – безнравственному) ставленню до жінок, яке є, потрібно покласти край не потім, а зараз. Не можна безкінечно експлуатувати жінок. Це не може пройти безслідно для майбутніх поколінь» [15,15].

У тому ж 1991 р. ситуація докорінно змінилася: СРСР як держава припинив своє існування. Пішли у минуле і влада комуністичної партії, і гендерна політика радянської держави. Серед інших наслідків – звільнення суспільствознавства, зокрема, історичних досліджень, від ідеологічних обмежень і можливість по–новому проаналізувати, здавалося б, добре відомі явища.

Якщо раніше практично було неможливо виокремити українську історіографію (на разі про діаспору мова не йде), бо дослідники, які працювали в УРСР, дуже часто вивчали історію України як складової частини імперії, писали, захищали дисертації і друкувалися російською мовою, розглядали жінок України виключно як «радянських жінок» навіть без національної приналежності, то від початку 90-х років минулого століття і надалі спостерігається усвідомлення специфіки власної історії. Не можна сказати, що за останні півтора десятиріччя відбувся «прорив» у дослідженні історії жіноцтва України за радянських часів з принципово нових позицій. Проте деякі дослідження заслуговують на увагу. Це, насамперед, колективна праця «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогоденні» [16], в якій з теми, що розглядається, представлені студії Людмили Стефаненко – «Жіноцтво України у довоєнний період» та «Статус жінок у післявоєнний період». Це дійсно – свіжий погляд, хоча від публікації окрім певного задоволення залишається бажання одержати більш розроблені розвідки.

Надихають сподівання на продовження дослідження проблем ролі і місця жіноцтва України в її історії, зокрема, радянських часів, численні виступи дослідників республіки на наукових конференціях [17]. Їхня тематика свідчить не тільки про різноплановість інтересів дослідників, але й про достатньо широке їх коло, представництво різних регіонів і науково-освітніх центрів України. Науковці відчують зміни і намагаються сформулювати новий погляд на участь жіноцтва в історичних процесах. Прикладом може бути доповідь на конференції харків'янок Е.Левченко і В.Подгорної на тему «Проблема жіночого в переході від тоталітаризму до демократії» [47,2–4].

Особливо слід підкреслити ті зміни, які мають місце в написанні дисертацій. Прикладом може бути дослідження, виконане О.О.Кривулею на тему «Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.)» [26]. В ньому розкривається процес залучення жінок до суспільно-продуктивної праці на підприємствах важкої промисловості України під час проведення індустріалізації. Зокрема критично показано матеріально-побутове становище працівниць того часу, зроблено висновок про його незадовільний стан і висвітлено ті причини, які до того призвели. При розгляді особливостей праці робітниць на підприємствах виявлено недосконалість соціальної політики щодо охорони їхньої праці, нерівність в одержанні заробітної плати жінками і чоловіками, дискримінацію робітниць на підприємствах. В дисертації О.М.Сапицької на тему «Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.)» [61] подаються різноманітні аспекти життєдіяльності жінок-селянок, зміну їх місця та ролі у суспільстві. Окрім усього іншого з'ясовуються причини невдоволення політикою радянської влади, а також участь сільських жінок України у селянському русі опору політиці примусової та всеохоплюючої колективізації.

Радянський період, який змінив хід української історії, відходить все далі у минуле. Він залишив по собі значний історіографічний масив, який потребує нового прочитання і оцінки. Як, власне, потребують нового пильного дослідницького погляду ті історичні події, процеси, тенденції, зрушення і зміни, що відбулися протягом трьох четвертей століття. Багато того, що вважалося сталим і безальтернативним, виявилось суперечливим і не до кінця зрозумілим. Це стосується і жіночого питання, яке не так

давно за історичними вимірами перетворилося на одне з центральних соціальних питань світового співтовариства. Сучасні демократичні держави до кола яких прагне приєднатися Україна, не можуть ігнорувати інтереси більшої частини свого населення. Як не можуть вони нехтувати аналізом набутого історичного досвіду.

Література

1. *Артюхина А.В.* Как осуществляется поголовная организация работников? // Коммунистка. – 1925. – № 3. – С.5–7.
2. *Артюхина А.В.* Очередные задачи партии в работе среди женщин. – М.–Л., 1928 – 36 с.
3. *Багрова И.В.* Женский труд: социально–экономические проблемы. – К., 1983.–256 с.
4. *Батшева М.М.* О внедрении женского труда в каменноугольной промышленности. – Х., 1934. – 52 с.
5. *Бильшай В.* Решение женского вопроса в СССР. – М., 1956. –218 с.
6. *Богачевська–Хомяк М.* Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) – К.,1995. – 424 с.
7. *Богачевська М.* Жіночі організації та комунізм //Нескорена Берегиня. Жертви московсько–комуністичного терору ХХ століття /Упоряд. Б.Гордасевич, Г.Гордасевич. – Торонто – Львів, 2002. – С. 7–19.
8. *Бодарчук Н.Д., Коваленко Л.А.* Деятельность Коммунистической партии Украины по мобилизации женщин на восстановление народного хозяйства (1943–1945 гг.) //Научные труды по истории КПСС. Вып. 135 – К., 1985. – С.94–102.
9. *Величко И.А., Кузнецова О.М.* Проблемы занятости женских трудовых ресурсов. – К., 1981. – 168 с.
10. *Витрук Л.Д.* Женщины Украинской ССР в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1967. – 18 с.
11. *Витрук Л.* Жінки – трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. – К., 1973. – 194 с.
12. *Волошина М.Г.* Женщина–труженица в десятой пятилетке. – К., 1981. – 48 с.
13. *Вульфсон С.Я.* Социология брака и семьи. – М., 1929. – 36 с.
14. *Женщина в социалистическом обществе* – М., 1975. – 399 с.
15. *Женщина на производстве: эмансипация или эксплуатация?* // Социалистический труд. – 1991. – № 3. – С.44–49.
16. *Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні* /Л.О.Смоляр (ред.) та ін.. – О., 1999. – 440 с.
17. *Жіночий рух в Україні: Історія і сучасність. Міжнар. наук.–метод. конф.* – Одеса, 27 – 29 жовтня 1994. Тези доповідей. – К., 1994. – 280 с.
18. *Заветы Ленина и раскрепощение женщины.* – М., 1933. – 90 с.
19. *Карагодская М.* Индустриализация страны и задачи работницы. – К., 1929.– 42 с.
20. *Коллонтай А.М.* Семья и коммунистическое государство. – М.–Пг., 1918. – 74 с.
21. *Коллонтай А.М.* К истории движения работниц в России // Коммунистическая партия и организация работниц. Сб. ст. – М., 1919. – С. 7–22..

22. Коллонтай А.М. Как и для чего был создан первый Всероссийский съезд работниц? //Первый Всероссийский съезд работниц в его резолюции. Харьков, 1920. – С. 5–9.

23. Коллонтай А.М. Дорогу крылатому Эросу //Молодая гвардия. – 1923. – № 3. – С. 6–11.

24. Коммунистическая партия и организация работниц. Сб. ст. – М., 1919. – 120 с.

25. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч.1. – К., 1954. – 486 с.

26. Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929 – 1938 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004. – 20 с.

27. Крупская Н.К. Политико–воспитательная работа. 1920–1923: Сб. ст. – М., 1924. – 157 с.

28. Крупская Н.К. Осуществление заветов Ленина о раскрепощении женщин //На путях к новой школе. – 1934. – № 1. – С. 4–6.

29. Крупская Н.К. Работница в советском строительстве //Женщина страны Советов – равноправный гражданин. – М., 1938. – С. 5–10.

30. Крупская Н.К. Работница и народное образование //Женщина страны Советов – равноправный гражданин. – М., 1938. – С. 11–18.

31. Курій Г.М. Радянські жінки – активні будівники комунізму. – К., 1975. – 288 с.

32. Курченко Т.Е. Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно–организационное сплочение работниц вокруг партии (1921–1925) // Научные труды по истории КПСС. – 1987. Вып. 76. – С. 77–85.

33. Курченко Т.Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин–работниц в активную общественно–политическую жизнь в начале 20–х годов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – 18 с.

34. Лебедева В.П. Неделя охраны материнства и младенчества //Коммунистка. – 1923. – № 1–2. – С. 4–5.

35. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. Т. 3. – К., 1970. – 756 с.

36. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.37. – К., 1973. – 654 с.

37. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.39. – К., 1973. – 596 с.

38. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.40. – К., 1974. – 484 с.

39. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т.42. – К., 1974. – 586 с.

40. Луговиківна М. Жінки – велика сила соціалістичного суспільства. – К., 1950. – 48 с.

41. Лунина М.М. Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за становление народного хазайства республіки (1943–1945) – К., 1953. – 92 с.

42. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т.4. – К., 1959. – 592 с.

43. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т.21 – К., 1964. – 712 с.

44. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т.36. – К., 1968. – 763 с.

45. Машика Т.О. Жінка і суспільне виробництво. – К., 1975. – 112 с.

46. Машика Т.А. Социально–экономические особенности труда женщин при социализме. – К., 1981. – 178 с.

47. Международная женская конференция «Женское движение в Украине на переломе от тоталитаризма к демократии. Тезисы основных докладов. – Х., 1995. – 25 с.

48. Николаева К.И. О социальном воспитании детей //Коммунистка 1920. – № 5. – С. 11–17.

49. Николаева К.И. Наши задачи //Коммунистка – 1924. – № 11. – С. 5–6.

50. *Николаева К.И.* РКП и работа среди трудящихся женщин. – М.–Л., 1925. – 33 с.
51. *Окорочкова Т.С.* Женский труд в промышленности СССР в годы НЭПа // Социологические исследования. – 1999. – № 9. – С. 77–86.
52. *Омельяненко О.В.* Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (на материалах Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – 18 с.
53. *Онипченко В.П.* Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин Донбасса в социалистическое строительство (1933–1937 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978. – 21 с.
54. *Опыт КПСС в решении женского вопроса* /Н.И.Кондакова (Отв. ред.) и др. – М., 1981. – 467 с.
55. *Подорожня Г.* Жінка опанує техніку. – Харків – Одеса, 1930. – 21 с.
56. *Поленина С.В.* Советская женщина в обществе и семье //Роль женщины в современном обществе (К итогам десятилетия женщины ООН): Сб. ст. – Ч.2. – М., 1985. – С. 17–30.
57. *Самойлова К.Н.* Всероссийское совещание и организация работниц. – М., 1919. – 29 с.
58. *Самойлова К.Н.* Организация работниц: неотложная задача. – Пг., 1920. – 31 с.
59. *Самойлова К.Н.* Работницы в Российской революции. – Пг., 1920. – 44 с.
60. *Самойлова К.Н.* Организационные задачи отделов работниц. – Х., 1921. – 51 с.
61. *Сатицька О.М.* Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Луганськ, 2007. – 20 с.
62. *Сахарова Н.А.* Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства. – К., 1973. – 180 с.
63. *Селезнева Е.С.* Производительная и общественно–политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР 1971–1980): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – К., 1986. – 18 с.
64. *Серіна Є.* Нові жіночі кадри для народного господарства. – Х., 1931. – 63 с.
65. *Сидоренко В.П.* Рівноправність жінок СРСР – велике завоювання Жовтневої революції. – К., 1957. – 104 с.
66. *Сирцова С.* Участь жінок України в соціалістичному будівництві (1925–1941 рр.) //Український історичний журнал – 1969. – № 3. – С. 65–74.
67. *Смидович С.Н.* Задачи женотдела //Коммунистка. – 1922. – № 2. – С. 4–8.
68. *Смидович С.Н.* О привлечении работниц к работе в РКИ //Коммунистка – 1924. – № 12. – С. 4–7.
69. *Смидович С.Н.* Работница и крестьянка в Октябрьской революции. – М.–Л., 1927. – 77 с.
70. *Смоляр Л.А., Игнатенко Е.И., Черняк Г.А.* Деятельность партийных организаций Украины по повышению трудовой активности работниц (1971 – 1980 гг.) //Научные труды по истории КПСС. Вып. 158. – К., 1989. – С.101–107.
71. *Сотниченко Н.* Яка ти, доле жіноча? //Політика і час. – 1991. – № 3. – 21–24.
72. *Тимченко Ж.П.* Організаційні заходи Комуністичної партії по залученню робітниць і селянок до радянського будівництва на Україні (1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1965. – №.3. – С. 73–80.

73. *Феминология: словарь терминов.* – Х., 2002. – 521 с.
74. *Чадаєва К.Ю.* Роль і місце жінки в українському суспільстві 20–30–х років XX ст. // *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність.* – К., 1994. – 134–137 с.
75. *Чирков П.М.* Решение женского вопроса в СССР. – М., 1978. – 331 с.

Орлова Т.В. Большевизм об освобождение женщин: современные историографические оценки

С новых историографических позиций проанализирован массив публикаций большевистских авторов, а также обществоведов советских времен относительно социального, экономического, политического и духовного освобождения женщин в период от октябрьских событий 1917 г. и до развала СССР с акцентом на необходимости непредубежденного и объективного изучения вопросов роли и места женщин в период социализма.

Ключевые слова: женщины, большевики, историография.

Orlova, T.V. Bolshevism about women's liberation: the modern historiographic opinions

From the new historiographic standpoint, the article analyzes the body of publications by Bolshevik authors, as well as social scientists of the Soviet time regarding the social, economic, political and spiritual liberation of womanhood during the period between the events of October 1917 and the collapse of the Soviet Union. Underscored is the necessity of unbiased and objective research into the problems of women's role and place in Socialist times.

Key words: women, Bolshevik, historiography.

Історіографія життя та творчості вченого-історика В'ячеслава Стрельського (1910–1983)

Аналізуються праці вчених, присвячені вивченню життя та діяльності В'ячеслава Стрельського, його науково-дослідної, громадської та педагогічної діяльності.

***Ключові слова:** історіографія, дослідження, наукова робота, Київський університет.*

Сучасна історична наука має ряд пріоритетних науково-дослідних напрямів. Одним із них є дослідження, а саме висліди життя та наукової спадщини відомих вчених, науковців і громадських діячів. Серед знаних історичних постатей радянської доби можна назвати ім'я В'ячеслава Ілліча Стрельського, відомого науковця, архівіста, джерелознавця, активного громадського діяча.

Дослідження життя і діяльності В.Стрельського свідчить про те, що вивчення його наукової, педагогічної та громадської діяльності розпочалося ще за його життя. Він, безперечно, був помітною особистістю в науковому та культурному житті колишнього СРСР з огляду на широкий діапазон його наукових досліджень.

Наукові праці, присвячені вивченню життєвого шляху, науково-педагогічної та суспільно-громадської діяльності В.Стрельського можна умовно систематизувати за наступними групами:

- 1) енциклопедично-довідкові видання;
 - 2) загальноісторичні наукові розвідки з історії джерелознавства, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, історії Київського університету та кафедри архівознавства і спеціальних історичних дисциплін тощо;
 - 3) спеціальні наукові публікації, присвячені окремим аспектам біографії вченого та його діяльності;
 - 4) рецензії та критичні відгуки на наукові дослідження В.Стрельського.
- В основу аналізу історіографії покладено хронологічний принцип. Відповідно до хронологічного поділу, можна виокремити два періоди:

- 1) 1940–1983 – прижиттєві публікації, присвячені життю та творчості В.Стрельського;
- 2) 1984–2008 – аналітичні праці, написані після смерті вченого, у яких аналізується наукова спадщина вченого і оцінюється його внесок в історичну науку.

За перший хронологічний період (1940–1983) про В.Стрельського було написано близько 70 публікацій, в яких наводяться біографічні відомості про вченого, його науково–дослідну, педагогічну і громадську діяльність та близько 20 рецензій та відгуків на окремі наукові дослідження у галузі джерелознавства. Наукові рецензії та відгуки на праці В.Стрельського мають важливе значення, оскільки вони дають змогу ширше розкрити та зрозуміти наукову позицію вченого і сприйняття її колегами–істориками. Ці публікації ми виділяємо окремою групою, оскільки у них більш систематизовано представлена інформація про наукові праці В.Стрельського та пріоритетні проблеми його дослідження.

Історіографія дослідження життєпису В.Стрельського започаткована 1940 р. публікацією «Історія міста Миколаєва»[1], статтями І.Кримова «Творчість»[2] та І.Кара «Дисертація молодого вченого»[3], «Історія міста Миколаєва»[4], які висвітлюють ранню науково–дослідну діяльність вченого у довоєнні роки.

Наступні згадки про В.Стрельського зустрічаються у загальноісторичних розвідках, присвячених створенню і діяльності кафедри архівознавства і спеціальних історичних дисциплін у повоєнний період. Колега В.Стрельського по кафедрі А.Грінберг у статті «Про роботу кафедри архівознавства Київського університету»[5] відзначав участь В.Стрельського у підготовці до друку збірки документів з історії Київського університету, а також його редакторську роботу над довідником з історії закладів Західної України епохи феодалізму і капіталізму.

П.Лавров і М.Марченко у статті «Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років»[6] відзначили внесок В.Стрельського у вивчення питання участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 року, а також його плідну роботу над джерелами з історії народів СРСР.

Скласти загальну уяву про громадську діяльність В.Стрельського у Київському університеті можна за допомогою статей А.Гори[7] та К.Колеснікової[8], у яких ім'я В.Стрельського згадується як одного із авторів сценарію фільму, присвяченого 125–й річниці Київського університету.

Цінним є газетне повідомлення про нагородження В.Стрельського Почесною грамотою за видатні успіхи у розвитку науки, підготовці науково–педагогічних кадрів та за активну громадську роботу[9].

Захист В.Стрельським дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук було відзначено у публікації С.Яковлева, який у 1963 р. на сторінках «Українського історичного журналу» розмістив замітку про те, що на засіданні Вченої ради історико–філософського факультету Київського університету відбувся захист вченим дисертації «Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму»[10].

У 1959 р. було опубліковано першу рецензію С.Борового та А.Введенського[11] на наукову працю В.Стрельського «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму». У своїх розгорнутих характеристиках автори детально проаналізували роботу вченого, відзначивши велику наукову цінність досліджень історика.

Загалом, протягом 1961–1965 рр. було опубліковано низку рецензій та наукових статей, у яких розглядалися джерелознавчі дослідження В.Стрельського. У 1961 р. М.Макаров у статті «Про принципи класифікації писемних джерел»[12] розглянув нову монографію «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» В.Стрельського в контексті проблеми розробки принципів класифікації писемних джерел.

Наступна праця В.Стрельського «Основні принципи наукової критики джерел з історії СРСР» стала предметом дослідження у наукових публікаціях С.Каштанова та А.Курносова[13], В.Кондратьєва[14], Л.Пушкарьова[15], М.Варшавчика[16], А.Сахарова[17].

Друге доповнене видання монографії В.Стрельського «Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму» було відзначено рецензіями М.Буцька[18], А.Гуковського[19], І.Портного[20].

Спеціальні публікації Л.Брюханової[21], А.Марчука[22] детально розповідають про участь В.Стрельського у збереженні листа В.Леніна «Товаришам залізничникам Московсько–Києво–Воронезької залізничної дороги», яке мало історичне значення. Автори детально відтворили історичні події, пов'язані із збереженням автографа В.Леніна, опублікувавши також зміст самого листа.

У 1968 р. бібліографічні публікації про В.Стрельського були надруковані на сторінках енциклопедичних видань. Публікації, присвячені вченому, його науковій діяльності та бібліографії його праць були надруковані в Українському радянському енциклопедичному словнику[23,402] та у виданні «Учені вузів Української РСР»[24,414].

А.Кізченко[25] та П.Титаренко[26] свої публікації підготували з нагоди 60–річчя від дня народження В.Стрельського: висвітлили біографію вченого, його науково–дослідницьку діяльність, а також відзначили найбільші здобутки та досягнення науковця.

У 1972 р. ім'я В.Стрельського увійшло до Радянської енциклопедії історії України[27,221], у якій було опубліковано бібліографічну статтю, присвячену вченому.

Про активну участь В.Стрельського у діяльності міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури засвідчують статті В.Колос «Подих історії»[28], де мова йде про третій пленум міської організації Українського товариства та М.Самойленко «Заповідні зони»[29], де розміщено коментарі В.Стрельського стосовно рішення Київської міськради про створення у Києві археологічних зон і архітектурних заповідників.

Велику інформативну цінність має стаття І.Ромоданової[30], яка була опублікована у вигляді інтерв'ю на сторінках «Робітничої газети». У публікації зі слів вченого розповідається про перші археологічні та історичні експедиції В.Стрельського по Курській області, про організацію ним у віці 16 років першого в країні губернського бюро юних краєзнавців, перші публікації науковця з етнографії та фольклористики, його наукову і викладацьку роботу у Київському університеті.

Значущими є публікації на сторінках газет «Прапор комунізму»[31] і «Київський університет»[32], які засвідчують, що В.Стрельський був ініціатором створення музею історії Київського університету у приміщенні цього ж навчального закладу.

Важливу інформативну цінність має стаття «Поповнення архіву»[33], у якій мова йде про створення особового архівного фонду В.Стрельського у Державному архіві м.Києва, до якого вчений власноруч передав свої рукописи різних періодів наукової діяльності на зберігання.

Про нагородження В.Стрельського орденом «Знак Пошани» висвітлюється у статті «Високи нагороди батьківщини» на сторінках газети «Вечірній Київ»[34], де було опубліковано наказ Президії Верховної Ради СРСР від 22 липня 1982 р. про нагородження орденами і медалями СРСР працівників міста Києва.

У зв'язку зі смертю В.Стрельського 1983 р. була опублікована низка некрологів на сторінках наукових видань «Архіви України»[35], «Пам'ятники України»[36], «Український історичний журнал»[37] та у газети «Вечірній Київ»[38], у яких колеги та знайомі виразили співчуття родичам вченого. Окрім того, вони містять узагальнюючі данні про наукову та громадську діяльність науковця.

До другої групи, яка хронологічно охоплює 1984–2008 рр., належать чисельні праці, які були опубліковані після смерті В.Стрельського. Перша згадка про вченого цього періоду зустрічається у статті наступника В.Стрельського на посаді завідувача кафедри В.Замлинського «Підготовка кадрів архівістів на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка»[39], у якій автор відзначив внесок вченого у розбудову та розвиток кафедри, його плідну роботу у підготовці підручників з джерелознавства історії СРСР, теорії та методики джерелознавства та науково-дослідної роботи студентів.

З нагоди 75-ої річниці від дня народження В.Стрельського у 1985 р. було опубліковано статтю В.Замлинського «Людина щедрого серця»[40], у якій було вшановано пам'ять про вченого. Автор відзначив його особисті якості, педагогічні підходи до навчального процесу та захоплення наукою, особливо джерелознавством.

Того ж року було опубліковано статтю М.Ковальського «Питання теорії і методики джерелознавства історії СРСР у працях В.І.Стрельського», присвячену джерелознавчим дослідженням вченого[41]. Автор розглянув внесок В.Стрельського у вивчення питань теоретичного джерелознавства у 60–80 рр. XX ст. на прикладах його наукових праць.

Наступна згадка про В.Стрельського зустрічається у статті Г.Сургая і Д.Табачника «Кафедра архівознавства і спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету»[42]. На думку авторів, своїми фундаментальними монографічними дослідженнями В.Стрельський значною мірою вплинув на статус та авторитет кафедри серед інших галузевих інституцій в країні.

Важливе значення для дослідження постаті В.Стрельського мав опублікований у 1987 р. біобібліографічний довідник вченого[43], оскільки в ньому було зібрано і систематизовано усю розпорошену інформацію про нього. До даного видання увійшли список літератури про життя і діяльність вченого та перелік його наукових робіт, а також алфавітний і іменний покажчики до них та окремо покажчик праць, виданих під редакцією В.Стрельського. Вказівник містить вступну статтю Ю.Данилюка «Науково-педагогічна і суспільна діяльність», у якій висвітлено основні відомості про вченого.

Особливу увагу привертає праця О.Лейфера «Дивовижна бібліотека. Розповіді про старі книжки та книжники», у якій автор приділив декілька сторінок В.Стрельському[44]. О.Лейфер проаналізував брошуру вченого «Сибір у Вітчизняній війні 1812 року», наголошуючи на тому, що В.Стрельський для її підготовки використав унікальні документи, які раніше не публікувалися, а відтак не були відомі науковій громадськості.

У публікації Д.Табачника «Краєзнавча діяльність В.І.Стрельського в Миколаєві (1935–1941 рр.)»[45] відзначено основні краєзнавчі дослідження вченого. Автор наголосив на плідній та багатогранній роботі В.Стрельського у галузі історичного краєзнавства, яка сприяла відродженню краєзнавчих досліджень в країні.

Велику інформативну цінність має стаття Л.Шевченко «Батько і син»[46], у якій розкриваються маловідомі факти з історії родини Стрельських. У публікації значна увага приділяється батьку В.Стрельського – Іллі Дмитровичу Стрельському – журналісту, краєзнавцю, громадському діячу.

У статті «В.І.Стрельський як організатор підготовки істориків–архівістів» І.Мищак[47] дослідив архівознавчу та педагогічну діяльність вченого. Автор показав роль В.Стрельського у становленні та діяльності кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін як наукового і педагогічного осередку.

Г.Стрельський у статті «Стрельський В. І. вчений–історик, дослідник і організатор вітчизняного краєзнавства»[48] дослідив краєзнавчі погляди науковця та виклав його основні біографічні дані. Автором було відзначено багатогранну дослідницьку роботу В.Стрельського, яку, на його думку, він успішно поєднував із громадською.

Л.Шевченко присвятила свої дослідження суспільній діяльності В.Стрельського, його краєзнавчим та джерелознавчим дослідженням у контексті висвітлення біографічних даних вченого: «В. І. Стрельський – вчений–історик–джерелознавець»[49], у якій наукові розробки вченого розглядаються у світлі його дослідницької та громадської діяльності та «В.Стрельський – краєзнавець за покликом душі»[50], де Л.Шевченко аналізує краєзнавчі аспекти наукової діяльності вченого та його активну участь у розвитку краєзнавчих знань. Вчений брав активну участь у археологічних і етнографічних експедиціях. Л.Шевченко зазначала, що В.Стрельський зробив великий внесок у розвиток краєзнавчих знань в країні.

У 2000 р. пам'яті В.Стрельського було присвячено треті «Джерелознавчі читання», які з 1998 р. щорічно проводяться на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету.

2001 р. до 90–річчя від дня народження професора В.І.Стрельського в Інституті архівної справи та документознавства при Державному Комітеті Архівів України було видано збірник наукових праць, присвячених спогадам про життя і творчість видатного вченого, його науковим здобуткам у галузях архівознавства, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, краєзнавства[51]. Цей збірник має велику наукову цінність, оскільки до нього увійшли наукові розвідки провідних українських істориків. Слід відзначити, що статті збірника є досить різноманітними за змістом, але основна частина публікацій, присвячена безпосередньо постаті В.Стрельського, сторінкам із його біографії та наукової діяльності.

До вступної частини включено публікації Р.Пирога[51,4–5] та В.Білика[51,5–6], які окреслюють загальні здобутки В.Стрельського, його наукову діяльність. Загальні біографічні відомості про В.Стрельського викладені у статтях А.Іваненка та О.Пилипчука[51,8–12], О.Калашникова[51,12–16], Л.Маркітан[51,30–32], Р.Тхоржевського[51,32–34], А.Карлової[51,34–36], О.Волинського[51,36–38]. У контексті згадок про вченого, автори висвітлили деякі відомості про наукову, педагогічну та громадську діяльність В.Стрельського, його дозволя та риси характеру.

Спеціальні статті, присвячені краєзнавчим дослідженням В.Стрельського підготували Л.Шевченко[51,17–24], П.Тронько та Ю.Данилюк[51,67–72]. Л.Шевченко у своїй статті розповіла про краєзнавчі дослідження В.Стрельського у 1920–30–х рр. XX ст., його перші публікації краєзнавчих розвідок та активну громадську діяльність.

Стаття П.Тронько та Ю.Данилюк присвячена діяльності вченого у галузі джерелознавства, визначений його внесок у створення та діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також відділу історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії Академії наук України.

Поряд з активною науковою і громадською діяльністю, в житті В.Стрельського існували захоплення мистецтвом, поезією, художньою літературою. Серед інших, найбільше вільного часу вчений присвячував заняттям живопису. Л.Стрельська у своїй статті «Живопис в житті і діяльності В.І.Стрельського»[51,24–30] розповідає про хист науковця до малювання і роль живопису у житті В.Стрельського.

Велике значення мала науково-педагогічна і організаційна діяльність В.Стрельського для підготовки істориків-архівістів у Київському університеті та для розвитку наукових досліджень. Я.Калакура у статті «Будівничий історико-архівознавчої школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка»[51,40–52] дослідив внесок В.Стрельського у розвиток архівної справи в Україні та розбудову кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, проаналізувавши науково-методичну діяльність науковця.

У своїй статті «Джерелознавчі ідеї професора В'ячеслава Ілліча Стрельського»[51,53–67] М.Ковальський зосередив увагу на джерелознавчих ідеях В.Стрельського і відзначив основні дослідження вченого у галузі джерелознавства періоду імперіалізму. Окрім того, автор проаналізував низку джерелознавчих публікацій вченого.

І.Войцехівська у статті «Огляд особового архівного фонду професора В.І.Стрельського»[51,72–81] детально розглянула і дослідила особовий архівний фонд В.Стрельського, який являє собою значну колекцію документів, датованих різними роками і зберігається у Державному архіві м. Києва. І.Войцехівська умовно поділила матеріали архівного фонду на п'ять груп: біографічні матеріали, документи службової та громадської діяльності, наукові та творчі матеріали, епістолярна спадщина, іконографічні матеріали[51,73] – комплекс, який укупі віддзеркалює життєвий шлях вченого.

Архівний фонд В.Стрельського розглядається також у статті Я.Калакури та І.Войцехівської «Особові фонди фундаторів архівної справи в Київському університеті імені Тараса Шевченка – професорів В.Стрельського та В.Замлинського»[52], що зумовлено значним зростом інтересу істориків до архівних фондів особового походження.

Згадки про В.Стрельського у контексті викладу загального матеріалу зустрічаються також у статтях Г.Стрельського[51,173] та І.Мищака[51,81–92]. До збірника також було включено деякі архівні матеріали та документальні свідчення з родинного архіву Стрельських та Державного архіву м. Києва.

За нашими підрахунками за період з 1927 р. до кінця 2008 р. вийшло друком близько 140 публікацій про життя та діяльність вченого, з них понад 90 публікацій присвячені безпосередньо життю та науковій творчості В.Стрельського, його внеску в історичну науку, та понад 40 розвідок, де тільки побіжно згадується ім'я вченого у контексті висвітлення різнопланових проблем.

Даний збірник є найбільш ґрунтовною науковою працею, яка охоплює різні періоди з біографії вченого. Статті збірника згруповані таким чином,

що за допомогою них можна скласти загальну уяву про життєвий і творчий шлях вченого, його науково-дослідну роботу.

Історіографія проблеми свідчить, що В.Стрельський був визнаним науковцем, джерелознавцем, архівістом, краєзнавцем та громадським діячем. Протягом життя він плідно працював над дослідженням питань джерелознавства періоду імперіалізму, краєзнавства, історії України. Він спрямовував усі сили на вдосконалення архівної системи. Постать В.Стрельського і його наукові праці почали досліджуватися ще за життя вченого і продовжують цікавити науковців і сьогодні.

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що про В.Стрельського написана велика кількість статей та публікацій, проте не існує комплексної узагальнюючої праці, яка б охоплювала увесь життєвий шлях, педагогічну та науково-організаційну діяльність вченого.

Література

1. *История города Николаева* // Южная правда. – Николаев. – 1940. – 30 янв.
2. *Крымов И.* Творчество // Южная правда. – Николаев. – 1940. – 1 сент.
3. *Кар И.* Диссертация молодого ученого // Южная правда. – Николаев. – 1940. – 15 июня.
4. *Кар І.* Історія міста Миколаїв // Більшовицьке плем'я. – Миколаїв. – 1940. – 13 верес.
5. *Гринберг А.* О работе кафедры архивоведения // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР. – 1955. – №3(22). – С. 47–50.
6. *Лавров П.А., Марченко М.І.* Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 127–136.
7. *Гора А.* Фільм про університет // За радянські кадри. – 1959. – 25 берез.
8. *Колесникова К.* Університет на екрані // За радянські кадри. – 1959. – 24 груд.
9. *Про нагородження Почесною грамотою працівників Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г.Шевченка: Наказ по Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, 24 вересня 1959 р., №212* // За радянські кадри. – 1959. – 7 жовт.
10. *Яковлев С.О.* Захист докторських дисертацій // Український історичний журнал. – 1963. – №4. – С. 159.
11. *Боровий С.Я., Введенський А.О.* Нова книга з джерелознавства // Український історичний журнал. – 1959. – №5. – С. 142–144.
12. *Макаров М.К.* О принципах классификации письменных источников // Труды МГИАИ. – 1961. – Т. 16. – С. 15–28.
13. *Каштанов С.М., Курносоев А.А.* Некоторые вопросы теории источниковедения // Исторический архив. – 1962. – №4. – С. 173–196.
14. *Кондратьев В.А.* Рецензия // Вопросы истории. – 1962. – №2. – С. 139–141.
15. *Пушкарев Л.Н.* Вопросы классификации источников в русской исторической науке XIX–XX вв. // История СССР. – 1963. – №5. – С. 79–93.
16. *Варшавчик М.А.* О некоторых вопросах источниковедения истории КПСС // Вопросы истории КПСС. – 1962. – №4. – С. 168.
17. *Сахаров А.М.* Советская литература по проблемам истории русского феодализма в 1962 г. // История СССР. – 1963. – №4. – С. 138–148.

18. Буцько М.О. Рецензія // Український історичний журнал. – 1964. – №1. – С. 140–142.
19. Гуковский А.И. Рецензия // Вопросы истории. – 1964. – №8. – С. 144–147.
20. Портной И.Л. Исследование по источниковедению истории СССР // Вопросы архивоведения. – 1964. – №2. – С. 120–121.
21. Брюханова Л. То самое письмо // Комсомольская правда. – 1966. – 27 дек.
22. Марчук А. Вогонь життя // За радянські кадри. – 1967. – 23 груд.
23. Стрельський В'ячеслав Ілліч // Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1968. – Т. 3. – 856 с.
24. Стрельський В'ячеслав Ілліч // Учені вузів Української РСР. – К., 1968. – 516 с.
25. Кізченко А. У творчому розквіті: /До 60–річчя з дня народження/ // Київський університет. – 1970. – 23 верес.
26. Титаренко П. Завжди у пошуку // Радянський економіст. – 1970. – 28 верес.
27. Стрельський В'ячеслав Ілліч // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – 576 с.
28. Колос В. Подих історії // Вечірній Київ. – 1973. – 2 березня.
29. Самойленко Н. Заповедные зоны: (Интервью с В.И.Стрельским) // Известия – 1973. – 14 апр.
30. Ромоданова І. Ми знаємо ціну миті (Розмова з цікавою людиною. Історик В.І.Стрельський) // Робітничка газета. – 1977. – 13 листоп.
31. Аудиторія – музей // Прапор комунізму. – 1979. – 13 лют.
32. Музей історії університету // Київський університет. – 1978. – 27 листоп.
33. Поповнення архіву // Прапор комунізму. – 1979. – 31 серп.
34. Високі нагороди батьківщини // Вечірній Київ. – 1982. – 27 лип.
35. В'ячеслав Ілліч Стрельський: /Некролог/ // Архіви України. – 1983. – №4. – С. 80.
36. В'ячеслав Ілліч Стрельський: /Некролог/ // Пам'ятники України. – 1983. – №4. – С. 63.
37. В'ячеслав Ілліч Стрельський: /Некролог/ // Український історичний журнал. – 1983. – №10. – С. 159
38. Некролог // Вечірній Київ. – 1983. – 12 серп.
39. Замлинський В.О. Підготовка кадрів архівістів на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка // Архіви України. – 1984. – №4. – С. 7–11.
40. Замлинський В. Людина щедрого серця: До 75–річчя з дня народження В.І.Стрельського // Київський університет. – 1985. – 11 жовт.
41. Ковальський Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И.Стрельского // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1985. – С. 8–14.
42. Сурдай Т.И., Табачник Д.В. Кафедра архивоведения и специальных исторических дисциплин Киевского государственного университета // Археографический ежегодник за 1983 год. – М., 1985. – С. 174–177.
43. В.И.Стрельский. Библиографический указатель ученого / Упоряд.: Л.В.Шевченко, Т.А.Прилипка. – К., 1987. – 62 с.

44. *А.Лейфер*. Удивительная библиотека. Рассказы о старых книгах и книжниках. – Омськ, 1989. – С. 141–145.

45. *Табачник Д.В.* Краєзнавча діяльність В.І.Стрельського в Миколаєві (1935–1941 рр.) // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 84–85.

46. *Шевченко Л.В.* Батько і син (І.Д. та В.І.Стрельські) // Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) – К., 1991. – С. 259–263.

47. *Мишак І.В.* І.Стрельський як організатор підготовки істориків–архівістів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 274–278.

48. *Стрельський Г.В.* Стрельський В.І. вчений–історик, дослідник і організатор вітчизняного краєзнавства // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип.6. – С.325–330.

49. *Шевченко Л.В.* В.І. Стрельський – вчений–історик–джерелознавець // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип.11. – С.482–490.

50. *Шевченко Л.В.* В.І.Стрельський – краєзнавець за покликом душі // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – 2001. – С. 194–201.

51. *Проблеми архівознавства і джерелознавства*: Зб. наук. праць до 90–річчя від дня народження проф. В.І.Стрельського. – К., 2001. – 416 с. – Серія «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела». – Вип. 4.

52. *Калакура Я., Войцехівська І.* Особові фонди фундаторів архівної справи в Київському університеті імені Тараса Шевченка – професорів В.Стрельського та В.Замлинського // Архівіст: Ювілейний збірник. – К., 2002. – С. 30–43. – Серія «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела». – Вип. 5.

Патык В.В. Историография жизни и творчества ученого–историка Вячеслава Стрельского (1910–1983)

Анализируются работы ученых, которые посвящены изучению жизни и деятельности Вячеслава Стрельского, его научно–исследовательской, общественной и педагогической деятельности.

Ключевые слова: историография, исследования, научная работа, Киевский университет.

Patyk, V.V. Historiography of the life and scientific work of Vyacheslav Strelskiy (1910–1983)

There is an analysis of works of scientists dedicated to the life and activities of Vyacheslav Strelskiy, his scientific, research, public and educational activities.

Key words: historiography, investigations, scientific work, Kiev university.

Архівна справа «Про боротьбу з бандою Туза» як джерело з вивчення історії селянського повстанського руху в Українській революції 1917–1921 років

Здійснено науковий аналіз архівної справи «Про боротьбу з бандою Туза» та досліджено постать і революційну діяльність українського отамана С. Туза. Показано роль архівних матеріалів у дослідженні селянського повстанського руху в Українську революцію 1917–1921 років, акцентовано увагу на методології використання джерел інформації в дослідженнях.

Ключові слова: архівна справа, документи, джерела, революція, отаман, селянський повстанський рух.

Однією з характерних особливостей Української революції 1917–1921 рр. був селянський повстанський рух – найбільш відкрита форма опору невдоволеного селянства. Останньому була притаманна розрізнена ідеологія, залежно від економічної і політичної ситуації. Проте в ході революції повстанський рух набував все більш антикомуністичного спрямування, адже селяни не поділяли насильно впроваджуваних у життя ідей більшовиків щодо аграрних реформ: ліквідації приватної власності, націоналізації землі, створення сільськогосподарських артілей та ін.

Селянсько–повстанський рух став масовим наприкінці весни – влітку 1918 р., коли селяни виступили проти вивозу з України до Німеччини і Австро–Угорщини збіжжя, поставити яке цим країнам обіцяла Українська Центральна Рада (УЦР) за надану військову допомогу в боротьбі з окупантами – Червоною армією. Також посиленню селянських виступів сприяли спроби відновити поміщицьке землеволодіння в часи Української Держави, проголошеної гетьманом П. Скоропадським (1873–1945). Повстанський рух селян був однією з найвагоміших причин падіння радянської влади в Україні в кінці літа 1919 р., а з середини 1920 р. селянство знову стало основним противником більшовицького режиму.

Основу повстанського руху складали дієві загони селян на чолі з отаманами. Серед них – десятки великих збройних формувань, окремі з яких під керівництвом Н. Махна (1888–1934), Д. Терпила (отаман Зелений, 1886–1919), М. Григор'єва (1888–1919), Ю. Тютюнника (1891–1930) в різний час досягали розмірів армій. Проте переважна більшість – роз-

дрібнені загони, які вели боротьбу в межах волості чи повіту. Одним з таких був повстанський загін на чолі з отаманом С. Тузом.

Степан Павлович Туз (бл. 1880–1920) – український селянин, родом із волосного села Журжинці Звенигородського повіту Київської губернії, отаман селянського повстанського загону 1918–1920 рр., активний учасник антибільшовицького руху на півдні Київщини.

В історіографії відсутні дослідження, присвячені безпосередньо життю і діяльності С. Туза. Матеріали черпаємо з окремих споминів учасників революційних подій, які боролись за встановлення радянської влади в краї [1], з наукових краєзнавчих досліджень [2; 144, 147, 159, 185], публікацій в періодичних виданнях [3], споминів місцевих жителів на батьківщині С. Туза, батьки яких переповіли майбутнім поколінням – дітям і онукам відомості [4] про отамана.

Використовуючи вищеназвані джерела інформації відзначимо, що вони потребують ретельного аналізу, адже перший з названої групи притаманна заідеологізованість, другий – здебільше фрагментарність, або ж незакінченість дослідження. Особливістю третьої групи є її двоякість: з одного боку вона несе конкретну інформацію, яка нерідко є важливою, проте з багатьох причин упущена науковцями, з іншого боку з метою встановлення об'єктивності вона потребує порівняльного аналізу на основі документальних джерел. Часто окремі матеріали названих груп подають різні, а то навіть й протилежні відомості. Так, наприклад, І. Чижев у споминах «Большевики Звенигородщини» збірника «Правда века», що вийшов з друку 1970 р., твердить, що отамана С. Туза захопили в полон і відправили до політвідділу 45 дивізії Червоної армії під командуванням Й. Якіра, де його й розстріляли. Перекази ж місцевих жителів, де оперував Степан Павлович повідомляють, що хворий отаман, захоплений більшовиками у Почапінській лікарні Журжинської волості Звенигородського повіту був убитий у с. Червоне по дорозі із Звенигородки до станції Богачево залізничної лінії Цвітково–Тальне [5]. У енциклопедичному довіднику «Край козацький» наводиться інформація, що полоненого Туза убито по дорозі з Почапінської лікарні до Звенигородки [6, 278]. У статті «Подорож у край письменників і козаків» Р. Коваль опублікував на наш погляд помилкову думку, що С. Туза поховано с. Журжинці: «... Коли в селі ховали козака отамана Туза, то труну везли на лафеті, грав духовий оркестр» [3]. Зустрічаємо й інші дані: отаман Звенигородщини Туз був розстріляний за вироком військового трибуналу 12 радянської армії у Вінниці [7].

У публікаціях щодо життя і діяльності даного отамана існує багато інших неузгодженостей. Тому, з метою об'єктивності висвітлення цієї історичної постаті ми звернулись до архівних документів, які дають найбільш точну інформацію. Одними з таких є звіти, протоколи засідань, доповідні записки, інформаційні повідомлення Звенигородського повітового революційного комітету (ревкому), телефонограми, накази та повідомлення отамана С. Туза та ін., об'єднаних у справу № 3 «Про боротьбу з бандою Туза» фонду «Київський губернський революційний комітет» (Ф.Р. 1) Державного архіву Київської області (ДАКО). Більше ста аркушів справи охоплюють собою події у Звенигородському повіті Київської губернії січня 1919 р. та з березня по грудень 1920 року. Особлива увага акцентована на боротьбі з так званим бандитизмом. До останнього радянська влада зачисляла селянський повстанський рух, що був спрямований проти більшовицького режиму. Тому закономірно, що

назві наведеної вище архівної справи притаманна радянська термінологія. А ідеологічно–пропагандистка робота та репресивні методи встановлення радянської влади і такі ж методи майже семидесятилітнього управління в СРСР наклали свій відбиток на свідомість народних мас, адже навіть нині, у рік 18–річчя незалежності України про отамана Туза на його батьківщині говорять як про бандита, правда із застереженням «нам так говорили, та й ми так кажемо». Так, дійсно, думками діляться ті, кого навчала радянська система, сучасників отамана, свідків і очевидців подій Української революції 1917–1921 рр., хто міг би свідомо поділитись побаченим, серед живих уже майже немає. Тому, на наш погляд, є досить актуальним дослідження постатей керівників невеликих селянсько–повстанських загонів. Останні відігравали вагомую роль на місцях в протистоянні окупантам і за певних умов могли б скласти одну з найдієвішніх сил в боротьбі за незалежність України в революційних подіях 1917–1921 рр. А відтак, постань українського отамана С. Туза та його діяльність в 1918–1920 рр. постає в даному дослідженні з комплексного аналізу вищеназваних матеріалів, де першочергове місце належить архівній справі «Про боротьбу з бандою Туза» [8].

У 1918 р. Степан Павлович Туз був одним із тих, хто в червні виступив проти присутності в Україні німецько–австрійських військ [9,44]. Його загін в ході повстання входив до Вільшанського партизанського загону, очолюваний більшовиками. В 1918–1919 рр. простежуємо зростання національної свідомості С. Туза: отаман категорично виступав проти подальшого посилення більшовицької ідеології серед українських селян, підтримував започаткований на Звенигородщині 1917 р. вільнокозацький рух. І коли до його загону більшовики направили агітатора Гулькіна, в одному з боїв Туз власноручно його застрелив [6]. Відійшовши повністю від більшовиків, 1919 р. співдіяв із козаками отамана С. Гризла – члена Генеральної Ради Вільного козацтва. Повстанці загону С. Туза оперували в південній частині Київщини, в переважній більшості їм були притаманні самостійницькі, проукраїнські настрої. Допускаємо, що до загону потрапляли і випадкові люди, адже отаман до боротьби залучав людей, використовуючи не лише політичну пропаганду, але й економічні важелі, які не завжди давали якісний результат. Так, наприклад, С. Туз привозив сіль, якої не завжди вистачало селянам, виставляв її напоказ і говорив: «Хто зі мною – сіль получить...» [10]. Була притаманна отаману й хитрість. У його рідному селі ще й досі переповідають, що одного разу, коли С. Туз хотів дізнатись громадську думку про себе, то наказав зв'язати себе, покласти на воза, а той, хто віз його мав кричати: «Бандита спіймали!» [11]. Кажуть, що поважав дисципліну, був ворожий до більшовиків. Цікаво, що поруч в загоні билась й рідна сестра Федора, така ж відчайдушна і смілива, як брат.¹ Їздила на коні, стріляла, уміла воювати, а тому називали її Федір Павлович²[5].

Є досить дискусійним твердження А. Валійського, що з 1917 р. до половини 1919 р. в Україні «панував великий революційний хаос». Можемо говорити про стихійність селянського руху, зростання національної свідомості селян України, її тогочасний рівень розвитку, і аж ніяк не по-

1 З повагою і гордістю відзивався про свого батька Григорій Туз, який на честь діда назвав свого сина Степаном. З останнім автор дослідження у свій час мав нагоду спілкуватися.

2 Пізніше Федору один із жителів с. Журжинці вкинув у криницю.

годимось, що національна свідомість «не була ще пробуджена» [12]. Одним із активних осередків зростання національної свідомості серед селянства була Звенигородщина, адже саме там у 1917 р. відродились давні козацькі традиції у формі Вільного козацтва, яке з перших днів свого існування активно відстоювало інтереси українських селян, підтримало ідейні засади Української Народної Республіки (УНР), а згодом стало дієвою силою в боротьбі за незалежність України. Тому, бездоказовою, на наш погляд, є думка зазначеного вище автора про те, що отаман Туз на Звенигородщині «грабував і обеззброював відступаючі українські частини» [12].

Телеграма начальника тилу 12 армії А. Ілюшина і начальника штабу А. Коцуби від 22 січня 1919 р. архівної справи «Про боротьбу з бандою Туза» свідчить про антибільшовицьку боротьбу загону С. Туза. Зокрема, у телеграмі йдеться, що отаман С. Туз 17 січня зайняв Звенигородку, більшовицький ревком розбігся, а в місті шукають і страчують комуністів [13,арк.5]. З документів справи бачимо, що 1919 р. повстанський загін С. Туза діяв досить самостійно, а резиденцією отамана слугувало рідне село Журжинці. Безпосередня влада отамана поширювалась на Журжинську і частково Лисянську, Пединівську волость Звенигородського повіту та Шендерівську Канівського повіту, в окремі короткі періоди початку 1919 і 1920 рр. претендував на поширення влади у всьому Звенигородському повіті. Мав зв'язок із Ю. Тютюнником, зокрема, під час Першого Зимового походу (6.12.1919–6.5.1920), метою якого було відновлення влади УНР і разом з діючими в Україні повстанськими загонами злам опору більшовиків.

З початком бойового рейду армії УНР в ході Першого Зимового походу у тил більшовицьких і денікінських військ, активізувалися дрібні селянсько–повстанські загони Правобережної України. Впевненості в діях повстанцям Уманщини, Звенигородщини та інших повітів південної Київщини вселяло звільнення у кінці грудня 1919 р. частинами армії УНР м. Умань.

У справі «Про боротьбу з бандою Туза» міститься важливий документ – «Доповідь голови Звенигородського ревкому [Гната Ковалю – В.Щ.]». В ньому йдеться про те, що протягом січня 1920 р. отаман С. Туз двічі звільняв м. Звенигородку від більшовиків, яскраво описані обставини входу отамана до міста та його тамтешні дії. Зокрема, читаємо, що з відступом денікінців 5 січня 1920 р. вийшов з підпілля Звенигородський більшовицький повітревком, а вже 9 січня 1920 р. Звенигородку зайняв отаман С. Туз. Останній оголосив про самозванство місцевого повітревкому і перед загрозою розстрілу його членів розігнав організацію [13,арк.10]. Проте, 15 січня, коли до Умані увійшли частини Червоної армії [14,154], С. Туз змушений був залишити Звенигородку. Маємо свідчення, що піхотинці 3-ї бригади Червоної армії роззброїли загін С. Туза [13,арк.6].

Інший документ справи – телефонограма Звенигородського військового комісара Коваленка до губернського військового комісаріату, датований 29 січня 1920 р., зазначає: «... Банда Туза... внонь сформировалась в с. Почапинцы и под командованием Туза [приблизно 19–21 січня – В.Щ.] ворвалась в город Звенигородку, разогнала все институты выпустив свой приказ, в котором аннулирует все советские декреты, приказы местной власти и определенно указывает, что вся полнота власти города Звенигородки и уезда принадлежит Тузу...» [13,арк.6]. Повітовий

військовий комісар Коваленко зазначає при цьому, що два працівника партії більшовиків «пали от рук бандита³ Туза» [13,арк.6]. А голова Звенигородського повітревкому Г. Коваль свідчить, що чисельність загону С. Туза, за допомогою якого він зайняв Звенигородку складала 200 вершників [13,арк.6].

Можемо допустити, що не всі повстанці С. Туза брали участь у поході на Звенигородку. Однак, матеріали архівної справи твердо переконують, що загін не міг нараховувати 2 500 осіб як про це, посиляючись на розповідь відомого місцевого краєзнавця М. Лаврегі, наводить український дослідник отаманського руху Р. Коваль. Та, власне про це говорить і сам М. Лаврега: «Брав він [С. Туз – *В.Щ.*] не силою, а хитрістю» [3]. Кількість кінного загону С. Туза в межах 200 осіб називає й колишній історик Журжинської загальноосвітньої школи Н. Товкач [10].

С. Туз намагався організувати в повіті незалежну від більшовиків владу. З метою її законності отаман призначив на 23 січня у Звенигородці в театрі Експрес повітове зібрання, на якому кожна волосна управа представляла б три делегати [13,арк.13]. Можемо стверджувати, що у січні–лютому 1920 р. отаман С. Туз, сподіваючись на успіх військ армії УНР, чекав на прихід у Звенигородський повіт, уродженця цього краю, командувача Київської дивізії армії УНР – Ю. Тютюнника. Останній також покладав надії на місцеві повстанські загони і вислав у регіон окремі підрозділи Київської і Волинської дивізій. Місцеве більшовицьке керівництво відзначало: «наряду с бандитом Тузом в уезде фигурирует Тютюнник, который ищет объединения с Тузом» [13,арк.10 зв]. Окремі військові з'єднання армії УНР непомітно перейшли лінію фронту і 23 січня 1920 р., незважаючи на двадцятиградусний мороз, дісталися Звенигородського повіту, синилися в районі Вільшана–Кирилівка. У Кирилівці 27 січня урочисто був освячений прапор Мазепинського полку. Значна кількість місцевого населення поповнила військові з'єднання. Проте, загальна чисельність учасників походу не змінювалась: невеликі за чисельністю загони мали бути маневреними у складних і швидких маршах [15,833].

Такий хід подій надзвичайно стурбував місцевих більшовиків. Керівники Звенигородського повітревкому доповідали у Київ: «...Сюда [у Звенигородський повіт – *В.Щ.*] стекаются и фигурируют всё новые и новые боевые единицы и, быть может, если центр не предпримет сей же час решительных мер к истреблению этих банд, то опасность будет разрастаться и будет угрожать не только Звенигородщине, но и большей части украинской территории» [13,арк.10].

Враховуючи становище на Звенигородщині, більшовики у першій декаді лютого кинули у повіт 60 дивізію. Проте за сприянням місцевих селян війська армії УНР вийшли з місць дислокації непоміченими і, розділившись на дрібні загони, рушили в район Холодного Яру.

Не зустрівши на Звенигородщині військового опору з боку українських регулярних частин, більшовицькі війська вдарили по місцевих повстанських загонах. З доповідної записки Петрушанського – началь-

3 Бандитами більшовики називали усіх, хто чинив опір їх режиму, перешкоджав поширенню радянської влади в українських землях. До так званих бандитів застосовували кримінальну відповідальність: переважно вищу міру покарання (розстріл) із конфіскацією всього майна.

ника охоронного відділу м. Корсунь, організованого місцевим єврейським населенням, дізнаємося, що у березні того ж року сьомий експедиційний загін Київської ВЧК⁴ спільно із зазначеним охоронним відділом у ході першої експедиції атакували у районі містечка Мліїв загін отамана Гулого, а в ході другої експедиції завдали втрат повстанцям отамана С. Туза в с. Почапінці [16,арк.37 зв].

Проте, як видно з іншого документу архівної справи – доповідної Звенигородського ревкому за період з 16 по 24 березня, хід подій в краї продовжував розвиватися не на користь більшовиків: Ю. Тютюнник 18 березня з боєм зайняв м. Умань, місцевий ревком відступив в сторону Шполи. Туди ж рушили радянські керівники Звенигородщини і місцевий гарнізон. На станцію Цвітково вивезли ділові папери, гроші в сумі 13 млн та ін. цінності [13,арк.45]. Організатори відступу свідчили, що в ході маршу червоноармійці являли собою «безформенную массу, совершенно неорганизованное стадо: ... шли в разброд, никакой команде не подчинялись, отказывались вести караул при арестантах... .. у Тарасовке... не несли караула у обоза. В результате оказались ими же разворованные продукты предназначенные для всего отступления... .. в Олышане караул... устроил побег одному из бандитов, предназначенного для отправки в ревтрибунал...». Висновки більшовиків щодо поточного моменту були наступні: «Эвакуацией разрушена полностью вся работа в уезде, созданная с неимоверными усилиями в течении двух месяцев» [13,арк.45 зв].

27 березня голова Звенигородського повітревкому Г. Коваль у доповідній записці до голови Київського обласного ревкому, вміщеної у справі по боротьбі з С. Тузом, звернувся з проханням відізнати його з повіту і зачислити до Черкаського ревкому, оскільки радянська влада в Звенигородському повіті дискредитована, а його намагання налагодити

4 Всеросійська надзвичайна комісія (ВЧК від рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия) – державний орган, створений більшовиками для боротьби з противниками радянської влади. Заснований у грудні 1917 р. на чолі з Ф.Е. Дзержинським. У 1918 р. створено місцеві органи ВЧК: губернські, повітові (ліквідовані у січні 1919 р.), транспортні, фронтові, армійські. У 1922 р. ВЧК реорганізовано в Державне політичне управління (ДПУ, рос. – ГПУ) при НКВС РРФСР. 15 листопада 1923 р. Постановою ВЦВК НКВС РРФСР реформовано в Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ, рос. ОГПУ) при РНК СРСР. З прийняттям 10 липня 1934 р. ЦВК СРСР постанови «Про утворення загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ» ОДПУ перейменували в Головне управління державної безпеки (ГУДБ, рос. ГУТБ) і ввели до складу НКВС. У квітні 1943 р. із НКВС виділили Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ, рос. НКГБ) СРСР. 15 березня 1946 р. НКДБ СРСР перейменували в Міністерство державної безпеки (МДБ, рос. МГБ). 7 березня 1953 р. прийнято рішення про об'єднання Міністерства внутрішніх справ (МВС, рос. МВД) СРСР і МДБ СРСР в єдине МВС СРСР. 13 березня 1954 р. створений Комітет державної безпеки (КДБ, рос. КГБ) при Раді Міністрів СРСР, а з 5 липня 1978 р. – КДБ СРСР. В серпні–вересні 1991 р. із КДБ СРСР виділили підрозділи урядового зв'язку (на основі якого створили Комітет урядового зв'язку) і урядової охорони СРСР. 22 жовтня 1991 р. постановою Державної Ради № ГС-8 КДБ СРСР був розділений на Міжреспубліканську службу безпеки (МСБ), Центральну службу розвідки (ЦСР) і Комітет по охороні державного кордону СРСР. 3 грудня 1991 р. Президент СРСР М.С. Горбачев (офіційно зняв із себе повноваження Президента 25 грудня 1991 р.) підписав Закон «Про організацію органів державної безпеки» чим остаточно закріпив ліквідацію КДБ СРСР. Протягом тривалого часу органи державної безпеки проводили спеціальні операції на території України та за її межами по ліквідації діячів УНР та повстанського антибільшовицького руху.

роботу без «посторонней⁵ реальной [читай військової – В.Щ.] силы» виявилися марними [13,арк.46 зв].

Ю. Тютюнник наступаючи збоку сіл Озірна і Гусакове з невеликим загonom в 400 осіб 23 березня зайняв Звенигородку [13,арк.46 зв]. Проте отамана С. Туза він там вже не застав. Аналізуючи матеріали архівної справи «Про боротьбу з бандою Туза» робимо висновок, що отаман загинув у ході описаних вище подій десь у період з другої половини лютого до середини березня 1920 р. Представники радянських органів влади в доповідній записці від 25 березня 1920 р. повідомляли до Києва про «ликвідацію тузовщини» [13,арк.45 зв], однак стверджували, що й після цього у Звенигородському повіті «...крестьяне на собрания не шли, рубили лес, не хотели знать никакой власти, не подчинялись и не исполняли никаких приказов и распоряжений, совершенно не принимали советских денег и не давали продуктов, не выполняли развёрстки» [13,арк.45 зв], «... политическое состояние уезда неблагоприятное... местной связи с волостями не имеется, телефонных и телеграфных аппаратов нет...» [13,арк.53,54]. Така ж ситуація зберігалася і в колишній резиденції Туза – у Журжинцях та волості: «В Журжинской волости развит бандитизм... крестьяне советской власти не сочувствуют» [13,арк.48]. Відзначимо, що й після смерті С. Туза загін продовжував боротьбу з радянською владою під керівництвом його колишнього ад'ютанта, а тепер уже отамана Верещаки: «отношение населения к власти плохое в связи с функционированием в уезде двух петлюровских банд во главе с Петренко и остатки тузовщины под командой бывшего ад'ютанта Верещака» [13,арк.57,63], «... В районе Почапинцы–Ольшана–Кириловка оперирует банда Верещаки, численностью около 200 человек при пулемётах и кавалерии» [17,арк.36].

На посилення активності селянського повстанського руху значно впливали бойові дії військових частин армії УНР в ході Першого Зимового походу. Проте, у квітні 1920 р. рейдуючі з'єднання за наказом Головного отамана С. Петлюри стали пробиватися за захід, з метою об'єднання з українськими частинами на польсько–радянському фронті. Однак, успішні дії об'єднаних військ Польщі і УНР проти армій Російської Федерації і УСРР та звільнення Житомирщини, Бердичева, Козятина, а 7 травня й української столиці Києва від червоноармійських частин не спричинило всенародного антибільшовицького повстання, на яке розраховував голова Директорії УНР С. Петлюра. Принагідно зазначимо, що Звенигородський повіт влітку 1920 р. готовий був до повстання: у серпні Звенигородка знову була в руках повстанців – від більшовиків її тоді звільнили об'єднані сили отаманів Дашковського і Квітковського – колишнього ад'ютаната Ю. Тютюнника [18,106,107]. Проте, в переважній своїй більшості селянські партизансько–повстанські загони Правобережної України вели військові дії не лише проти більшовицьких, але й проти польських частин.

5 Йдеться про червоноармійців, мобілізованих з інших територій, оскільки місцеве населення відмовлялось йти на службу до лав Червоної армії та в органи місцевої міліції, а насильно мобілізовані молоді люди часто співчували повстанцям, а то й відверто переходили на їх сторону, вдавалися до дезертирства, здебільше поповнюючи селянські повстанські загони.

Стихийність, організаційна неупорядкованість, локальний характер дій і вузько регіональна спрямованість, недостатній зв'язок з українським політичним і військовим центром, відсутність єдиного плану дій з іншими загонами та державної координації, а разом з тим, енергія та ініціатива отамана, його бойові навички і військова майстерність – це далеко неповний перелік характерних рис повстанського загону на чолі із С. Тузом та особистих якостей отамана. Ще багато залишається недослідженим в житті та в революційній діяльності С. Туза, бойових діях його загону. Нажаль, це стосується й багатьох інших отаманів тогочасної України. Потребують ґрунтовних досліджень й різні аспекти селянського руху доби Української революції 1917–1921 рр. Тому, комплексне вивчення життя та діяльності українських отаманів сприятиме дослідженню обставин і закономірностей розвитку селянського повстанського руху. Широке залученням архівних матеріалів і глибокий їх аналіз допоможе сучасним дослідникам більш ґрунтовно опанувати складнощі революційний подій, саму революцію, що в сучасних умовах розбудови української державності сприятиме виробленню в населення України почуття гордості за своїх героїв, допоможе виховувати у підростаючого покоління почуття любові до рідного краю, України та її історії.

Джерела та література

1. Див.: Чижов И.Я. Большевики Звенигородщины // Правда века. – М., 1970. – С. 229–255.
2. Див.: Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
3. Див.: Коваль Р. Подорож у край письменників і козаків // Незборима нація. – 2005. – № 6.
4. Матеріали автора, зібрані під час науково-пошукових експедицій 2007–2009 років. Окремі відомості автору дослідження передала вчений-філолог, к. ф. н., доцент Т.І. Конончук.
5. Записано 2009 р. автором зі слів І.М. Якуші, 1937 р. н., уродженця с. Журжинці Лисянського району Черкаської області.
6. Щербатюк В. Туз Степан / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наук. думка, 2004.
7. Інтернетпроект «Невідома війна», <http://unknownwar.com.ua/Povstanskiy-Ruh-Encyclopedia>
8. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р.1. – Оп.4. – Спр.3.
9. Щербатюк В.М. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
10. Записано в 2007 р. уродженкою с. Босівка Лисянського району, колишнім директором Журжинської с. ш., істориком Н.С. Товчак.
11. Записано в 2009 р. автором зі слів О.Ф. Туза, 1941 р. н., уродженця с. Журжинці.
12. Валійський А. Повстанський рух в Україні в роках 1917–1922 // Вісті комбатана. – 2008. – 26 жовтня.
13. ДАКО. – Ф.Р.1. – Оп.4. – Спр.3.

14. Мельниченко В.М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів та викладачів навчальних закладів усіх типів. – Черкаси: «Вертикаль», 2006. – 232 с.

15. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

16. ДАКО. – Ф. 3050. – Оп.1. – Спр.139.

17. Там само. – Ф.Р.3050. – Оп.1. – Спр.139.

18. Щербатюк В., Беззубець О. Квітковський / Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004.

Щербатюк В.М. Архивное дело «О борьбе с бандой Туза» как источник изучения истории крестьянского повстанческого движения в Украинской революции 1917–1921 годов

Произведен научный анализ архивного дела «О борьбе с бандой атамана Туза» и исследована личность и революционная деятельность украинского атамана С. Туза. Показана роль архивных материалов в изучении крестьянского повстанческого движения во время Украинской революции 1917–1921 годов

Ключевые слова: архивное дело, документы, источники, революция, атаман, крестьянское повстанческое движение

Shcherbatyuk, V.M. Archival file «On the struggle against Tuz's gang» as a source of knowledge about the history of rebellions in villages during the Ukrainian revolution of 1917–1921

The scientific analysis of the archival file «On the struggle against Tuz's gang» and the study of the Ukrainian ataman S. Tuz's personality and his revolutionary activity has been made. The role of archival materials for studying rebellions of peasants in villages during the Ukrainian revolution of 1917–1921 has been demonstrated, attention has been paid to the methods of using sources of information for the research.

Key words: archival file, documents, sources, revolution, ataman, rebellions of peasants in villages

Українська оселя: традиції і зрушення планування та будівництва в селах у 1950–1960-х роках

Розглядається проблема житлових умов українських селян як компонент повсякденного життя у 1950 – 1960-х рр. Зроблено висновок, що поряд зі збереженням традиційної народної культури в житловому комплексі сільської місцевості поступово відбувалося закріплення новітніх типів житла із застосуванням більш зручних будівельних матеріалів і вдосконаленням житлових умов на селі.

Ключові слова: сільська оселя, повсякденне життя, житлова площа, планування хат, толока.

У сучасній історичній науці значне місце відводиться вивченню українського села і його мешканців. Селянство – це визначений тип облаштування людей, який має спільні риси у всьому світі, для яких заняття сільським господарством є засобом до життя. Для селянина прихильність до землі і землеробської праці є властивістю особистості. З цим пов'язаний цілий комплекс відповідних характеристик діяльності і життя селянина, який врешті впливає не тільки на результати роботи селян, а також сприяє збереженню дуже крихкого балансу у відносинах людина – земля. Між іншим, порушення цього балансу в першу чергу відбивається на психологічному і фізичному здоров'ї будь-якої людини і загалом всього людського суспільства.

Вивчення села як структурного елемента суспільства має велике значення. Адже в умовах, коли людство опинилося перед глобальними енергетичними, екологічними, демографічними проблемами внаслідок непропорційного розміщення населення, величезний наголос робиться на пошуку шляхів виходу з криз. Оскільки саме малим населеним пунктам притаманні такі значущі на сьогоднішній день риси, як можливість існування з найменшими енергетичними витратами, збалансованість розміщення населення та врешті екологічного становища, постала нагальна потреба вивчити спосіб життя селян.

У системі існування села можна виокремити декілька підсистем: родина і відтворення населення, суспільно-матеріальне виробництво, особисте підсобне господарство, освіта, матеріальне споживання і побут, духовне споживання і дозвілля. Являючи собою сукупність соціальних об'єктів, підсистеми мають виконувати специфічні функції в процесі суспільного відтворення села. Проблема зв'язків між різними підсистемами

є проблемою способу життя або повсякдення селянства, як сукупності видів діяльності сільського населення.

Отже, дослідження проблеми повсякденного життя українського селянства у 1950 – 1960-х рр. передбачає вивчення побутової діяльності як складової функціонування цілісної системи села і селянства. Виходячи з цього, на наш погляд, особливого значення набуває вивчення сільської оселі як компонента повсякденного життя українського селянина. Автор вважає доцільним проаналізувати забезпеченість селян окремими хатами, виявити можливості і шляхи їх вдосконалення, зміни в плануванні оселі, традиційні риси та зрушення в українському сільському житті.

Історіографічну базу статті становлять роботи, у яких проаналізовано загальнодержавні тенденції щодо подальшого розвитку села, соціально-побутової сфери, збільшення будівництва житлових будинків та інші [1]. Заслужують на увагу роботи таких авторів як І. Шапіро, Ю. Хохол, Н. Плоткін, Г. Буслович, Д. Романов, М. Козлов, В. Маланчук, І. Рибак, в яких розглядаються окремі аспекти планування та будівництва селянських хат, житлово-побутові умови тощо. Попри винятковість названих праць, слід звернути увагу, що проблема житлових умов селян як компоненти повсякденного життя у 1950 – 1960-х рр. не була предметом окремого дослідження.

Джерельною базою статті є документи вищих органів влади, які були опубліковані в збірниках документів. Важлива інформація про житлово-побутові умови домогосподарств України міститься в щомісячних бюджетних обстеженнях серед селян і спогадах самих учасників подій.

Житло це основа стабільного існування будь-якої людини і родини, що створює умови для нормальних родинних відносин, стосунків між чоловіком і жінкою і, звичайно, виробничої діяльності. Саме наявність власного житлового будинку або оселі, хати дозволяє селянинові найбільш якісно організувати своє повсякденне існування, дає можливість правильного виховання та соціалізації дітей, забезпечує кооперацію в роботі всіх вікових категорій родини, взаємодопомогу тощо. Окреме житло допомагає людині почувати себе більш впевнено і психологічно комфортно.

Розглядаючи проблему українського житла як житлово-побутового комплексу, слід звернути увагу, що українському селу 1950 – 1960-х рр. були притаманні декілька рис. З одного боку, завдячуючи загальнодержавній політиці, досить швидко змінювався зовнішній вигляд багатьох українських сіл. Села почали планувати по-новому: прямі широкі вулиці з майданом у центрі села, який забудовували громадськими спорудами, обов'язково розбивали сквери, парки. Як правило, у центрі села розміщувалася школа, поблизу амбулаторія, філія зв'язку, новий сільмаг, дитячий садок, бібліотека, клуб, автобусна зупинка тощо. Нові села мали бути добре озеленені, дороги заощені тротуаром. Тобто цілком очевидним є намагання наблизити соціально-побутові умови мешканців сіл до міських. Звісно, у центральній частині таких нових сіл не було місця «релігійним пережиткам» у вигляді храмів, каплиць, молитовних будинків, які в основному знімали з реєстрації і зачиняли з подальшим переобладнанням в інші приміщення або розбирали на будівельні матеріали. З іншого боку, житловий фонд був переважно старим. У 1963 р. серед хат колгоспників 51 % були побудовані до 1941 р., 21 % в період з 1942 до 1953 р., 11 % у 1954 – 1957 р і 17 % – після 1958 р.[2,арк.1]. За період 1958 – 1962 р. в Україні було збудовано близько 750 тис. хат, в основному за рахунок колгоспників. Тобто справа покращення своїх житлово-побутових умов,

не зважаючи на численні постанови та накази, залишалася виключно прерогативою сільської родини та односельців.

Наприкінці 1959 р. майже 100 % (98,8 %) родин були забезпечені власним житлом, однак характерною була різниця розміру наявної житлової площі на одного члена родини, будинки нерідко були однокімнатними, в яких доводилося тулитися багатодітним родинам.

Аналізуючи матеріали бюджетних обстежень, у колгоспах навіть наприкінці 1950–х рр. 4,5 % родин мешкали у власних будинках, у яких на одного члена родини припадало до 3 м². Саме в цих родинах була зосереджена найвища кількість членів сімей. Найбільш розповсюдженими були хати, у яких на члена родини припадало від 5 до 7 м². Таких родин в українських селах нараховувалося 22,5 %. У середньому на одну родину приходилося 1,6 житлових кімнат і 16,7 м² допоміжної площі. Проте, сільські родини дуже сильно відрізнялися за своїми матеріальними і житлово–побутовими можливостями. Адже були сім'ї, які займали будинки з великою житловою площею, де на одного члена родини припадало понад 17 м². І таких родин в селах України було 8,6 % [3,арк.2].

У гірших умовах перебували родини, не забезпечені власними оселями – 1,2 % колгоспних родин у 1959 р. мешкали в будинках, що належали колгоспам, приватним особам, радам депутатів трудящих і кооперативним організаціям. У колгоспних будинках, у яких на одного члена родини припадало до 3 м² проживала найбільша кількість членів родин. Отже, тут проживання відзначалося скупченістю, поганими санітарними умовами, брудом.

У перші повоєнні роки багато селян жили в землянках або тимчасових приміщеннях під житло. Поновлення та будівництво хат відбувалося за рахунок найбільш розповсюджених та дешевих будівельних матеріалів. Основна маса селян намагалися вдосконалити своє житло без витрат грошей, адже їх у селянських родинах майже не було. Тому досить часто купували вторинні будівельні матеріали на руках. Селянська родина зазвичай будувала собі хату власними зусиллями, за допомогою односельців, що виявлялося в таких формах, як толока.

У селах були розповсюджені невеликі хати, побудовані з традиційних для українського села будівельних матеріалів, якими селяни користувалися здавна і які були різними відповідно до природно–кліматичних і географічних умов регіонів України. У східних областях основними будівельними матеріалами була глина, солома, очерет (острішок), вапно тощо. Стіни робили із саморобної цегли на основі глини і соломи, ззовні хату обмазували глиняно–солом'яним розчином і потім вибілювали. Перший ряд покрівлі перекривали очеретом, а другий – соломом. Інколи кожний шар заливали глиною для міцності, щоб щороку не перекривати. Рами для вікон теж робили самі. Маленькі віконця подекуди замість скла забивали фанерою. Навколо оселі була «призбба» з каміння та глини [4].

На Закарпатті були розповсюджені будівлі з саману, який виготовляли будівельники на місці з будь–якого глинистого ґрунту розміром з цеглину, що дозволяло робити змішану саманно–цегляну кладку [5,5].

У Вінницькій області порівняно з іншими місцевостями переважали каркасно–засипні і збірно–щитові оселі поряд з саманими. Їх було приблизно однакова кількість. Селянське житло Волинської області відзначалося поширеністю будівель з дерева і великою кількістю хат з дерев'яною підлогою. Сільська місцевість Дніпропетровщини була представлена хатами саманного походження з солом'яною та очеретяною покрівлею. Високий показник дерев'яних селянських осель був на

території Київської області – 79,7 % з земляною або глиняною підлогою. Львівська область характеризується високими показниками наявності дерев'яного житла і найбільшим відсотком хат із залізною покрівлею. У Миколаївській області більшість осель була побудована з цегли і понад 40 % хат були вкриті новомодною черепичною або шиферною покрівлею. Отже, ці будівлі були більш сучасними і безпечними. У Харківській області селянських будівель з цегли було майже 80 %, однак в той же час більшість хат були перекриті солом'яною та очеретом із земляною і глиняною підлогою. Найбільша кількість дерев'яних хат – 96 % – була характерна для Чернігівської області.

Своєрідні житлові будинки споруджувалися в безлісних районах Одеської області. При будівництві осель тут застосовували очерет. Вартість 1м² житлової площі становила 600 – 800 крб. [6]. Очерет, як правило, використовували в натуральному вигляді або як очеретяні плити. Фундаменти під стіни таких хат робили з місцевого побутового каменю. Перегородки та стіни – каркасної конструкції з дерев'яних стовпів і обов'язковим наступним наповненням очеретом (від 12 до 18 см.). Стіни, збудовані з очерету, оштукатурювали глиняно-вапняним розчином, додаючи солом'яну січку. Покрівлю також робили з очерету, так би мовити «під щітку» – очеретяними снопами. Для підшивки стелі застосовували очеретяне плетиво, яке підбивали дерев'яними рейками на цвяхах, після чого стелю штукатурили глиняно-солом'яним розчином і білили. З очерету влаштовували також огорожі.

У середньому по Україні у 1959 р. були поширені саманні будинки. Їх кількість дорівнювалася 50 % всіх хат, тобто кожна друга родина мешкала в такому житлі. У цілому найбільший відсоток хат в українських селах належав оселям, перекритим солом'яною або очеретяною покрівлею – 70,8 %, з земляною або глиняною підлогою – 80 % хат. Друге місце за розповсюдженістю по республіці належало дерев'яним будівлям. Це були рубані або брущаті хати переважно з земляною або глиняною підлогою. З 1954 р. почалося будівництво збірно-розбірних будинків щитової чи каркасної конструкції. Такі будинки поставлялися комплексно і встановлювалися на заздалегідь підготовленому фундаменті [7]. Дуже мало селян проживало в кам'яних будинках, які були найбільш сучасними, побудованими переважно після 1946 р. Подекуди будинки були перекриті залізною, черепичною або шиферною покрівлею, найменший відсоток – толевою.

Основна частина хат були досить теплими, однак дуже вогнебезпечними. Солома, очерет і дерево, які майже у всіх регіонах України використовувалися при будівництві, поряд з наявними позитивними характеристиками, нерідко призводили до трагічних ситуацій. Саме з цієї причини у 1957 р. було прийнято постанову про розширення виробництва черепиці в Українській РСР. З цього часу значна увага приділялася налагодженню виробництва черепиці поряд з іншими безпечними і в той же час доступними будівельними матеріалами в колгоспах республіки з поступовим переобладнанням старих очеретяних та солом'яних покрівель на власних оселях колгоспників черепичними.

За свідченням людей, «ті роки були дуже важкими». Повоєнний період ще довго впливав на побут селян. У своїх спогадах селяни згадують: «Жили в землянці із земляною підлогою. Коли йшов дощ, хата була повна води. Тільки у 1956 р. довелося побудувати новий дім з двох кімнат. В одній підлога була дерев'яна, в іншій з червоної глини». Килимів не було. Підлогу застиляли газетами або кружками, які самі плели з ганчір'я,

речей, які вже неможливо було носити. Для цього їх розрізали на шматки і сплітали [8].

Розглянувши ситуацію з житловим будівництвом, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 31 червня 1957 р. прийняли постанову, яка передбачала створення відповідних умов для посилення житлового будівництва, зокрема в колгоспах [9]. Позитивно на збільшення будівництва житлових будинків і житлової площі на селі вплинуло скасування обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів домогосподарствами колгоспників та державної позики наприкінці 1950–х рр. [10]. Отже, колгоспне селянство отримало можливість збільшити накопичення грошей та витрату їх на покращення своїх житлово–побутових умов.

У 1961 р. грошові надходження в родинний бюджет колгоспника зросли у 2 рази. Поступово збільшилися можливості селян щодо будівництва, перебудівництва та ремонту осель. У середньому на одне домогосподарство у 1961 р. приходилося 78 руб на будівничі потреби, що у 6 разів перевищувало витрату на ці ж самі цілі у 1953 р. Звісно, можливості сільської родини були неоднаковими. Найвищий показник витрат на будівельні матеріали був характерним для родин, які мали понад 900 руб прибутку на одного члена родини, а таких сімей у 1961 р. в обстежених десяти областях України нараховувалося 4 % [11, арк.80]. Найбільша кількість – 34 % родин – мали прибуток від 420 до 600 руб. на члена родини.

Ситуація з власним житлом поступово покращувалася. У 1963 р. основна частина колгоспників – 99,2 % родин – проживали у власних оселях. Серед них 96 % в окремих будинках, 3 % – займали частину хати, 1 % – одну кімнату, або її частину. Отже, питома вага родин, які мешкали в домах, що належали колгоспам, державним організаціям і приватним особам зменшилася.

Багато хто із селян покращували свої житлові умови шляхом добудування приміщень до старих хат. З цією метою протягом декількох років селянська родина накопичувала гроші, наприклад, за рахунок продажу продуктів своїх домогосподарств. У селах західних областей України та у лісостеповій зоні значно розповсюдженим було вирощування та виробництво чорносливу. У такий спосіб отримували гроші, наприклад, у селах Хмельницької області. Одержавши кошти на будівельні матеріали селянська родина зазвичай за допомогою всіх односельців починала будівництво. Для цього в селах Хмельниччини робили фундамент, на якому горизонтально розміщували дерев'яні зруби приблизно до рівня вікон, потім встановлювали дерев'яні зруби вертикально, відстань між ними заповнювали так званими «валками» з глини і соломи. Над вікнами знову поклали зруби горизонтально. При цьому вертикальні зруби були вставлені в спеціально вирубані отвори. Ззовні та внутрішньо стіни оштукатурювали глиняно–солом'яним розчином, а потім вибілювали. Як правило, всі види робіт виконували у формі толоки, чоловіки села колективно робили всі важкі роботи [12].

Велике значення в повсякденному побуті відігравало планування житла, поділ на господарчі та житлові частини тощо. Щодо цього селянські хати теж були досить різноманітні і планування залежало від місцевих будівельних традицій. У селах Львівської, Дрогобицької, Тернопільської, Станіславської областей у 1953 р. 9,3 % хат нараховували одну кімнату, кухню і сіни. Це був стандартний будинок, споруджений без типових проєктів, за звичайним для українського села плануванням. Найчастіше, розташовані по всій ширині будинку світлі сіни ділили його на дві половини. Одна частина була відведена під кімнату та кухню, а друга – під

відособлену комору. Розмір кімнати–кухні складав 18 – 23 м², розмір сіней в ширину – 2 – 3 м, розмір комори від 8 до 12 м². Нові будинки колгоспників, які складалися з двох кімнат, кухні–їдальні розміром 14 – 16 м², сіней та комори, в селах західних областей нарахували 28,9 %. Це були хати, побудовані за типовим проектом.

З'явилися в колгоспах і 3 – 4 кімнатні оселі колгоспників (у західних областях їх було 61,8 %), з яких половина була побудована за типовими проектами. У таких житлових будинках налічувалася одна–дві спальні, їдальня, спеціальна кімната для занять дітей–школярів. Було влаштовано підпілля, просторі сіни, одна–дві комори. Досить часто тераса–ганок. Вхід влаштовували переважно через сіни (98,2 % хат) та через веранду – 1,8 % [13,14].

Велике значення мала орієнтація вікон жилих кімнат. Майже половина житлових будинків була орієнтована на південь, до сонця, що забезпечувало найкращу інсоляцію – освітлення сонячним промінням. Така традиція можливо узгоджувалася з потребами обігрівання житла взимку. З наміром утеплення хати пов'язаний звичай обкладати восени стіни ззовні, майже під саму стріху, соломною або листям [14,142]. Кожна п'ята хата орієнтувалася на південний схід, кожна десята – на схід. У меншості при будівництві використовували орієнтацію на південний захід, захід і північ. Були певні хиби з вентиляцією хат. Тільки половина осель мала вікна з кватирками.

Майже всі житлові будинки були позбавлені санітарної кімнати для влаштування туалету, прання. Навіть тоді, коли така кімната була передбачена проектом, характерно, що сільські мешканці змінювали цю частину проекту і використовували площу за власним бажанням. У 1953 р. на селі зустрічалися житлові будинки, влаштовані під одним дахом з господарськими будівлями, свійськими тваринами тощо [13,15].

Подальший розвиток планування і вдосконалення житлових будинків в селах західних областей України відбувався засобом вертикального членування приміщення, з влаштуванням мансардного поверху. Перший поверх будинку, як правило, залишався незмінним і тільки в коморі ставили сходи на мансарду, де було дві спальні, сіни, невеличка осклена веранда. Повільно, але з'являлися хати з більш розвиненим набором приміщень, із санітарною кімнатою і прибудовою, де була влаштована літня кухня і господарче приміщення. Санітарні кімнати (ванни) організовувалися як правило за рахунок комори і з'єднувалися із спальнею і кухнею [15,84].

Селяни поліських та лісостепових регіонів віддавали перевагу житловим будинкам з передпокоем з природним освітленням між сіньми та житловою кімнатою, кухні–їдальня знаходилася за передпокоем. Було розповсюдженом влаштовувати спальні за рахунок кухні–їдальні [15,69].

В областях лівобережного Лісостепу, в Полтавській області житлові будинки складалися з хати та сіней. Подальша їх еволюція стосувалася виділення комори за рахунок сіней. На місці спального кутку в основному житловому приміщенні сільська родина відокремлювала спальню. Поступово відбулося відділення живої частини хати від господарчої, була збільшена площа житлових приміщень за рахунок переміщення кухні на місце передпокою, і таким чином влаштовувалася друга спальня. В побуті селян своє місце зайняла і санітарно–гігієнічна кімната, з'явилися великі світлі передпокої, у холодну частину будівлі була винесена комора та сіни, влаштовані сходи на горище, де можна було організовувати дві спальні

кімнати. Отже, у лісостепових районах Лівобережжя теж виникло житло мансардного типу [15,73].

Наступний тип житла був розповсюдженим у селах центральної та південної України. У таких будинках також, як і в західних областях, сіни були розташовані посередині будівлі. Найбільш просте планування хати передбачало сіни, з одного боку від яких була кухня-їдальня, а з іншого – житлова кімната, яку часто використовували тільки влітку. Пізніше в сінях виділили комору. На площі житлової кімнати влаштовували спальню і кімнату. У будинках з найбільш досконалим плануванням мали місце дві житлові кімнати, спальня, дитяча, кухня та передпокої.

У селах півдня України, у Запорізькій, Херсонській та частково Дніпропетровській областях до будинку з торця прибудовували конюшню. Збільшення кількості кімнат відбувалося за рахунок виділення спальні з житлової кімнати. Подекуди добудовували житлове приміщення (спальню) з торця хати. В оселях кологоспників південних областей були відсутні санітарно-гігієнічні кімнати.

У східних регіонах України найбільш розповсюдженими були хати з кухнею або кухнею-їдальнею при вході до будинку. Поступово з'явилися багатокімнатні житлові будинки з 3 – 4 кімнат і різноманітного набору підсобних приміщень. Із збільшенням кількості кімнат передпокої стали невеличким приміщенням, що мали розподільчі функції [15,82].

Особливе значення в оселі сільської родини мала піч. Вона слугувала як засобом опалення приміщення в холодну пору року, так і для приготування їжі. Піч звичайно будувалася в такому місці, щоб можна було опалювати всі кімнати. Подекуди в хатах було декілька печей. Існували також «руські печі», або як їх називали у Хмельницькій області – «пець». У маленьких родинх всі спали переважно на печі.

У південних регіонах у хатах переселенців печі виготовляли з місцевого каменю вапняку, габарити печей надмірно збільшувалися, паливники швидко руйнувалися [16]. Малі засувки не дозволяли використовувати солом'яне паливо, яке було дешевше та більш доступніше для обігріву житла. Погана тяга зменшувала можливості тепловіддачі. У цілому в селянських оселях експлуатаційні якості печей були досить умовними, доводилося багато часу витрачати на ремонт і догляд за ними.

На Закарпатті цегляна плита з духовою шафою і бачком для підігрівання води звичайно влаштовувалася у кухні-їдальні. З 1956 р. з'явилися переносні емальовані плити.

У східних регіонах України печі були великі, із засувкою. Піч палили солом'яною, кураєм (трава перекаати поле), кукурудзою, соняшником, коров'ячим кізком, який спочатку збирали на кучі, а потім розрізали на шматки [4;17]. У 1960–х рр. потрохи при опалюванні хат стали використовувати кам'яне вугілля, яке закупляли або збирали на залізничних станціях з вагонів проїжджаючих вантажних поїздів.

У центральних, західних та південних регіонах України для опалення хат кологоспники використовували переважно дрова, хмиз, торф, кізакі, кукурудзяне бадилля, кам'яне вугілля. Лише 0,5 % сільських родин для опалення своїх будинків користувалися газом [19,185]. Родина кологоспника забезпечувала себе паливом в індивідуальному порядку. Влітку і на початку восени необхідно було потурбуватися про холодну пору року, купити і завезти торф або кам'яне вугілля.

Таким чином, українська сільська оселя у 1950–1960–х рр. виступала вагомим чинником організації повсякденного життя селянських родин. Між тим, сільське родинне житло мало декілька характерних рис.

Житловий фонд українського колгоспного села протягом досліджуваного періоду залишався наполовину довоєнного походження. Це впливало на збереження, в основному, традиційних народних елементів в українській хаті, на що вказують будівельні матеріали, планування житла. Українська оселя навіть у 1960–х рр. відрізнялася по областях України. В цьому теж проявилися традиційні народні звичаї будівництва і використання місцевих будівельних матеріалів.

З іншого боку, поступово змінювався як зовнішній вигляд сільських хат, так і їх внутрішнє планування і обладнання. В українському селі, хоча і повільно, з'являлися нові кам'яні житлові будинки, перекриті зручними і більш надійними в побуті покрівельними матеріалами, побудовані за типовими проектами, з обов'язковим виділенням санітарно–гігієнічної кімнати. Звісно, що ці будинки були досконаліші, зручніші в буденному житті. Цей факт свідчить, що українські оселі як і села в цілому поступово наближалися до тодішніх сучасних вимог.

Звертає на себе увагу соціальні і майнові розбіжності сільського населення, що відбилося на якості і розмірах житлових будинків. Житлова площа на одного члена родини в селах України коливалася від 3 до 17 м², що було пов'язано з статевовіковим складом сільської родини. В багатодітних неповних родинах покращення житлових умов було дуже проблематичним. І навіпаки родини, де було більше працездатних дорослих членів мали кращі можливості. Ще одним фактором було соціальне становище членів родини, тобто категорія виконуваної роботи в колгоспі.

Розповсюдженням в селах було вдосконалення житла методом добудування до старої хати з її переобладнанням та ремонтом. Звісно, що такі оселі поряд зі збереженням традиційної житлово–побутової культури вбирали в себе і новітні елементи. Однак, характерним для всіх регіонів України було будівництво і вдосконалення власного житла колективним методом, тобто толокою.

У перспективі слід проаналізувати житлово–побутові умови в повсякденному житті селян, ступінь використання електрики та приладів, оснащення водою та каналізацією, зміни внутрішнього інтер'єру, появу нових меблів тощо.

Джерела та література

1. *Історія українського селянства*. Нариси в 2–х томах. – Т. 2. – Київ: «Наукова думка», 2006. – С. 441 – 476.

2. *ЦДАВО України*. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 1048. – 84 арк.

3. *Там само*. – Спр. 795. – 78 арк.

4. *Свідчення про повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960 рр.*, записано 20 січня 2009 р. зі слів Салутіної Л.П., що мешкає в с. Тополине, вул. Нова, буд. 33, Володарського району, Донецької області.

5. *Козлов М.* Будівлі з саману в колгоспах Закарпаття // *Сільське будівництво*. – 1956. – № 11. – С. 5 – 6.

6. *Романов Д.* Жилі будинки колгоспників з комишу // *Сільське будівництво*. – 1956. – № 1.

7. *Плоткін Н.* Стандартні будинки заводського виготовлення для індивідуального будівництва // *Сільське будівництво*. – 1954. – № 2.

8. *Свідчення про повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960 рр.*, записане 22 грудня 2008 р. зі слів Єфименко М.М., що мешкає в с. Урзуф, вул. Пушкіна, 18, Донецька область

9. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 31 июня 1957 г. О развитии жилищного строительства в СССР // Решения партии и правитель-

ства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). – Т. 4. – М.: Изд. полит. лит., 1968. – С. 355 – 370.

10. *Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР*. 4 июля 1957 г. Об отмене обязательных поставок сельскохозяйственных продуктов государству хозяйствами колхозников, рабочих и служащих // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.). – Т. 4. – М.: Изд. полит. лит., 1968. – С. 349 – 351.

11. *ЦДАВО України*. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 972. – 88 арк.

12. *Свідчення про повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960 рр.* записане 2 квітня 2009 р. зі слів Лисак Феофана Андрійовича, що мешкає в м. Маріуполі, вул. Леніна, буд. 108, кв. 15 (в досліджуваний період – х. Сатурин, Деражнянського району Хмельницької області)

13. *Шаніро І.* Житлове будівництво в селах західних областей України // Сільське будівництво. – 1953. – № 5. – С. 13 – 15.

14. *Маланчук В.А.* Нове в культурі і побуті колгоспного селянства. – К.: Наукова думка, 1970. – 189 с.

15. *Хохол Ю.Ф.* Сельское жилище. – Киев: Будівельник, 1976. – 175 с.

16. *Буслович Г.* Печі для жилих будинків колгоспників // Сільське будівництво. – 1953. – № 4. – С. 6 – 7.

17. *Свідчення про повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960 рр.*, записане 22 грудня 2008 р. зі слів Авраменко О. М., що мешкає в м. Маріуполі пр.. Будівельників буд. 104, кв. 73 (в досліджуваний період – с. Кавказ Миколаївської області)

18. *Рибак І.В.* Соціально–побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.). – Кам'янець–Подільський, 2000. – 304 с.

19. *Свідчення про повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960 рр.* записане 21 грудня 2008 р. зі слів Литвиненко Валентини Петрівни, що мешкає в селищі Андріївка (Карань).

Лысак В.Ф. Украинское жилище: традиции и изменения планирования и строительства в селах в 1950 – 1960-х годах

Рассматриваются жилищные условия украинских крестьян как компонент повседневной жизни в 1950 – 1960-х гг. Сделан вывод, что наряду с сохранением традиционной народной культуры в жилищном комплексе сельской местности, постепенно происходило закрепление новых типов жилища с применением более удобных строительных материалов и усовершенствованием жилищных условий на селе.

Ключевые слова: сельское жилище, повседневная жизнь, жилая площадь, планировка домов, толока.

Lysak, V.F. Ukrainian housing: traditions and changes of planning and construction at villages in 1950 – 1960's

The problem of Ukrainian peasants living conditions as a component of everyday life in 1950 – 1960 has been reviewed. Analyzing Ukrainian rural housings, the author came to the conclusion that along with the preservation of traditional folk culture in a residential complex at villages new types of housing with using of more comfortable building materials and improving of living conditions had been gradually consolidating.

Key words: rural housing, everyday life, living area, planning of houses, joint.

Роль і місце календарно-обрядового комплексу в діяльності Об'єднання рідновірів України

Розглянуто календарно-обрядову систему Об'єднання рідновірів України (ОРУ) як одну з ключових в релігійно-практичній діяльності сучасних язичників-рідновірів.

***Ключові слова:** Об'єднання рідновірів України (ОРУ), календар, обряд, свято.*

Сучасні українські дослідники рідновір'я (сучасного язичництва, етнічної релігійності, неоязичництва) розглянули питання, що стосуються витоків сучасного язичництва, його філософської платформи; появу та поширення в Україні окремих язичницьких організацій, їх структуру, напрямки діяльності тощо [1;5;6;28]. Можна констатувати, що рідновірський рух в Україні вже став об'єктом наукових досліджень. Але тема залишається малодослідженою й перспективною. Насамперед це стосується вивчення діяльності громад й організацій «всередині» (релігійно-обрядова практика, освітньо-просвітницька діяльність, структура громад й організацій, органи управління, взаємовідносини з одновітряними з інших язичницьких релігійних структур), аналіз релігійної літератури, вплив на релігійне й культурне життя України, міжнародні зв'язки й напрямки діяльності, творчість рідновірів, спроби прогнозів відносно перспектив розвитку руху тощо.

Одним з найважливіших аспектів діяльності рідновірських організацій в Україні з самого початку їх становлення стала розробка власного календаря, в якому б знайшли своє відображення як язичницькі свята, так і важливі державні події. Актуальним було питання літочислення, оскільки «від Різдва Христового» не відповідає язичницькому світогляду. Помітне місце в святково-обрядовому комплексі сучасних язичників-рідновірів посідає також зовнішня атрибутика – прапори, хоругви, натільні обереги, використання елементів національного одягу або «повна екіпіровка» (в залежності від індивідуальних можливостей і місця в ієрархії громади).

Ідеолог Рідної Віри В. Шаян фундаментом для відродження язичницької віри вважав саме народну, традиційну культуру, в якій, всупереч тисячолітньому періоду християнізації, зберігся потужний пласт язичницького світогляду. За переконаннями В. Шаяна, «українська нація зберегла себе як свідомо, окрема від інших, історіотворча одиниця, великою мірою завдяки своєму фольклорові <...>. Тож нічого дивного, що новітнє українське відродження починається разом із свідомим уже плеканням і вивчанням цінностей українського фольклору» [29,7]. На початковому

етапі відродження Рідної Віри В. Шаян через відсутність її прибічників за кордоном не займався питанням розробки обрядодій і реконструкції святково–обрядового календаря. Окремі нотатки, присвячені опису обрядів розпалювання Священного Вогнища на свята, присвячені Сонцю і опис Різдвяних обрядів, обряду поховання, деяких ініціацій зустрічаються в його листах друзям в Канаді [18,267]. Тому для послідовників В. Шаяна в сучасній Україні першопочатково актуальною була проблема розробки та впровадження в практику святково–обрядового комплексу як надзвичайно важливого в житті рідновіра, що дозволяє дієво відчувати свою належність до даної релігії, поспілкуватися з одновірцями.

Лідери й активісти ОРУ розробили язичницький обрядовий календар «Коло Свароже». Робота над календарем розпочалася на початку 1990–х рр. Вперше язичницький календар був надрукований в 1994 р. в книзі Г. Лозко (Волхвині Зореслави) «Українське язичництво». Згідно цьому календарю, наші пращури святкували вісім головних Сварожих свят: Різдво Божича, Колодій, Великдень, Зільник (Трійця, Русалії), Купайло, Боги–Спаси, Свято Врожаю (осіннє рівнодення), Калита. Між ними відзначались свята: Місяця, Дани, Громниці, Свято Птахів, Велеса, Вербиці, Ярила, Радуниці, Рахманський Великдень, Лади, Смаргла, Перуна, Весілля Свічки (Комина), Рожаниць, Мокоши, Свято Плуга, Свято Рода [23,81–91].

Розробкою календаря займалися Г. Лозко, А. Богород, П. Косянчук. Реконструкція язичницького календаря проводилася за допомогою астрономічних, фольклорно–етнографічних, археологічних даних. Перші дослідження були присвячені вирішенню питання: які язичницькі свята християнська церква замінила своїми, наповнивши їх новим світоглядним змістом [2,37;11,44]? Загалом реконструкцію язичницького календаря «Коло Свароже» лідери ОРУ вважають завершеною. В перспективі робота з календарем повинна проводитися в напрямку вивчення обрядодій, піснеспівів, молитв, теології Рідної Віри.

В 1993 р. Г. Лозко запропонувала для язичницького літочислення умовну дату в 7,5 тис. років – «від Трипільля», обґрунтовуючи її тим, що різниця між літописним і християнським літочисленням 5508 років. Літочислення «від Трипільля» співпадає з датуванням перших літописів, маючи під собою історичну основу – 7500 років тому виникла Трипільська цивілізація [16,27] (*сповідники сучасного язичництва вважають Трипільля саме «цивілізацією», а не «культурою»; серед сучасних українських дослідників даної проблеми немає єдиної думки з цього приводу – О.С.*).

Язичницьке «Коло Свароже» (річний цикл) триває 365 днів, 5 годин, 48 хвилин, 46 секунд – сонячний цикл. Місячний цикл (обертання Місяця навколо Землі) триває в середньому 29 днів, 12 годин, 44 хвилини, 3 секунди. Таким чином, виходить рік з 354, 36 днів – до повного року не вистачає приблизно 11 днів. Тому календар після кожних трьох 12–місячних років має один 13–місячний. Таким був, наприклад, 7514 – з 1 березня 2006 р. до 18 березня 2007 р. Точність визначення «Новоліття» (Нового року) впливає на значну кількість інших свят – Вербицю, Великдень, Русалії та ін. Календар потребує щорічної корекції. «Коло Свароже» розписується або «від Коляди до Коляди», або «від Новоліття до Новоліття». Другий варіант громади ОРУ використовують частіше.

Найбільші «сонячні свята» припадають на рівнодення і сонцестояння (всього – 4): Різдво Божича Коляди–Купайло–Великдень–Світовид

Осінній. Вони щорічно змінюють дату – «плавають». Всі «нерухомі» дати свят визначаються шляхом віднімання 13 днів від дат аналогічних ортодоксальних християнських свят (наприклад, свято Перуна відзначається 20 липня, що на 13–ть днів раніше християнського Іллі 2 серпня) [15,34–35]. Значення має також день тижня, на який припадає «Новоліття», оскільки, згідно віровченню Рідної Віри, кожному дню відповідає певне небесне тіло і покровитель (бог чи богиня) [17,63].

Календар ділиться на чотири цикли, які приблизно співпадають з порою року. Кожен календарний місяць проходить під покровительством певного бога чи богині, відповідно йому (їй) в цей місяць приносять пожертви, славлять в молитвах, відзначають колективно чи індивідуально свято [9,9;10,67]. Кожне свято розпочинається і закінчується спеціальними молитвами, благословіннями, жертвоприношеннями (хліб, молоко, мед, фрукти, овочі, квіти, трави). Під час жертвоприношень виголошується молитва «До всіх Богів» в авторизованій реконструкції Г. Лозко, в якій звертаються до Перуна, Стрибога, Лади, Рожаниць, Сварога, Рода, Дажбога, а також – до Дніпра–ріки, Отця–Неба і Матінки–Землі [20,15]. Важливе місце в обрядовій практиці належить «Молитві перед розпалюванням Священного Вогню», в якій славиться Вогнебог Симаргл, «що споживає дерево і солому, і вогнехурделицю розвіває вранці, вдень і ввечері» і «Молитві очищення», що славить Дажбога [13,48,46]. В своїх молитвах рідновіри використовують аутентичні тексти, а також новостворені пісні й моління.

Свята «Кола Сварожого» для рідновірів, окрім зовнішнього вияву (спілкування, відвідування священних місць, перебування «на природі» тощо), мають й глибокий внутрішній сенс. Вони направлені на гармонізацію тілесної й духовної сутності людини з ритмами природи, які для рідновірів божественні, космічні. Обряд, згідно вчення Рідної Віри – це «порядок, лад», дії, виконані у відповідності з визначеними правилами. В святковому календарі значення має не тільки день, а й година доби, тому деякі святкові обряди та ритуали має право проводити тільки волхв, жрець – як людина посвячена, «відаюча». Святкові обряди «Кола Сварожого», недільні богослужіння проводять волхви, жреці або обрядодії (рідновіри, обрані громадою). Представники ОРУ почитають (славлять) всіх слов'янських богів і богинь, на чолі яких стоїть Сварог як «Космічний Простір, який рисується над нами між зоною сонця і полярною зорею...це небеса Сварога, але і ВІН САМ рівночасно»; як «Розуміння найвищого Божества як Найвищого Неба...», що навіть сьогодні при найабстрактніших метафізичних визначеннях поняття Бога, ми все, думаючи про Нього, мимоволі підносимо голову вгору і хочемо розгорнути рамена чи піднести їх до високого привіту вгору» [30,11,16]. Офіційно така теологія зафіксована в «Символі Віри», затвердженому на 1–му Всеукраїнському Соборі Рідної Віри 25 серпня 1998 р.

Основні таїнства й обряди ОРУ:

- творення Роду (вибір пари, вінчання, весілля), Смерті й Безсмертя (поховально–поминальні обряди);
- священні пожертви;
- освячення зброї;
- очищення землею, водою, вітром, вогнем (природними стихіями);
- введення в віру та ім'янаречення дитини;
- обряди календарного циклу («Коло Свароже»);

- обряди ініціацій (вікових та ієрархічних) [22,4;18,268–269].

Морально–етичні норми повсякденного життя язичників–рідновірів сфокусовані в «Засторогах нащадкам», головна ідея яких – вірність роду і народу, мові, збереження самотності, захист своїх святих та природи, дотримання віри «Дажбожих онуків, бо чужа віра руйнує дух і тіло, знищує націю» [7,2].

Розроблений також порядок проведення богослужби й поведінки учасників дійства. Загальними правилами для всіх свят є: привітання–славлення того чи іншого бога, богині (в залежності від свята); під час молитви думки й погляди повинні бути спрямовані до вівтаря, до зображення божеств; руки під час молитви підняті вгору, а в похмуру погоду або в лісі моляться, повернувшись обличчям до сходу; наприкінці молитви руки сплітають на грудях; під час розпалювання Священного Вогню всі стоять мовчки, або водять хоровод по ходу сонця зі словами «Гори, гори ясно!..»; жертвоприношення хліба і напою (сури) проходить в повному мовчанні; після священної частини богослужби інколи влаштовується братчина – спільний обід чи вечеря. Під час братчин також потрібно притримуватися певних правил поведінки. Колективне застілля для рідновірів «символізує космічний лад, до якого прагне людська душа». Братчина, як і богослужіння, завершується напутньою молитвою, під час якої всі встають. Залишки їжі закопують в землю, вогнище не гасять, чекають, доки саме догорить (сміття у вогні спалювати не можна). Місце богослужіння приводять в порядок – все прибирають до наступної зустрічі [4,31–32].

Для релігійної людини (тобто такої, яка активно дотримується тих чи інших релігійних приписів) важливого значення набуває обряд прилучення до віри шляхом посвячення. Існує такий обряд і в ОРУ. Лідери ОРУ не прагнуть збільшити кількість своїх adeptів, роблячи ставку на якість, а не на кількість послідовників: «прагнуть виховувати якісного українця, свідомого свого походження, шляхетного і достойного своїх Пращурів». Українці, що бажають посвятитися в Рідну Віру, можуть за домовленістю приїхати до Києва або запросити волхвиню чи жреця до себе. Для обряду посвячення необхідні: 1) Паспорт; 2) Свідоцтво про народження; 3) Нова (жодного разу не вдягана) сорочка. Для тих, хто сповідував іншу релігію, проводиться «обряд очищення від чужовір'я» [26,14]. В літературі ОРУ детально цей обряд не описано, вказано лише, що цей обряд здійснюється за допомогою чотирьох природних стихій: землі, води, повітря й вогню. Одне з найвеличніших релігійних таїнств рідновірів – «обряд Присяги» (неписані морально–етичні закони). Текст присяги складений на основі звичаїв періоду Київської Русі й затверджений Священною Радою (керівний орган ОРУ, до якого входять волхви, проповідники й жерці): «Я, Дажбожий онук (рідновірське ім'я) (ім'я новопосвячуваний вибирає сам із пропонованого іменослову, керуючись, як правило, своїми власними відчуттями духовної єдності з цим іменем – О.С.), присягаю перед лицем всесильного Велеса, який на межі стоїть, світу Нава сторожить, світу Ява допомагає, світу Права доглядає! Присягаю берегти Віру Предків наших на добро і славу Народові Українському! І якщо я порушу слово це, хай закрие мене Земля свята, яку нині тримаю на голові своїй, і хай стану я рабом у всіх життях моїх. Слово моє кріпке! Славлю Сварога, Перуна і Світовита і всіх українських Богів, єдиних у Сварзі!». Присяга землею здійснюється наступним чином: вирізають круг землі з дерном і тримають на рушнику над головою посвячуваного. Сакральне, метафізичне значення

обряду – розсування світів Яви і Прави (світу людей і богів); посвячуваний стоїть на порубіжжі, де й проходить власне вербальна клятва. В якості матеріального свідчення клятви с голови посвячуваного зрізають пасмо волосся і, поклавши його в землю, накривають землею, яку тримали над головою. Обряд посвячення в Рідну Віру складається з: 1) Поклоніння Велесу; 2) Проголошення «Символу Віри»; 3) Індивідуальної «Присяги Землею. Обряд посвячення проводиться від весняного до осіннього рівнодення, тобто в теплу пору року [3,27].

Окрім календарних обрядодійств та обряду посвячення в Рідну Віру, представники ОРУ проводять обряди сімейні (вінчання, посвячення дитини, похоронно–поминальна обрядовість).

Перший рідновірський обряд вінчання община «Православ'я», навколо якої й базується ОРУ, провела літом 2000 р. Для обряду наявність офіційного свідоцтва про реєстрацію шлюбу не обов'язкова. Обряд проходив біля Національного музею історії України (Київ), під липою (посаджена ще в XVI ст.). Дерево для рідновірів символізує початок Світу, народження нової сім'ї. Наречений (молодий) ототожнюється зі Сварогом, наречена (молода) – з Матінкою Землею. Священне значення обряду вінчання в Рідній Вірі – Боги відновлюють, відроджують творення першої пари людей з Дерева Життя. Люди, в свою чергу, народжують свій плід – дитину, яка одночасно й дитя Бога. Такий коловорот, згідно віровчення рідновірів, підтверджує божественне походження народу. Наречені й гості вдягнуті в сучасний одяг з елементами національного. Для молодих заміжні жінки виплітають вінки: нареченому з дубового листа, нареченій – з квітів і листа калини. Обов'язковий атрибут вінчання – рушники. В міфах багатьох народів рушники – тканина, виткана богинями (у греків – Афінною, скандинавських народів – Хольдою, східних слов'ян – Мокошею). Семантика рушника – надзвичайно складна. Його полотно – своєрідна межа між минулим і майбутнім. Можливо, сенс ставання на рушник саме в очищенні, відкиданні всього поганого й злого, після чого молоді мають право на продовження роду. Не випадково весільні рушники білі (чисті) посередині, вишиті тільки краї. На рушник стають «на щастя, на долю». Вірогідно, що вірування в божество щасливої долі виникло ще в доісторичні часи. На сьогодні практично неможливо достеменно встановити сутність цього божества. Безумовно те, що отримати щасливу долю можна тільки після жертвоприношення (важко сказати, якою була ця жертва в сиву давнину). Можливо, що молода пара, стаючи на рушник як символ щасливої долі, і є символічним жертвоприношенням – відголоском язичницьких вірувань наших пращурів [24,5,7–9]. Обмін молодими обручками символізує вічність подружнього життя (кругла форма без початку і кінця) [12,14]. Під час обряду вінчання проголошуються спеціальні молитви волхвиною, молодими, учасниками обряду. Біля музею також знаходиться головний жертovníк ОРУ (капище Сварога), де проводяться жертвоприношення квітами, зерном. Після власне обряду вінчання відбувається весілля – з караваєм, печивом–«шишками», викупом нареченої; на другий день весілля – «чоботи», третій – «кури» [14,24–25].

Обряд посвячення дитини складається з 8–ми основних дійств: 1) Поздоровлення породіллі і всієї сім'ї з народженням дитини (першими вітають жінки, приносячи в дім хліб, квіти, подарунки для новонародженого і славлять Рода й Рожаниць); 2) «Зачин обряду» (атрибути: рушники, чаша з водою, кропильце, підсвічник на три свічки, три маленькі свічки, оберіг

для новонародженого, дитяча шапочка, вивернутий кожух, крижмо); дитяче ліжко ставлять так, щоб ноги були направлені до джерела тепла, а голова – до вікна; проголошується молитва Сварогу; 3) «Волхвиня готує престол» (головні «діючі особи» – вогонь і вода); 4) освячення дитячого ліжка водою [19,19]; 5) «Омовіння породіллі» (волхвиня краєм рушника, намоченим в освяченій воді, витирає матері дитини обличчя, руки, ноги) з молитвою до води «Вода–Водиця, Вода–цариця!»; 6) Ім'янаречення дитини (божати (куми) складають присягу перед богами; волхвиня, проголосивши відповідну молитву, дає ім'я дитині, говорячи його в дитячу шапочку і, освятивши оберіг над вогнем (свічками), одягає його немовляті зі словами «Носи на здоров'я і рости великий! Дай, Боже, щастя!»); 7) «Передача божатими дитини батькам» (кум, поклавши дитину на вивернутий кожух, передає її матері, кума передає крижмо: «Брали безименного, а повертаємо посвяченого – Дажбожого внука (внучку) ...»; кум в ліжко дитини кладе книжку, олівець, сопілку, сокирку або щось металеве зі словами–побажаннями; мати кладе дитину в ліжко, дякує всім і запрошує до столу); 8) «Рожанична братчина» (обов'язкове виконання гімну «Слава Велика!», подяка Дажбогу за їжу; ритуальна страва – каша) [25,28–29].

Нам мало що відомо про проведення поховальної церемонії в ОРУ. Відзначимо тільки, що рідновіри ОРУ дотримуються поховання у вигляді спалення тіла померлого. Більше інформації про поминальну обрядовість ОРУ. Згідно переконань рідновірів, померлі знаходяться в раю – Луках Сварожих, щоб, отримавши нове тіло, повернутися на землю для продовження активної діяльності [31,16]. Поминальні обряди: возливання (після безпосередньо похорону присутні випивають ритуальну поминальну чашу, виливши частину напою на могилу) [21,306] і молитви–слави: 1) Вічним Предкам; 2) Молитва на Тризни; 3) Отцям в Сварзі (Жива Вода); 4) Матері Славі (в пам'ять про загиблих воїнів) [27,19]. ОРУ вже кілька років здійснює тризну по князю Святославу біля пам'ятника князю в Києві (вул. Фрометівська, 2). Крім ОРУ, в тризни приймають участь представники інших рідновірських організацій, а також правих партій. Біля підніжжя пам'ятника розпалюють Священний Вогонь. Волхвиня Зореслава, посвятивши хліб і обрядове печиво–«жайворонки», роздає їх присутнім. Під час тризни звучать молитви з «Рігведи» у перекладі Лесі Українки і «Велесової книги» (переклад – Г. Лозко), співають гімн «Слава Велика!». В молитвах звучать заклики до духа князя Святослава повернутися на рідну землю в новонароджених дітях. Після поминального обряду проходить мітинг, на якому виступаючі розповідають про життя і діяльність Святослава, читають свої вірші, обговорюють проблеми рідновірського руху і т.ін. [8].

Святково–обрядовий комплекс ОРУ в цілому на сьогодні сформований достатньо чітко й регламентовано. В його основу покладені збережені в народній традиції піснеспіви, ритуали, обряди календарного та сімейно–побутового циклу, культи землі, сонця, місяця, води, вогню, прашурів, дані етнографії, археології, фольклористики, історії, астрономії, релігієзнавства, літописні дані, середньовічні джерела, розробки засновника й ідеолога Рідної Віри В. Шаяна, а також сучасні традиції святкування важливих державних свят і пам'ятних дат в історії України, використання новотворених або авторизованих гімнів, молитв, піснеспівів. Для духовного єднання й згуртування громад ОРУ важливого значення набуває недільне богослужіння, спільне виконання гімну «Слава Велика!», молитв

ви, жертвоприношення, відвідування священних місць (Медобори, Буша, Кам'яна Могила та ін.), спільні акції творчого й політичного характеру, переплетені з релігійною практикою.

В статті ми акцентували увагу на святково–обрядовій практиці лише одного з рідновірських об'єднань сучасної України – ОРУ. З нашої точки зору, календарно–обрядова система ОРУ найбільш розроблена й впроваджена в практику відносно інших організацій сучасних язичників. В перспективі цікавими для дослідження є аналогічні системи в діяльності інших рідновірських структур, а також їхній історико–порівняльний аналіз, оцінка іншими рідновірськими організаціями. Зокрема, на численних язичницьких сайтах і формах в мережі Інтернет ведеться доволі жвава дискусія з приводу «правильності» календаря, літочислення, обрядодій, богослужіння, що також має науковий інтерес для вивчення внутрішніх відносин в рідновірських організацій та їх взаємовідносин.

Література

1. *Беднарчик Т.Р.* Український рідновірський рух у діаспорі ХХ століття: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук: 09.00.05. – К.: 2007. – 19 с.
2. *Богород А.* Календар в історії народу // *Сварог*. – 1997. – № 5. – С. 34–39.
3. *Волхвиня Зореслава.* Священний смисл Присяги на тлі суспільного хаосу // *Сварог*. – 2003. – № 13–14. – С. 23–27.
4. *Волхвиня Зореслава.* Як поводитися під час Богослужби // *Сварог*. – 1997. – № 6. – С. 31–32.
5. *Гуцуляк О.* Неоязичництво другої половини ХХ сторіччя як парадигма свідомості суб'єкта цивілізаційно–культурного процесу // *Людина і політика*. – 2000. – № 3. – С. 64–68.
6. *Гуцуляк О.* Неоязичництво як світоглядне явище (історико–філософський аналіз): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук: 09.00.05. – Львів, 2005. – 27 с.
7. *Застороги нащадкам* // *Сварог*. – 1999. – № 9.
8. *Інформаційно–видавничий центр «Сварог»*. – <http://svaroh.info>
9. *Коло Свароже* // *Сварог*. – 1995. – № 1. – С. 7–10.
10. *Коло Свароже.* Рідні свята 7514 літо від Трипілля або 2006 року нового літочислення // *Сварог*. – 2007. – № 21.
11. *Косянчук П.* Астрономія – основа календаря // *Сварог*. – 2006. – № 19–20.
12. *Кулагіна Г.М.* Синкретизм дохристиянських вірувань та православ'я в Україні: Дис... канд. філос. наук: 09.00.11. – К., 1997. – 193 с.
13. *Купайло – Бог земних радощів; «Що в Івана шуба рвана»* // *Сварог*. – 1997. – № 6. – С. 45–48.
14. *Лозко Г.* Вінчання за звичаєм предків // *Сварог*. – 2001. – № 11–12. – С. 24–25.
15. *Лозко Г.* Коло Свароже. Основи українського календаря. Методологічні принципи реконструкції язичницького календаря Рідної Віри // *Сварог*. – 2003. – № 13–14. – С. 34–35.
16. *Лозко Г.* Коло Свароже. Свята Кола Сварожого 2001–2002 // *Сварог*. – 2001. – № 11–12. – С. 27–29.
17. *Лозко Г.* Нове Літо за традицією Предків // *Сварог*. – 2007. – № 21. – С. 61–63.

18. Лозко Г. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. – Харків: Див, 2006. – 463 с.
19. Лозко Г. Рідна читанка. – Вінниця: Континент–ПРИМ, К.: Видавничий центр «Сварог», 2007. – 64 с.
20. Лозко Г. Санскрит і українська мова. Замітки з порівняльного релігієзнавства // Сварог. – 1997. – № 6. – С. 10–15.
21. Лозко Г. Українське народознавство. – К.: «Зодіак–ЕКО», 1995. – 367 с.
22. Лозко Г. Українське язичництво і сучасність // Сварог. – 1997. – № 6. – С. 4–5.
23. Лозко Г. Українське язичництво. – К.: Український центр духовної культури, 1994. – 96 с.
24. Луцій Т. Семантика рушників у весільній, поховальній та поминальній обрядовості (за матеріалами Західного Полісся) // Берегиня. – 2000. – № 3. – С. 5–16.
25. Обряд посвячення новонародженого // Сварог. – 2003. – № 13–14. – С. 28–29.
26. Проект Закону «Про похоронну справу» // Сварог. – 2003. – № 13–14.
27. Проповідник Світояр. Як посвятитися в Рідну Віру // Сварог. – 2001. – № 11–12.
28. Ратибор. Волхвиня Зореслава відвідала Священний Хортич // Сварог. – 2004. – № 15–16.
29. Хміль Т.В. Проблеми духовності в етико–релігійному вченні Лева Силенка: Дис... канд. філос. наук: 09.00.11. – К., 2001. – 165 с.
30. Шаян В. Джерело сили української культури. – Лондон–Торонто, 1972. – Видання 2–ге. – 32 с.
31. Шаян В. Найвище Світло. Студія про Сварога і Хорса. – Лондон–Торонто, 1969. – 54 с.
32. Я в серці маю те, що не вмирає! Відповіді Волхвині Зореслави на запитання газети «За вільну Україну плюс» // Сварог. – 2006. – № 19–20.

Сморжевская О.А. Роль и место календарно–обрядового комплекса в деятельности Объединения родноверов Украины

Рассмотрена календарно–обрядовая система Объединения родноверов Украины (ОРУ) как одна из ключевых в религиозно–практической деятельности современных язычников–родноверов.

Ключевые слова: Объединение родноверов Украины (ОРУ), календарь, обряд, праздник.

Smorzhevska, O.O. Role and place of holiday–ceremonial complex in activity of Union of the Believers of the Ukrainian Native Faith

Calendar and ceremonial system of UBUNF as one of keys in religious–practical activities of modern native faith believers is considered.

Key words: Union of the Believers of the Ukrainian Native Faith (UBUNF), calendar, ceremony, holiday.

Бог–немовля Коляда в язичницькій свідомості східних слов'ян

На ґрунті письмових, фольклорних та етнографічних джерел проведена реконструкція культу одного з самих загадкових східнослов'янських язичницьких богів – сонячного немовляти Коляди. Виявлена структура та ідейна семантика дохристиянських свят, які проводили на честь даного божества.

***Ключові слова:** язичництво, обряд, уявлення, вірування.*

На початку ХХІ ст. посилилась цікавість до вітчизняних стародавніх культів та традицій. І це не дивно, адже розвиток сучасної релігії та культури не уявляється можливим без ґрунтовного дослідження першооснови давньослов'янської ментальності, яка складалася протягом тисячоліть.

Східнослов'янські уявлення про народні язичницькі божества – уособлення навколишньої природи та життєвої сили, невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей наших предків, які склалися у дохристиянську епоху.

Наявні письмові джерела, а також данні етнографії, археології та фольклористики свідчать про те, що в дохристиянську добу у східних слов'ян існував комплекс уявлень про божеств та уособленнях певних етапів існування людини усередині сакральної родової громади. При цьому життя людини на певних етапах свого існування ототожнювалося з рухом сонця протягом року.

Так, згідно з цілим рядом писемних і фольклорних джерел, які дійшли до нашого часу древні слов'яни вірили в якогось загадкового бога – дитину на ім'я Коляда, який вважався у наших предків заступником породілей, новонароджених дітей і, одночасно символізував народження нового сонця.

На жаль, про дане нам стало відомо лише з відносно пізніх писемних, фольклорних і етнографічних джерел. Можливо, що це пов'язане з тим, що давньоруські автори не бачили великої погрози християнській вірі у відносно тихих обрядах, пов'язаних з даним божеством й рідко засуджували їх у своїх проповідях.

Даний факт сприяв виникненню у вітчизняній історіографії досить авторитетної точки зору згідно з якою, у східних слов'ян не було ніякого бога з таким ім'ям, а слово «коляда» означало назву свята або взагалі було частиною безглузлого приспіву народної пісні [9,325].

Але будь–яке язичеське свято, яке з успіхом протистояло впливу християнства протягом століть і збережене на великій території повинне було пов'язане зі стійкою народною традицією поклоніння якимсь

надприродним силам – духам природи або язичеських божеств. До того ж і ритуальні пісні, що передавалися протягом тисячоріч із покоління в покоління й використовуються до нашого часу в певні календарні строки не можуть бути безглуздими.

Традиційні народні божества Коляда, Яріло, Купало, Марена й т.д., що згадуються в народних обрядах і традиціях аж до нашого часу, вочевидь, у свідомості наших предків значили куди більше ніж визнані всіма дослідниками великокнязівські божества – воїни – Хорс, Перун і т.д.

Досить розповсюджена в цей час також гіпотеза про те, що шанування Коляди було запозичене нашими предками в древніх римлян, а саме ім'я божества походить від римських свят – календ [2,214]. Але ніяких серйозних аргументів на користь даного твердження дослідник, нажаль, не привів.

Найбільш обґрунтованої виглядає гіпотеза про слов'янське походження культу Коляди. Так у давньоруській мові «коляда» означає дитяча коляска або бенкет у складчину «колядитися» – просити про щось, благувати, «кол–еда – кругова їжа або коло близьких родичів [12,63–64]. Етимологічний аналіз свідчить про те, що спочатку під даним терміном наші предки розуміли родовий бенкет на честь народження нового сонця.

Про те, що східні слов'яни вшановували бога Коляду не тільки в язичеський, але й ранньохристиянський період ми довідуємося з Кормчої книги за списком 1282 року, у якій, зокрема, забороняється в січні й перших числах березня називати сонце Колядою, «сотворять ему требища и игрища и поклоняться по некоему первому обычаю». Жінкам, які готувалися народити дитину або нещодавно стали матерями заборонялося приносити жертви даному божеству [4,382].

У цілому ряді пізніх давньоруських літописів міститься інформація про те, що ідол даного божества був установлений князем Володимиром під час релігійної реформи 980 року. Так, наприклад, у Густинському літописі, Синописі Інокентія Гізалея, Літописі Дмитра Ростовського й інших подібних джерелах при перерахуванні ідолів, поставлених Володимиром після приходу до влади знаходимо й ім'я даного божества: «Шестый идол — Коляда, бог праздничный, ему же праздник велий мѣсяца декамврия 24 дня составляет» [8,257;3,5;11,50].

Цікаво, що кожний з авторів даних джерел згадуючи Коляду, порухав за потрібне додати від себе, що й у його час «некие памяти того бѣса Коляды и досель не престають отновляти, наченше от самого Рождества Христова, по вся святые дни собирающесе на богомерзкия игралища, пѣсни поют и въ них, еще и о рождествѣ Христовом воспоминают, но зде же беззаконно и Коляду, ветхую прелесть дьявольскую, много повторяюще, присовокупляют» [8, 258;3,6;11,51].

Даний факт переконливо свідчить про те, древні язичеські вірування, пов'язані з Колядою й іншими подібними йому божествами продовжували майже без змін існувати у свідомості наших предків багато століть після прийняття християнства. Принаймні, селяни в XVI столітті ще поклонялися Коляді повною мірою. Так, у східнослов'янській вставці до «Левіотики» – категорично забороняється поклонятися «Туру, Коляде и иным беззаконнымъ богамъ» [7,313–314].

Забороняли святкувати Коляду й автори «Матеріалів Московського Стоглавого Собору»: «Еще многие от неразумия простая чад православных христиан во градах и в селах творят эллинские беснования, различные игры и плясание, против праздника Рождества Христова, и в ночи на самый праздник, весь день и до ночи, мужи, и жены, и дети, в домах и по улицам обходят и глумы творят всякими плясаниями и игрании гуслями и иными многими виды, сиречь играми и скаредными образовании. Еще же и пьянством подобие же сему творят во днях и в надвечерии Рождества Христова [9,393–394].

Вочевидь, навіть у дослідників XVIII сторіччя була можливість спостерігати святкування Коляди повною мірою. Так, відомий російський вчений М.В. Ломоносов у своїй Древній Російській історії писав: «Употребительные ныне между христианами около сего времени на празднество Рождества Христова игрища, в личинах и в отменном платье, место имеют, ибо по деревням и поныне Коляду в плясках и песнях возглашают» [5,43].

Шанування Коляди нагадує в цілому поклоніння упирам і берегиням у поминальні дні. З початку тихі домашні обряди в колі родини (паріння в лазнях померлих предків, шанування родового вогню), потім, ігрища в лісах, на берегах рік і озер (місцях, де звичайно приносили жертви упирам». Вочевидь, новонароджене сонце – берегиня символізувало у свідомості наших предків сакральний перехід з світу мертвих до світу живих. У Коляді древні слов'яни бачили посередника між двома світами, він одночасно вважався уособленням померлих – упирів і берегинь і живих – новонароджених істот.

Загальна схема святкування Коляди в мешканців північно–східних областей слов'янського світу добре простежується на прикладі «Грамоты царя Алексея Михайловича Шуйскому воеводе Змееву про Коляду, Усень и народные игрища 1649 года». Так, у даному джерелі російський цар обурюється із приводу того, що: його піддані в передріздвяний вечір спочатку «кликали многие люди Каледу да въ Москве ж чинится безчинство: многие люди поют бесовские, сквернословныя песни, и топят бани и платья моют; и многие ж люди бранятся меж себя матерны и всякою неподобною лаею, и жены и девицы бранят позорными словесы». Потім, вже зібравшись у лісі за межами міста «Да собираются на игрища сборища бесовские и безчинною бранью бранятся, и дерутся, и быются, кричат и вопят, и без памяти упиваются; и бороды бреют, и посты игрецы бесовские — скоморохи с домрами, и с дудами, и сь медведи ходят, и дару Божию, хлебу, поругаются, всяко приплод скотское, и зверино и птичье пекут. И тем людям за такие противные христианскому закону за неистовства, быти от нас в великой опале и в жестоком наказании» [9,389].

Як видно з даного джерела, перша частина свята Коляди проходила у колі родини. Наші предки очищалися від усього негативного в їхньому житті й одним зі способів очищення було ритуальне паріння в лазні. Можливо, що в лазню запрошували паритися померлих предків, подібно тому, як наші предки робили у Радуніцю й інші поминальні дні.

Іншим способом родового очищення був ритуальний вогонь. Так, у Кормчій книзі 1282 року християнський автор обурюється із приводу

того, що всі селяни у свято Коляди розводять перед своїми будинками багаття й стрибають через них [4,384].

Цікаво, що ще на початку ХХ сторіччя було прийнято влаштовувати в день Коляди сімейну трапезу. Для неї готували спеціальну колядну кашу – символ родючості й достатку із пшона і ячменя [9,325].

Стародавній звичай шанування на свято Коляди берегинь і упірів – Рода–Дідуха, померлих людей, тотемних тварин, природні стихії: сонце, воду, зірки, упірів: вітри, бури зберігся до нашого часу в Буковині. Зокрема, у цей день прийнято на свято Коляди запрошувати духів всіх померлих дітей, які злітаються до своїх матерів, до рідних домівок і на таємну вечерю. І ніякі відстані, границі, кам'яні перешкоди або залізні ворота не можуть цьому перешкодити.

Ближче до вечері хазяїн ставить стіл. Під стіл стелять соломку, а під скатертину на столі підкладають сіно, пучки соломи, зубки часнику. На стіл ставлять хліб або калач, всі дванадцять страв, воскову свічку або трійник із трьома свічками. Потім хазяїн вносить зв'язування–сніп із пшениці або жита з колоссям – «Дідуха» – і ставить біля хліба. Дідуха завбачливо заготовляють із урожаю зернових цього роки.

Хазяїн і господарка накривають багатий стіл і кличуть своїх дідів–прадідів, братів–сестер і всіх померлих родичів на вечерю. Щоразу повторюють слова тричі. Далі, вже надворі, звертається до лихого морозу, до вітрової бури, до всіх злих сил іти Кутю є. Закінчує словами: «Кличу вас– Не йдете? То щоб ніколи до нас не приходили, скам'янійте в горах, змерзніть у лісах, втопитеся в бурхливих гірських потоках–» По ложці хазяїн роздає сіль худобі, запитуючи її, чи добре він з нею поводився. Уважається, що худоба в цю ніч розмовляє з богами худоби, урожаю, домашнього господарства. Повернувши до будинку, починають вечеряти [1,52–53].

Друга частина свята це проведене за межами поселення розгульне ігрище, добре описане християнськими авторами в багатьох творах. Тут наші предки, переодягнені у звірині шкіри й маски (атрибути іншого світу) робили спеціальні танці під керівництвом скоморохів і поводитирів ведмедів, вочевидь, прагнучи задобрити духів іншого світу й домогтися добробуту в наступаючому році. Як свідчать дані етнографії найпоширеніші типи ряджених під час святкувань були молоді жінки (із гротескно вираженими жіночими органами), вагітні жінки, літні люди, тотемні тварини [6,45].

Одягання в маски створювало ілюзію існування двох тіл в одному – новонародженого та помираючого, відбивало символіку дітородіння, родючості, достатку. Про те, що свято Коляди було тісно пов'язаний з уявленнями про звірячих і людських новонароджених істот свідчить звичай виготовляти для цього свята спеціального печива, що зображує немовлят звірів, про яке згадує цар Олексій Михайлович.

Цікаво, що в народній свідомості божество Коляда представляється дитиною жіночої статі, що можливо свідчить про те, що первісно сонце – берегиня представлялося нашим предкам у вигляді богині. Навіть у наш час напередодні Різдва можна почути ритуальну пісню «Народилася Коляда напередодні Різдва» [9,225].

Вочевидь, здебільшого день вшанування Коляди вважалося дитячим і жіночим святом. Великий інтерес викликає, наприклад, звичай дитячого колядування, що зберігся до нашого часу. У січневі дні діти ходять

під вікнами й поздоровляють хазяїв зі святом Коляди. У день зимового сонцестояння у свої дома звичайно приносили снопи й ляльки й співали пісні – колядки з побажаннями благополуччя будинку й із проханнями про подарунки – короваї і пироги, обіцяючи скупим бідність. Колядуючи наряджалися ведмедями, конями, козами, коровами подібно своїм предкам – язичникам. За це їх нагороджують грошима і їстівними припасами. У деяких областях сучасної України й Білорусії майже до початку XX сторіччя зберігся стародавній звичай готувати до цього дня із пшеничного тіста немовлят тварин: корів, биків, овець і домашніх птахів. Тварини виставлялися ввечері напередодні свята Коляди на вікна для показу перехожим. Потім вранці в день свята їх ставили на стіл й уже ввечері розсилалися в подарунок рідним.

Для дівчат Коляда вважався, насамперед, вісником майбутнього. У день, присвячений даному божеству було прийнято ворожити про свою майбутню долю. Найпоширенішим способом гадання в дівчат у стародавності було гадання за допомогою воску й олова [9,120–121].

В одній з Кормчих книг XII ст. ми знаходимо й опис подібних гадань: «Аще кто волхвует или восколей, они же глядят яко воск изольется в воду или олово. Тако же ячменем или бобом волхвующее» [10,1105].

Таким чином, можливо, зробити висновок, що у дохристиянський період наші предки обожнювали зимове сонце, яке уявляли собі у вигляді божества – дитини. На думку східних слов'ян язичників, сонце – дитина Коляда було пов'язане зі світом упирів і берегинь і від нього залежало здоров'я й благополуччя людей протягом року. Коляда асоціювалася у наших предків з початковим періодом людського існування й тому дане божество вважалося заступником немовлят, породіль, молодих жінок і дітей.

Література

1. Демченко В.П. Староукраїнське свято Різдво–Коляда на Гуцульщині. // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. – К., 1996. – С.52–53.
2. Забылин М.– Русский народ: его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – М., 1992.– 605 с.
3. Инокентий Гизель. Синописис //Давня українська література. Хрестоматія. – К., 1996.
4. Историческая хрестоматия церковно–славянского и древне–русского языков. / Под ред. А. Буслаева. – М., 1861.
5. М.В. Ломоносов. Полное Собрание Сочинений. – М., 1952. – Т.6. – Гл.7. – 453 с.
6. Носова Г.А. Язычество в православии. – М.: Наука, 1975. – 150 с.
7. О Левиотике //Истрин В.М. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках И.И.Срезневского //Сборник ОРЯС. – Т.12. – Ч.1.–С.314–316.
8. ПСРЛ – Т.2.: Ипатьевская летопись. – М., 1962. – 938 с.
9. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – М.: Наука, 1989. – 397 с.
10. Славянская Кормчая книга XII ст. //Качановский В.В. Славянская Кормчая книга. – ИОРЯС. – Т.2. – Кн.4. – С.1068–1108.
11. Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Т.4. – Летопись. – М., 1840. – 284 с.

12. Щепкин Д. Об источниках и формах русского богословия. – Вып. 2. – М., 1861. – 180 с.

Козлов М.Н. Бог–младенец Коляда в языческом сознании восточных славян

На основе письменных, фольклорных и этнографических источников проведена реконструкция культа одного из самых загадочных восточнославянских языческих божеств – солнечного младенца Коляды. Выявлена структура и идейная семантика дохристианских праздников, проводимых в честь данного божества.

Ключевые слова: язычество, обряд, представления, верования.

Kozlov, M.M. God–baby Koljada in pagan consciousness of east Slavs

On the basis of written, folklore and ethnographic sources reconstruction of a cult of one of the most mysterious East slavic pagan deities – solar baby Koljady is spent. The structure and ideological semantics of the pre-Christian holidays spent to honors of the given deity is revealed.

Key words: pagan, a ceremony, representations, beliefs.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК: 141.7

Гавеля В.Л.

Феномен мотивованої активності в процесах функціонування цільових систем природного і соціального рівнів

Соціальне середовище розбудовується і вдосконалюється дякуючи мотивованій і цілеспрямованій активності людини, яка аналізується в статті. Активність розглянута як необхідний феномен для розуміння сутності природних і соціальних процесів.

Ключові слова: ціль, цілеспрямованість, мотивація, активність, потреби, індивід, співтовариство, воля, свобода.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Целеполагание существует как форма планирования удовлетворения потребностей или ради потребностей, и в то же время является самой потребностью, т. е. целеполаганию присущ феномен самооценности. Ценность является не свойством какой либо—вещи, а сущностью и одновременно условием полноценного бытия объекта. Наличие множества потребностей и целей создает некий разброс оценок: то, что для одного имеет приоритетную ценность и этим мотивировано, для другого является вещью или благом, не заслуживающим внимания. С формальной точки зрения ценности делятся на позитивные и негативные, субъективные и объективные, на относительные и абсолютные. Это деление определяет интенсивность воздействия ценностей на мотивы действий. Поскольку в цели выражается представляемое и желаемое будущее состояние объекта деятельности на основе осознанной ценности, она не может не зависеть от социальной шкалы ценностей. Значимость социальной деятельности в том, что она направлена не только на удовлетворение потребностей, но и на производство ценностей в качестве мотивов будущего целеполагания. Это производство может быть осознанным, и тогда его предваряет соответствующая цель, но оно может быть скрытым за бесчисленными целесообразными актами деятельности, организующими и созидующими

бытие людей, их повседневную жизнь. Нельзя также отрицать роль и значение скрытых мотивов деятельности человека.

Принято считать, что ценности содержательно разделены на вещественные, интеллектуальные (логические, этические, эстетические и т. д.). Другая точка зрения основывается на чувственном восприятии результатов реализации целей: истинное, полезное, пригодное, приятное, прекрасное. Именно такое понимание ценностей вызвало наибольшую критику, например, у создателя западной философии ценностей Ф. Ринтелена, подходившего к целеполаганию на основе динамического волюнтаризма и формального интеллектуализма. Он отвергал релятивистские течения, считавшие целеполагание ничем не ограниченным произволом, не имеющим никакого отношения к общественным ценностям.

Н. Гартман, осуществив синтез кантовского априоризма и материальной этики ценностей Аристотеля, утверждает, что существует само по себе царство ценностей *kosmos poietos*, которое находится по ту сторону сознания. Гартман считает, что цели человека не имеют никакого отношения к ценностям, так как феномен ценности является метафизической, иррациональной, никогда не разрешимой проблемой.

Ф. Ницше понимал цель как предельную напряженность воли человека и сделал очевидным то огромное значение, которое имеет ценности и ценностные оценки для мировоззрения. Для Ницше целенаправленность – естественное состояние человека, а ценностные оценки – «физиологические требования сохранения определенного способа жизни»; в цели и в ценностях выражается, по Ницше, «воля к власти». Система взглядов Ф. Ницше на ценности и цель привела его к критике телеологии: «...вся телеология построена на том, что о человеке последних четырех тысячелетий говорят как о вечном человеке, которому все вещи в мире изначально имеют естественное отношение. Однако все возникло; не существует вечных фактов, как не существует абсолютных истин [10,240].

Исследование целеполагания как предпосылки деятельности невозможно без уяснения общего содержания понятия «активность», столь часто употребляемого в современной науке. Если понятие функционирования указывает в основном на напряженное состояние системы или объекта, на стабильное состояние составляющих ее основных элементов, то активность характеризуется системой мотивации и содержит в себе еще и указание на темпы протекания того или иного процесса или социального явления.

Марксистская трактовка проблемы активной целесообразности основывается на вытекающем из истории познания и деятельности признании активности самой материи на всех уровнях ее функционирования и развития. Практически везде, где существует направленность действия, реакция или взаимодействие, мы встречаемся с активностью, выступающей и в образе свойства каких-нибудь объектов, и в виде меры процесса их взаимодействия. Существуют и другие концепции, связанные или с перенесением источника активности за пределы самореализующей системы, или же утверждающие активность как самореализацию внутреннего духовного начала, для которого параметры и сложности системы всего лишь форма, в которую вынужден облекать себя дух. Но детализация этого не является задачей данного исследования.

Все же в употреблении этого понятия для исследования различных качественных состояний материи имеется определенная специфика. К примеру, в неживой природе, исключая микромир, нет явлений, которые могли бы полностью соответствовать содержанию категории «активность». В неживой природе есть только предпосылки активности в виде реакции на внешнее воздействие. Например, резкое увеличение влажности и температуры воздуха вызывает активизацию процесса коррозии куска железа. Безусловно, что объекты неживой природы не только воспринимают воздействие, но и сами воздействуют на окружающую среду в соответствии с законами движения неживой природы. Однако это воздействие не может быть оценено как активность, поскольку объекты неживой природы не содержат в себе условий для воздействия на окружающую природу, т.к. форма воздействий связана с особенностями реагирующего объекта. На этом уровне исследователь может ограничиться более или менее точным описанием взаимодействия неживых объектов, так как форма реакции в значительной мере предсказуема уже при сопоставлении свойств, реагирующих объектов.

Если говорить о взаимодействии со средой сложных динамических, живых систем, то их реакция отличается тем или иным уровнем самостоятельности. Эти системы уже активны не только в силу самоопределения функционирования, но уже самим своим наличием производят ресурсное убывание или прибавление элементов среды. В неживой природе объекты взаимодействуют стихийно и их воздействие на среду, изменение собственного облика не имеет ни цели, ни тем более сознательной причины. И все же эти взаимодействия не исчерпываются полностью понятием «движение». Для определения активности некоторых структурных образований в науке имеются даже специальные единицы, например, в ядерной физике: «кюри», «резерфорд». Это вызвано тем, что активность ядерных объектов поддается выражению количественными характеристиками и интенсивность процессов их взаимодействия тоже может быть измерена. По сути дела единицы измерения активности ядерных объектов означают их меру и одновременно естественный мотив их бытия.

У простейших живых существ активность проявляется в виде раздражимости. В процессе эволюции у существ с более сложной структурой, имеющих периферическую и центральную нервную систему, активность является уже физиологическим свойством, так как в процессе жизнедеятельности достигается дифференцированное взаимодействие организма со средой, а естественная мотивация есть результат эволюции. Это уже биологически целесообразная активность. Целесообразность как соответствие строения системы выполняемым жизненным функциям относится ко всей живой природе (растение, животное, человек).

Собственно само понятие человека вместе с тем означало и складывание нового вида отношений организма и среды. Это выразилось в познавательной деятельности и на ее основе преобразования, приспособлении к окружающей среде. Следующий шаг – определение своей роли в природе и степени единства и различия с другими живыми организмами. И.М. Сеченов указывал, что рефлексорный стереотип взаимодействия с внешней средой общий у человека и животных, но ум человека идет «... дальше в ту область явлений, где чувствование превращается в повод и цель, а движение в действие, но эта область уже лежит за пределами физиологического исследования» [12,22].

Здесь уже следует отметить, что целесообразность и цель – это не одно и то же. Сейчас понятие целесообразности применяется в очень широком диапазоне, и во всех случаях применения этого понятия в естественных науках оно определяется путем указания на качественное содержание активности функционирующего объекта. В органической природе целесообразность не изначальна и не абсолютна: всегда есть организмы более или менее приспособленные к среде обитания, более или менее активно взаимодействующие со средой, и критерием активности в этом случае является выживаемость вида и величина площади его расселения.

Целесообразность – целевая определенность отличается от причинной определенности – каузальности именно тем, что в основе ее лежит цель, характеризующаяся как конечная причина – (*causa finalis*). Целесообразность нет смысла отвергать, так как ход событий и в природе и в обществе всегда каузально детерминирован, тем самым поддается прогнозированию в пределах известных границ и может направляться целеполагающим сознанием. К примеру, сила водопада, обусловленная рельефом течения реки, может приводить в движение турбину гидростанции, в этом случае падение воды становится целесообразным.

Следовательно, органическая целесообразность – это конкретная приспособляемость к определенным условиям существования, в которой все претерпевает изменения при катаклизмах в развитии среды обитания: интенсивность биологических процессов, форма организма, окраска, температурный режим и т.д. Органическая целесообразность, сочетающая функции и красоту внешнего облика, может быть объяснена естественными причинами, такими, как изменчивость организмов под воздействием внешней среды, наследованием приобретенных свойств, естественным отбором и не имеет сверхъестественных мотивов. Она не требует применения категории цели, как это делают различные телеологические направления психоламарксизм, неовитализм, холизм, финализм и т.д.

Безусловно, никакой полной аналогии между целесообразностью у животных, которая имеет не сознательную, а функциональную природу, и общественной целесообразностью быть не может, здесь превалирует различие. Животное только пользуется внешней природой и производит в ней изменение только в силу своего присутствия; человек же вносимыми им изменениями заставляет ее служить своим целям, преобразуя ее. И это является последним существенным отличием человека от остальных животных и этим отличием человек опять–таки обязан особому типу функционирования, присущего социальным существам, проявляющим мотивируемую активность не только в опредмечивании, но и в целеполагании.

Средствами у животных служат органы тела, высшие животные иногда используют инородные предметы, но здесь нет даже дальней аналогии с орудиями труда. Леонтьев А.Н. качественное различие использования инородных предметов животных и орудиями труда человека видит в следующем:

1) «орудийная» деятельность животных никогда не имеет характера общественного процесса, она не совершается коллективно и не определяет собою отношений общения осуществляющих ее индивидов;

2) животное находит в «орудии» только естественную возможность осуществить свою инстинктивную деятельность, например, притягивание плода к себе (безусловно, речь идет о высших животных);

3) для животных остается недоступным сам принцип орудийного действия как сознательной деятельности на основе планируемой активности;

4) для животного действия других животных или человека не играют в их формировании решающей роли, а только воздействуют на их коррекцию, как бы дополняя целесообразность поведения;

5) животные не хранят своих орудий и не передают их из поколения в поколение, хотя стереотип эпизодической орудийной деятельности закрепляется в простейших актах мышления высших животных» [6,267,276,375,405–406].

Целесообразность в общественном значении этого понятия может быть общественных систем, которая выражается в объективной регуляции саморазвития системы, например, соответствие спроса и предложения, содержания законодательства и функций правоохранительных органов. И в более узком смысле общественная целесообразность выступает как скорректированность поведения и потребностей личности с наличными общественными отношениями. В том и другом случае – это активный процесс.

Понятие активности – очень широко, оно давно и плодотворно используется в естествознании. Активность человека не может быть объяснена только деятельной природой человека, как это сделал Л. Фейербах. В конечном итоге она детерминирована условиями общественной жизни человека, теми целями и задачами, которые человек может поставить при существующих условиях общественной жизни. С такой же определенностью можно сказать, что осознание и постановка цели тоже не может быть объяснена из самого субъекта. Цель человека скоординирована с законами развития объекта деятельности и мотивированна, а сама деятельность результируется как социальная форма движения от явления к сущности. Можно сказать, что целеполагание является итогом мысленной переработки внешних воздействий, опосредования внешнего через внутренние мотивы, итог творческой планируемой активности.

Плеханов Г.В., сравнивая целесообразность в природе с целесообразностью в обществе, писал: «Психология общества всегда целесообразна по отношению к его экономии, всегда соответствует, всегда определяется ею. Целесообразная психология также полезна обществу, как хорошо соответствующие своей цели органы для организма» [11,644]. К этому можно добавить, что общественная целесообразность является не функциональной, а сознательно мотивированной и означает, что если действия человека по реализации цели соответствуют данной цели, объективизируют ее, то значит они целесообразны.

Рассматривая категорию «активность» в системе общественной целесообразности, где действуют наделенные сознанием люди, любое объективное исследование должно учитывать, наряду с основными свойствами, присущими предыдущим ступеням, качественное изменение содержания активности в сфере общественной целесообразности.

В человеческом обществе, как и в природе, активность относительна:

1) ее общественное содержание не изначально, а имеет исторический характер;

2) она связана с конкретными условиями и характером цели человека, так как действия, целесообразные в одних условиях, могут при изменении ситуации перейти в свою противоположность;

3) целесообразная общественная активность не может быть абсолютной еще и потому, что ее высокий уровень означает в то же время развитие через обострение противоречий; например, между индивидуальными целями и целями общества;

4) целесообразности общественного бытия присущ более высокий уровень активности, тогда как целесообразность общественного сознания имеет некоторую степень инерции;

5) с другой стороны, здесь, как и в случаях с объектами неживой и живой природы, мотивированная активность имеет свою количественную сторону, характеризующую процесс взаимодействия человека со средой, его энергичность, интенсивность усилий;

6) целесообразность общественных систем или социальных образований может иметь как гуманистическое содержание, так и антигуманистическое, и это еще одно из проявлений относительности общественной целесообразности.

Категория цели, формирующаяся в процессе взаимодействия субъекта и объекта, соответственно имеет две стороны – субъективную и объективную. Объективная сторона цели обусловлена детерминированностью как объекта, так и субъекта деятельности и познания, тем, что цель удовлетворяет свое содержание только через реальный процесс, а субъективность цели определяется тем, что она выступает как непосредственный побудительный мотив потребности и деятельности человека.

Понимание активности сознания состоит из трех взаимосвязанных сторон его функционирования:

а) знания (отражательная функция);

б) самосознания (функция отражения человеком своих отношений в объективном мире и своих потребностей);

в) целеполагания (активная творческая функция).

Цель человека выражает неудовлетворенность его, как сознательного существа, возможностью отправления только биологических функций, осознание необходимости изменить натуру в соответствии со своими желаниями и потребностями. Она показывает волевое, практическое отношение человека к среде, усиленное знанием и самосознанием. Наличие цели деятельности является специфическим и вместе с тем родовым атрибутивным признаком отношения человека к окружающей действительности и, конечно же, мотивом деятельности.

Цель как явление идеальное противостоит материальному, и как субъективное объективному, как частный, преломленный через сознание случай причинности, как возможность противостоит действительности, как проявление свободы – необходимости, как мотив – потребности. В реальной жизнедеятельности человек отражает, с одной стороны, свои собственные потребности, с другой – объективный мир, его закономерности и возможности. Но это отражение не мертво. В целевом характере отражения проявляется творческий и активный характер человеческого сознания, система мотивации на основе ценностей.

Человеческая творческая активность – это социальное действие, которое выходит за пределы индивидуального. В этом социальном действии

существенно снижены, сглажены, трансформированы инстинктивные побуждения, а мотивы определены и акцентированы. Наличие целей, предвещающих действия, свидетельствует об избирательности активности и поведения и высочайшей степени самоуправляемости человека как сложной системы. Социальный характер целеполагания индивидуализируется как поток мотивированного творчества, поскольку все другие пути по сути дела деструктивны.

Сознание превращает мотивированную активность человека в действенную силу целенаправленного, планомерного воздействия на окружающую среду и самого себя. При этом социальная активность человека не исчерпывается удовлетворением естественно-материальных потребностей, а нацелена и на реализацию духовных потребностей, интересов, и, следовательно, ее диапазон очень широк.

Опираясь на объективно сложившуюся мотивированную активность людей по отношению к окружающей действительности, партии и движения планируют и реализуют модели социальной, политической и экономической организации общества. Это не только реальное бытие реального социума, но всегда эксперимент, арбитром которого выступает совокупный субъект – исторический народ, этнос, этнообъединение. Если эксперимент не удастся, политические силы, его осуществившие, покидают социальную сцену.

Творческая мотивированная активность общества имеет циклический характер, периоды экстремальной активности (революции, перевороты, войны) сменяются циклами эволюционных изменений, на протяжении которых меняется система ценностей, а с ней и система мотивации целей человека. Сама система стремится к стабильному состоянию, где изменения должны предвещаться изменением в системах регламентирования, в своде законов. В эти периоды целевая активность проявляется в приоритетности целей и их мотиваций. В периоды напряженных, глобальных изменений абстрактная модель будущего подавляет функциональное.

В циклах эволюционных изменений на первый план выходит, во всяком случае в тенденции, приоритет индивидуальных, пусть стандартизированных, целей основного деятельного субъекта социума – функционального человека, его индивидуально осознаваемых мотивов и ценностей. Это стиль социума демократического типа. Потребности, интересы, цели индивида в конституциях, декларациях, законотворчестве объявляются приоритетными по отношению к интересам государства.

Безусловно, объективный критерий мотивированной активности не отгорожен китайской стеной от субъективного критерия, от внутреннего отношения личности к своей деятельности, от мотивов активности и от внутренней удовлетворенности результатами деятельности. Более того, только через сопоставление субъективных и объективных критериев мы можем получить знание, каким образом сообщаются цели общества и целеустремленность личности, его мотивы и ценности.

Поведение людей и их мотивированная активность складываются в результате действия многих социальных сил. Конкретное в этом сложном процессе выступает как процесс синтеза, как результат, а не исходный пункт и, вследствие этого, также исходный пункт созерцания и представления. В этом смысле следует заметить, что определение уровня мотивированной активности должно учитывать, что поведение индивидов утрачивает самостоятельное значение и становится отдельной стороной

более широкого подхода к человеку как имманентной совокупности общественных отношений.

Определение критериев мотивированной активности и ее уровней должно опираться на следующие элементы:

а) ролевой статус человека в рамках данной социальной системы;

б) на его социальную, групповую принадлежность и в связи с этим на систему его взглядов, интересов, целей, потребностей, выступающих в качестве мотивов индивидуальной активности и определяющих отношение человека к своим социальным обязанностям;

в) на связанное с принадлежностью к социальной группе отношение к производству, место в общественном разделении труда, на источники существования, воздействие правового регулирования и моральных норм;

г) совокупность социальных ролей человека или реальные формы жизнедеятельности и стимулы мотивированной активности выполнения общественных обязанностей и индивидуальных обязательств;

д) систему ценностей, как «относительно устойчивую систему фиксированных установок, выработанных в результате способности человека к объективизации, основанной на эмоциях, знаниях, убеждениях, склонностях и способностях, т.е. на интеграции предшествующего общественного и индивидуального опыта...» [4,50].

Иначе говоря, мотивированную активность личности, ее социальную роль, т.е. действия человека в определенном качестве, можно понять исходя из более общей социальной системы организации общества, от которой он зависит и в структуру которой входят частные социальные структуры и социальное бытие личности.

Существует ряд точек зрения на определение содержания понятия критерия социальной активности. Сложность этого вопроса, потребность в проведении широкого конкретно-социологического анализа уровней мотивированной активности вынуждает исследователей вести поиски определений основного критерия активности, преимущественно его связей с проблемой управления, воспитания молодежи, развития демократии и теорией личности.

На взгляд автора, эти точки зрения на сущность критерия мотивированной активности, как и ряд других, вполне применимы для оценки интенсивности деятельности отдельных социальных групп и социальных учреждений, например, в оценке активности молодежи в сфере управления и т.д. Но ни одна из указанных точек зрения не учитывает отношение человека к своей собственной деятельности, которая очень сильно влияет на уровень мотивированной социальной активности. Это отношение может быть положительным, отрицательным или безразличным, но оно непременно отразится на результатах деятельности и на сроках реализации той или иной общественной цели. При расхождении общественных целей и индивидуальных происходит смещение мотива активности в личностную сферу, а декларируемые обществом призывы к общественной активности перемещаются на периферию целеполагания.

Суммарный результат реализации индивидуальных целей имеет экономические и социальные последствия, но неизбежно расходится с государственным интересом, даже вступает в противоречие с ними. Следовательно, само определение социальной активности должно содержать указание не только на характер действия, но и на отношение к самой деятельности, как ориентацию на лучшее выполнение различных

социальных ролей: профессиональной, общественного деятеля мужа, отца, и т.д.

Исходя из всего сказанного, можно определить категорию мотивированной социальной активности как субъективное отношение и социальную готовность, детерминированные общественными законами, проявляющие в соответствующих актах целесообразного проведения. Социальная мотивированная активность представляет собой целенаправленную творческую социальную деятельность, преобразующую объективную действительность и саму личность. Уровень мотивированной активности зависит от содержания социальных целей и проявляется в познавательной, трудовой, общественно–политической и др. формах.

Определение уровня мотивированной социальной активности – дело сложное. Сформулированная цель в какой–то мере показывает потребность в творческой активности. Предел деяния тоже в какой–то мере очерчен правом и моральными нормами, при помощи которых общество защищается от направленной на его разрушение не мотивированной социальным благом активности, особенно организованной преступности, активности коррумпированного чиновничества и т.д.

Марксизм также ставит активность во главу самореализации общества и личности, хотя эта точка зрения в его модели конца XX века содержательно сосредоточилась на классовой активности рабочего класса с целью окончательной победы над капитализмом и утверждением модели мирового коммунизма. Любая идея не является ни хорошей, ни плохой, пока не попадает в сферу методов реализации.

Методы реализации как раз и дискредитировали идею коммунизма. Локально цель не имеет моральных и всех других критериев, Ницше совершенно справедливо заключил, что пока человек молчит и моргает, невозможно определить, моральный он или аморальный. Цель попадает в сферу социальных оценок только на отрезке реализации. Значимость ее не носит одномерного характера. Она может быть реализована за счет других людей, может быть промежуточной и поэтому казаться бесполезной и даже вредной, может быть корпоративно ограниченной. Результаты реализации цели находятся в сфере всего разнообразия оценок и приоритетов. Оценивается не только результат реализации цели, но и характер активности, примененные методы и мотивы. К примеру, человек активно готов отвечать за мотивы цели, а не за конечный результат, подвергающийся трансформации по независящим от него причинам. Как говорил Гегель, камень, выпущенный из руки, принадлежит дьяволу. Поэтому целевая мотивированная активность проблематична, так как не включает в себя возможных смещений своего содержания в результате.

Потребность в теоретической разработке уровней мотивированной социальной активности диктуется не только необходимостью. По нашему мнению, уровень мотивированной социальной активности определяется состоянием готовности личности к исполнению производственных и общественных обязанностей, социальной значимостью мотивов деятельности, уровнем познания и необходимостью той или иной формы управления и организации общественной жизни и производства. Эти факторы в обществе поддаются моральному и материальному стимулированию, поэтому общество вполне в состоянии через органы управления регулировать состояние целевой культуры (термин вводится для характеристики содержательного единства активности индивида

и цивилизованных ценностей и приоритетов), сдерживая избыточную активность, торопливость, некомпетентность; гармонизируя интересы социума и эго.

Уровень мотивированной активности в значительной мере зависит от степени осознания членами общества личных и общественных интересов. Активность в труде, в политической жизни, в науке, в осуществлении индивидуальных целей – это не только путь к результату и сам результат, а и облик социальной реальности, который в индивидуальных целях не планируется, а воспринимается как результат образа жизни данного общества. Целесообразная деятельность в цивилизованном обществе является не чем иным, как осознанием закономерностей общежития и активным использованием этих закономерностей в реализации целей человека.

Волевые усилия, активность, растрачиваются неэкономно, пока люди в своей деятельности руководствуются лишь чувственной видимостью, как правило, отклоняющейся от рациональной сущности на величину, которую приходится покрывать дополнительными усилиями. В этом случае волевые действия могут совпадать с объективной необходимостью, и человек достигает поставленной цели, но очень часто деятельность осуществляется без твердых гарантий на успех.

Познание тенденций развития того или иного явления позволяет человеку связать свои цели с уровнем необходимой мотивированной активности, а это уже шаг к свободе творчества в ее диалектической связи с необходимостью. «Общество, если оно напало на след естественного закона своего развития, не может ни перескочить через естественные фазы развития, ни отменить последние декретами. Но оно может сократить и смягчить муки родов» [9,10]. Подобные выводы К. Маркса свидетельствуют о том, что его учение ни в коей мере не несет ответственности за волюнтаристические постановки цели построения коммунизма к 80–м годам XX века. Общество всегда связано с познанием законов природной и общественной среды и возможностями ставить и реализовать все большее количество индивидуальных и социальных целей.

«Не в воображаемой независимости от законов природы заключается свобода, а в познании этих законов и в основанной на этом знании возможности планомерно заставлять законы природы действовать для определенных целей. Это относится как к законам внешней природы, так и к законам, управляющим телесным и духовным бытием самого человека...» [8,116]. Эта фраза Энгельса очень важна для исследования связей цели, мотивированной общественной активности и свободы, творческого характера целеустремленности. Свобода воли в значительной степени есть цивилизованная свобода целеполагания и деятельности по реализации целей. И все же максима: «разрешено все, что не запрещено», вызывает гораздо больше претензий к действующему законодательству и законотворчеству, чем может показаться не философской рефлексии. На наш взгляд, любое отступление общественного регулирования от многообразия целей должно быть аргументировано зрелостью общества и его целевой культурой. Если общество находится в нестабильном состоянии, то любая пассивность законотворчества стимулирует отрицательную и не мотивированную социальными приоритетами активность. В лучшем случае это соревновательность целей, где проигравший плачет и между ним и выигравшим нет арбитра; в худшем – глобальная криминализация целей, и тогда общественные цели защиты малоимущих перемещаются

на периферию социальных приоритетов. Целевая дезориентированность населения множит его претензии к государству, которое в целях уменьшения напряженности начинает раздавать милостыню, вместо расширения занятости, рынка услуг, стабилизации и локализации правонарушений.

Активность субъектов социума усиливается, но не в сфере созидания, а в сфере разрушения традиционных форм деятельности, парадоксальной криминализации предпринимательской деятельности, утаивания доходов, что уменьшает поступление налогов в бюджет, а значит, тормозит реализацию социальных целей. В этом процессе есть и индуктированный дестабилизацией положительный фактор: пробуждение к активной социальной деятельности больших масс людей, ранее убаюканных унифицированным прожиточным минимумом.

Люди в процессе своего существования зависят от объективных законов природной и общественной среды, и, следовательно, познание объективных законов действительности есть одна из предпосылок их свободы. Отсюда, уровень человеческой свободы определяется уровнем мотивированной активности и достигнутыми успехами в познании законов среды жизнедеятельности и тем, насколько действия людей соотносятся с этими законами. Более того, если бы в природе и в обществе не существовало необходимости, не действовали бы объективные законы, то люди не могли бы вообще ставить какие-нибудь цели. Изученные этапы развития объективных процессов являются одновременно материалом для целеполагания, и чем глубже человеческое сознание овладевает объективными законами природы и общества, тем выше возможность предвидеть последствия, как развития объективных процессов, так и результатов своей мотивируемой активности, а также становление целевой культуры [3,85].

Уровень мотивированной социальной активности личности показывает, в какой мере общественные приоритеты активизировались, превратились в сугубо субъективные мотивы деятельности индивида, с другой стороны, осознание слияния личных интересов с интересами других людей служит доказательством общественной значимости личности.

Достижение целей в соответствии с познанными законами деятельности и достигнутым уровнем социализации и ведет к растормаживанию целевого функционирования. Творческая, активная, целенаправленная деятельность на основе знания объекта цели преобразует возможность в действительность, объективизируют цели, превращает необходимость в свободу, стимулирует цепь целей, повышает целевую культуру.

Достижение цели предполагает двойную мотивированную активность: мыслительную и реализующую. Здесь обнаруживается синтетический характер категории «цель», аккумулирующий в себе органическую связь действительности, возможности, необходимости, уровня активности и знания. В этой цепочке реализация цели в результате творческой мотивированной активности является моментом или опредмечивания или же формулировки гипотезы, теории, если это познавательная цель.

В какой-то мере также логично говорить и о хаосе целей, когда в структуре ролевого статуса личности цель не начало функциональности, а своего рода внутреннего самореализация, заменяющая внешнюю мотивированную активность. Это тоже активность, но обращенная, опрокинутая во внутренний мир, которая, в силу разрыва цепи: «цель – реализация – постановка новой цели», становится самодовлеющей, некой идеологией

пассивности во внешнем мире. Здесь проблема упирается в феномен свободы.

Давая определение понятию свободы, К. Маркс и Ф. Энгельс писали: «Свобода определялась до сих пор философами двояким образом. С одной стороны, она определялась как власть, как господство над обстоятельствами и отношениями, в которых живет индивид: так она определялась всеми материалистами. С другой стороны, она рассматривалась как самоопределение, как избавление от действительного мира – как мнимая только – свобода духа: так она определялась всеми идеалистами...» [7,292].

В оценке возможностей целеполагания и мотивированной активности любое исследование сталкивается с терминологическими трудностями, обусловленными многообразием человеческой деятельности, разделением ее на материальную, духовную и пограничную. Деятельность может быть принудительной и цель по отношению к ней будет чем-то внешним, творчество, как бы отчуждается, нивелируется.

В поисках терминов для теоретического обобщения многообразия трудовых актов и их содержания К. Маркс в «Капитале» употребляет понятие «целевая ситуация». Пользоваться этим понятием надо достаточно четко, чтобы избежать аналогии с использованием этого понятия прагматизмом и экзистенциализмом с их стремлением монополизировать рассмотрение сугубо человеческих ситуаций в рамках субъективного идеализма.

С другой стороны, стремление доказать возможность и необходимость использования категории цели в кибернетике, прогностике и автоматическом управлении большими системами путем доказательств ее подчиненности понятию «целевая ситуация», освобождает от признания необходимости и присущей ей субъективности и она перестает быть категорией, характеризующей собственно человеческую деятельность и мотивированную активность.

Цель, имея своим содержанием объективную направленность развития действительности, в то же время содержит субъективные представления о желаемом направлении или о коррективах. Объективность развития является в процессе целеполагания действительностью, а стремления – возможностью. Представления об антропологичности категории «цель» в современной информатике основываются именно на том, что эта категория всегда содержит в себе окрашенные эмоции, желания человека. В процессе реализации целей значительная часть представлений об объекте деятельности (там, где нет однозначных, проверенных практикой знаний) отбрасывается путем проб и ошибок. Одна и та же цель видоизменяется в процессе реализации и является формой активной человеческой деятельности.

Вызывает возражения и попытка уравнивать содержание категорий, близких по содержанию к формам целеполагания с категорией «цель». Например, А.В. Борзенко пишет, что целеполагание и планирование категории однопорядковые. Если цель есть идеально выраженный результат предстоящих действий, то план есть идеально выраженный процесс движения к цели. В плане воссоздаются средства, основные этапы действия, ведущие к цели, порядок этапов, их темпы, сроки и т.д. Налицо смешение философской и экономической категорий, попытка представить их однопорядковыми.

Кроме того, план—результат большого количества предплановых работ и прогностической проверки вариантов развития кооператива, отрасли или предприятия. Если целеполагание по самой своей природе содержит субъективное, то вся история планирования – это борьба за освобождение представлений о будущем развитии от субъективизма и волюнтаризма. Эффективность планирования дает представление о способности, умении, наличии методик, дающих возможность с высокой вероятностью предвидеть результат, минимизировать потери, сберечь ресурсы, усилить дееспособность рабочей силы и ее продуктивность. Кроме того, планы характеризуются еще и своей основной целью и не сами они, а эта цель является или гуманной или враждебной части или большинству членов общества.

Безусловно, нельзя не согласиться с утверждением о единстве целеполагания и планирования в отношении направленности – и в том и в другом случае учитываются внутренние возможности человеческой мотивированной активности, волевые действия отдельных индивидов, объединений, производственных коллективов.

Все это в совокупности с социальным анализом современности свидетельствует, что в настоящее время как никогда возросла роль субъективного фактора в жизни общества, значение сознательной организации материального и духовного производства. Рыночные отношения дают простор деловой активности, самореализации государственных и частных производственных объединений и фирм, неизмеримо расширяя функциональное целеполагание, характеризуемое самоконтролем и самопланированием. Более того, снимая пресс глобальной государственного планирования, рыночные отношения дают простор целевой инициативе (термин вводится для обозначения самодостаточного локального планирования, связанного с законной деятельностью по производству товаров и услуг), которая является общественной только по форме, а по содержанию целиком субъективно мотивирована и связана только с технологическими тенденциями и выведена из сферы прямого государственного регулирования.

Современная жизнь пронизана политической борьбой, концентрирующей в себе накал социальных противоречий. В духовном развитии современного общества мотивированная активность является одной из самых актуальных и важных. В динамике современной социальной жизни используются настолько совершенные средства коммуникации, что практически очень мало людей остаются в стороне от нее, поэтому цивилизация становится информационной, и целеполагание, информативно структурируясь, приобретает характер ускоряющейся цикличности, и формы реализации все больше приближаются к идентичности с содержанием, заключенным первоначально в цели. Все это говорит о том, что мотивированная активность и творческий характер – это неизменные свойства целеполагания при любой организации общества. Более того, активность всегда имеет социальную окрашенность, может быть гуманистической или антигуманной. Активностью характеризуются также биологические и информационные системы.

Следовательно, активность как категория, показывающая оптимальность взаимодействия со средой обитания биологических объектов и темп сознательной деятельности в социуме, имеет важное значение в оценке результатов целеполагания и в рассмотрении функциональной целесоо-

бразности. Социально мотивированная активность представляет собой своеобразный вид деятельности, в котором цель, средства реализации, ценности и мотивы деятельности скорректированы с социальными и индивидуальными потребностями, опираются на наукоемкую технологию и имеют гуманистическую направленность.

Можно сделать на основании вышеизложенного следующие выводы:

1) Мотивированная активность человека и общественных систем означает оптимальный темп деятельности, определяемый соответствием целей объективному развитию общественных процессов.

2) Активность живых и общественных систем всегда целенаправленна к определенному результату и предполагает реализацию или жизненных функций или общественных потребностей.

3) Мотивация активности искусственных самоуправляемых систем не имеет самостоятельного творческого источника, носит технический, а не общественный характер, и концепции об исключении человека из его сугубо человеческой сферы – производства – в силу преобладающей оперативной оптимальности машин – безосновательны.

4) Мотивированная активность человека детерминирована условиями его общественной среды, познанием, практикой и теми возможностями, которые предоставляет человеку общественная система через свои правовые, политические институты и моральные нормы.

5) Мотивированная активность человека – это величайшая социальная ценность, динамическая основа творчества. Замечательный поэт и философ Сэнт-Экзюпери писал, что активность человека делает ему честь, определяет его истинное место в природе и меру его величия.

6) Мотивации целеполагания связаны с циклами активности общества, на протяжении которых меняется система ценностей. Наиболее стабильно система ценностей функционирует в периоды мирного эволюционного развития общества. В эти периоды ценности находятся в относительно стабильном состоянии, и по этой причине их воздействие стационарно прогнозируемо. Это создает стандартные ситуации, в которых в прогнозировании преобладают моменты описания, а в цели – моменты предписания.

7) Во взаимосвязи мотивов и целей мотив играет роль повода, побудительной причины, движущей силы, но не определяет весь путь реализации цели, он только проявляется «в и через контуры действия» (Ж.-П. Сартр). Следовательно, мотивы целеполагания играют вспомогательную роль, направляя действия человека на удовлетворение потребностей. Мотивы репрезентуют в целеполагании чувственно–логическую природу деятельности.

Литература

1. Андреев В.М. Человек как объект социологического исследования. // «Личность при социализме». – М., 1968.
2. Бернштейн Н.А. На путях к биологии активности. // Вопросы философии. – 1965. – № 10.
3. Бьярсон Б. Философские этюды. – М., 1965.
4. Водзинская В.В. Понятие установки отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании. // Философские науки. – 1968. – № 2.

5. Григорян Б.Т. Человек, его положение и признание в современном мире. – М., 1987.
6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: «Мысль», 1965
7. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.3.
8. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.20.
9. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.23.
10. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов. Соч. в 2-х томах, т. 1. – М., 1996.
11. Плеханов Г.В. Изб. философские произведения, т. 1. – М., 1956.
12. Сеченов И.М., Павлов И.П., Введенский Н.Е. Физиология нервной системы. Изб. Труды, вып. 3. – М., 1952.
13. Hartman N. Philosophen – Lexikon, B d. 1. – Bonn, 1949.
14. Rintelen F. Phikosophie der Endlichkeit als Spiegel der Gegenwart. – Bonn, 1951.

Гавеля В.Л. Феномен мотивированной активности в процессах функционирования целевых систем природного и социального уровней

Социальная среда обустраивается и совершенствуется благодаря мотивированной и целеустремленной активности человека, которая анализируется в статье. Активность рассмотрена как необходимый феномен для понимания сущности природных и социальных процессов.

Ключевые слова: цель, целеустремленность, мотивация, активность, потребности, индивид, сообщество, воля, свобода

Gavelya, V.L. The phenomenon of reasoned activity in functioning processes of purposive systems of elemental and social levels

Social environment is developed and improved owing to reasoned and purposeful human activity which is analyzed in the article. The activity is examined as an essential phenomenon to understand the gist of natural and social processes.

Key words: purpose, purposefulness, motivation, activity, needs, individual, will, freedom, liberty.

Чи сміявся Христос: біблійський канон та апокриф в оцінці релігійного постмодернізму

В напрямку релігійного постмодернізму, який отримав назву теологія сміху, особливий інтерес викликали докетичні та подібні їм версії історії розпінання Христа та інші епізоди із євангельської та в цілому біблійної історії, а також їх літературна інтерпретація. Відкриття гностичних Євангелій поставило під сумнів традиційне твердження про те, що Ісус не сміявся, та сприяло новому погляду на співвідношення канону та апокрифу.

Ключові слова: канон, апокриф, сміх, гностицизм.

(стаття друкуються мовою оригіналу)

В канун ХХ в. була провозглашена смерть Бога, и вся культура прошлого столетия прошла под знаком разочарования в осмысленности и нравственной позитивности бытия, а значит того, кто является источником одного и другого. Философия религии дала несколько ответов на этот вопрос. Один из них состоял в том, что возможна религия без Бога – об этом заявили радикальная теология У. Гамильтона, Г. Ваганяна, П. ван Бурена, Т. Альтицера и «безрелигиозное христианство» Д. Бонхёффера. Эта тенденция религиозного постмодернизма получила преимущественно критическое освещение в монографиях и статьях Ю. Кимелева, В. Добренёкова, Л. Воронкова, Д. Угриновича, В. Антропова, О. Седаковой¹. Гораздо меньше внимания уделяется такой, на наш взгляд, важнейшей разновидности религиозного постмодернизма, которая получила в западной науке определение *теология смеха*². Между тем представители

1 Кимелев, Ю. Современная западная философия религии. М., 1989; Добренёв В. Современный протестантский теологический модернизм в США. М., 1980; Воронкова Л. Критика теологических концепций секуляризации. М., 1987; Угринович, Д.М. Безрелигиозное христианство Д. Бонхёффера и его продолжателей // Вопросы философии. – 1968. – № 2. – С. 94–102; Антропов, В. В. Этика и религия в «Безрелигиозном христианстве» Дитриха Бонхёффера // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2005. – № 6. – С. 58–124; Седакова, Ольга. Дитрих Бонхёффер для нас // Континент. – 2008. – № 137.

2 См. об этом: Голозубов, А. Идеология смеха в постхристианском мире // Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. Вип. 5. Логос і Праксис сміху. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2004. – С. 231–242; Golozubov, A. The Franciscan Concepts of Joy, Laughter and Foolishness in the Post-Modern Context // An Anthology of Philosophical Studies, edited by Patricia Hanna. Vol.2. – Athens: ATINER, 2008. – P. 339–349.

этого религиозно–философского направления дали ответ на проблему мнимой абсурдности существования, исполненный веры одновременно в нравственное достоинство человека и высший смысл жизни и смерти, позволяющий принять все страдание и зло с любовью, верой и надеждой в сердце. В данной статье нас интересует вопрос о том, каким образом теология смеха основывает право Христа и христианства на смех и юмор на новом прочтении библейских и околобиблейских текстов. Мы ставим задачу охарактеризовать основные направления интерпретации Нового Завета в этом контексте; выяснить их взаимодействие с апокрифическими влияниями и, наконец, роль канона и апокрифа в культуре постмодерна, сформированной, в том числе, теологическими новациями.

Бог умер как строгий и карающий судия, но пробудился как сомневающийся и страдающий человек. То, что в действиях ветхозаветного Бога теология смеха толкует как непоследовательность, в жизни Иисуса свидетельствует о Его человеческой природе, в том числе сомнениях и колебаниях, но также о смехе и юморе. Пастор Гленн Пис считает, что Христос имел огромное чувство юмора, и обосновывает это прежде всего Его подлинно человеческой природой. Он мог смеяться подобно любому из нас, более того, «Иисус Христос – господин смеха и будет им всегда. Если полагаться на то, что нигде не сказано о том, чтобы Христос или апостолы улыбались или смеялись, то логично будет предположить, что Христос и все Его последователи откровенно пренебрегали тем, что сказано в Библии о смехе и радости. Нигде не сказано о том, чтобы Он мыл волосы, и что же, нам предположить, что ходил грязным?» [1]. Бог – создатель в том числе радости и удовольствия, и Иисус проявил радость на ее высшем уровне, и невозможно предположить, что он никогда не испытывал радости и удовольствия смеха. Бог есть Бог смеха, это часть Его образа, но это значит также, что и мы сотворены для смеха. Быть в полной мере человеком значит быть способным смеяться. Если Христос был Богочеловеком, мы не можем не только отказать ему в праве на дар смеха и чувство юмора, но и предположить, что он обладал ими в пропорции, превосходящей возможную для любого человека, который когда–либо жил на земле. Подобного мнения придерживаются Max Lucado, Charles R. Swindoll, Leslie Weatherhead и др.

Христос Евангелий – личность. Юмор и ирония – эстетические понятия, но в то же время они исходят от человека и отражают его характер, мировоззрение, настроение. По мнению французского протестантского профессора теологии Г. Клавьера, юмор и ирония могли быть проявлениями как раз человеческой природы Христа, скрытой от нас тем образом Спасителя, который унаследован от византийской церкви и является слишком иератическим. В 1920–50–е годы Клавьер опубликовал ряд статей, в которых обратился к изучению иронии в евангельских текстах³, и вызвал дальнейший интерес к особенностям авторского

3 Clavier, 'La methode ironique dans l'enseignement de Jesus', *Études théologiques et religieuses* 4 (1929), 224–41, 323–44; *Études théologiques et religieuses* 5 (1930), 58–99; "Autour de Jean 5:17", *Revue d'Histoire et Philosophie Religieuses* 34 (1944), 82–90; "Le problème du rite et du mythe dans le quatrième évangile," *Revue d'Histoire et Philosophie Religieuses* 31 (1951): 292; *La structure du quatrième évangile*, *Revue d'Histoire et Philosophie Religieuses*, 35 (1955), 174–95; *L'ironie dans l'enseignement de Jésus*, *Novum Testamentum* 1 (1956) 3–20; *Les sens dans le nouveau testament*, *Novum Testamentum* 2 (1957), 185–98; *L'ironie dans le quatrième évangile*, *Studia evangelica* 1 (1959), 261–76.

использования иронии⁴ в Библии. Однако, кроме Клавьера, немногие теологи высказались в пользу возможности юмора в Новом Завете. Так, в 1926 г. норвежский профессор теологии Lyder Brun написал о том, что жизнь и слова Иисуса характеризуются глубокой серьезностью, но наряду с этим мы замечаем также глубокую радость, и можем представить его лицо освещенным светлой и теплой улыбкой. Однако в источниках, по его мнению, мы затрудняемся обнаружить какие-либо признаки отношения к жизни, которые можно было бы назвать юмором [4,136]. С другой стороны, епископ Eivind Beggrav в трагическое для европейской культуры время заявил без колебаний о юморе Иисуса. Он предположил, что юмор тесно связан с чувством свободы и в свободном уме Иисуса мы обнаруживаем этот наиболее существенный момент подлинного юмора [3,60]. René Voeltzel в книге *Le Rire de Dieu* (1955) обнаружил юмор и иронию не только в Новом, но и в Ветхом Завете. В соответствии с его интерпретацией, библейская ирония как таковая есть знак божественного откровения. Американский архиепископ римской католической церкви Фултон Шин [Fulton J. Sheen] считал евангельское послание доктриной божественного смысла юмора. Юмор в таком случае означает, что ничто в этом мире, за исключением спасения души, не может быть воспринято серьезно [«Жизнь Христа», 1958]. По мнению немецкого библеиста Ханса фон Кампенхаузена, в Новом Завете есть место для сердечной радости, но не юмора; с другой стороны, вера не означает конец юмора. Последний может быть понят как выражение христианской свободы [6,75]. Поскольку для Р. Бульмана юмор необходимо связан с чувством неудачи, он также находит затруднительным говорить о юморе в связи с самим Христом, не в последнюю очередь потому что стадия юмора согласно Кьеркегору низшая, чем вера. Тем не менее Бульман обратил внимание на особый язык Евангелия от Иоанна как в Комментарий Евангелия от Иоанна (1941), так и во втором томе своей работы «Теология Нового Завета» (1948). Он заметил многочисленные выражения с символическим значением, но отрицал, что эта двусмысленность была сознательной.

Я. Джонсон полагает, что во многих случаях само по себе высказывание не являясь смешным, но приобретает юмористический оттенок только потому, что слушатели Иисуса ассоциировали его слова с чем-то действительно смешным, что можно найти в Ветхом Завете, а также раввинистической литературе того времени, легендах, фольклоре и притчах [13]. Юмор Христа, подобно юмору раввинов, служит целям просвещения, побуждения и радости, но более всего иллюстрации религиозной истины. Джонсон выделяет комичные идеи, персонажи, ситуации. Среди первых он называет, например, абсурдную мысль о том, что ценность молитвы зависит от ее продолжительности (Матф. 6,7); разбрасывание жемчуга перед свиньями (Матф., 7:6); приглашение раба к еде прежде его хозяина (Лука, 17:7–10); предпочтение ученика учителю, а слуги господину

4 Wead, David W. "Johannine Irony as a Key to the Author-Audience Relationship in John's Gospel." Biblical Literature: 1974 Proceedings. Comp. Fred O. Francis. Tallahassee: American Academy of Religion, 1974; Paul D. Duke. Irony in the Fourth Gospel, John Knox Press, 1985; Severino Pancaro, "People of God' in St. John's Gospel," New Testament Studies, vol. 16 (1969–1970), pp. 116–118; J.E. Botha, «The Case of Johannine Irony Reopened I: The Problematic Current Situation,» Neot 25 (1991): 209–20; Myers, D. 'Irony and Humour in the Gospel of John'. Occasional Papers in Translation and Textlinguistics 2 (1988), 1–13; O'Day, revelation in the Fourth Gospel, Philadelphia: Fortress, 1986; G. Johnston, 'Ecce Homo: Irony in the Christology of the Fourth Evangelist', in LD Hurst and NT Wright (eds), The Glory of Christ in the New Testament, ed. By L.D. Hurst and N.T. Wright, Oxford: Clarendon, 1987, pp.125–38.

(Матф., 10: 24–25). Последнее означает воцарение перевернутого мира, но христианство как раз и ставит привычную социальную и теократическую иерархию вверх тормашками. Примерами комичных характеров в Новом Завете являются вдова, добивающаяся защиты у судьи (Матф., 5:25); друг, просящий хлеба в полночь (Лука, 11:5–8); тот, кто отдает не только рубашку, но и верхнюю одежду (Матф., 5:40) и др., а среди наиболее часто осмеиваемых человеческих качеств необдуманность (архитектор, который строит башню без плана – Лука, 14:28–32 или тот, кто строит дом на песке – Матф., 7:26), гордыня, слабая вера и лицемерие. Комические действия и ситуации, как и в раввинистической литературе, в синоптических Евангелиях часто основаны на игре слов – соль, потерявшая силу, превратившаяся в глупость (Матф., 5:13), имя Петра (Матф., 16:18) и т.п., или парадоксальных сравнениях – например, верблюд, проходящий через игольное ушко (Матф., 19:24); бревно в глазу (Матф., 7:3) и др. Среди комических сюжетов Джонсон называет историю о набожных и почтенных женщинах (Деяния, 13:50–51); о сыновьях Скевы (Деяния, 19:13–16); о великой Артемиде (Деяния, 19:23–41).

Джонсон считает, что в дискуссиях со своими оппонентами (Матф. 21:23–27; 22:15–22; 22:44–45; Марк, 2:1–12) Иисус прибегает к иронии, подобной сократической, направляя ее чаще всего против «набожных дураков» – тех лицемеров и формалистов, полагавших, что послушание Торе состоит в точном следовании закону во всем деталях без учета соответствующих обстоятельств. В этом смысле они подобны маленьким детям, которые не знают, чего хотят (Лука, 7:31–34). Позднее Павел сравнивает коринфян с младенцами во Христе, которые все еще не в состоянии вкушать твердую пищу (1 Кор., 3:1–2). Таким образом, дети могут служить и «плохим» примером для тех, кто забавляется, не знает, чего он хочет, не верит тому, что видит, и ничем не доволен. Другой род иронии – теологическая. Не только в Талмуде и Мидраше, но и в Новом Завете рабби говорят с юмором о Боге. Бог может быть уподобляться заснувшему человеку, которого просят снова и снова подняться с кровати и сделать то, о чем его просят (Лука, 11:5–8), или владельцу виноградника, который пренебрегает правилами воздаяния и оплаты и дает одинаковое количество денег тем, кто работал один час, и тем, кто работал целый день (Матф., 20:9–10). Но и по отношению к Себе Иисус не менее ироничен, например, когда сравнивает себя с доктором, который не способен исцелить себя сам (Лука, 4:23), или с не очень – то хорошим пастухом, посылающем своих учеников словно овец к волкам (Матф., 10:16).

Если Клавье приходит к выводу, что ирония Иисуса испытала большее влияние греческой мысли, чем ортодоксальной еврейской, то для Джонсона несомненно то, что юмор и ирония Иисуса типично раввинистические и пророческие. Вспомним в этой связи мнение Р. Бульмана о том, что учению Христа предшествовала эсхатологическая проповедь Иоанна Крестителя [4,42]; более того, по своему рождению и образу жизни Иисус был не христианином, а скорее евреем [5,294]. Тем самым подчеркивается, во-первых, человеческая природа Христа; во-вторых, то, что несмотря на всю новизну своего учения, разнообразный спектр комических средств, которыми владели раввины, был ему хорошо знаком; наконец, это сближает его с пророками, которые обличали, юродствовали, но и сами были осмеяны.

В Евангелии от Иоанна Джонсон отмечает отсутствие юмора, подобного тому, который можно видеть в синоптических Евангелиях. С.

Хамид–Хани в теологическом исследовании языка четвертого Евангелия также приходит к выводу, что сам Христос был мастером иронии, использование же иронии Иоанном выражает скорее трагедию, чем юмор [12]. Тем не менее Хамид–Хани констатирует, что вербальная и ситуационная ирония является общей литературной особенностью Библии, и приводит характерные примеры из Евангелия от Иоанна (2:9–10, 4:12, 7:27, 33–34, 42, 52; 8:21–22; 11:16, 36; 12:19; 13:37; 18:31; 19:5, 14, 19). Иоанн использует иронию как средство критической полемики, направленной против евреев, которые ожидали эффектного и очевидного для всех пришествия мессии, но в своем ожидании не ощутили присутствие Бога среди них в лице зменого и уязвимого галилеянина. Тем не менее замысел Божий достигнут независимо от чьего бы то ни было противодействия. Те, кто противопоставил себя Иисусу, стали инструментом осуществления предначертанного Господом. Даже крест ироническим образом становится скорее символом победы, чем поражения Христа. В самом рождении Христа мы видим гротеск, сочетание высокого и низкого. С одной стороны, знаки на месте сопровождают его появление на свет, волхвы приносят ему дары как царю, другой царь готовится преследовать и убить его, в то же время Иисус рождается в хлеву, среди животных, и в искусстве этот момент еще более акцентируется. Животные чаще являются действующими лицами в комедии, а не в трагедии (в комедиях Аристофана – птицы, лягушки, осы).

Основатель Эрламской школы религии Э. Трублад также полагает, что Евангелие от Иоанна и затем Послания ап. Павла не оставляют места для юмора Христа, в то время как в синоптических Евангелиях первоначальный дух христианства сохранен, здесь Христос использует грубую речь, выражает пламенный гнев, задирается, пьет вино и т.п. Вообще, по утверждению Э. Трублада, современная наука фактически сняла вопрос об историчности Христа с повестки дня. «Мы не знаем обо всем, что Христос сказал и сделал, но мы знаем нечто. Этого достаточно, чтобы сделать обнаружение Его юмора достойным занятием» [23,11]. Трублад обращает внимание на тот юмор, который возникает в результате слишком буквального восприятия, в том числе апостолами, слов Христа и в результате непонимания их подлинного смысла и значения – в примере с тем, что входит в человека извне и исходит из него (Марк, 7:14,15); примере с лампой (Марк, 4:21) и пр. Два главных препятствия в восприятии юмора Христа – во–первых, то, что тексты, к которым мы обращаемся, с точки зрения содержания слишком хорошо нам знакомы, и, во–вторых, акцент на трагедии распятия и событиях, непосредственно предшествовавших этому. Мы предполагаем, что печаль влечет отрицание юмора, но это утверждение отнюдь не очевидно. Подлинный юмор невозможен без серьезности и глубины в восприятии мира. Одна из причин устойчивого внимания западной философии к наследию Сократа коренится в свойственной последней комбинации юмора и серьезности, усиливающих друг друга. Христос мог обличать, но в то же время он мог проявлять ту искренность и радостное восприятие мира, которые часто отождествляются с понятием *детскости*. Баланс между этими двумя состояниями души Трублад считает очень важным и создающим основу для юмора. В Евангелии от Марка, которое Трублад рассматривает как наиболее раннее и базовое для других подобных текстов, Христос широко использует притчи, словно отвечая на вопрос, почему Его последователи действовали иначе, чем Иоанн и фарисеи. Инаковость состояла в духе радости, которым

было проникнуто христианское сообщество, и именно этот контраст был столь разительным, что вызывал недоумение и непонимание.

Хотя Уильям Дж. Моррис дважды упоминает радость в связи с дионисийскими мистериями, он полагает, что именно Христос принес в мир новый дух, изменивший все и давший человеку возможность победы над страхом и унынием. «Новый Завет – самая радостная книга в мире» [16,14]. По подсчетам Морриса, различные греческие слова, обозначающие радость, встречаются в Новом Завете 326 раз, в том числе глагол (*agallian*) и соответствующее ему существительное (*agalliasis*) для обозначения особенной, то есть религиозной радости, радости в Боге. Это радость, которая прославляет Господа за проявленное им могущество в прошлом. Неоднократно в Евангелиях упоминается о том, что Христос вздыхал, плакал или был близок отчаянию. Но жертвенная радость, которой наполнены жизнь и учение Иисуса, превосходит все его страдания, становится частью духовного опыта его учеников и их собственным переживанием. О готовности встретить страдание с мужеством и радостью речь идет Послании к Колоссянам, относящимся ко времени заключения в римской тюрьме (Рим., 1:11, 24); в Послании к Евреям (Евр., 10:34), Первом Послании Петра, в Послании Иакова, вклад которого в тему радости в Новом Завете Моррис определяет как «радость практического христианства» [16,142]. Эта радость вдохновляется молитвой, особенно важной в момент страдания, и восхвалением, которое имеет своим источником оптимизм. Радость в Евангелии и Посланиях от Иоанна приобретает особенный характер в связи с ее эсхатологической направленностью. Радость, превосходящая все земные удовольствия, ожидает спасенные души на небесах. Тем не менее христиане должны быть готовы к мученичеству и мужественно смотреть в лицо смерти. Концепция радости основана на самом характере Господа как Отца, а также на исторических событиях воплощения, воскресения и возвышения Христа, переживанием которых проникнуты великие праздники христианского годового цикла, прежде всего Пасха. Книга Морриса не обходится без практических мыслей насчет обновления радостного духа в христианстве. Это должно произойти в богослужении, в повседневной жизни и в церковном ритуале. Христианам следует жить всегда словно на пороге великой радости.

Таким образом, основной комический прием в Новом, как и в Ветхом завете – ирония, а ее субъекты – Христос, апостолы, особенно Павел, а также Ирод, фарисеи, саддукеи. Это своеобразная биполярная система, в которой в любой момент может произойти перемена ролей. Никто не является неприкасаемым. Подобные же перевертыши создают понятия *мудрости* и *глупости*.

Новые моменты в Новом Завете – это тема детскости и помещение ее в контекст оппозиции мудрость – глупость; мотив радости через страдание, достигающий своей кульминации в страданиях Христа. Эсхатологизм в Ветхом Завете был, но на уровне народа, теперь на уровне индивида, святого, мученика, но прежде всего Иисуса Христа. Заостряется тема как смерти, так и телесности, Логоса, преображающего тело и всю человеческую природу. Мы видим влияние греческой философии и в целом культуры, как в интеллектуально–философской ее части (Сократ), так и в мистериально–религиозной (Дионис). Противниками Иисуса и апостолов становятся не только фарисеи, но также демоны невежества, гордыни, а также сам Сатана, который пока не играет важной роли в дискуссии о смехе.

Однако поскольку Христу атрибутируется власть над злом и смертью, то закономерно, что Сатана и подобные ему персонажи в европейской культуре окажутся тесно связаны со смехом. Но если он воплощает разрушительную силу смеха, негативный карнавал, то Христос радостное видение, новизну, оптимизм, желание перемен, то есть то, что соответствует либеральной идеологии, заявившей о себе раньше, но укрепившей позиции именно в 1960–е годы. К этому же времени относится начало изучение основного комплекса библиотеки Наг–Хаммади и орфических текстов, которые, с одной стороны, открыли апокрифический, «неканонический» аспект христианства, а во–вторых, связь христианства не только с греческой интеллектуальной традицией, но и мистическими культами и в целом греческой религиозной и мифологической традицией.

Одним из источников, содержащих подобные толкования смеха Христа, являются тексты, которые были найдены возле египетского города Наг–Хаммади в 1945 г., хотя их полный перевод завершился только к 1977 г. Эти тексты в основном несут гностический характер. Гностики искали знания и мудрости в различных источниках, включая не только еврейскую сакральную литературу, христианские документы, греко–римские религиозные и философские тексты, но и египетские, месопотамские, зороастрийские религиозные источники [10,2]. Они восприняли историю творения не только как описание того, что было, но предположение того, что происходит сейчас, в этом мире, объяснение того зла, боли и страданий, которые наличествуют в этом мире. Отсюда различие между трансцендентным Богом и демиургом, творцом несовершенного мира. Гностики вводят «промежуточные» этапы творения мира и сложную иерархию божественных существ. Согласно одной из гностических версий, из слез Ахамот произошла влага, из ее смеха свет, из печали и страха вещественные элементы мира. В случае с Софией смех не упомянут, но «веселие» входит в ее природу, так же как созидающее начало и женское начало содержится в Боге.

Не останавливаясь на космогонии гностиков, перейдем к их трактовке ключевого эсхатологического события – распятия Христа, другими словами, было ли распятие, что произошло с телом и что это было за тело. Ответы на эти вопросы после обнаружения гностических текстов оказываются не столь очевидными и, несмотря на их прямую связь со смертью и страданием Иисуса, подводят нас к гностической концепции его смеха. Так, по учению Василида, одного из ранних александрийских гностиков, не Христос страдал, а скорее Симон Киринейский, которого заставили нести крест, когда Мессия упал под его тяжестью, и был ошибочно распят вместо Христа. Симон принял телесную форму Иисуса, Иисус форму Симона и т.о. стоял рядом и смеялся над происходящим. Симон был распят, а Иисус вернулся к своему Отцу. Поскольку Спаситель в действительности не страдал, Василид считал публичное признание распятия Христа не только ненужным, но и вредным. Это значило признание Симона Киринейского и ангелов, сотворивших мир, а не Спасителя. Так как мученичество самого Христа в таком случае выглядело некоей профанацией, то оно было признано бесполезным, так же как соблюдение иудейских законов о пище.

Почему Христос смеялся над Симоном? Ответ может быть найден в словах 2 Псалма, который был истолкован ранними христианами в мессианском духе. Псалом начинается с картины мятежа «против Господа и против Помазанника Его» и далее: «Живущий на Небесах посмеется,

Господь поругается им» (стих 4), хотя здесь речь идет о смехе над врагами веры. R. Grant считает именно этот псалом отправной точкой докетической версии [11]. Докетизм – раннехристианская секта, утверждавшая божественность Христа, но отрицавшая его человеческую природу. Докетики понимали выражение «Слово стало плотью» как чисто образное. Если материя – зло, как полагали гностики, то Бог не мог принять материальное тело. Тело – препятствие, созданное демиургом. Если человеческое тело временное, а дух вечный, тело Христа не что иное как иллюзия, так же как само распятие. R. Goldstein является сторонником той точки зрения, что на докетическую версию распятия повлияли как библейские (псалом 2 и образ Исаака), так и греческие источники (Елена – Ева как фантом, Ифигения, Геракл и др.). George Strecker [20] выделяет три основных тезиса, выдвинутых в рамках этой концепции:

1) Иисус был подменен Симоном Кириейским на кресте (Василид, по крайней мере в толковании Иереней);

2) Христос оставил Иисуса непосредственно перед его смертью на кресте (согласно Евангелию Петра);

3) Иисус Христос был действительно распят, но не страдал, оставаясь бесстрастным, поскольку его астральная природа состояла только из души и духа (утверждение докетиков, оспариваемое Игнатием Антиохийским).

Сама идея мученического страдания Христа имеет предысторию в Ветхом Завете, а именно в истории с несостоявшимся жертвоприношением Исаака. Этот сюжет для первых последователей Христа был моделью, легко применимой по отношению к самому Христу. Исаак несет дрова для жертвенного костра, подобно тому как Христос нес свой крест. Главное отличие – Исаак был чудесным образом избавлен от принесения в жертву, а Христос умер на кресте. Если предположить, что Иисус, подобно Исааку, в последний момент был заменен другой жертвой, то аналогия становится полной. Как известно, имя *Исаак* значит «смех или радость». Ориген в *Комментарии на Книгу Бытия* не связывает смех Исаака с Христом, но, тем не менее, говорит, что Авраам, намереваясь принести в жертву своего сына, надеялся на его воскресение.

Таким образом, получается, вера Авраама была основана на его знании, что Исаак – предвестник грядущей истины, воскресения Христа из мертвых. Ягненок, принесенный в жертву вместо Исаака, является другим прообразом Христа. Христос – Богочеловек. Он страдает и переживает смерть только в своей плоти, для которой ягненок здесь лишь форма. Логос же, которого Исаак образ, сохраняется нетленным. Таким образом, параллель между Исааком и Христом возможна именно потому, что в своей божественной природе Христос, подобно Исааку, не был подвергнут смерти. Исаак как фигура Христа появляется в текстах Тертуллиана, Августина, Климента Александрийского. Последний в «Педагоге» [*Paedagogus*] обращается к Исааку как иллюстрации детскости, под которой Климент понимает состояние сыновства по отношению к небесному Отцу, который не только дает христианину новое рождение, но отдает ему всю свою любовь, оказывает помощь и поддержку. Имя Исаака Климент интерпретирует как радостную благодарность христиан Богу, добавляя: «Можно намек пророка и иначе понимать, так именно, что мы, подобно Исааку, радуемся и смехом приветствуем наше спасение. И тот смеялся, будучи спасен от смерти...» [7, 22].

Христос воскрес после погребения, как если бы он не страдал, подобно Исааку, освобожденному от смерти на жертвенном алтаре. Климент прямо связывает смех Исаака с его чудесным избавлением от смерти. Можно видеть развитие именно этого мотива в апокрифическом Евангелии от Филиппа: «Некоторые вошли в царствие небесное смеясь...» [17,154]. Это согласуется с выводами, сделанными В. Проппом о том, что смех означает избавление от смерти, движение от смерти к жизни, к рождению. Если его имя означает «смеется бог», тогда Исаак смеется не только как рожденный, но и как родитель, родоначальник [2,235]. Климент подчеркивает, что в своей божественной ипостаси Христос не страдал. Тем не менее, законченная докетическая формула вступает в противоречие с центральным ритуалом христианства: принесением Христом в жертву себя ради спасения человечества. Кроме того, докетическая интерпретация больше приспособлена для религиозной системы, где есть место для других жертвоприношений.

Если воспринимать Исаака как прообраз Христа, логичным будет предположить, что Христос, подобно Исааку, не умер на кресте, но был спасен своим отцом и замещен другой жертвой. В трактате Филона *О Херувимах* [*De cherubim*] первый и лучший пример женщины, ставшей вновь девой, – это Сарра. Представление об Исааке как Сыне Бога, рожденном Девой, возвращает нас к идее Исаака как прототипа Иисуса. То есть все элементы, необходимые для докетической теологии Иисуса, избежавшего страдания на кресте, содержались в библейском каноне, но были реализованы в неканонических гностических текстах.

Гностический апокалипсис Петра – один из них, часть апокрифической литературы Нового Завета. Этот текст, написанный предположительно в начале II века н.э., содержит гностические интерпретации распятия, изображает Иисуса смеющегося и предостерегающего против людей, которые «липнут (прилипают) к имени мертвого человека, думая, что они очистятся». Спаситель говорит Петру: «Тот, которого ты видишь у креста, радостного и улыбающегося, есть живой Иисус. А тот, в чьи руки и ноги они вбивают гвозди, это его плотская оболочка, которая всего лишь отражение» [17,377].

Петру предстоит осиянный божественным светом Спаситель, благословляемый множеством сияющих и невидимых ангелов. Он же смеется над своими убийцами, в то время как они смущены и разделены. Смеется над их недостатком понимания, хорошо зная, что они были рождены слепыми и все еще слепы. Другие тексты из Наг–Хаммади отражают подобное докетическое восприятие Христа, который не страдал на кресте. Похожую версию содержит письмо Петра Филиппу; текст, озаглавленный *Понятие нашей великой силы*; первый Апокалипсис Иакова. В этом же контексте могут быть упомянуты взгляды Василида, а также свидетельство Псевдо–Тертуллиана в латинском тексте *Против всех ересей*. В *Актах Иоанна* мы встречаем характерное для житий чудесное избавление от смерти или разного рода мучений, которые собираются им причинить гонители веры, в случае с Иоанном император Домициан. Здесь же описывается танец, в котором двенадцать апостолов танцуют вокруг Иисуса во время тайной вечери, а тот называет это таинством и обращается с гимном к Богу. В 1916 г. английский композитор Густав Холст создал музыкальную версию этой литургической песни.

Не только с Христом происходят подобные метаморфозы в гностических текстах, но и с Евой. Так, спасаясь от преследований злых архонтов,

Праматерь «смеялась над ними в бессмысленности их и слепоте их. И в лапах их стала она деревом, и оставила она тень свою, похожую на себя пред ними; и грязно они осквернили [ее]. – И они осквернили печать ее голоса, и тем сделали себя подлежащими осуждению от образованной ими формы и [своего] образа» [17,164]. Согласно другой версии, Ева ослепила глаза архонтов, поместила свое подобие тайно около Адама, вошла в древо Гнозиса, и осталась там. Существуют подобные рассказы и о Софии. Например, согласно объяснению Валентина, София смеется, ибо осталась одна и имитировала Невмещаемого. Фигура, которую имитировала София, была тем, кто не может быть схвачен или, даже будучи схвачен архонтами, не может страдать. Слепота и глупость архонтов и их лидера (часто называемого Саммаэль, т.е. «слепой бог») – центральная тема гностической мифологии и теологии. Если София Зои смеется над архонтами, то сами архонты смеются над Родоначалником, потому что он солгал, говоря: «Я бог, никого не существует до меня». R. Goldstein и Guy G. Stroumsa считают, что эти мотивы имеют эллинские корни, и проводят, в частности, параллели между фантомом Евы и греческой Елены, которая была хорошо известна греческим гностикам и появляется в одном из текстов Наг–Хаммади, а именно в *Толковании о душе*, где падшая душа стремится возлечь с кем-то вместо того, чтобы хранить верность законному мужу.

Гностический Христос смеется не только над своими мучителями, но и собственными учениками, их недостатком понимания, их заблуждениями. Эту же тенденцию мы можем видеть в Евангелии от Иуды, еще одном гностическом апокрифическом Евангелии, которое предположительно было записано на рубеже III и IV веков н.э. в одной из раннехристианских сект, действовавших в Египте, найдено в 1978 г. и опубликовано на основных европейских языках в 2006 г. Иисус отвечает ученикам, понимающим Его слова слишком буквально, подобно тем, кто обвинял учителя в угрозе разрушения храма или неуважении к кесарю: «Я уходил к другому великому и праведному роду». Его ученики сказали ему: «Господи, что это за великий род, лучше и праведнее нас, который не пребывает ныне в этих пределах?» Услышав это, Иисус засмеялся и сказал им: «Почему в сердцах ваших мысли о сильном и праведном роде? Истинно говорю вам, никто из рожденных в сей век не увидит того [рода], и никакой сонм ангелов звездных не будет править родом тем, и никакой человек, смертным рожденный, не сможет связать себя с ним, ибо тот род не происходит от [...] что стало [...]. Род человеческий среди [вас] от человечества [...] сила, которая [...] силы иные [...] [которыми] вы владеете» [1].

Откуда появляется у гностиков подобное отношение к смеху? По мнению И. Гилхус, во–первых, гностическое христианство противопоставило себя еврейской, языческой и христианской традиции и использовало критический смех; во–вторых, спасение в гностицизме зависело от гнозиса, знания. Процесс обретения этого знания был подобен решению загадки или обнаружению смысла жизни [9,70]. В три гностических мифа вторгается смех:

1) миф о невежественном творце, он не знает ничего о духовном мире над ним;

2) миф о похищении богом Яхве Евы;

3) о распятии Христа.

Во всех трех случаях смех – реакция на разрыв между духовным и материальным пониманием событий. В Ветхом Завете Яхве смеялся как

человек, в гностических мифах человек смеялся как Яхве, что подчеркивало утрату последним власти.

После открытия в Наг–Хаммади утрачивается монополия, во–первых, на ту точку зрения, что христианство – это исключительно серьезно и, во–вторых, что сам Христос никогда не смеялся. В новом свете предстает не только сам Христос, но и другие *alter Christus*, в том числе воскресший Лазарь. Сюжет о Лазаре получил свое развитие и собственно в литературной традиции. Так, Юджин О'Нил еще в 1926 г. в пьесе «Лазарь смеется» (*Lazarus Laughed*) устами воскресшего Лазаря возвестил миру, что истина жизни и сущность божества – это смех. Пьеса является обширным теологически–философским размышлением с более чем сотней действующих лиц, напоминающими хор в масках. Ее своеобразным прологом можно считать другую пьесу американского драматурга «Великий Бог Браун» (*The Great God Brown*, 1926). В этой истории рассказывается о серии испытаний, которым подвергается вера Лазаря со стороны евреев, римлян и греков после его воскресения из мертвых. В результате от Лазаря отворачиваются члены его семьи, но тот продолжает смеяться, даже когда император Тиберий приказывает сжечь его на костре.

Одним из проявлений диалогизма культур и эпох в ситуации постмодерна стало вторжение дионисийской стихии в упорядоченный мир христианской догматики и европейской культуры. Здесь можно вспомнить скандальный образ Иисуса в «Последнем искушении» Н. Казандзакиса, мифопоэтику романа Дж. Фаулза «Волхв» и, наконец, интерпретацию упомянутой пьесы «Лазарь смеется». Так, Egil T rnvqvist считает Лазаря дионисийским персонажем в ницшеанском, так же как в абстрактном, мифологическом смыслах [22,546], поскольку прежде всего он, подобно Дионису, являет собой живое свидетельство возможности воскресения. Лицо Лазаря, когда он появляется в пьесе первый раз, напоминает ницшеанское описание дионисийского человека, который ощутил мистическое единство с универсумом и чувствует себя подобным Богу. Гости, посещающие Лазаря после совершенного чуда, подтверждают его дионисийскую природу. Об этом же свидетельствует его темная кожа, работа в винограднике и т.п. Безусловно, Лазарь также и христианская фигура. Правда, например, Sutus Day [8] утверждает, что Иисус испытал влияние Лазаря, а не наоборот. Иисус дезавуировал свое Евангелие слез и уполномочил Лазаря проповедовать Ницшеанское Евангелие радости.

Лазарь пришел к своему Евангелию смеха под впечатлением смерти. «Станный веселый смех», который сотрясает его сердце, прозвучал сразу после того, как он был мертв. Подобно Иисусу, Лазарь исцеляет слабых и поднимает из смерти, но делает это в манере Заратустры – смехом. Так же как улыбающийся лев является Заратустре как знак того, что его время пришло, так распятый лев перед дворцом Калигулы предвещает мученическую смерть Лазаря. Последний, подобно Иисусу, пронзен копьем. Его последние слова «Прощай, Калигула! Смерти нет!» пророческие, то без чего портрет Сына Человеческого также не полон. Значение смерти Лазаря обозначено раньше в пьесе Мириам. «Даже твой смех молодеет, Лазарь! Он взмывает вверх подобно жаворонку, и поет! Однажды я поняла, я взрастила твой смех, мой сын Лазарь! Но потом я почувствовала, как он молодел и молодел и наконец вернулся в мою утробу, а сегодня ночью, когда я разговаривала с тобой, я вновь почувствовала родовые муки, как будто твой смех устремился обратно, чтобы стать еще не рожденным ребенком – так рождение подобно смерти!» [18,345] T rnvqvist указывает

на ряд соответствий между женой Лазаря Мириам и Девой Марией, а также Деметрой – матерью Диониса. О'Нил показывает всей своей пьесой, что дионисийский спаситель оказался воспринят и понят не лучше, чем христианский, «толпа везде одинакова», как говорит Калигула, и во все времена. Синкретизм пьесы «Лазарь смеется» отражает религиозный синкретизм эпохи, которой она посвящена.

Американский ученый и священник, автор книг в области литературы, медиа–культуры и теологии William F. Lynch придерживается несколько иной позиции. Хотя он и считает пьесу «Лазарь смеется» благородной попыткой сказать что–то позитивное о финальной природе человеческой жизни, но полагает, что в пьесе нет подлинного объекта любви или смеха. Смех, наполняющий пьесу, – смех мистериный, результат видения Лазаря, поднявшегося из мертвых; весь процесс – чудо, которое не соотносится с человеческой жизнью. Как и в других «теологических» пьесах О'Нила, здесь, по мнению Линча, перед нами предстает смутное и отдаленное видение: страдание продолжается, смерти больше нет. «Лавиния сама обрекает себя на уединение, Лазарь выпрыгивает из себя... – вот и все, что О'Нил хочет сказать о Боге и человеке» [15, 122]. Итогом оказывается одиночество романтического героя, хотя и отрывающееся эхом боли и мужества, но лишенное веры, надежды и любви к ближнему.

По нашему мнению, между этими мнениями нет противоречия. Литературный талант О'Нила делает возможной поэтизацию и даже своеобразную героизацию Лазаря, но именно стремление превратить его в еще один вариант *alter Christus* не только не позволяет ему стать самодостаточным персонажем, но и его смех не вызывает нашей симпатии и доверия, он далеко отстоит от евангельского духа радости – отсылки к тому образу Христа, который изначально лишен человечности, его смех скорее напоминает именно смех античных богов, насмешливый, холодный и всеядный. Дионисийское начало, преломленное через ницшеанскую интерпретацию, добавляет оргиастичности, жизненной силы и мобильности в переходе между жизнью и смертью, но не делает этот смех нравственным и подлинно диалогичным. Апокриф не становится каноном, но заставляет последний прояснить собственные позиции и выдвинуть на «передовую» ту религиозно–философскую систему, которая пытается сформулировать моральную ценность смеха с точки зрения христианских ценностей, – теологию смеха.

Теологи смеха не утверждают, что Христос не видит трагического аспекта жизни, но убеждены в том, что радость глубоко укоренена в Его сознании блага как той силы, которая правит и побеждает в мире. Сложность, на наш взгляд, состоит в том, что если Новый Завет является литературой, то особого рода, притчевой, поучительной, менее разнообразной в смысле сюжета и жанровой структуры, чем Ветхий. Совершая переход из Ветхого Завета в Новый, мы вступаем в обширное поле межкультурного и межрелигиозного диалога, оставаясь в то же время в рамках единого комплекса идей, сюжетов, постоянно перекликающихся между собой. На первый взгляд, именно тексты Нового Завета дали теоретическое обоснование теологии слез, а сам Христос якобы никогда не смеялся. С другой стороны, никем иным, как христианскими богословами была поставлена проблема смеха как теологическая. Откровенного комизма здесь меньше, но ирония, пародия и сатира не сдают позиции; юродство и провокация обогащаются новым содержанием, соприкасаясь с темами смерти и мученичества.

В обеих религиях, для которых Библия стала базовым источником вероучения, радость является вполне приемлемой и даже необходимой эмоцией, которой не чужд не только человек, но и сам Господь. Однако смех, особенно в исполнении Бога, в каждой из значительных религий мира – своего рода нонсенс, который, во–первых, мы встречаем в тех религиозных системах, которые носят неканонический, апокрифический характер; во–вторых, его следует рассматривать в контексте определенной модели религиозного поведения, основанной не на регулярном, тщательном и детальном соблюдении обрядового цикла, а скорее на спонтанности, игре, танце, песне и других формах неканонического поведения. В иудаизме это хасиды, в исламе – суфии. Можно упомянуть, что арабские суфийские тексты изображают смеющегося Иссу (Христа) в противоположность суровой фигуре Яхья (Иоанна Крестителя). В христианстве же это гностики, докетики. Вместе с тем в каждом случае религиозно–философские предпосылки содержатся в значительной степени в мировоззренческих основах и культовой практике той религии, по отношению к которой различные движения позиционируют себя как неканонические, но истинные, в то время как официальная церковь рассматривает их как маргинальные и еретические. Такая ситуация ставит перед нами вопросы – что есть религия? Что есть канон? В Евангелиях Христос не смеется. Вопрос – в каких Евангелиях? Это вопрос отбора и интерпретации. Не Христос выбирал евангельские тексты для включения в канон и отбрасывал другие. Если мы признаем множественность ответов на догматические вопросы, разъединяющие христианские церкви, то почему мы абсолютизируем взгляд, который выражен в известных нам канонических Евангелиях? Если постмодерная культура интерпретирует смех иначе, то почему мы должны отказывать ей в праве на это? Переосмысление смеха влекло за собой, во–первых, интенсивный интерес к эпохе, которая сформировала неканоническое для христианства отношение к радости и смеху и, во–вторых, новый взгляд на эту эпоху и ее основные концепты.

Література

1. Евангелие Иуды [Электронный ресурс] / [пер. с англ. Вл. Бойко]. – Режим доступа до журн.: <http://stihi.ru/2006/04/08-42>
2. Пропп, В.Я. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне): [собрание трудов / научная редакция, комментарии Ю. С. Рассказова]. – М.: Изд-во «Лабиринт», 1999. – 288 с.
3. Berggrav, Eivind. *Mannen Jesus – sjelelægen* / Eivind Berggrav. – Oslo: Aschehoug, 1941. – 107 p.
4. Brun, L. *Jesu Evangelium. En historisk fremstilling av Jesu forkyndelse* / Lyder Brun. – Oslo: Aschehoug, 1926. – 650 s.
5. Bultman, R. *Theology of the New Testament* / Rudolf Bultman; [trans. by Kendrick Grob]. – Waco, Tex.: Baylor University Press, 2007. – Vol. 1. – xiii, 355 p.
6. Campenhausen, Hans v. *Christentum und Humor* / Hans v. Campenhausen // *Theologische Rundschau*. 1961. – No. 27. – P. 65–82.
7. Clement of Alexandria. *Christ the Educator* / Clement of Alexandria; [translated by Simon P. Wood]. – The Catholic University of America Press, 1954. – xxiii, 309 p.
8. Day, C. *Amor Fati: O'Neill's Lazarus as Superman and Savior* / Cyrus Day // *Modern Drama*. – Dec. 1960. – P. 72–81.
9. Gilhus, Ingvald S. *Laughing gods, weeping virgins: laughter in the history of religion* / Ingvald Sælid Gilhus. – London; New York: Routledge, 1997. – vii, 173 p.

10. The Gnostic Bible / ed. by Willis Barnstone and Marvin Meyer. – Boston, Mass.: Shambhala, 2003. – ix, 860 p.
11. Grant, Robert M. Gnostic Origins and the Basilidians of Irenaeus / Robert M. Grant // *Vigiliae christianae*. 1959. – No. 13. – P. 121–125.
12. Hamid–Khani, S. Revelation and concealment of Christ: a theological inquiry into the elusive language of the Fourth Gospel / S. Hamid–Khani. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2000. – xx, 572 p.
13. Jónsson, J. Humor and irony in the New Testament, illuminated by parallels in Talmud and Midrash / Jakob Jónsson. – Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóls, 1965. – 299 p.
14. Lucado, M. When God whispers your name / Max Lucado. – Dallas: Word Pub., 1994. – x, 243 p.
15. Lynch, William F. Christ and Apollo: the dimensions of the literary imagination / William F. Lynch. – Wilmington, DE: ISI Books, 2003. – xi, 371 p.
16. Morrice, William G. Joy in the New Testament / William G. Morrice. – Exeter, Devon, England: Paternoster Press, 1984. – 173 p.
17. The Nag Hammadi Library in English / [gen. editor James M. Robinson]. – New York: HarperSanFrancisco, 1990. – xiv, 549 p.
18. O'Neill, E. The Plays of Eugene O'Neill. In 3 vol. – New York: Random House, 1954–1955.
19. Pease, G. Jesus had a sense of humor [Електронний ресурс] / Glenn Pease. Режим доступу до журн.: <http://www.shelovesgod.com/library/article.cfm?articleid=6572>
20. Strecker, G. The Johannine letters: a commentary on 1, 2, and 3 John / George Strecker. – Minneapolis: Fortress Press, 1996. – P. 69–77.
21. Swindoll, Charles R. Laugh again / Charles R. Swindoll. – Dallas: Word Pub., 1992. – 250 p.
22. Törnqvist, E. O'Neill's Lazarus: Dionysus and Christ / Egil Törnqvist // *American Literature*. – Vol. 41. – No. 4 (Jan., 1970). – P. 543–554.
23. Trueblood, E. The Humor of Christ / Elton Trueblood. – New York: Harper & Row, 1964. – 127 p.
24. Weatherhead, Leslie D. Psychology, religion, and healing / Leslie D. Weatherhead. – Nashville, Abingdon Press. – 1952. – 543 p.

Голозубов А.В. Смеялся ли Христос: библейский канон и апокриф в оценке религиозного постмодернизма

В направлении религиозного постмодернизма, обозначаемом как теология смеха, особый интерес вызвали докетические и подобные версии истории распятия Христа, также как другие эпизоды из евангельской и в целом библейской истории, а также их литературная интерпретация. Открытие гностических Евангелий поставило под сомнение традиционное утверждение о том, что Иисус не смеялся, способствовало новому взгляду на соотношение канона и апокрифа.

Ключевые слова: канон, апокриф, смех, гностицизм.

Golozubov, O.V. Did Christ laugh? The Bible canon and apocrypha from the postmodern point of view

The branch of religious postmodernism which is defined as theology of laughter, paid special attention to the docetic and similar versions of the Christ's crucifixion as well as to other episodes of the evangelical and whole Bible history, and their new literary interpretations. Exploration of the gnostic Gospels undermined traditional statement that Jesus had not laughed, and stimulated a new view on the canon and apocrypha.

Key words: canon, apocrypha, laughter, Gnosticism.

Фемінізм, патерналізм (маскулізм): ґендерні ідеологічно–владні смислові світоглядні пріоритети та перверзії

Виявлено та узагальнено світоглядні пріоритети у ґендерно-владних протистояннях. Проаналізовано специфіку формування домінуючих смислових запитів у феміністичних та патерналістських ідеологіях та їх перверзійні смисли. Осмислено взаємозв'язок владних і ґендерних аспектів в суспільній свідомості.

Ключові слова: *смысл, домінування, влада, патерналізм, фемінізм, маскулізм, мізоандрія, мізоґінія, перверзія (перверсія).*

Термін «ґендер» на сьогодні часто заміняє поняття «статевий» та «сексуальний». Таким чином, традиційний патерналістсько–феміністичний дискурс переходить у дещо іншу площину, де головним є не біологічна складова жіночо–чоловічих стосунків, а аспект соціальний і навіть владно–політичний. «Дослівно термін «ґендер» перекладається з англійської як рід у лінгвістичному сенсі цього слова (наприклад, рід іменників). У соціальних науках цей термін вперше вжив американський психоаналітик Роберт Сталлер у праці «Стать і ґендер: про розвиток чоловічості та жіночості» (1968)» [10,18]. Психолог Рода Унгер запропонувала використовувати слово «стать» (sex) стосовно характерних біологічних аспектів життя людини, слово «ґендер» стосується соціальних, психологічних, культурних та, слід додати, владних аспектів [17,48–53].

Така активна зацікавленість специфікою чоловічо–жіночих стосунків зумовлена необхідністю їх переосмислення на сучасному етапі та на загал їх архиважливістю в людському житті. В даній роботі зроблено спробу подивитися на вказану проблематику під кутом зору формування патерналізму і фемінізму як політичних ідеологій, які мають свій алгоритм розвитку і є складовою складних і неоднозначних суспільних процесів. Вказана проблема неначе проектує себе в суспільні взаємодії, протистояння і взаємостосунки, виявляє себе на різних рівнях і в різних сферах людського буття, які можуть здатися і доволі віддаленими.

Суть конфлікту чоловіче–жіноче зводиться до примітивного домінування, що виростає у особливе «змагання» за кращість, за здатність більш об'єктивно відображати істину, більш адекватно діяти, за певне «право на домінування», що є нічим іншим як завуальованою претензією на «право дискримінації».

Загальна Декларація прав людини, прийнята у 1948 році, підтвердила принцип рівності прав і свобод для всіх осіб, незалежно від їх статі. Однак декларована рівність де-юре зовсім не обов'язково означає рівність де-факто [15,70–82].

Починаючи від Аристотеля і закінчуючи ХУІІІ століттям, влада чоловіка (батька) над жінкою (патрі – архат) не викликала не те що заперечень, вона навіть не ставилася під сумнів. Саме тому одне з ключових понять, що ними оперує сучасна гендерологія – патріархат, що визначається як система влади та домінування чоловіків над жінками, а інакше – форма гноблення жінок. Ця система влади має глибоке світоглядне обґрунтування, часто усталене настільки однозначно, що набуває статусу апіорності. Найбільш глибинний рівень нівеляції жіночого – позбавлення його сакральності, що зводить його до профанного і малоцінного рівня.

На протигагу утвердження чоловічої домінанти в сакральній сфері феміністки творять власну релігію, засновану на «жіночій спіритуальності». Абсолютом проголошується Богиня як нетрансцендентне природі начало, внутрішній досвід людського «Я». Це єдність душі і тіла, плоті і духа, теорії і практики, людини і природи.

Філософський аспект фемінізму має три напрями:

- критика історії філософії: за а) «чоловічу перспективу» традиційної філософії; б) філософське ототожнення людини з чоловіком; в) маргіальність досвіду, надбань видатних жінок – філософів;

- критика етики: за а) виключну суб'єктність чоловіка; б) пріоритетність етики індивідуалізму з принципами автономії особистості, права, свободи, рівності; в) претензію на загальність, що призводить до відчуження. Натомість пропонується «етика турботи» з принципами причетності, відповідальності за інших і перед іншими, орієнтацією на світ людей, а не предметів;

- напрацювання у сферах епістемології та філософії науки: відпрацювання нових нетрадиційних підходів до різного роду дуалізмів: жінка – чоловік, духовне – тілесне, раціональне – ірраціональне, об'єктивне – суб'єктивне тощо. Новий образ епістемології спрямований на побудову не дуалістичної, неієрархічної моделі знання, де людський досвід – це цілісність усіх елементів.

В цілому феміністична філософія має яскраво виражений соціоцентричний характер з інтересом до проблем влади, рівності, справедливості [19].

Маскулінне прагнення оволодіти повнотою буття реалізується за рахунок утвердження неповноти буття (чи й небуття) жінки, у тому числі і політичного. Жінка сприймається як **засіб** політичного, економічного, зрештою, буттєвого продовження чоловіка, недо-чоловік або ж його тінь. Усна народна творчість фіксує образ дружини чи доньки – порадижниці чоловіка чи батька: визнаючи жіночу мудрість, розважливість, що схвалюється, проте одночасним є вміння бути на другорядній дорадчій позиції з можливістю вивищити «свого чоловіка». Подібне порівняння зустрічаємо у «Бенкеті» Платона: чоловік – це вершник, а жінка – кінь. Добрий вершник використовує швидкість і вправність коня, кепський – підбиває йому ноги [14,69–417].

Політична десуб'єктизація жінки сформувалася історично. Передумови цьому перебувають у різних площинах життя людини і суспільства. Найбільш суттєвими були:

- чоловіча фізична сила як засіб перетворення природи для забезпечення необхідного для себе, сім'ї, спільноти;
- анатомо-фізіологічні особливості жінки як матері, продовжувачки роду;

- потреба захисту своєї території, війни тощо.

Зі збільшенням значущості розумової праці та відповідним зменшенням ролі фізичної сили могла постати жінка як суб'єкт політичного процесу, конкурент чоловікові-політику. Проте підневільне становище жінки на той час вже міцно утвердилося у *свідомості* як суспільства, так і людини. Владні інституції легітимізували верховенство чоловіка над жінкою законодавчо, цьому ж сприяла і тисячолітня європейська патерналістська традиція, зафіксована в релігійних інститутах. Суть цієї теократичної дискримінації зводиться до апіорної не сакральності жінки та її діяльності. Опосередковано ця десакралізація екстраполюється і на основну функцію жінки: дітонародження, що породжує своєрідний статево-гендерний невроз суспільства, який вже більше століття активно досліджують всі психоаналітичні школи.

Сьогодення втратило окреслені передумови щодо політичного небуття жінки та відповідної гіперреалізації чоловіка. Проте на рівні свідомості/підсвідомості і сама жінка, незалежно від віку, соціального становища, освіченості, віросповідання, місця проживання продовжує плин власного традиційного політичного небуття, обмеженості «дитина-кухня-храм». Такий комплекс жіночої меншовартості закладається змалку інститутом сім'ї, часто не тільки на вербальному, а навіть на невербальному рівні, надалі підтримується системою державного виховання, навчання, освіти. Показовим прикладом є проблема меншої оплати праці жінки-спеціаліста у порівнянні з колегою-чоловіком, її недопущення до керівних посад тощо.

Такий маскулізм-перверсія з десуб'єктизацією жінки та надсуб'єктизацією чоловіка з XIX ст. отримує зворотне віддзеркалення у формі фемінізму-перверзії. Зародки фемінізму постають як рух американок за повноцінність афроамериканців. На паралелі виявилась безправність самої жінки. Тогочасні реалії подавали нормою, що жінка як недочоловік (тобто менш сильна людина) може працювати на небезпечних і важких фізичних роботах, проте нерівноцінна чоловіку у виборчому процесі (часто забувають, що виборче право для жінки – це тільки XX століття). Феміністичний рух набував ідеологічної оформленості та географічного поширення з провідною ідеєю рівності жінки та чоловіка. Проте намагаючись заперечити крайню позицію «над-чоловік» втрапив у крайність «жінка – усе, чоловік – ніщо».

Адекватний фемінізм, як і відповідний маскулізм, суб'єктами суспільно-політичного процесу утверджують і жінку, і чоловіка. Останні, як дві сторони єдиного, постійно творять цілісність (взаємопритягуються) та водночас перебувають в стані індивідуалізації та суб'єктності (взаємовідштовхуються), утворюючи синергетичні переплетення суспільного буття, в тому числі владного. За К.-Г. Юнгом «індивідуалізація – це процес диференціації, що має метою розвиток індивідуальної особистості. Так як індивід є не лише окремою істотою, але й передбачається колективне ставлення до свого існування, то процес індивідуалізації приводить не до відокремлення, а до більш інтенсивного і загального колективного зв'язку» [18,45]. Таким чином можемо зробити висновок, що істинне збільшення суб'єктності жінки приводить «не до відокремлення», а до гармонізації сус-

пільного життя загалом. Крім того, воно однозначно посилює суб'єктність (а не домінантність) чоловіка. Саме такий фемінізм утверджує жінку як суб'єкта, її суб'єктність постає прямо пропорційною її здатності відчувати істину і творити (народжувати). Водночас суб'єктністю наділяється чоловік і кожен представник родини, родина як така. Суспільство відповідно постає як співдія жіночого–чоловічого у взаємособ'єктності та продовженні роду.

У контексті адекватного, позитивного фемінізму чи маскулізму буття суспільства постає як *духовне і матеріальне буття чоловічого і жіночого*, співпричетність до творення спільного життя. Для здійснення цього буття необхідна взаємодія фемінного та маскулінного на духовному та матеріальному рівнях, їх включення у співтворення.

Приклад знаходимо у «Державі» Платона: Сократ наполягає, що в ідеальному полісі філософи–правителі (опікуни) можуть бути як чоловіками, так і жінками. Всі жінки, народжені досить обдарованими природою, мають нарівні з чоловіками брати участь у всіх сферах їх діяльності («Держава», VII). Аналізуючи викладену Платоном позицію з позиції фемінізму, професор філософського факультету університету штату Мічиган Рода Гадаса Коцин (Rhoda Hadassah Kotzin) зазначає, що, крім природної обдарованості жінці для статусу філософа–правителя треба були ще й належна підготовка та навчання [6,40].

Ідея людини–співтворця Абсолютів у європейській філософській традиції започатковується і розвивається у період Ренесансу (Марсіліо Фічіно: людина посідає середнє місце у світі, а її причетність до світової душі надає всеосяжності її пізнавальним здібностям) [11,91]. Так долається ідея неповноцінності буття людини щодо Бога–Творця, здійснюється своєрідний прорив у божественну співбуттєвість та сакральну цінність людини. Проте це стосується людини як чоловіка. Лише сучасність уможливила аналогічне переосмислення цінності жінки, яка поруч з чоловіком постає співсуб'єктом буттєвості та суспільно–політичного життя. Зокрема, у філософії постмодерну розробляється поняття амбівалентності провідних дуальностей, утверджується їх рівноцінність, що ґрунтується на позаоцінювальності.

Небуття суспільства постає як втрата хоча б однієї з його складових – духовного чи матеріального, жіночого чи чоловічого потенціалу. Вихід з цього небуття – шлях відновлення потенціалу людини, віднайдення втраченого (підміненого) смислу у співдії жіночого та чоловічого.

Позитивні версії фемінізму та маскулізму основою буття людини (жінки чи чоловіка) визначають духовне та матеріальне творення благополуччя. Таке благополуччя ґрунтується на співпраці з Іншим, співпричетності як окремих людей, так і поколінь. Способом здійснення буття людини у визначеному контексті є співтворення смисленневого та матеріального.

На противагу справжній буттєвості людини (жіночого та чоловічого), небуття постає як втрата духовного смислу, фізичне зникнення, втрата співпричетності. Долання цього небуття передбачає повернення до цінностей співпричетності, взяття на себе відповідальності за буття своє та Іншого. На думку сучасної української дослідниці Т. Василювської, надаючи цінність та міру людському вчинку, моральнісна відповідальність пов'язує індивіда з Іншим, зі світом, дає йому можливість осмислити своє життя [7,5].

Субстанцією буття людини є Жіноче, Чоловіче, Природа (тілесність) та Дух (як трансцендентність та надвисока моральність), джерелом буття – співдія жіночого і чоловічого у природі та смислі.

Звернімося до аксіологічного аспекту фемінізму/маскулізму. Основою ідеологічних конструкцій виступає **благо** як узагальнена ідея. Благом з позиції суспільно-гендерної постає співдія суб'єктностей жіночого та чоловічого у душі, природі, творенні. Благо суспільства виявляється аналогічно. Благо людини виражається як її буття у співпричетності з Іншим (у тому числі жіночо-чоловічим), як внутрішнє визнання духовного начала Іншого, взаємодія з Іншим, творення духовної і матеріальної реальності. Таким чином обмежується внутрішня експансивність, споживацтво та свідомість домінування.

Крім прагнення здобути благо, будь яка політично-владна ідеологія творить методологічні, праксеологічні та інструментальні площини досягнення Блага. Крім цього ідеологія впливає на ірраціональну сферу, а тому має символічну семантику, яка відображає цей аспект людської свідомості. Ідеологія формує і раціональну модель, який також має певний семантичний ряд, який часом може співпадати із ірраціонально-почуттєвою матрицею, а часом – ні.

Крім того, кожна ідеологія для успішного фізичного буття власних суб'єктів шукає джерела ресурсозабезпечення і витворює своєрідні ресурсні знаки, що входять в систему цінностей ідеології. Крім фізичного буття людина потребує буття смислу, потребує, щоб її життя мало смисл, продовження, потрібність. Тому суттєві ваги мають смислові та смислотворчі знаки. Ідеологія намагається продовжити свою владу і вплив цінностей на майбутнє, тому виробляє і телеологічні пріоритети. Розглянемо основні риси гендерних ідеологій, які намагаються сформувати можливість діалогічної співдії та ідеологій-перверзій, що налаштовані на нівеляцію і підкорення протилежної статі.

Інструментально-функціональною базою адекватних гендерних ідеологій є духовний і матеріальний ресурси, особистісна ініціатива, співдія жіночого та чоловічого. Раціональна модель, що подає вказані аспекти – взаємодія жіночого та чоловічого у душі, природі, духовна єдність поколінь.

Ірраціональна символічна семантика – Жінка, Чоловік, Діти, Рід, Дух, Народ, Творчість, Діяльність, Радість. Вітальні знаки – Життя, Народження, Єдність, Відмінність (Інакшість), Я, духовне і фізичне життя жінки, чоловіка, дітей. Ірраціональна семантика відображає емоційний ряд, вона може співпадати із раціональною моделлю, а може мати свої особливості, що не піддаються адекватній вербалізації.

Ресурсні знаки – Природа, Вічність, Простір взаємодії жіночого і чоловічого, співтворення смислового та матеріального буття. Смислові знаки – Жінка, Чоловік, Діти, Буття співпричетності, Справедливість, Суб'єктність.

Телеологія – надання можливості творчого духовного і матеріально-природного буття жіночому, чоловічому та дитячому у суспільстві.

Цілком інша картина гендерної світобудови з позиції політичних ідеологій постає у варіанті фемінізму-перверзії та маскулізму-перверзії. Нажаль, на сучасному етапі розвитку людства перверзія постулюється чи не як норма, виступає домінуючою реальністю, підриваючи істинну буттєвість і жіночого і чоловічого начал. Розглянемо їх основні аспекти цієї перверзійності.

Суб'єктом суспільно-політичного процесу – і взагалі єдиним суб'єктом – визначається Жінка (фемінна версія) або Чоловік (маскулінний варіант). Протилежне начало десуб'єктизується, нівелюється: відповідно Чоловік – ніщо або Жінка – ніщо. Фемінізм на паралелі з десуб'єктизацією чоловіка має заперечення роду та дітей, тобто присутнє цілковите заперечення сутнісної жіночності, намагання зайняти позицію чоловіка, скинувши його з п'єдесталу. Мовою міфології: вбивця дракона сам стає драконом.

Гендерні перверзії існують на особистісному, суспільному (у розумінні окремого суспільства) та загальнолюдському рівнях. Так, на рівні особистісному суб'єктом визнається жінка як духовна та фізична сутність з десуб'єктизацією чоловіка (фемінна версія) або чоловік як духовна та фізична сутність з десуб'єктизацією жінки (маскулінний варіант). На рівні суспільства позиціонується домінування жінки шляхом десуб'єктизації чоловіка через смислове заперечення (фемінна версія) та відповідне домінування чоловіка шляхом десуб'єктизації жінки через смислове заперечення (маскулінний варіант). Крізь призму людства – домінування жіночого начала та ігнорування (заперечення) чоловіків (андрофобія) та домінування чоловічого начала та ігнорування (заперечення) жінок (маскулізм-перверзія) [2;5;8;13].

Основною рушійною силою суспільно-історичного процесу перверзійний варіантів проголошується виключно одне з начал – Жінка або Чоловік. При цьому цілковито заперечується, ігнорується чи навіть здійснюється прагнення та зусилля знищити на владному горизонті Інакшого як небезпеку, загрозу власному Я. Часом така позиція відкрито вербалізується, а часом вона підсвідома і виявити її можна лише опосередковано [1;2;3;4;5;8;13;16].

Проаналізуємо онтологічні засади андрофобії з позиції політичної ідеології. Буттям суспільства є домінування Жіночого в духовній і матеріальній сфері, ігнорування чоловіка, його безблагодатність. Часто це втілюється як відмова від дітей для здобуття Могутності (Сили), Інформації, оволодіння економічними ресурсами.

Способом утвердження є смислова чи економічна перевага, максимальне домінування через відмову від дітей як перешкоду до владної суб'єктності. Соціологи виявили фактор, котрий неминуче призводить до обмеженості народжуваності: освіта жінок [12,256]. Водночас варто задуматись чи саме освіта є *причиною* зниження рівня народжуваності, чи це тільки видимий наслідок, який сприймається як причина. Адже цілком ймовірно допустити, що вибір освіти супроти народження дітей – це відображення суспільних пріоритетів. Жінка, яка народжує – не є цінною, чоловік, який здобув соціальний статус – є цінним. При можливості вибору жінка вибирає маскулінну матрицю – соціальний статус коштам відмови від дітей. Таким чином формується світоглядний фемінізм-перверзія, що орієнтований на заперечення фемінного, та, часто, на агресію та нівеляцію стосовно маскулінного.

З окресленої позиції домінування чоловіка, а, отже, втрата суб'єктності жінки прирівнюється до небуття суспільства. Для відновлення втраченої буттєвості перверзійний фемінізм проголошує необхідність повернення суб'єктності жінки, її наповнення смыслом та десуб'єктивізацію чоловіка.

Філософсько-політичне буття людини як жінки з позиції андрофобії постає як домінування жінки на духовному та матеріальному рівнях. Способом здійснення такого буття виявляється ігнорування чоловіка,

відмова від дітей або ж, якщо вони все ж є, їх привласнення. Так, жінка з позиції материнства поширює свою владу на іншу людину, керує її життям, підміняє життєві цілі, мрії, зрештою, самість, сутність. Така маніпуляція симулює під материнську любов, проте на відміну від оригіналу, паразитує на власній дитині, не даючи їй розкритись. Дитина постає лише засобом утвердження жінки–матері, «повторним» варіантом її нереалізованих планів щодо себе, засобом панування над чоловіком. Таким чином, дитина, як і чоловік, постають об'єктом на фоні гіперсуб'єктності жінки.

Для такої гіперсуб'єктності жінки для власного самовиправдання, самолегітимації потрібні непродуктивні, слабкі, недолугі індивіди. Першою ланкою може стати дитина з позиції фізичної, психічної незрілості, економічної залежності від батьків. Жінка може вивисуватися і на недоліках чоловіка, усіляко плекаючи останні, а формально вдаючи його рятівницю, опору. Така садо–мазохістська дуальність формально спрацьовує як псевдо норма у жіночо–чоловічих взаєминах. Проте насправді відбувається сутнісне знецінення, зменшення як жінки, так і чоловіка, дитини: усі вони живуть не своїм, а чужим життям. Це наче використання милиць при здорових ногах. На момент прозріння і бажання йти, рухатись самотійно може бути пізно: нетреновані ноги можуть виявитися атрофованими.

На рівні психокультури можливий аналогічний процес. Це засвідчує дослідження Олени Донченко і Юрія Романенка. Так, українські вчені цитують візантійського філософа, теолога Максима Плануда: юродиві добродішніші, ніж задоволені всім багаті, – та припускають, що в цій сентенції весь архетиповий лейтмотив візантизму [9,202]. «Нереалізована Мати–Культура з неприхованою заздрістю починає калічити свою занадто здорову дитину, в якій пробудився голос індивідуалізації. Вона всіляко гальмує розвиток дитини, припасовуючи яскраву індивідуальність під шаблон власного ескекутивного бачення. «Хіба може цей (ця) молокосос (ка) зробити щось самотійно?! Зась, ніколи. І я була не гіршою за нього (неї), а досягла меншого; хай він (вона) позбудеться гордині і прийде на поклін до мене. Моє прощення не зрівняти ні з яким гріхом дитяти» [9,203].

Втрата можливості домінування жінки в фемінізмі–перверзії прирівнюється до її десуб'єктизації та небуття як людини. Для подолання такого небуття жінка вдається до ігнорування чоловіка (дитини) та прагне утвердитись у домінуванні. Фемінність–перверзія розгортає домінування в смислі та економічному ракурсі шляхом експансії, поглинання смислу і ресурсу чоловіка.

Онтологічно–буттєві аспекти андрофобії тісно поєднані з аксіологією. Відповідно основною цінністю як сенсоутворюючим началом буття жінки проголошується своєрідна маскулінізована фемінність (яка в жінці поєднує абсолютне і повне буття) як домінування в душі на фоні повної десуб'єктизації та повної нівеляції (ігнорування) чоловіка.

Умовою суспільного блага постає у цьому варіанті домінування жіночого, повна смислова десуб'єктизація чоловіка. Пріоритетність закріплюється як на духовному, смисловому, так і на матеріальному, економічно–ресурсному рівнях. Провідним завданням є здобуття смислової і ресурсної переваги, що забезпечить право на оволодіння ресурсом чоловіка. Так визначається інструментально–функціональна база фемінізму–перверзії.

Раціональна модель домінування жінки обґрунтовується на основі її володіння Абсолютом. На ірраціональному рівні актуалізуються воля до

життєвості, мотиви материнської опіки, захисту, обов'язок (за І. Кантом, сфера природи, наявного) тощо.

Вітальними знаками постають насамперед жінка та домінування. Ресурсними – природа, простір влади жінки. Смыслові знаки – влада жінки на основі причетності жіночого начала до Абсолюту, володіння Абсолютом, індивідуальна і колективна влада жінки. Відповідно – відсутність смыслу у чоловічому. Телеологія виражається у підпорядкуванні світового матеріального та духовного простору жінці, володіння світом, десуб'єктизація чоловіка, відсутність дітей або їх повне підпорядкування жінці.

Онтологічно–буттєві засади владно–ідеологічної спрямованості патерналізму подаються наступним чином. На індивідуальному морфологічному рівні суспільних суб'єктів власне суб'єктом суспільно–політичного процесу постає **чоловік** як духовна та фізична сутність. На суспільному рівні утверджується і закріплюється домінування чоловіка, десуб'єктизація інших через фізичне насильство або економічну залежність. Ця патерналістська модель продовжує працювати з першої суспільної ланки – сім'ї. Так, радикальний фемінізм вважає патріархат формою пригноблення жінок чоловіками. Перша американська феміністка Абігейл Сміт Адамс проголошує знаменну фразу: «Ми не підкорятимемося законам, у прийнятті яких ми не брали участі, та владі, котра не представляє наших інтересів» (Матеріал из Википедии). Власне, можна сказати, що радикальний фемінізм – це реакція не на патріархат і не на маскулізм, а на мізогінію (жінконенависництво, приниження і нівеляція жіночого)[5;8].

На рівні людства мізогінія суб'єктом суспільно–історичного процесу проголошує домінування чоловічого начала, взаємознищення або підкорення інших чоловіків як таких. Суспільними силами історичного процесу постає **домінуючий чоловік**, чоловіче начало. Мізогінія визначає буття суспільства як домінування чоловічого у духовній і матеріальній сферах. Відповідно жінка є втіленням недо– чи небуття, чим пояснюється у цьому контексті її залежність і безблагодатність.

Способом утвердження є фізична, смыслова чи економічна перевага, максимальне опанування простору та часу і одночасне узалежнення жінки, дітей як символів опанування простору. З окресленої позиції втрата домінування чоловіка, прирівнюється до втрати його суб'єктності і одночасно трактується як небуття суспільства. Для відновлення втраченої буттєвості перверзійний маскулізм проголошує необхідність повернення смыслу через десуб'єктизацію жінки, панування над нею, утвердження «права домінування».

Філософсько–політичне буття людини як чоловіка з позиції мізогії постає як домінування, насамперед на матеріальному рівні, або залежність. Способом здійснення такого буття виявляється підпорядкування жінки, інших (слабших) чоловіків та дітей. Таким чином усі, окрім домінуючого чоловіка, постають об'єктом на фоні його гіперсуб'єктності.

Втрата можливості домінування в маскулізмі–перверзії прирівнюється до його небуття як людини. Для подолання такого небуття необхідно повернути домінування та утвердитись у ньому. Маскулізм–перверзія субстанцією буття визначає домінування в смыслі та економічному ресурсі. Джерелом буття постає поглинання смыслу і ресурсу слабших чоловіків, жінки та дітей. Буттєві пріоритети мізогії тісно поєднані з її аксіологією. Відповідно основною цінністю як сенсоутворюючим началом буття з по-

зиції маскулізму – перверзії проголошується **домінування** чоловіка в душі на фоні повної десьуб'єктизації та повного підкорення жінки, відсутності в ній духовного, а значить – партнерського [5].

Умовою суспільного блага постає у цьому варіанті домінування чоловічого, повна фізична і смислова десьуб'єктизація інших. Благо людини прирівнюється буттю чоловіка як на духовному, смислового, так і на матеріальному, економічно – ресурсному рівнях. Благом постає і підпорядкування чоловічій ієрархії, право на домінування через ігнорування духовного начала жінки.

Провідним завданням є здобуття смислової, фізичної і ресурсної переваги, що забезпечить право на оволодіння ресурсом Іншого. Так визначається інструментально – функціональна база маскулізму – перверзії.

Рациональна модель домінування чоловіка обґрунтовується на основі його володіння Абсолютом, виявляється в абсолютній владі, підпорядкування ієрархату. Ірраціональна символічна семантика виражається у таких знаках: чоловік, підкорення, домінування, безпека, обов'язок.

Вітальними знаками постають насамперед Життя, Сила (насилля – владність) та домінування. Ресурсними – природа, час (неперервне буття традиції чоловічого домінування), простір влади чоловіка, власність домінуючого ієрарха.

Смислові знаки – влада чоловіка на основі причетності чоловічого начала до Абсолюту, володіння Абсолютом, індивідуальна і колективна влада чоловіка, домінування, насильство. Відповідно відсутність смислу у жіночому та у взаємодії.

Телеологія виражається у підпорядкуванні світового матеріального та духовного простору чоловікові, володіння світом на основі причетності чоловічого начала до Абсолюту, десьуб'єктизація жінки, володіння дітьми як ресурсом, безсуб'єктною масою. Ці стосунки переносяться на загально – політичний простір і створюють той тотальний екзистенційний невроз, в якому **бути** означає підпорядковуватись або домінувати. Водночас таке **буття** рано чи пізно усвідомлюється як псевдо – буття, симулякр і фікція. Людина намагається повернути собі істинну буттєвість і нашо́вхується на диктат влади та загальносуспільну матрицю домінування, яка не дозволяє вийти за межі моделі ієрарх – підвладний, не дозволяє сформувати поле діалогічності і неминуче руйнує людську сутність.

Таким чином можемо констатувати, що екзистенційні, світоглядні, владно – політичні, антропологічні, гендерні, феміністичні і маскуліні проблеми є взаємопов'язані на дуже глибоких смисложиттєвих рівнях. Їх вирішення через парадигму **домінування** і обов'язкового прийняття певної моделі шляхом фізичного, економічного чи маніпулятивного тиску уже не дають відповідного результату. Людство стоїть перед завданням знаходження такої моделі взаємостосунків, яка посилює діалогічну суб'єктність і виробляє у відносинах модель смислу, а не домінування.

Література

1. *Akten der ESWTR* (Europäische Gesellschaft für theologische Forschung von Frauen)
Режим доступу: <http://www.feministische-theologie.de/aktuell.html>
2. *Androfobia*. – Режим доступу: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Androfobia>
3. *Feminismus*. – Режим доступу: <http://de.wikipedia.org/wiki/Feminismus>
4. *Maskulizm*. – Режим доступу: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Maskulizm>
5. *Mizoginia*. – Режим доступу: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Mizoginia>

6. *Антологія феміністичної філософії* / За ред. Елісон М. Джагер та Абрис Меріон Янг; Пер. З англ. Б.Єгідис – К.: В-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 800 с.

7. *Василевська Т.Е.* Відповідальність як духовно–моральнісний вимір особистості: Автореферат ... к-та філос. наук: 09.00.07 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка – К., 1996. – 20 с.

8. *Дойл Ричард.* Мужской манифест. Здравый подход к проблемам пола. Философия и политика Мужского Движения. (перевод с английского). – Режим доступу: <http://menalmanah.narod.ru/mw/manif.html>

9. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

10. *Кісь Оксана.* Дефініції фемінізму // «І» незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2000. – Ч.17.

11. *Мовчан В.* Історія і теорія етики. – Дрогобич: Коло, 2003. – 512 с.

12. *Моисеева Н.А., Сорокикова В.И.* Философия. – СПб.: Питер, 2004.

13. *Патріархат.* – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

14. *Платон.* Бенкет // Дух і Літера, 2002. – № 9–10. – С. 369–417.

15. *Смоляр Л.О.* Гендерна рівність та гендерна демократія – стратегічний напрямок розвитку людства в ХХІ столітті // Проблеми освіти. Науково–методичний збірник / кол. Авторів – К.: Науково–методичний центр вищої освіти, 2003. – Вип.. 36. – С.70–82.

16. *Уилсон Роберт А.* Андрophobia. Пер. С англ. – Режим доступу: <http://menalmanah.narod.ru/mw/androfobia.html>

17. *Чухим Н.Д.* Гендерні дослідження в ХХ столітті // Проблеми освіти. Науково–методичний збірник / кол. Авторів – К.: Науково–методичний центр вищої освіти, 2003. – Вип.. 36. – С.48–53.

18. *Юнг, Г.–К.* Сознание и бессознательное /К.–Г.Юнг; пер. с нем. В.Бакусев. – М.: Академический проект, 2007. – 188 с.

19. *Янчук Е.И.* Феминизм // Новейший философский словарь: 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003.

Дичковская Г.О. Феминизм, патернализм (маскулизм): гендерные политико–идеологические смысловые мировоззренческие приоритеты перверзии

Выяснены и обобщены мировоззренческие приоритеты в гендерно–политических противостояниях. Проанализирована специфика формирования доминирующих смысловых запросов в феминистических и патерналистских идеологиях и их перверзии. Проанализирована взаимосвязь политическо–властных аспектов общественного сознания.

Ключевые слова: *смысл, доминирование, патернализм, феминизм, маскулизм, мизоандрия, мизогиния, перверзия (перверсия).*

Dychkovska, G.O. Feminism paternalism, (maskulism): gender ideology–powerful semantic world outlook priorities and perversion

The world outlook priorities in the gender–powerful confrontation are revealed and generalized. The specific of forming dominant sense enquiry in the feministic and paternalistic ideologies and their perversion senses are analyzed. The interrelation of powerful and gender aspects in social consciousness are comprehended.

Key words: *sense, dominant, power, paternalism, feminism, maskulism, mizoandria, misogyny, perversion.*

Соціальний вимір гідності людини у філософії стоїцизму

Проаналізовано суть розуміння гідності людини у філософії стоїцизму. З'ясовано, що метою стоїцизму є виховання досконалої, гідної людини, наділеної високими моральними якостями, спроможної втілити свої принципи і переконання в житті. Визначено, що гідна, стоїчна поведінка людини в умовах кризи та нестабільності є оптимальним соціальним взірцем відповідального ставлення до життя.

Ключові слова: гідність, стоїцизм, цінність, людина.

Проблема гідності людини значуща не тільки в етичній, духовній площині, вона актуальна і в соціально-політичній, економічній сферах суспільного буття, в повсякденному спілкуванні і взаємодії людей.

В суперечливих умовах становлення громадянського суспільства питання людської гідності не тільки не девальгується, а навпаки, екзистенційно загострюється. Розгляд базисних підстав гідності як одного з центральних понять філософії, є суттєвим, оскільки має істотну світоглядну дію та обумовлює шляхи можливого подолання сучасної суспільної кризи в Україні.

Розуміння проблеми гідності, значущості людини в контексті суспільного буття має глибинну історико-філософську традицію, пов'язану, насамперед, з античністю, з філософією стоїцизму.

Зазвичай, дана тема постає як етична, і тут відомі роботи В.А. Малахова, Г.Д. Бандзеладзе, Р.Г. Аפרесяна, А.А.Гусейнова, Е.В. Золотухиной–Аболиной та ін. Разом з тим, соціально-філософський аналіз даної категорії є досить фрагментарним. На даний час відсутні роботи, в яких би обґрунтовувався статус концепту «гідність» як категорії соціальної філософії. Досить поширеними є юридичні і політологічні уявлення про гідність людини, що виходять із конституційних підстав даного параметра людського існування, проте в них фіксується лише правова база без подальшого осмислення, інтерпретації і глибинної філософської рефлексії. В цілому проблема, пов'язана із осягненням специфічної соціальної природи такого феномена як гідність, вивчена недостатньо. Отже, є суттєва потреба у теоретичному узагальненні проблеми гідності в річищі соціальної філософії. До того ж, цілісне розуміння природи гідності, її соціально-філософських підстав відповідає запитам і потребам не тільки української, але й всієї світової культури.

Філософська рефлексія античності щодо значення поняття «гідність» виявляє його складність і багатозначність.

Вже у грецькій міфології, творах Гесіода і героїчному епосі Гомера підкреслюється значущість поняття «гідності», а настання хаосу пов'язується, насамперед, із втратою людьми цієї якості.

Класична антична філософія змістовно наповнила і визначила поняття «гідність». На думку Сократа, гідність людини полягає у здатності розумно і морально керувати своїм життям. Гідна та справедлива людина більш щаслива у житті порівняно з негідною і несправедливою. Здатність розпізнати праведне, справедливе з необхідністю веде до гідного життя, що відповідає моральному закону. Допомогаючи людині пізнати саму себе, навчаючи її розрізняти добро і зло, можна допомогти їй реалізувати власну гідність. Як зауважує Сократ, добре було б, якби людина знала, чого вона варта для інших, тоді вона прагнула б вартувати набагато більше.

За Арістотелем, гідність людини визначають її душевні, розумові здатності, правильні вчинки, а також істинна цінність людини, що співвідноситься з її соціальною значущістю. Людині, що володіє гідністю, притаманна помірність, розважливість, доброчесність, справедливість, свобода та незалежність. Гідність передбачає свідомий вибір, уміння підкорювати пристрасті, і є рисою стриманої, розсудливої та мужньої людини.

Арістотель заперечує випадковість гідності. Гідність, на його думку, це бажана якість, тобто якість, що прагнуть відкрити у собі, віднайти. Гідність – це якість, що похідна від самої людини, а не просто природний дар обраних [1,176–177]. Домогтися гідного життя можуть лише доброчесні люди. Нестача або надлишок лише гублять чесноту, тому необхідною особливістю гідності постає міра в усьому. Гідність виявляється як певна безпристрасність. Бути гідним значить триматися середини, міри у кожному окремому випадку, зробити пошук середини метою, відійти від крайнощів [1,178].

У Арістотеля простежується смислова визначеність поняття «гідність». На його думку, почуття власної гідності є суб'єктивною складовою щастя, яке він називає головною і самодостатньою метою життя. У Арістотеля можна віднайти і ті думки, що асоціюють гідність з так званими зовнішніми благами. Найбільшими з таких, визнається честь і шана – як важливі якості політичного (суспільного) способу життя [1,181]. Для Арістотеля, людина прагне того, що для неї гідне, чого вона сама варта. Нездатність бути гідним, володіти гідністю є свого роду виявом власної соціальної неспроможності та невідповідності [1,515]. Арістотелівське розуміння гідності стало основою для подальших розмислів над цією проблемою за еліністично–римської доби у філософії стоїцизму.

Філософія стоїцизму виникає близько 300 р. до н.е. Саме в цей час Зенон з Кітіону створив власну школу, придбавши старий портик Мальовану браму («Стоа Пойкіле») на афінській агорі (кошишньому місці бурхливих народних зборів). Звідси і виразна назва філософської школи, яка підводить до дещо сумнівних етимологічних висловлювань «в дусі Хрісіппа»: стоя, стояти, вистояти, бути завжди стійким, тощо.

Зенон з Кітіону був автором політичного трактату «Держава». Часи перманентних суспільних криз та нестабільності схиляли мудрих греків до розмислів над утопіями. Мудрий Зенон зауважував, що гідним людям з ними жити набагато легше, хоч у відповідності з ними жити неможливо. Ті ж, хто намагаються знищити утопії або втілити їх в життя, завжди, з часом, втрачають свою гідність.

Філософ середньої Стої Посідоній, що жив у I ст. до н.е. на о. Родосі, серед усіх наук висунув на перший план науку про людську душу та гідність. Проблема гідності людини перебувала в центрі уваги видатного римського філософа, письменника, оратора і політичного діяча Марка Туллія Цицерона, вбитого під час репресій у 43 р. до н.е. Ідеї Посідонія та Цицерона захоплювали найбільш відомого римського стоїка I ст. н.е. Луція Аннея Сенеку, вихователя Нерона. У 65 р. н.е. Сенека гідно, відповідно до принципів стоїцизму, прийняв і заперечив неминуче. Вищезгаданим вчителям середньої Стої були зобов'язані своїм авторитетом стоїки II ст. н.е. – раб Епіктет та імператор Марк Аврелій.

Філософія стоїцизму запропонувала соціально орієнтоване уявлення про гідність як «мистецтво життя» у пристрасному світі людей, у згоді з розумною природою і схильностями, а також як кристалізацію переконань з урахуванням етично належного в умовах суперечливої соціальної реальності.

Видатний давньоримський філософ Цицерон усе своє життя присвятив тому, щоб ознайомити римлян із стоїцизмом, сприяв культивуванню мудрості, принципів гідного життя в Римі. Він вважав, що саме в гідності слід вбачати переваги людської природи. Людина, на його думку, повинна усвідомити ті особливі, відкриті перед нею можливості актуалізації своєї гідності [6,17].

Соціальна спрямованість стоїцизму виявилася не тільки в тому, що стоїки прагнули популяризувати свою філософію, її основні ідеї і принципи серед різних верств римського суспільства, але і в тому, що вони започаткували різноманітні популярні жанри філософування: повчання, вмовляння, бесіди, листування, як певні способи навчання розумному, осмисленому реагуванню на життєві перешкоди та труднощі. У такому повчанні і вихованні центральною є постать мудреця, що вміє гідно переносити всі труднощі життя, при всіх життєвих обставинах: невдачах, хворобах і навіть смерті.

Образ мудреця в стоїцизмі постає еталоном гідності і основною моделлю моральної поведінки. Мудрець «божественний, тому що має в собі Бога», тоді як «погана людина безбожна» [Діог. VII,119]. Мудрець «завжди вільний та здатний на самостійні дії», тоді як «погані люди є рабами», нездатними триматися власних життєвих принципів і переконань [Діог. VII,121].

Байдужість мудреця до мінливих і нетривких зовнішніх благ (влади, слави, багатство, здоров'я, і навіть життя), їх ігнорування, дозволяє йому бути реально стійким, вільним та незалежним.

У стоїцизмі гідність є категорією, тісно пов'язаною із прагненням до мудрості, шляхетністю душі та самоповагою; вона синонімічна розумності і самодостатності («автаркії»). Людині належить по-мудрому облаштовувати своє життя згідно розумної природи, первинних природних схильностей. Вона повинна навчитись долати душевні хвилювання, пристрасні бажання, свої страхи та смуток. Це уможливить досягнення душевного спокою, стану «апатії» як байдужості до неминучого. Такий стан дає людині внутрішню моральну силу, стійкість і почуття власної гідності [6,75].

Сенека у своїх моральних листах підкреслював: «Коли ж пощастить, узявши гору над усіма пристрастями, підкоривши їх своїй волі, сказати, дихнувши на повні груди: «Я переміг!» – Запитаєте кого? – Не персів,

не далеких мідійців, ані всіх тих войовників, – переміг скупість, переміг марнославність, переміг страх перед смертю, який перемагав переможців народів» [5,247–248].

Оскільки гідність співпадає з розумною підставою дій, то вона тотожна стану свободи від пристрастей. Жити «відповідно своєї природи» – значить прагнути зберегти власну гідність, яка досягається таким удосконаленням людського розуму, при якому він стає тотожним з розумом природи, з об'єктивним природним законом [3,111]. З жорсткого ходу природних подій не можна вирватися ні за яких обставин, а тому вища мудрість полягає в тому, щоб повністю, не тільки фізично, але й духовно, йти назустріч природній необхідності [3,111–112]. Стоїк Клеанф сформулював стоїчний імператив, що став відомим завдяки Сенеці і Цицерону: «*fata volentem ducunt, nolentem trahunt*» («розумного доля веде, а нерозумного волочить»).

Людський розум, як тотожний світовому розуму, здатен допомогти людині досягти божественної гідності, незворушності, цілковитої згоди із природою як наявним порядком. Гідність у стоїцизмі завжди пов'язується із пануючою в природі необхідністю та її прийняттям [5,558].

На наш погляд, акцентація уваги на елементі згоди, прийняття, вироблення вірного ставлення, відзначеного стоїками, має велике значення для розуміння специфіки поняття «гідність». Від узгодження всіх волінь багато в чому залежить модифікація дії та відповіді нашої душі. Людину можна позбавити всього, що в неї є, навіть життя, але не можна позбавити її чеснот, гідності, оскільки це внутрішні, властиві тільки людині блага [4,174].

Гідність завжди залишається з людиною як іманентна їй якість. Кожна людина має у собі зерно досконалості і божественності [3,113]. Слід особливо підкреслити, що внутрішня шляхетність душі (як еквівалент гідності) є більш важливою, ніж усе інше. І якщо людина втрачає самоповагу, вона як особа починає втрачати все. Давньоримський стоїк Епікет зауважував, що не те шкода, що людина втратила свої гроші, дім, маєток – усе це не належить людині, а те шкода, коли людина втрачає свою справжню власність – свою людську гідність.

Стоїки визначили і особливу умову гідності: свою гідність людина утверджує шляхом подолання страху перед смертю, шляхом перемоги духу над тваринними інстинктами. Смерті не слід боятися, кажуть вони, оскільки це – природне звільнення людини, повернення її до Бога: «хто пам'ятає, звідки прибув, той знає куди відходить» [5,539]. Усвідомлюючи свою божественну природу, гідна людина намагається на своєму місці сумлінно і чесно виконувати свій обов'язок, «подібно до мандрівника, якого квапить дорога» [5,539–540].

Стоїки наголошували, якщо обставини життя, доля вимагають від людини зради своїх принципів і переконань, якщо зустрінуться ті чи інші перешкоди, що утруднюють досягнення вищих цілей, задля збереження гідності і свободи вона може добровільно позбавити себе життя. Для стоїка краще гідно померти, якщо вже більше немає можливості гідно жити. Піти з життя, зберігаючи при цьому власну гідність [3,117].

Піти з життя для мудреця цілком розумно «і за батьківщину, і за друга, і від дуже тяжкого болю, або каліцтва, або невиліковної хвороби» [Діог. VII,130]. Жертва заради друзів і батьківщини – цілком відповідає духу стоїчного універсалізму.

На думку Марка Аврелія, людина повинна відпустити своє минуле і цілковито покласти на Провидіння щодо свого майбутнього, усі ж сили слід сконцентрувати на теперішньому, узгодженні його з принципами гідного життя: доброчесністю та справедливістю [3,110].

Після Хрисиппа (особливо в Середній Стої), можливість гідності у стоїцизмі починає визнаватись за усіма людьми, а не тільки за мудрецькими, що «прямують» до чеснот. Гідність в стоїцизмі визначається як якість, яку можна здобути, примножити добрими справами, але можна й незворотно втратити.

Згідно філософії стоїцизму, життя людини набуває цінності тільки тоді, коли вона приносить користь іншим, дотримується природовідповідності [Диог. VII, 105]. Наприклад, доба розквіту чи соціального піднесення завжди пов'язувалася з особистими чеснотами гідних правителів. Деспотична ж держава, на думку стоїків, засвідчувала те, що її правитель став слухняним рабом своїх негідних пристрастей, втратив здатність бути вільною і гідною людиною, що діє згідно людської природи, дотичної до вищого розуму.

У стоїчній філософській традиції елементами виокремлюються зовнішній та внутрішній тип гідності, жіночий та чоловічий, «витонченість» та «гідність». Витонченість слід вважати властивістю жінки, гідність – властивістю чоловіка. «Треба позбутися будь-яких зовнішніх прикрас, негідних чоловіка, і таку ж ваду треба остерігатися у своїх тілорухах.... Зовнішню гідність треба підтримувати здоровим зовнішнім виглядом, а вигляд – тілесними вправами. Крім того, слід дотримуватись чистоти, яка не повинна бути ні неприємною, ні занадто вишуканою. Такого ж правила слід дотримуватися і в одязі, в якому, як і у всьому, якнайкраще – розумна середина» [6,91].

Пізні стоїки кінцево локалізували гідність у формі людяності (гуманізму), що виявляється особливим, свідомо культивованим типом відносин між людьми. Людина, на думку Сенеки, «предмет для іншої людини священний». У нього ж, одного з дуже небагатьох філософів античності, ми знаходимо апеляцію до «золотого правила моральності» [5,462]. Зусилля римських моралістів стоїчної школи визначити гідність як особливу рису внутрішньодушевного життя, пов'язану із сумлінністю, відповідальністю і добротою, значною мірою підготували ґрунт для подальшої актуалізації цього питання у християнській філософії.

Отже, можна зробити наступні висновки. Метою стоїцизму є досягнення гідної людини, що своєю доброчесністю, самоконтролем являє собою соціальний взірець відповідального ставлення до життя. Оскільки Бог розчинений у всьому, пронизує собою увесь всесвіт, слід навчитись жити у згоді із ним, жити відповідно своєї природи, жити гідно. Свобода мудреця полягає, насамперед, у згоді із власним сумлінням.

Філософія стоїцизму пропонує модель гідної поведінки в умовах, коли людина втратила владу над обставинами свого життя. Вона намагається дати відповідь на питання, що робити людині, коли вона нічого не може зробити? Суть цієї відповіді полягає в наступному: підкоритися долі, протиставивши їй стійкість, непохитність духу, прославити силу внутрішньої людини над слабкістю зовнішньої, не ідентифікувати свою гідність з наочною стороною подій буття, а, навпаки, вилучити її з сфери необхідності, замкнути в собі, не зв'язувати щастя ні з чим, окрім чесноти, добровільно і незворушно приймати будь-який, навіть найнесподіваний,

поворот життєвих ситуацій. Якщо людина нічого не може зробити з долею, то і доля не може нічого зробити з її гідністю – не може підпорядкувати собі, зламати, розчавити. В людині завжди достатньо сили, щоб гідно нести свою долю, а якщо того вимагатиме чеснота, то стоїчно піти з життя. Стоїчний образ гідності постає однією з найбільш оптимальних моделей поведінки в умовах безвихідних людських криз і крайніх ступенів соціального відчуження.

Література

1. *Аристотель*. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Мн.: Литература, 1998. – 1392 с.
2. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Изд. 2-е. – М.: Мысль, 1986. – 571 с.
3. *Марк Аврелий*. Наедине с собой. Размышления. / Пер. с древнегреч. А. Добровольского. – Киев – Черкасы: РИЦ «Реал», 1993. – 148 с.
4. *Рассел Б.* Мудрость Запада. – М.: Панорама, 1998. – 476 с.
5. *Сенека, Луций Анней*. Моральні листи до Луцілія. / Пер. з лат. А. Содомори. – К.: Основи, 1999. – 603 с.
6. *Цицерон*. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – М.: Наука, 1993. – 245 с.

Дойчик М.В. Социальное измерение достоинства человека в философии стоицизма

Проанализирована суть понимания достоинства человека в философии стоицизма. Вияснено, что целью стоицизма есть воспитание безупречного, достойного человека, наделенного высокими моральными качествами, способного воплотить свои принципы и убеждения в жизнь. Определено, что достойное, стоическое поведение человека в условиях кризиса и нестабильности есть оптимальным социальным примером ответственного отношения к жизни.

Ключевые слова: достоинство, стоицизм, ценность, человек.

Doichyk, M.V. The Social Aspect of Dignity in the Stoicism Philosophy

In the article the essence of dignity in the stoicism philosophy is analyzed. The upbringing and worthy person with high moral qualities, capable of realizing his principles and values is considered the aim of the stoicism. The worthy and stoic behavior of a person in the crisis and instability is defined the optimal social example of the responsible living.

Key words: dignity, stoicism, value, person.

Концепція Ренесансу в творчості П.М. Біцилли

Охарактеризовано концепцію Ренесансу в творчості П.М. Біцилли на підставі аналізу його праць з цієї проблематики – «Св. Франциск Ассизський та проблема Ренесансу (1226–1926)» і «Місце Ренесансу в історії культури».

Ключові слова: гуманізм, історіографія, Ренесанс.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Сегодня, когда культурология по праву заняла достойное место в отечественном гуманитарном знании, представляется актуальным обращение к трудам исследователей, стоявших у ее истоков. Одним из них был Петр Михайлович Бицилли (1879–1953) – замечательный, но мало известный на родине одесский историк–медиевист. Тема Ренессанса – одна из главных в творчестве П.М. Бицилли. Уже в своих первых работах «Салимбене. Очерки итальянской жизни XIII века» (1916) и «Элементы средневековой культуры» (1919) ученый затрагивает важные темы, связанные с ренессансной проблематикой. В «Очерках теории исторической науки» (1925) он уделяет большое внимание анализу исторического мышления Возрождения и пониманию этой эпохи современными ему историками (Я. Буркхардт, К. Бурдах, Э. Трельч). Но основным вкладом ученого в исследование культуры Ренессанса стала работа «Место Ренессанса в истории культуры» (1933), в которой он постарался дать целостную характеристику эпохи как культурного периода в его соотношении со Средневековьем и Новым временем. Своеобразным дополнением к этой работе стала небольшая статья «Св. Франциск Ассизский и проблема Ренессанса» (1927), посвященная истокам Возрождения.

Цель данной статьи – охарактеризовать вклад П.М. Бицилли в изучение культуры эпохи Возрождения. В связи с этим, актуальной представляется постановка следующих исследовательских задач: показать основные подходы к пониманию эпохи в западной и отечественной ренессансистике; выявить специфику исследовательского метода ученого в изучении культуры Возрождения; раскрыть оригинальность взглядов историка на место и роль Ренессанса в культурно–историческом процессе.

Интерес ученых к эпохе Возрождения породил огромное количество исследований, охарактеризовать которые в рамках одной статьи не представляется возможным. Для того, чтобы более четко показать своеобразие взглядов П.М. Бицилли на Ренессанс, необходимо обозначить основные направления в изучении этой эпохи.

Начало традиции выделения Ренессанса как самостоятельной эпохи восходит к итальянским гуманистам, понимавшими под «возрождением» не только обновление культуры, наук, искусств, но и изменение самой сути человеческой природы. Сам термин «Возрождение» был введен в оборот итальянским биографом XVI в. Д. Вазари в «Жизнеописаниях наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих» (1550) для обозначения всестороннего развития нового искусства. В научный оборот понятие «Возрождение» ввел французский историк Ж. Мишле, которому принадлежит важная идея о Ренессансе как времени открытия мира и человека. Если Д. Вазари термин «Ренессанс» применял исключительно к истории искусства, то Ж. Мишле распространил его на всю сферу культуры и расширил до европейского масштаба.

Несколько позже, швейцарский историк и искусствовед Я. Буркхардт в книге «Культура Возрождения в Италии» (1860) дал стройную синтетическую схему эпохи. Его основная мысль заключалась в том, что Ренессанс в Италии явился коренным переломом в мировоззрении и мировосприятии человека. Это новое жизнеощущение он определил как «индивидуализм», который наряду со светскостью и возрождением античных традиций сформировал характеристику культуры Возрождения. В России взгляды Я. Буркхарда на Ренессанс разделяли такие видные ученые, как П.Н. Кудрявцев, А.Н. Веселовский, М.С. Корелин.

Уже в конце XIX в. эта концепция Ренессанса подверглась активной критике. Историки Э. Жебар, Г. Тоде, К. Бурдах отвергли тезис о светском характере культуры Возрождения, а корни развития индивидуалистических тенденций нашли в мистицизме XII–XIII вв. что позволило трактовать Возрождение как продолжение Средневековья. Среди исследователей, стремящихся преуменьшить успехи эпохи, особое место занимает голландский историк культуры Й. Хейзинга. В своей работе «Осень Средневековья» (1919) он утверждал, что переход от Средних веков к Ренессансу столь плавен, что трудно определить само понятие «ренессансная культура». В связи с этим ученый отказывал гуманистам в претензиях на формирование нового мировоззрения [1,336–338].

На волне «медиевизации» Возрождения некоторые западные историки (Ж. Мишле, К. фон Хазе, Г. Тоде) увидели корни Ренессанса как культурной эпохи в личности Франциска Ассизского, итальянского монаха–проповедника, основавшего в 1209 г. нищенствующий орден. В отечественной историографии первым, кто обосновал психологическую и историко–культурную близость св. Ф. Ассизского к духу раннего Возрождения, был П.М. Бицилли.

В статье «Св. Франциск Ассизский и проблема Ренессанса» историк раскрыл характерные черты Ренессанса – радость, восторг от переживания мира, как преображенного и просветленного; стремление охватить жизнь во всей ее полноте и при этом тенденция к «конкретности»; воля к творчеству, свободная игра творческих сил, а вовсе не «следование образцам древности»; дерзание, убеждение в осуществимости своей «virtu» (непереводимое слово того времени, означающее вместе: талант, доблесть, влечение, внутренний импульс к самовыявлению). Все они, по мнению Бицилли, «в свернутом виде» уже даны в личности св. Ф. Ассизского [1,536].

Полемизируя с историками, стоявшими на позициях радикального разрыва Средних веков и Возрождения, П.М. Бицилли отмечал начало

формирования некоторых черт последнего в традициях францисканского движения. Историк утверждал, что именно Орден стал тем лоном, где сформировался новый социальный тип, носящий на себе признаки, которые вскоре повторились уже в характерном «человеке Ренессанса». Деятельность Ордена способствовала выработке особого типа минорита – добровольца–дипломата, публициста, космополитического авантюриста. С середины XIII в. францисканцы завоевали себе прочное положение в Парижском и Оксфордском университетах, у них сложилась собственная философская школа – «номинализм». «Если мы примем во внимание, что номинализм есть отражение в логике и в метафизике того самого мировоззрения, которое мы иначе обозначаем, как индивидуализм и которое мы привыкли считать сущностью Ренессанса, как определенного культурного момента, то мы будем принуждены сделать заключение, что францисканство с его философией есть неотъемлемая, органическая часть культуры Возрождения» [1,540]. Таким образом, по мнению Бицилли, исторический Ренессанс (Кватроченто и Чинквеченто) вырос на почве уже очень высокой, утонченной и сложной культуры.

Основная работа П.М. Бицилли по Возрождению – «Место Ренессанса в истории культуры» (1933). В ней историк задался целью показать то, что казалось ему наиболее характерным для «духа», или «гения» эпохи, как он проявлял себя в величайших своих представителях. Так, мы находим у него глубокие историко–культурные характеристики Данте, К. Салутати, Н. Кузанского, Леонардо да Винчи, Микеланджело и многих других. Характеризуя Возрождение как «непрерывно становящийся мир творчески самораскрывающихся форм», Бицилли исследует его с точки зрения исторической динамики и начинает работу традиционно, с трех предвестников Ренессанса (Данте, Боккаччо и Петрарки). Они творили тогда, когда, по мнению ученого, Средневековье как система культуры начинает распадаться и намечаются элементы, тенденции новой культуры, которая впоследствии получила название Возрождения. Но самой этой культуры в конце XIV – начале XV вв. еще не было [2,30].

Отвечая на вопрос, что же было у «трех лауреатов» действительно нового, историк выделяет повышенное внимание к личности и, как следствие, искусство индивидуализирования персонажей. Достигается это введением деталей, придающих повествованию художественную убедительность, какой не знало Средневековье. Ученый отмечает: «Как и в «Декамероне», в «Комедии» мы слышим живые голоса живых людей» [2,15]. Он отмечает введение Данте термина *virtu*, характерного для индивидуалистической культуры Возрождения: «Всякая вещь обладает *virtu*, соответствующей ее природе, в силу чего она делает то, для чего она приспособлена, и чем лучше она это делает, тем более она *virtuosa*...» [2,18].

Индивидуализм, способность переживать идеи как конкретные величины, способность переживать самого себя как конкретную личность, ценность личного начала, «*virtu*» – и есть те новые черты, которые легли в основу культуры, пришедшей на смену Средневековью. По мнению П.М. Бицилли, собственно Ренессанс начинается тогда, когда на путях преодоления интеллектуализма, дух обретает новые методы для выработки нового, цельного мирозерцания, для создания новой иерархии ценностей, нового понимания человека, Бога и Космоса. Ученый раскрывает эти вопросы через творчество таких выдающихся мыслителей эпохи, как Н. Кузанский, М. Фичино, Леонардо да Винчи, Н. Макиавелли.

Мир представлялся мыслителям Возрождения как законченное целое, залогом закономерности которого служит Красота, понимаемая как подчинение мере и числу. Так, Н. Кузанский и М. Фичино сравнивают Вселенную, а равно и каждое живое существо, с музыкальным произведением, в котором все многообразие тонов объединено в гармонии. Раз мир есть произведение искусства, то Бог – художник. Он сообщает материи форму так же, как это делает мастер, создатель художественного произведения. Отражая вещи в своем сознании, художник преобразует их, выражая в своих произведениях себя настолько, что по ним можно судить о нем. Каждый индивидуум есть новая мысль Бога, в которой Он выразил себя.

Как личность и как творец ближе всего к Богу стоит человек. Он есть, прежде всего, деятель, мастер, художник, *homo faber*. Способности и возможности его, как художника своей жизни, не ограничены. В человеке как микрокосме в потенции заключен весь мир, макрокосм. Поэтому, чем полнее его жизнь, тем шире его духовные стремления; чем больше он развивается, тем выше поднимается. И чем свободнее человек, тем ближе он к Богу, т.к. свободная деятельность есть образ божественной. Человек причащается к Богу и посредством любви. Способность любить есть божественное свойство, т.к. именно она побуждает Бога воспроизводить себя в вещах. Для Леонардо полюбить изучаемый предмет – значит познать все его части, образующие целое, усвоить его себе. Методом же проникновения в тайны природы для него является искусство.

Таким образом, по мнению П.М. Бицилли, жизнеощущение Ренессанса «характеризуется повышенным чувством личности как величины прежде всего любящей и путем любви познающей Космос и утверждающей себя в нем. Идея личности и идея любви суть центральные и органически друг с другом связанные идеи Ренессанса» [2,61].

Ученый считал, что для обнаружения сущности каждого исторического движения чрезвычайно важно выяснить то, во что оно вырождается и перерождается. Он видел в этом две стороны одного и того же процесса, хронологически совпадающие и не сразу различимые. Достигнув кульминационной точки своего развития в искусстве Микеланджело и мысли Дж. Бруно, преломившись в их творчестве, культура Возрождения перерождается в другую, новую по своей проблематике и по лежащей в ее основе интуиции жизни культуру. Это движение «направляется по двум сперва расходящимся путям: Микеланджело стоит в начале одного, Бруно – другого» [2,124].

По мнению П.М. Бицилли, позднее творчество художника знаменует собой конец Ренессанса, конец мировоззрения, в центре которого была идея человека как образа и подобия Божия. Оставшись без посредников между собой и Богом, очутившись с ним один на один, личность сознает уже не свое всемогущество, а свое ничтожество. Это настроение было характерно для нового движения, новой культурной тенденции – религиозного Возрождения, тенденции, сказавшейся как в движении Лютера и Кальвина, так и в католической реформации.

Но был и другой путь – путь к рационализму Нового времени. Исходную точку его Бицилли видит в философии Дж. Бруно. В своей основе она еще выражает основные культурные тенденции Ренессанса, но то, что его предшественники говорят о Боге, Дж. Бруно переносит на природу. Историк определяет его основную интуицию как панпсихизм и

пантеизм, которые ведут к пониманию человека как существа познающего и действующего. Отношение последующих философов к homo faber уже «не эстетическое, не теоретико–познавательное, но утилитаристическое» [2,143].

Поднимая вопрос о пространственных границах Возрождения, Бицилли настаивает на признании его специфическим итальянским культурным фактом и выступает против того, чтобы видеть Ренессанс всюду, куда только проникали элементы его культуры, ее формы, ее образцы. Ибо «тогда придется говорить уже не об эпохе «Возрождения», но об эпохе «Возрождений», которых было столько, сколько было в Европе земель и народов, испытавших на себе, так или иначе, влияние Италии» [2,147]. Расцвет же культур стран Западной Европы он связывает как с усвоения отдельных элементов этой культуры, так и с преодоления ее в ее целом, с осуществления тех духовных тенденций, которые знаменуют собой исход Ренессанса.

В культурном отношении Европа в период расцвета итальянского Возрождения переживала то, что в современной науке получило название «осени средневековья», «исхода средневековья», – разложение, крушение средневековой системы. В Италии это произошло и было изжито намного раньше и менее болезненно, т.к. средневековые начала там были укоренены слабее, чем в остальной Европе. Поэтому в Европе проблематика Ренессанса была воспринята, пережита, прочувствована совсем по–иному, нежели в Италии, дала начало иной, новой культуре, в основу которой легла концепция мира как системы сил. При этом «материя» культуры, ее элементы остались прежними, но с перерождением интуиции поменялся угол зрения, перспектива, эмоциональный тон, самочувствие и самосознание. Сопоставляя Ренессанс и Новое время, Бицилли приходит к следующему выводу: «Мир Нового времени столь же динамичен, как и мир Ренессанса. Но ему недостает того, что роднит мир Ренессанса со средневековым: гармонической целостности» [2,162].

Таким образом, в работах П.М. Бицилли Ренессанс предстает как целостная культурная система, несводимая ни к Средневековью, ни к Новому времени. Основой периодизации для историка служит то, как в каждом из культурных периодов мыслится отношение эмпирического и идеального миров друг к другу. В отличие от предшествующего и последующего периодов, Ренессанс противопоставил миру эмпирического бытия мир чистых форм, которые, осуществляясь в эмпирических вещах лишь частично и несовершенно, получают свое полное воплощение в свободном творчестве художника, следующего своей интуиции. Искусство здесь выступает как способ изучения реального мира, а творческие способности как орган познания. Именно с этой точки зрения, в осознании назначения человека как творца, совершается его «открытие» в эпоху Возрождения. Понимание сущности человека как творческой силы неизбежно должно было повлечь за собой и открытие мира как системы сил, которое сначала происходит в области историко–политических изысканий Н. Макиавелли, и лишь на исходе эпохи – в натурфилософском плане. Открытие мира как системы сил оставило человека один на один с Богом, что, с одной стороны, привело к осознанию человеком трагичности собственного бытия, с другой – открыло путь рационализму Нового времени.

Рассмотренные выше работы П.М. Бицилли носят, в некотором роде, полемичный характер. В этих спорах нам открываются методологические

подходы ученого, выступавшего против тех исследователей, которые берут всю культуру западного христианства за одну скобку, пытаются найти закономерности культурного развития, предлагают чересчур осовремененный образ эпохи Возрождения и ренессансного человека (Ф. Ницше, Я. Буркхардт, О. Шпенглер). По мнению Бицилли, если и возникает в эпоху Возрождения «фаустовский» тип личности, то лишь на ее исходе, но никак не в ее начале, никак не в образе Петрарки или Данте. Полемический пафос историка, по справедливому замечанию И.О. Шайтанова, направлен на утверждение мысли о том, что эпоха Возрождения столь же уникальна в своем культурно–историческом значении, как уникален ренессансный человек, которого не нужно трактовать ни с отставанием, ни с опережением [11,34].

Вопрос о месте Возрождения в истории – это один из главных дискуссионных моментов ренессансистики. В современной историографии проблемы оформились несколько взглядов на Возрождение. Так, характеризуя Возрождение как переходный период, некоторые исследователи [4;8] «обнаруживают» в нем характерные черты предшествующей эпохи и «продлевают» Средневековье. Здесь современная отечественная историография во многом опирается на исследования представителей французской школы «Анналов» Ф. Броделя и Ж. Ле Гоффа, выдвинувших понятия «периода длительной протяженности» и «долгого средневековья» соответственно. С другой стороны, специалисты по Новому времени отодвигают временные границы «своей» эпохи «назад», предлагая выделение периода т.н. «ранней новой истории», хронологические рамки которого (XVI–XVIII вв.) весьма близки броделевскому «периоду длительной протяженности» [7;10]. Некоторые исследователи, постулирующие переходность Ренессанса, подразумевают, что он не обладал самостоятельностью культурной системы, необходимой автономией собственной целостной структуры жизнеустройства и смыслообразования, и что и то, и другое может быть прочитано в нем лишь в перспективе его исторического прошлого и будущего [5].

Помимо этого, в отечественной историографии присутствует и точка зрения на Ренессанс как на самостоятельную эпоху. Эта позиция отражена в работах В.Ф. Шаповалова [12], С.И. Пискуновой [6], М.С. Кагана [3] и др. Так, С.С. Пискунова определяет эпоху через личность, структурирующую культуру, что напоминает позицию в отношении Ренессанса, занятую П.М. Бицилли. М.С. Каган непосредственно опирается на работы Бицилли, противопоставляя человека Ренессанса с его раз и навсегда данной *virtu*, и человека XVII столетия.

Таким образом, понимание П.М. Бицилли сущности культуры Возрождения, его видение эпохи в целом отличается цельностью и оригинальностью. Его концепция с трудом поддается классификации в рамках историографии Возрождения, что может быть связано с недостаточной изученностью творческого наследия историка, медленным вхождением его работ в контекст современного гуманитарного знания.

Література

1. Бицилли П.М. Св. Франциск Ассизский и проблема Ренессанса (1226–1926) // Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад. – М., 2006. – С.533–549.

2. Бицилли П.М. Место Ренессанса в истории культуры. – СПб., 1996. – XIV+256 с.
3. Каган М.С. Проблема барокко в искусствознании и культурологии // Барокко и классицизм в истории мировой культуры. – СПб., 2001. – Вып. 17. – С.23–29.
4. Косиков Г.К. Средние века и Ренессанс. Теоретические проблемы // Зарубежная литература второго тысячелетия. 1000–2000: Учеб. пособие / Л.Г. Андреев, Г.К. Косиков, Н.Т. Пахсарьян и др. – М., 2001. – С.8–39.
5. Найдорф М.И. К постижению логики ренессансного кризиса // Сборник научных трудов кафедры культурологии и искусствоведения ОНПУ / Под общ. ред. Баканурского А.Г., Краснокутского Г.Е. – Одесса, 2002. – Вып. 5. – 125 с.
6. Пискунова С.И. «Дон Кихот» Сервантеса и жанры испанской прозы XVI–XVII веков. – М., 1988. – 316 с.
7. Сванидзе А.А. Культура стран Северной Европы в XVI – начале XVII вв. // История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / Под ред. Л.М. Брагиной. – М., 1999. – С.326–350.
8. Скаскин С.Д. Из истории социально–политической и духовной жизни Западной Европы в Средние века. Материалы научного наследия. – М., 1981. – 293 с.
9. Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах. – М., 1988. – 539 с.
10. Хут Л.Р. К вопросу о так называемых «промежуточных зонах» в периодизационных системах всемирной истории // Вестник Адыгейского государственного университета [электронное научное издание]. – 2006. – №1.
11. Шайтанов И.О. История зарубежной литературы. Эпоха Возрождения: в 2–х тт. – М., 2001. – Т.2. – 226 с.
12. Шаповалов В.Ф. Основы философии: От классики к современности. – М., 1998. – 272 с.

Курамшина Ю.В. Концепция Ренессанса в творчестве П.М. Бицилли

Охарактеризована концепция Ренессанса в творчестве П.М. Бицилли на основе анализа его работ, посвященных данной проблематике – «Св. Франциск Ассизский и проблема Ренессанса (1226–1926)» и «Место Ренессанса в истории культуры».

Ключевые слова: гуманизм, историография, Ренессанс.

Kuramshina, Yu.V. The conception of Renaissance in the creative activity of P.M. Bitsilli

An attempt to reconstruct the conception of Renaissance in the creative activity of P.M. Bitsilli on the basis of analysis of his literature works devoted to given subject matter was made – «St. Francis Assizskiy and a Problem of Renaissance (1226–1926)» and «The Place of Renaissance in the History of Culture».

Key words: humanism, historiography, Renaissance.

Невидима структура символу (філософсько–історичний аспект)

Розглядаються парадигмальні образи і символи епох і цивілізацій в якості категорій філософії історії, розкривається невидима структура символу як його духовний зміст. Аналізується процес перетворення образу в символ, що набуває здібності задавати парадигми розвитку конкретним епохам і цивілізаціям.

Ключові слова: образ, символ, сутність, явище, дійсність.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Вопрос изучения феномена парадигмальных образов как символов эпох и цивилизаций является составной частью проблемы парадигмального образа и символа как категорий философии истории. Под парадигмальным образом понимается такой образ, который наиболее ярко и адекватно отражает парадигму эпохи. При этом яркость такого образа абсолютна, а адекватность весьма и весьма относительна. Ибо образ – явление скорее эмоциональное. А возможность истолкования явления, не всегда рационального и не всегда логичного, всегда относительна. Парадигмой же мы вслед за Томасом Куном считаем совокупность базисных теоретических взглядов, классических образцов выполнения исследования, методологических средств, позволяющих дать оценку той или иной научной теории, той или иной оценки человеческого общества на конкретной стадии его развития [21,279]. Таким образом, парадигмальный образ – это образцовый образ (от др. – греч. «парадигма» – образец).

Новизна данной работы заключается в том, что до сих пор данный феномен в прямой постановке вопроса не подвергался изучению. Тем более не исследовалась ни сущность символа, ни его духовное содержание, заключённое в его невидимой структуре. Конечно, невидимы и онтологическое, и гносеологическое, и аксиологическое, и праксилогическое измерения структуры символа как категории философии истории. Невидимы и культурологическое, и сакральное измерения парадигмальных образов в качестве символов эпох и цивилизаций. Но всё это требует отдельного рассмотрения. Здесь же невидимая структура символа будет рассматриваться лишь в соотношении с его (символа) видимым образом. Прочие аспекты чисто философского дискурса невидимых глазом структур символа уже рассмотрены нами в следующих работах: «Онтологическое измерение структуры парадигмального образа как категории философии истории» [35], «Аксиологическое измерение структуры парадигмального образа как категории философии истории»

[36], «Праксиологическое измерение структуры парадигмального образа в качестве символа эпохи или цивилизации» [37], «Культурологическое (вертикальное) измерение структуры парадигмальных образов в качестве символов эпох и цивилизаций» [38], «Гносеологическое измерение структуры парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций» [39], «Гносеологический аспект формирования парадигмального образа инновационной модели образования (философско–историческое измерение)» [40].

Целью данной работы является попытка исследовать парадигмальный образ в контексте символических памятников мировой истории, которые рассматриваются человечеством как общепризнанные символы эпох и цивилизаций. В то же время необходимо дать ответы и на следующие вопросы:

1) какие новые системные качества приобретает любой парадигмальный образ философии истории, включаясь в систему общественных отношений;

2) чем определяется невидимая структура того или иного символа эпохи;

3) как в невидимой структуре символа присутствует видимый образ;

4) почему так необходимо и актуально изучение самых «символических», «знаковых» символов.

Символом может стать любой знак или образ, включённый в определённую систему социальных (общественных) отношений. В этой системе знаки и образы приобретают новые, системные, качества [1], [2] и становятся символами, которые кроме видимой структуры (знак, образ) приобретают структуру невидимую, подобно такому знаку как слово, имеющему, по М. М. Маковскому, невидимую структуру [3,73]. Эта невидимая структура и есть сущность символа, взятая сама по себе. Образ символа Жанны д'Арк, видимая часть символа героизма, воинской доблести и победы французского народа в Столетней войне, – это всего лишь облик бедной крестьянской девушки из лотарингского села Домреми, который сам по себе никакого героизма и воинской доблести не представляет. Но включённый в общественные отношения Столетней войны видимый образ юной лотарингской крестьянки приобрёл сущность символа героизма, воинской доблести и даже ... полководческого таланта. Явлением этой сущности является знак (образ). Единство невидимой и видимой структур и есть действительность (единство сущности самой по себе и её явления) символа. Такая действительность символа, также как и «действительность» «сущности человека», являющаяся у К. Маркса «совокупностью всех общественных отношений» [4,3], есть не что иное, как совокупность общественных отношений, в которые включён ставший символом образ. Действительно, видимая и невидимая структуры символа сливаются в неразрывное единство. Символ победы в тяжелейшей войне настолько слился с обликом простой девушки из народа, что министр–председатель Временного правительства России А. Ф. Керенский доверил в октябре 1917 г. защиту своей резиденции, Зимнего дворца, женскому батальону [28,173–236]. И батальон этот защищал доверенные ему позиции до последнего, даже когда «казаки отказались защищать Зимний дворец и ушли 25 октября» [28,198]. Но победы эти женщины А. Ф. Керенскому не принесли. Ведь в отличие

от Жанны д'Арк, за которой пошли воины—мужчины, за защитницами Зимнего дворца мужчины не пошли — казаки защищать резиденцию правительства отказались, а сам защищаемый министр—председатель бежал, переодевшись в женское платье. У русского народа символ воинской доблести в женском облике не сложился. Таким символом у русских мог стать в то время лишь мужчина: Илья Муромец, Три Богатыря, Минин и Пожарский, Иван Сусанин и т.д. Зои Космодемьянской у русских людей ещё не было, а образ кавалериста—девицы Надежды Дуровой символом не стал — слишком мало этот образ представлялся народу, а без этого образ символом не становится. Не то было с образом Жанны д'Арк. Его видели все: и воины, и полководцы, и дворянство, и сам дофин, получивший из рук крестьянской девушки королевскую корону. Видели её образ и враги. Не случайно попытка французского историка Робера Амбелена в работах «Подлинная личность Жанны, так называемой д'Арк» [29,97–190] и «Дама дез Армуаз» [30,191–233] лишить символ Жанны д'Арк его народного образа не удалась. Сила символа помогла сохранить образ подлинно народной героини. А русский историк Е. Б. Черняк в книге «Призрачные страницы истории» [31] доказал, что дама дез Армуаз, которую Робер Амбелен дерзнул назвать подлинной Жанной д'Арк, была объявлена самозванкой и выставлена у позорного столба, после чего покаялась, призналась в самозванстве и была прощена [31,61], а также доказал то, что Жанна д'Арк не могла быть дочерью герцога Людовика Орлеанского и племянницей французского короля, ведь герцог Людовик Орлеанский был убит в конце 1407 г., а Жанна родилась, если следовать традиционной версии, в 1412 г. [31,68]. Об образе символа Жанны д'Арк как крестьянской девушке из Лотарингии, где ещё плохо говорили по-французски (сама Жанна д'Арк говорила по-французски с сильным немецким акцентом), писал и Лев Гумилёв в «Этногенезе и биосфере Земли» [34,275].

Подлинный облик и доброе имя образов таких символов как символ основателя Русского государства Рюрика и символ автора «Слова о полку Игореве» ещё предстоит восстановить, чем и занимается автор этих строк. Частично ему это удалось в разделе «Владимир Ярославич Галицкий и его «Слово о полку Игореве» [32,156–158] вышедшей в 2008 г. в издательстве «Доля» в Симферополе книги «Философия истории» [33].

Таким образом, применив методологию Г. В. Ф. Гегеля и Карла Маркса, можно утверждать, что невидимая структура символа является его сущностью, взятой сама по себе, его видимая структура (образ символа) — явлением его сущности, а видимая и невидимая структура символа, вместе взятые, определяются такой сущностной категорией как действительность.

Но если Г. В. Ф. Гегель и К. Маркс выделяют три сущностные категории: сущность, явление и действительность как единство сущности и явления, то армянский философ и символ К. А. Свасьян добавляет четвертую, как единство трёх предыдущих. Поэтому парадигмой символа у него и становится четырёхгранник, тетраэдр [10,89]. Не случайно система символизма представлялась Андрею Белому в виде мировоззренческой пирамиды, гранями которой должны служить наука и религия, поэзия и естествознание, философия техники и философия искусства, познание и творчество. В вершине пирамиды, по мысли А. Белого, сойдутся монизмы: материализм, идеализм, рационализм, позитивизм, мистицизм, при этом модуляцией послужит история философии и культуры [22,6].

Наш тезис о символе как системном проявлении знака или образа может подтвердить и «аксиома В. Ф. Лосева» [5,59], согласно которой «всякий знак получает свою полноценную значимость только в контексте других знаков, понимая под контекстом широчайший принцип» [5,59].

Итак, любой парадигмальный образ философии истории, включаясь в определённую систему общественных отношений, приобретает новые системные качества, ту или иную невидимую структуру, и становится символом. В значительной мере эта невидимая структура того или иного символа цивилизации или эпохи создаёт контуры той парадигмы, в соответствии с которой и будет развиваться данная цивилизация, будет проходить эволюция соответствующей эпохи. Эта парадигма, в свою очередь, создаст для невидимой структуры постижимую человеческим сознанием форму, в которой в снятом виде будет присутствовать и видимый образ. Этот образ присутствует в невидимой структуре символа так, как он присутствовал в эпоху, его создавшую, и продолжает присутствовать в современности. Попытки «пересмотреть» этот первообраз могут грозить сформировавшемуся символу разрушением. Это мы видели на примере символа Жанны д'Арк, когда образ крестьянской девушки из Лотарингии пытались подменить образом племянницы короля и дочери герцога Орлеанского, а саму Орлеанскую Деву превратить в даму дез Армуаз. Это мы видим на примере символа «В. И. Ленин на броневике», когда образ вождя в апреле 1917 г. меняется на образ актёра Б. В. Шукина, снявшегося в роли В. И. Ленина в 1937 г. Хотя сам символ продолжает работать. И если он не сработал во время «революции гвоздик» в Португалии (подробнее об этом см.: нашу работу «Цветная политика в системе парадигмальных образов и символов эпох (философско-исторические и психологические аспекты)» [42,106–109], то в Москве в августе 1991 г. он сработал, приведя к власти Б. Н. Ельцина, о чём писал доктор исторических наук Л. И. Грач в статье «Сразу после провала ГКЧП меня обвинили в измене родине» [43,1,6]. Видимый образ и невидимая структура символа слиты неразрывно. Присутствие первообраза символа в современности особенно интересно для нас. Постигание этого феномена становится в данном контексте чрезвычайно актуальным и полезным и имеет не только научно-теоретическое, но и практическое значение.

Отошли умершие эпохи, а их символы живы, являясь нам в видимых и воображаемых образах. В египетских пирамидах (крупнейшая из которых пирамида Хеопса (Хуфу), построенная в 27 веке до н. э., имеет высоту 146,6 м.) [6,1442] мы видим эпоху всесильных фараонов, в мексиканских пирамидах мы видим эпоху империи ацтеков. Отголосок невидимой и не известной нам эпохи мы видим в колоссах острова Пасхи. Рукотворную пирамиду, высота которой 6714 м. [6,524], и отголосок неведомой нам космической цивилизации увидел Николай Зятьков в священной тибетской горе Кайлас [7,10], а в воображении профессора Эрнста Рифгатовича Мундашева гигантская пирамида Кайласа, пирамиды Мексики и Египта, колоссы острова Пасхи и такое средоточие земных аномалий как Бермудский треугольник создают образ неведомой нам космической эпохи [8]. Возможно, что отнюдь не случайно меридианы, соединяющие гору Кайлас с известными нам пирамидами, делят земной шар на равные четверти [8,21].

Нотр Дам де Пари, Реймский и Кёльнский соборы, собор Святого Петра в Риме и Сан-Марко в Венеции, Софийские соборы в

Константинополе, Киеве и Новгороде, Успенские – во Владимире и Москве, храм Покрова на Нерли в окрестностях Боголюбова и, наконец, мечеть Аль-Акса и Храм Гроба Господня в Иерусалиме – вот образы, ставшие символами уже минувших эпох. К ним можно отнести и крейсер «Аврору», мавзолей В. И. Ленина, монумент «Рабочий и колхозница» и т. п. Образами символов настоящей эпохи можно назвать статую Свободы в Нью-Йорке, Эйфелеву башню в Париже и Останкинскую в Москве, хотя Останкинскую можно считать образом символов как ушедшей советской эпохи, так и эпохи настоящей. Это же можно отнести и к такому наглядному образу как московский Кремль. Интересно, что в советскую эпоху его башни долгое время венчали двуглавые орлы, а в нынешнюю эпоху их продолжают венчать рубиновые красные пятиконечные звёзды.

Символами эпох стали и литературные образы, и фигуры политиков, полководцев, учёных, деятелей культуры. Но художественные образы – предмет науки искусствоведения, а символические фигуры политиков, государственных деятелей, полководцев, учёных и деятелей искусств – предмет науки истории. Что же остаётся философии? А философии остаётся невидимая глазом, но подвластная человеческому воображению невидимая структура символов эпох и цивилизаций, в которые превратились их образы. Невидимая глазом, но подвластная человеческому воображению структура символа может и должна быть понята в ходе высшего человеческого психического познавательного процесса, имя которому мышление. Только оно может постичь невидимую структуру символа. Постигание невидимой структуры символа становится таким образом важнейшей задачей философии истории.

Если наше понятие символа будет выглядеть несколько неубедительно, остаётся просить обратить внимание на наши статьи в сборнике материалов прошедшей 21 апреля 2000 года в Симферополе научно-практической конференции «Роль символа в науке, культуре и повседневной жизни» [9]. Сходное по парадигме понятие символа даёт, опираясь на И. В. Гёте, Г. В. Ф. Гегеля и Э. Кассирера К. А. Свасьян [10;11]. Трактуя «видимую» и «невидимую» структуру символа как тезис и антитезис, добавив к этому синтез и единство этих трёх ипостасей как отдельную ипостась, К. А. Свасьян даёт в качестве пространственной парадигмы символа фигуру тетраэдра [10,189]. К такой же фигуре парадигмы символа можно прийти и, представив символ как единство его явления, сущности, действительности и единства всех его сущностных проявлений (явления, сущности, действительности).

Тогда мировая система пирамид Н. Зятькова во главе со священной горой Кайлас становится сугубо символической. Не случайно церковь, храм, у тюрков-тенгриан называлась «килиса» (тенгрианами они назывались по имени их верховного бога, которым был бог Солнца Тенгри-хан – М. М.). Как писал Мурад Аджи в книге «Полынь половецкого поля», «... Название «килиса» идёт от священной горы Кайласа, самой высокой на юге Тибетского нагорья. У многих народов Востока она считается обителью богов, расположенной к северу от озера Манас. По буддийским преданиям, на Кайласе рай Шивы и место пребывания Куберы, бога богатств. Согласно мифу, гора когда-то была из чистого серебра.

Предания щедры и на другие подробности. В прежние эпохи, оказывается, горы имели крылья, но их полёт причинял беды, и Индра отсек эти крылья, закрепив горы на их нынешних местах... Особо важно

подчеркнуть: буддийский образ Индры в мифах других восточных народов известен под именем Тенгри! Священная гора Кайласа подарила идею строительства храмов, своей архитектурой напоминающих саму Кайласу. Иначе говоря, рукотворных её «филиалов».

Естественно, архитектура первых храмов была лишь робкой попыткой повторить контуры священной горы. Потом, много позже, попытка удалась – появился один из замечательнейших храмов всей южной Азии, храм Эллары. Он высечен из целой скалы и сразу же получил имя Кайласа, это название закрепилось и за всеми другими храмами.

Величественный по размерам и линиям, храм Эллары отличается тонкой скульптурной отделкой – весь покрыт изображениями богов, людей, животных, а также орнаментами и арабесками. И что весьма примечательно: коль скоро священная гора Кайласа считалась не только раем Шивы, но и местопребыванием бога богатств Куберы, то храм изобилует и духовными, и материальными богатствами. Отсюда в тенгрианских, а позже и в восточно-христианских храмах столько золота и серебра. Золотили кресты, купола, крыши, золотили алтари, иконостасы, колонны, скульптуры богов.

Позже, когда зародилась тенгрианская религия, многие традиции почитания Индры были сохранены и перенесены в обряды почитания Тенгри. Вот почему специалисты находят так много сходства между буддизмом и тенгрианством, которое примерно две с половиной тысячи лет назад получило распространение среди народов Центральной Азии. Тогда и стал Южный Тибет местом паломничества для монголов, тюрков и других народов.

Каждый паломник мечтал видеть, несомненно, только священную гору Кайласу, побывав рядом с которой, человек будет счастлив на всю оставшуюся жизнь. Но приближаться к горе и тем более подниматься на неё не рисковал никто, боясь прогневить богов» [27,226–227]. Поэтому такими же символическими становятся построенный в 1870 году архитектором А. А. Авдеевым Свято-Никольский храм на Братском кладбище Севастополя [12,4;13,3;14,1], а также и храм, построенный в 1960 году в районе площади Трёх Властей города Бразилии, ставшего в 1960 году новой столицей самого большого латиноамериканского государства великим архитектором современности Оскаром Суарисом Филью Нимейером. Оба эти храма также имеют форму тетраэдра. Интересно, что русское слово «церковь» восходит к турецкому и греческому эквивалентам этого слова, соответственно, «келесе» и «экклесия», которые, в свою очередь, восходят к названию горы Кайлас. Достаточно только взглянуть на цепочку: Кайлас – келесе, экклесия, кьеса, иглесия, эглиз, игрежа, кирха, церковь. Можно дать следующее объяснение данной цепи: «ай» и «о» чередуются с «е» (кайласа – келесе); появившийся в греческом языке для благозвучия протез «э» чередуется с «и» в испанском, а «к» чередуется с «г» (экклесия – иглесия); в итальянском выпадает «л» (ср.: бланко – бьянко) и исчезают протезы (ср.: эспанья – спанья): экклесия – иглесия – кьеса; испанскому «л» соответствует часто португальское «р» (ср.: бланко – бланку); «с» чередуется с «з» (иглесия – эглиз), а «з» с «ж», в результате: иглесия – эглиз, иглесия – игрежа, эглиз – игрежа; «ж» чередуется с «х» (игрежа – кирхе); «г», в свою очередь, как это уже указывалось, чередуется с «к»; «к» часто чередуется с «ц» (ср.: кесарь – цезарь, рука – руце (церковно – славянский), отсюда кирхе – церковь; приращение «овь» характерно для группы

существительных четвёртого склонения церковно-славянского языка (ср.: любви – любовь, свекры – свекровь и т. д.). К вышеприведенной цепи можно подключить и английское «чёрч» (кайласа – церковь – чёрч, ср.: кесарь (нем. кайзер) – Цезарь – и современное итальянское Чезаре. Примечательно, что дореволюционный профессор церковной истории В. В. Болотов в своём восьмитомном собрании церковно-исторических трудов нашел место для анализа пусть маленькой, но части этой цепи. По его убеждению, русское слово «церковь», немецкое «кирхе» и английское «чёрч» находятся «на одной линии» [23,11]. При этом он выводит русское слово «церковь» от древнеславянского «цркъѣ», а немецкое «кирхе» (Kirche) от древневерхненемецких kiricha и chirihha [23,11].

Филологи уже сейчас могут объяснить все превращения этой цепочки. Философы же пока не в состоянии объяснить структурное соотношение парадигмы символа и мировой системы пирамид, а также творческих замыслов архитекторов А. Авдеева и О. С. Ф. Нимейера. Не будем стремиться сделать это и мы. Оставим это на будущее.

Теперь же необходимо остановиться на парадигмальных образах как видимой части символов эпох и цивилизаций.

У историков символом может стать всё. Это, например, континенты. Так, Карл Ясперс считает Азию символом «некоего мифического принципа». «Азию рассматривают как воплощение некоего мифического принципа, который в ходе реалистического анализа распадается, переставая быть исторической реальностью» [15,92]. Европа – это, конечно, бесспорный символ цивилизации. Само противостояние и противопоставление континентов также символично. Оно может стать шифром, а шифр изначально есть символ. К. Ясперс так пишет о противопоставлении Европы и Азии: «В качестве мифологического образа оно в момент решения может служить шифром, полезным лишь в том случае, если является знаком чего-то исторически конкретного и духовно ясного и не мыслится как познание целого. И таким шифром, проходящим сквозь всю историю Запада, является противопоставление: Азия – Европа» [15,92]. «Возрастает до уровня Символа» «противостояние Восток – Запад» у Л. С. Васильева [44,18–19].

Символами эпох могут быть страны, народы, исторические личности, исторические события, памятники материальной и духовной культуры, которые иногда и дают имя эпохе. Так, слепой певец Гомер дал имя целой эпохе истории Греции. Так эпоха, которая была воспета в Илиаде и Одиссее, стала гомеровской.

Дали свои имена эпохам и периодам истории и Наполеон, и И. В. Сталин, и легендарная Алла Пугачёва (не случайно в одном из анекдотов Л. И. Брежнев был назван «политическим деятелем эпохи Аллы Пугачёвой»), и сказочные русский «царь Горох», и французский «король Дагобер».

Но «самые символические» всё-таки «знаковые символы», именно они обладают способностью не ограниченного ни пространством, ни временем распространения. Это способствует и установлению связи времён, и установлению связей между различными народами и различными регионами. Не случайно авторы «Истории первобытного общества» [16] А. И. Першиц, А. Л. Монгайт и В. П. Алексеев отмечают следующее: «Археологические находки предметов материальной культуры, сравнительное изучение изобразительного и устного народного творчества, религиозных культов

и т. д. показывают, что подобного рода связи подчас устанавливались на огромных пространствах. Достаточно сказать, что у племён северных окраин Евразии обнаружены отдельные следы влияния древних и средневековых цивилизаций Юга. Так, на скалах Южной Швеции и Карелии, побережья Белого моря и многих сибирских рек вплоть до Амура и Уссури есть изображения, прототипом которых могла быть только так называемая солнечная лабя, иллюстрирующая древне-египетские представления о причинах смены дня и ночи» [16,209]. Это и изображения Дендерского храма в древнем Египте, наскальные изображения в Богуслене (Швеция), в Кобыстане и Смолянке под Усть-Каменогорском [16,208]. Самое интересное в этих изображениях – эволюция знака солнца и появление в нём изображения креста как солярного знака, или знака солнца. Не случайно крест считают солярным знаком даже православные исследователи такие как Б. А. Успенский [17].

Б. А. Успенский не случайно писал о символике храмов, ведь храмы сами по себе – немые символы эпох, но символы весьма красноречивые. Они не только символизируют эпохи как таковые, но и их связи и преемственность. Храмы Святой Софии в Киеве и Новгороде – символы преемственности Византии и Руси. Успенские соборы во Владимире и Москве – символ перемещения политического центра. А как символически в этом плане Московский Кремль! Достаточно посмотреть, что об этом пишет протоиерей Лев Лебедев в своём фундаментальном труде «Великороссия: жизненный путь»: «Особенной радостью для москвичей, да и всего государства, стал Кремль с Успенским собором и другими дивными храмами! Он был замыслен и устроен во образ града Божия, монастыря. Спасские ворота Кремля поэтому были «святыми воротами». Каждый, кто проходил через них, должен был снимать шапку и молиться. Если какой недотепа забывался, сам народ тут же ставил его на земные поклоны перед иконой Спасителя, что имелась на башне». [18,53]. Символическое название башни, «Спасская», сохранили даже такие безбожные хозяева Кремля, как В. И. Ленин, И. В. Сталин и Н. С. Хрущев. «С этой поры, – продолжает отец Лев Лебедев, – появляется мысль, что Москва и Россия – это «Новый Иерусалим», средоточие церкви Вселенской, образ Града Святого, что в Палестине, и в то же время – грядущего Града Небесного (Откр. 21, 1–2). Созревает тогда, но еще не вполне выражается в слове и другое уподобление: «Москва и Россия – Третий Рим». Эта мысль уже «носится в воздухе». И отнюдь не по гордости русских! Промыслом Божиим так получилось, что с падением Константинополя в 1453 г. на земле не осталось ни одного Православного Царства, кроме Великороссийского. Значит, оно, волей-неволей наследует то, что духовно и политически представляли собой древние церковные центры Вселенной, – Иерусалим и Константинополь (Рим второй, или новый). Преподобный Иосиф Волоцкий нашел сему объяснение в том, что ныне Русь «благочестием всех одоле». И это действительно так!» [18,53–54].

Символически Московский Кремль – знак, образ и символ Третьего Рима, а символически потому, что символом стал и Второй Рим, Константинополь, и был, есть и остаётся символом сам «вечный город» Рим.

Как подчеркивалось выше, символически континенты, страны, отдельные города и регионы. Грузинский философ Мераб Мамардашвили, сожалея о грузино-абхазском конфликте, называет Абхазию символом Грузии, буквально «синонимом Грузии» [19,318]. Грузины тяжело пере-

живают потерю «синонима». В августе 2008 года их гнев был направлен против России. Но воевать с Россией грузины не стали, а разбежались, побросав оружие, боеприпасы и сверхдорогое военное снаряжение, которое было им поставлено зарубежными «доброжелателями». Когда же международная комиссия Евросоюза в марте 2009 года признала виновным в развязывании боевых действий в Южной Осетии президента Грузии М. Саакашвили [41,1], грузинский народ, осознав вину Саакашвили в потере если не «синонима», то во всяком случае символа Грузии, встал в апреле 2009 года на бессрочную акцию с требованием ухода человека, лишившего Грузию таких символов как Абхазия и Южная Осетия. А чем не символ Сербии, её страданий, как во время османского нашествия, так и во время натовских бомбардировок, Косово поле? А чем не символ Руси Киев, «матерь городов русских»? Чем не символ русской славы Севастополь? Таким же символом русской славы называют и Порт-Артур, дважды политый русской кровью (в 1904–1905 гг. и в 1945 году). А почему бы и нет? Являются же общепризнанным символом русской славы швейцарские Альпы.

Такова видимая часть символов исторических эпох, а количеству этих символов нет числа. Их никто не считал, как никто не считает количество звезд на небе и волос на голове.

Символичны и исторические даты и события. Пятидесяти великим датам мировой истории бельгийский исследователь Жюль Шулер посвятил целую книгу. У нас она вышла в переводе известного крымского историка Д. П. Урсу [20]. Все эти даты глубоко символичны, так как они знаменуют собой целые эпохи. Это 100 000 лет до н. э. – овладение огнём [20,6–10], это 6600 год до н. э. – «неолитическая революция» [20,11–15], это 3100 год до н. э. – Менес (Нармер) и объединение Верхнего и Нижнего Египта [20,16–20], это 2355 год до н. э. – социальный переворот Урукагины в Лагаше [20,21–25], это 1183 год до н. э. – падение Трои [20,26–28], это – 928 год до н. э. – смерть Соломона, царя Израиля, [20,29–32], это 13 сентября 490 года до н. э. – победа древних греков над персами при Марафоне [20,33–36]. На даты, посвященные великим битвам, Ж. Шулер скуповат. Нет битвы на Каталаунских полях, где в 451 году встретились объединённые силы Востока с объединёнными силами Запада. Есть битва при Гастингсе 14 октября 1066 года [20,106–111], но нет битвы на реке Калке 31 мая 1223 года и битвы на Куликовом поле 8 сентября 1380 г. Нет Бородинской битвы 26 августа (5 сентября) 1812 года и битвы при Ватерлоо 18 июня 1815 года, но есть битва при Аякучо 9 декабря 1824 года, когда один из помощников Симона Боливара, генерал Сукре, разбил последнюю испанскую армию в Латинской Америке [20,165–169]. При этом Ж. Шулер проигнорировал победу Дж. Вашингтона над англичанами 19 октября 1781 г. под Йорктауном. Из сражений второй мировой войны Ж. Шулер отмечает лишь Сталинградскую битву, точнее, немецкую капитуляцию в Сталинграде 2 февраля 1943 года [20,218–224]. Из дат истории религии Ж. Шулер отмечает 483 год до н. э. – смерть Будды [20,37–40], 6 или 7 год до н. э. – рождение Иисуса Христа [20,61–65] и 496 год – крещение короля франков Хлодвиги [20,71–74]. Дату крещения Руси, ни общепринятую в 988 году, ни дату «первого крещения Руси» 5 июня 860 года Ж. Шулер не заметил, хотя связанные с этим события (поход киевского князя Аскольда на Константинополь) упоминаются в Акафисте «Взбранной Воеводе...», который каждый год поётся в одну

из субботних служб Великого поста в православной церкви и отмечены памятником «Аскольдова могила» в Киеве. Бельгийскому автору это можно простить – он не русский и не православный. Вообще, исследование символических дат истории только начинается. И «любой исторический факт, как бы он ни был прост с виду, должен прежде всего определяться и пониматься, по Эрнсту Кассиреру, в рамках ... предварительного анализа символов» [45,647]. Ведь «историк, также как и физик живёт в материальном мире, – пишет Эрнст Кассирер. – Однако то, с чем он имеет дело, начиная исследование, – это не мир физических объектов, а символический универсум – мир символов» [45,647]. Наша задача – научиться понимать эти символы.

Таким образом, можно подвести следующие итоги:

1) нами была предпринята попытка исследования парадигмального образа в контексте изучения символических памятников мировой истории, которые человечество рассматривает в качестве символов эпох и цивилизаций;

2) любой парадигмальный образ философии истории, включаясь в определённую систему общественных отношений, приобретает новые системные качества, ту или иную невидимую структуру и становится символом;

3) в значительной мере эта невидимая структура того или иного символа эпохи определяется парадигмой, которая и задаёт контуры этой невидимой структуры, в которой в снятом виде присутствует также видимый образ;

4) этот образ присутствует в невидимой структуре символа так, как он присутствовал в эпоху его создавшую и продолжает присутствовать в современности;

5) Нотр Дам де Пари, Реймский и Кёльнский соборы, собор Святого Петра в Риме и Сан-Марко в Венеции, Софийские соборы в Константинополе, Киеве и Новгороде, Успенские во Владимире и Москве, храм Покрова на Нерли в окрестностях Боголюбова и, наконец, мечеть Аль-Акса и Храм Гроба Господня в Иерусалиме – вот образы, ставшие символами уже минувших эпох. К ним можно отнести и крейсер Аврору, мавзолей Ленина, монумент «Рабочий и Колхозница» и т. п. Образами символов настоящей эпохи можно назвать статую Свободы в Нью-Йорке, Эйфелеву башню в Париже и Останкинскую в Москве, хотя Останкинскую можно считать образом символов как ушедшей советской эпохи, так и настоящей. Это же можно отнести и к такому наглядному образу как московский Кремль. Интересно, что в советскую эпоху его башни долгое время венчали двуглавые орлы, а в нынешнюю эпоху их продолжают венчать рубиновые красные пятиконечные звёзды;

6) символами эпох стали и литературные образы, и фигуры политиков, полководцев, учёных, деятелей культуры;

7) но художественные образы – предмет науки искусствоведения, а символические фигуры политиков, государственных деятелей, полководцев, учёных и деятелей искусств – предмет науки истории; что же остаётся философии? Невидимая глазом, но подвластная человеческому воображению невидимая структура смволов эпох, в которые превратились их образы, но исследование данной проблемы – тема особого исследования;

8) изучение самых «символических», знаковых символов чрезвычайно важно и актуально, ибо именно они обладают способностью неограниченного ни пространством, ни временем распространения; это способствует и установлению связи времён, и установлению связей между различными народами и географическими регионами; в свою очередь это оказывает самое благотворное влияние на процесс межэтнического диалога, диалога культур и цивилизаций, обогащает нас бесценным опытом знаний, а зачастую ликвидация информационного вакуума становится важной составной частью процесса сближения народов в условиях угрозы отчуждения и обособления наций или безальтернативного преобладания какого-либо одного стереотипа, навязываемого извне так называемым «пассионарным» этносом.

Литература

1. Кузьмин В.П. Принципы системности в теории и методологии К. Маркса. – 3-е изд., доп. – М., 1986. – 398 с.
2. Розенталь М.М. Диалектика ленинского исследования империализма и революции. – М., 1976. – 520 с.
3. Маковский М.М. Язык – миф – культура: символы жизни и жизнь символов // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1. – С.73–96.
4. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т. 3. – С.1–4.
5. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф: труды по языкознанию. – М., 1982. – 479 с.
6. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – 3-е изд. – 1600 с.
7. Зятыков Николай. Город Богов // Аргументы и факты. – 2000. – № 19 (май).
8. Мировая система пирамид // Аргументы и факты в Украине. – 2000. – № 24 (июнь).
9. Масаев М.В. Чернобыль как символ // Сборник докладов научно-практического семинара «Роль символа в науке, культуре и повседневной жизни» (27 февраля 2001 г., г. Симферополь). Симферопольская ассоциация символогов при СМК ИТ «Глобус». – Симферополь, 2001. – С.10–13.
10. Свасьян К.А. Проблема символа в современной философии: (критика и анализ). – Ереван, 1980. – 226 с.
11. Свасьян К.А. Философия символических форм Э. Кассирера: критический анализ. – Ереван, 1989. – 237 с.
12. Новикова М.И. Святыни народов Крыма. – Симферополь, 1991. – 72 с.
13. Масаев М.В. Храм во имя святого Николая // Крымская газета. – 1992. – 18 декабря.
14. Масаев М.В. Свято-Никольский храм Севастополя // Республика Крым. – 1992. – № 36 (декабрь).
15. Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. – 2-е изд. – М., 1994. – 527 с.
16. Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества: учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1982. – 223 с.
17. Успенский Б.А. Солярно-лунарная символика в облике русского храма // Тысячелетие крещения Руси. Международная церковная научная конференция «Богословие и духовность» (Москва, 11–18 мая 1987 г.). – М., 1989. – С.306–310.
18. Лебедев Лев. Великороссия: жизненный путь. – СПб., 1999. – 680 с.

20. *Мамардашвили М.К.* Как я понимаю философию. – 2-е издание, изменённое и дополненное. – М., 1992. – 416 с.

21. *Шюлер Жюль.* 50 великих дат мировой истории / Пер. с фр., науч. ред. и примеч. Д. П. Урсу. – Челябинск, 1997. – 279 с.

22. *Философия: учебник* / Под ред. В. Д. Губина, Т. Ю. Сидориной, В. П. Филатова. – М., 1996. – 432 с.

23. *Белый А.* Символизм как миропонимание / Сост., вступ. ст. и примеч. Л. А. Сургай. – М., 1994. – 528 с.

24. *Болотов В.В.* Собрание церковно-исторических трудов в восьми томах. – Т.2. – Лекции по истории древней церкви. Введение в церковную историю / Пред. А. В. Храпова, прим. А. И. Бриллиантова, А. И. Сидорова. – М., 2000. – XIV, 306 с.

25. *Масаев М.В.* Парадигмальный образ современной цивилизации в свете геополитических построений и концепций глобального политического прогнозирования // Сборник докладов научно-практического семинара «Роль символа в науке, культуре и повседневной жизни» (27 февраля 2001 г., г. Симферополь). Симферопольская ассоциация символогов при СМКИТ «Глобус». – Симферополь, 2001. – С.14–15.

26. *Масаев М.В.* Крест как символ парадигмального образа эпохи христианской цивилизации // Сборник докладов научно-практического семинара «Роль символа в науке, культуре и повседневной жизни» (27 февраля 2001 г., г. Симферополь). Симферопольская ассоциация символогов при СМКИТ «Глобус». – Симферополь, 2001. – С.16–30.

27. *Масаев М.В.* Феномен образного воплощения пространственно-временного континуума исторической рефлексии // Сборник докладов научно-практического семинара «Роль символа в науке, культуре и повседневной жизни» (27 февраля 2001 г., г. Симферополь). Симферопольская ассоциация символогов при СМКИТ «Глобус». – Симферополь, 2001. – С.31.

28. *Аджи Мурат.* Полынь половецкого поля. – М., 1994. – 352 с.

29. *Бочарникова М.* В женском батальоне смерти (1917–1918) // Добровольцы. – М., 2001. – С.173–236.

30. *Амбелен Робер.* Подлинная личность Жанны, так называемой д'Арк // Амбелен Р. Драмы и секреты истории. 1306 – 1643: Пер. с франц. – М., 1992. – С.97–190.

31. *Амбелен Робер.* Дама дез Армуаз // Амбелен Р. Драмы и секреты истории. 1306 – 1643: Пер. с франц. – М., 1992. – С.191–233.

32. *Черняк Е.Б.* Призрачные страницы истории. – М., 2000. – 432 с.

33. *Масаев М.В.* Владимир Ярославич Галицкий и его «Слово о полку Игореве» // Масаев М. В. Философия истории. Учебно-методическое пособие. – Симферополь, 2008. – С.156–158.

34. *Масаев М.В.* Философия истории. Учебно-методическое пособие. – Симферополь, 2008. – 304 с.

35. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М., 2007. – 548 с.

36. *Масаев М.В.* Онтологическое измерение структуры парадигмального образа как категории философии истории // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 89. – С.112–119.

37. *Масаев М.В.* Аксиологическое измерение структуры парадигмального образа как категории философии истории // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 95. – С.53–60.

38. Масаев М.В. Праксиологическое измерение структуры парадигмального образа в качестве символа эпохи или цивилизации // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 104. – С.118–122.

39. Масаев М.В. Культурологическое (вертикальное) измерение структуры парадигмальных образов в качестве символов эпох и цивилизаций // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 108. – С.102–104.

40. Масаев М.В. Гносеологическое измерение структуры парадигмальных образов и символов эпох и цивилизаций // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 118. – С.103–113.

41. Масаев М.В. Гносеологический аспект формирования парадигмального образа инновационной модели образования (философско–историческое измерение) // Розвиток міжнародного співробітництва в галузі освіти у контексті Болонського процесу: матеріали міжнародної науково–практичної конференції. – Ялта, 2007. – С.141–143.

42. ЕС: Войну в Южной Осетии развязал Саакашвили // Крымская правда. – 2009. – 26 марта.

43. Масаев М.В. Цветная политика в системе парадигмальных образов и символов эпох (философско–исторические и политологические аспекты) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 64. – С.106–109.

44. Грач Л.И. Сразу после провала ГКЧП меня обвинили в измене родине // Факты. – 2006. – 18 августа.

45. Васильев Л.С. История Востока. В 2 т. Т.1: Учеб по спец. «История». – М., 1994. – 495 с.

46. Кассирер Эрнст. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры // Кассирер Эрнст. Избранное. Опыт о человеке. – М., 1998. – 784 с.

Масаев М.В. Невидимая структура символа (философско–исторический аспект)

Рассматриваются парадигмальные образы и символы эпох и цивилизаций в качестве категорий философии истории, раскрывается невидимая структура символа как его духовное содержание. Анализируется процесс превращения видимого образа в символ, который способен задавать парадигмы развития конкретным эпохам и цивилизациям.

Ключевые слова: образ, символ, сущность, явление, действительность.

Masayev, M.V. The invisible structure of the symbol (philosophy and history aspect)

Paradigmatic images and symbols of epochs and civilizations as the categories of the philosophy of history are considered, the invisible structure of the symbol as its spiritual content is shown. The process of transformation of the visible image into symbol and its ability to give the paradigms of the development to the concrete epochs and civilizations are analysed.

Key words: image, symbol, essence, phenomenon, reality.

Взаємозв'язок свободи та відповідальності за умов глобалізації суспільства – екологічний погляд

Проаналізовано особливості реалізації свободи людини в контексті екологічної проблематики та у цьому аспекті – екологічну відповідальність. Екологічна криза є не стільки результатом зовнішніх щодо людського суспільства чинників, але, передусім, результатом хибного розуміння екологічної свободи та відсутності належної екологічної відповідальності.

Ключові слова: свобода, відповідальність, екологічна криза, екологічна відповідальність, глобалізація.

Твердження, що свобода та відповідальність мають фундаментальне значення для людського буття і повсякденного життя особистості, не вимагає доказів. Епоха ХХІ століття є епохою суттєвих екологічних катаклізмів та катастроф, які загрожують повноцінному існуванню людства. Дана обставина змушує ставити проблему взаємозв'язку свободи та відповідальності людини як проблему соціально–історичного масштабу. Вже протягом півстоліття навіть життя на Землі стало предметом свідомого вибору: людина здатна його знищити, принаймні технічно. І тому дедалі більш актуальною стає проблема дослідження взаємозв'язку свободи відповідальності з метою пропагування екологічно грамотної поведінки.

Людина ХХІ століття володіє величезними можливостями та майже необмеженою свободою. Тому на суспільство покладено виконувати функції регулятора людської поведінки для запобігання екологічних криз та катастроф. Зв'язок між людиною та суспільством, таким чином, виступає підґрунтям відповідальності. Суспільство породжує відповідальність та пропагує ідеї відповідальності на державному рівні у вигляді законодавчих актів та соціальних норм.

Відповідальність – це поняття, яке характеризує ставлення особистості до суспільства з погляду здійснення нею певних моральних та інших вимог з боку суспільства. Якщо обов'язок людини полягає в тому, щоб усвідомити, застосувати до того конкретного становища, в якому вона перебуває, та практично здійснити моральні вимоги, то питання про те, якою мірою це завдання виконується або якою мірою людина винна (провина) в його невиконанні, – це і є питання про особисту відповідальність.

Отже, відповідальність є відповідністю моральної діяльності людини її обов'язку, що розглядається з погляду можливостей особистості. Вона охоплює такі питання:

- чи може людина виконувати висунуті до неї вимоги?
- якою мірою вона зрозуміла і тлумачить ці вимоги?
- якими є межі її діяльнісних здібностей?
- чи має людина відповідати за результати, досягнення яких від неї вимагається, та за наслідки своїх дій, які зазнали впливу зовнішніх обставин?

- чи може людина передбачити ці наслідки?

Проблема відповідальності в кінцевому підсумку є питанням про реальну моральну свободу людини, яка повною мірою може здійснюватися лише за гармонійним розвитком усіх її здібностей.

Протягом усієї історії людства темпи зростання матеріальної культури постійно збільшувалися, а на початку ХХІ століття досягли максимуму. Цей процес відбувався здебільшого в економічній та технологічній сферах. Духовний розвиток, як твердять філософи, на жаль, відставав. Це й визначило трагічну ситуацію початку третього тисячоліття: з одного боку, це – значні досягнення в галузі енергетики, генетики, технології, біотехнології, переробки інформації, в новітніх промислових технологіях, з другого – світові війни, екологічні катастрофи, радіаційна небезпека, загальна деградація людства, яка проявляється в зростанні бездуховності, злочинності, загостренні хвороб. Існуванню людства загрожують виснаження природних ресурсів і озонового шару атмосфери, глобальне потепління, радіаційна небезпека, забруднення довкілля, зруйнування біосфери та ін. У такій ситуації всі природні та людські ресурси мають спрямуватися на подолання кризи, яка охопила дух, культуру й також буття людини загалом.

Дане поняття відповідальності, до якого апелюємо ми при аналізі екологічної кризи, ще не має конкретного і чіткого визначення, на противагу тому, яке лежить в основі екологічного права. Еколого–правова відповідальність розуміється як «особливий стан (вид) суспільних екологічних правовідносин, при якому правовими засобами забезпечується виконання відповідальними особами спеціальних обов'язкових вимог законодавства в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки чи застосування до винних осіб заходів державно–правового примусу» [6,194–195]. В світлі загрози існуванню всієї біосфери Землі, екологічна відповідальність, до якої ми закликаємо кожного члена планетарної спільноти, не є формою виконання вимог на рівні законодавства певної країни. Ця відповідальність пов'язана з ростом глобалізації, внаслідок якої різні народи, різні культури опинились перед необхідністю спільно шукати відповіді на глобальні виклики часу, спираючись на почуття обов'язку та турботи.

Глобалізація, про яку весь час говорять економісти, культурологи, діячі політики, є дуже суперечливим явищем. Для одних, наприклад, Ф.Фукуями, О.Тоффлера, процес глобалізації історично склався як спосіб співіснування народів, націй, країн одних з одним та з природою. «Третя хвиля» людської історії є новою стадією розвитку людства, ім'я якій – глобалізація. Для інших – глобалізація є процесом втрати суверенітету держав, втрати культурної ідентичності, знеособлювання людини та породження глобальної взаємозалежності бідних країн від багатих. Але яку

з даних позицій ми б не зайняли, очевидно одне – «людство переживає кризу основ, базових цінностей світобудови, яка охопила всі без виключення діючі цивілізаційні моделі. ... Досягнувши піку своєї могутності, сучасна цивілізація на стадії глобалізації переживає справжню духовну драму, пов'язану, образно говорячи, з «серцевою недостатністю» всіх існуючих ціннісних та раціональних основ і форм життєвого устрою» [3,384]. Серед усіх проблемних ситуацій, що прийшли разом з глобалізацією, а це поляризація багатих і бідних країн, боротьба культур у визначенні загальнолюдських цінностей, розмежування демократичної держави та економіки, головною є екологічна криза, так як людство постало не лише перед загрозою збереження природи, але й свого власного існування.

Поняття «екологічна криза» є похідним від поняття екологічної проблеми і перш за все розуміється як «якісна зміна певних системних параметрів природного середовища, його фізико–хімічних і біологічних констант» [7,12]. Як вказують у своїй книзі А.Толстоухов та М.Хилько, причинами екологічної кризи можуть бути:

- природні процеси, які відносяться до властивостей Землі (землетруси, повені, виверження вулканів, урагани);
- діяльність людини, пов'язана з використанням досягнень науково–технічної революції.

Саме екологічні кризи, спричинені людиною є найбільш небезпечні для нашої планети. Прагнучи до задоволення матеріальних потреб (не дивлячись на нищівну експлуатацію природних ресурсів), своєю діяльністю людина все більше знищувала ліси, забруднювала повітря, висушувала ґрунти і не переймалася тим, що природа не може бути нескінченно придатною для експлуатації та необмеженою в навантаженні. Поштовхом для усвідомлення екологічної кризи більшістю людства стала публікація «Римським клубом» праці Д.Медоуза «Межі зростання» (1972 р.). На цьому ґрунті було розпізнано глибинні зміни у ставленні людини до природи, спричинені сучасною наукою та її технічними наслідками. Потрібно було докорінно переглядати відносини, що склалися в системі «людина–природа». На наш погляд, важливий внесок у вирішення цієї проблеми зробив В.Вернадський, який сформулював ідею про світове значення науки як найважливішу силу перетворення та еволюції нашої планети.

Стрімкий ріст сучасної науки, збільшення кількості науковців, що задіяні в процесі наукової творчості, величезне накопичення знань у всіх галузях діяльності людини, призводять і до якісної її зміни. «Але, більше того, – зазначає В.Вернадський, – розкривається, як мені здається, з вражаючою ясністю вплив науки, який все збільшується, на наше життя, на живу і неживу – природу, що нас оточує» [1,39].

Планетарний характер науки визначає зростаючу роль вчених. Саме завдяки їх діяльності відбулося могутнє піднесення технології виробництва. В.Вернадський вважає, що вибух наукової творчості став в історії грандіозним явищем, хоча досягнення науки потрібно застосовувати не бездумно. В 1922 році, коли дослідження в області атомної фізики лише починали розвиватися, В.Вернадський не лише розумів, що атомна енергія буде надбанням учених, вона буде сферою їх відповідальності. Він писав: «Ми підходимо до великого перевороту в житті людства, з яким не може зрівнятися все, що ним раніше пережите. Недалекий той час, коли людина отримає в свої руки атомну енергію, таке джерело сили, що дасть

їй можливість будувати своє життя, як вона захоче. ... Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не самознищення?» [2,395].

Соціально–політична практика показала нам, як погано підготовлена людина до вирішення цієї складної проблеми. Людина ще не змогла до кінця використовувати атомну енергію в ім'я добра, приділяючи увагу використанню її у військових цілях, посилюючи загрозу самознищення. І саме в цій області визначальною є роль вчених, які багато в чому визначають шляхи розвитку воєнної науки. А звідси – і ріст відповідальності учених, що працюють в даній галузі. Як передбачав В.Вернадський, «учені не повинні запліщувати очі на можливі наслідки їх наукової роботи, наукового прогресу. Вони повинні себе почувати відповідальними за всі наслідки їхніх відкриттів. Вони повинні пов'язати свою роботу з кращою організацією всього людства» [25,395]. Таким чином, можна сказати, що вчений повинен не лише глибоко розуміти прямі та побічні наслідки своєї роботи для подальшого розвитку всієї цивілізації, але й повинен володіти інтуїцією дослідника, яка повинна приводити його до самозаборони працювати там, де є реальна небезпека, що дані дослідження спрямовані не на благо людини.

Вагомим досягненням академіка В.Вернадського є вчення про перехід біосфери в якісно новий стан – ноосферу. Неодмінною умовою виникнення цього стану є відношення людини до природного середовища як до живого організму, а не як до невичерпного джерела багатств. Гармонічна взаємодія людини та природи, об'єднання людства заради досягнення таких відносин свідчитиме про перехід біосфери в новий стан. О.Салтовський описує поняття «ноосфера» як «етап розвитку біосфери, коли людина приймає на себе відповідальність за діяльність механізмів відтворення та підтримання її основних функціональних характеристик» [6,85].

Ідею про пріоритетний стан природи також можна зустріти у філософському вченні А.Швейцера, який створив етику благоговіння перед живим. Згідно його вчення людина повинна навчитися безмежної відповідальності за все, що живе. Потрібно відповідати не лише за життя якоїсь одиничної істоти, потрібно відповідати за все живе, що було створене протягом мільйонів років. Таким чином, його принцип «людина людини» доповнюється принципом «людина і природа». «Цим принципом він розширив сферу етичної відповідальності людства: всі людські дії по відношенню до всього земного, до всієї природи є об'єктом етичної оцінки» [8,26]. Ідея А.Швейцера про благоговіння перед життям несе з собою заклик рівності всіх людей на землі і означає взаємодопомогу, взаємовідповідальність.

Екологічна відповідальність постає доцільною в епоху могутності людського розуму, процвітання техносфери, коли людина не замислюється про майбутній стан біосфери, а лише формує відносини з природою на основі «вигідно – не вигідно». Лише останніми двома десятиліттями природу почали розглядати як етичну проблему, порівнюючи відношення людини до довкілля з відповідними стосунками людських істот одного з одним. Поштовхом до обговорення цієї проблеми стала праця німецько–американського філософа Г.Йонаса «Принципи відповідальності», а сам він виступив початківцем тенденції поєднання етики і екології.

Людина є вже не просто подальшим виконавцем цілеспрямованої роботи природи, а її потенційним руйнівником. Відповідальність за природу і довкілля постає в наш час як фундаментальна вимога. Прихильники традиційних методів охорони природи великі надії покладають на екологічну освіту, право. Однак знання екології не завжди викликають бажання захищати природу, а закони – це обмеження свободи. Але є добровільна відповідальність, яка проявляється у вигляді моралі. Г. Йонас пише: «ніхто вже не назве безглуздом запитання, чи не перетворилось навколишнє середовище, біосфера в цілому та її фрагменти, які підпорядковані нашій владі зокрема, в щось таке, що потребує нашої турботи і ставить перед нами моральні вимоги – і не лише задля того, щоб урятувати нас, а й задля самої себе, з її власного права» [4,22].

На думку Г.Йонаса наявні типи філософської етики розуму, від Аристотеля до Канта, не виконують необхідної сьогодні функції відповідальності за майбутнє, бо не враховують незворотного історичного відношення людський дій до майбутнього. А в епоху екологічної кризи наші дії повинні в першу чергу брати на себе відповідальність за нього. Імператив, запропонований Кантом, не бере до уваги реальних наслідків діяльності, і тому Г.Йонас створює новий імператив на основі принципу відповідальності, який може звучати так : «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі», чи, якщо висловити в негативній формі: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя», чи просто: «Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі», чи ще раз у позитивній редакції: «Занось до свого теперішнього вибору як спів-предмет твого воління цілісність людини в майбутньому» [4,27–28]. Для Г.Йонаса відповідальність є корелятом могутності, а отже, обсяг і своєрідність могутності зумовлює обсяг і своєрідність відповідальності. І якщо Кант говорив «ти можеш, бо повинен», то Йонас говорить «ти повинен, бо ти робиш, отже, ти можеш, тобто твоя надмірна спроможність уже наявна».

Все це дозволяє сказати, що ми живимо в епоху планетарної відповідальності за світ. Величина і далекосяжність відповідальності постійно скеровуються величиною і далекосяжністю нашої руйнівної сили. Ми відповідальні тому, що можемо руйнувати. Нечуване збільшення предметів людської відповідальності загалом впливає і на наші етичні орієнтири. Попередні етики враховували лише людські інтереси, а інтереси поза людської природи, інтереси «цілісності біосфери» ігнорувалися. В жодній з колишніх етик обов'язок знати і передбачати не відігравав такої значної ролі, як сьогодні. Нова етика, на думку Г.Йонаса, повинна мати проект того, до яких наслідків може призвести теперішня діяльність людей. Звідси зростає значущість максимальної інформації про такі наслідки. Для того, щоб знати, чому треба сприяти, а чого уникати, має утворитися «порівняльна футурологія».

Наше знання має зрозуміти плинність обсягу своєї влади і водночас піддати критиці безпосередні цілі людської могутності з огляду на її віддалені наслідки. Футурологія повинна контролювати людську могутність. Вона буде здатна на це тоді, коли нею осмислене, тобто з'ясоване як можливе або вірогідне, втілиться в певне переконання, аби в нас збудилося адекватне йому почуття, почуття, яке спонукатиме людину до певної діяльності або утримуватиме її від неї. Таким почуттям, як вважає Йонас, є

страх. Він пише: «Хто знає, чи співали б ми хвалу здоров'ю, якби не знали хвороб, чи можна знати чесність, не знаючи шахрайства, а мир – без війни. Чого ми *не* хочемо, ми знаємо ліпше, ніж чого хочемо. Тому філософія моралі мусить спершу просити поради у наших страхів, а не в наших бажань, аби знати, що ми насправді цінуємо» [4,50]. Ганс Йонас, таким чином, підводить поняття страху в ранг обов'язку, завдяки якому можна врятувати і захистити себе і людство від нашої могутності. Створення Г.Йонасом нової етики, що будується на принципі відповідальності людини за майбутні наслідки своїх дій не випадкове. Людина із своєю владою і могутністю підійшла до тієї межі своїх можливостей, за якою, можливо, не існуватиме ані природи, ані людини. Людина займає в світі особливий статус, ставши над природою, яка колись тримала людину в своєму страху. Відповідальність за майбутнє, за існування буття, за збереження людини – це нові приписи етики, які формуються з огляду на наслідки людської діяльності і мають існувати невіддільно від людини. Людина в цілому має владу над природою, але поряд з цим вона також повинна про цю природу піклуватися, прагнути зберегти її.

Поняття відповідальності є одним із ключових в філософії природи К.М.Маєр–Абіха. Він розрізняє два варіанти відповідальності. Перший ґрунтується на відповідальності як підзвітності, тобто відповідальність за себе, інший – на відповідальності за інших, яка спрямована в майбутнє. Батьки, піклуючись про свої дітей, завжди несуть відповідальність за них. Але відповідальність, якщо вона нема належного здійснення, опиняється у сфері підзвітності, що означає відповідальність батьків за здійснений пропуск, недогляд тощо. Другий варіант відповідальності є саме тим видом відповідальності, до якого треба прагнути, захищаючи природний світ [5,66–68].

Сучасні реалії вимагають від філософів, екологів, вчених–етиків переосмислення цінностей та пошуку нових підходів у розв'язанні глобальних проблем, з якими стикнулася людина ХХІ століття, і нових принципів, які приведуть до гуманізації світу.

Принцип відповідальності є одним із засадничих принципів, на якому будуються принцип збереження біорізноманітності, цілісності екосистем та життя всього живого, принцип єдності людини і природи, принцип спільної діяльності людства у вирішенні екологічних потрясінь. Поступово у свідомості індивідів відбувається зміни, і до людини як головної цінності, приєднується цінність природи, цінність живих істот, яка, на жаль, усвідомлюється лише вузьким колом сучасників.

Гуманізація світу можлива завдяки переходу від безвідповідальності до моральної відповідальності вченого (В.І.Вернадський), до благоговіння перед життям і відповідальності людини за все живе (А.Швейцер), до колективної відповідальності за виживання людства, організованої через практичні дискурси (К.–О.Апель), до розвитку голістської етики, яка будується на засадах відповідальності людини за інше життя, з яким вона живе поряд (К.М.Маєр–Абіх), до відповідальності за збереження буття, як буття людини, так і буття природи (Г.Йонас).

Екологічна відповідальність, таким чином, отримує другу назву – відповідальність за майбутнє. Відповідальність за майбутнє не заперечує індустріальної цивілізації, в якій потрібно шукати і стверджувати цю відповідальність. Однак не слід сліпо довіряти прогресу і новаціям. Існування нашої цивілізації залежатиме від того, чи зможе вона обмежити

свої технічні можливості та простежити наперед наслідки своїх дій. Хто хоче вберегти майбутнє та встановити гармонійні стосунки з природою, той повинен заздалегідь обмірковувати можливі наслідки своїх дій.

Література

1. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
3. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 592 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400с.
5. Маєр–Абіх К.М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту. Переклад з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. – Київ: Лібра, 2004. – 196с.
6. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: Навчальний посібник. – Київ: Центр Навчальної літератури, 2004. – 382 с.
7. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К.: Знання України, 2001. – 333 с.
8. Швейцер А. Культура и этика. Пер. с нем. Н.А.Захарченко и Г.В.Колшанского. Общ. ред. В.А.Карпушина. – М.: Прогресс, 1973. – 343с.

Питулей В.В. Взаимосвязь свободы и ответственности в условиях глобализации общества – экологический взгляд

Проанализированы особенности реализации свободы человека в контексте экологической проблематики и в этом аспекте – экологическую ответственность. Экологический кризис – не столько результат внешних относительно человеческого общества факторов, но, прежде всего, результат порочного понимания экологической свободы и отсутствия надлежащей экологической ответственности.

Ключевые слова: свобода, ответственность, экологический кризис, экологическая ответственность, глобализация.

Pituley, V.V. Relation between freedom and responsibility on conditions of globalization of society – an ecological look

In the article the features of realization of freedom of man are analysed in the context of ecological range of problems and in this aspect – ecological responsibility. An ecological crisis is not so much result of external in relation to human society factors, but, foremost, result of the vicious understanding of ecological freedom and absence of the proper ecological responsibility.

Key words: freedom, responsibility, ecological crisis, ecological responsibility, globalization.

Еволюція гуманістичних ідей в Італії XVII – першої половини XVIII ст.: бароко і класицизм

Зроблено аналіз еволюції гуманістичних ідей в Італії XVII – першої половини XVIII. Висвітлено розпад органічної цілісності відродженського світовідчуження і поляризації напрямків, головними з яких виявилися бароко і класицизм.

Ключові слова: гуманізм, бароко, класицизм, фантазія, міф, «швидкий розум».

Для сучасної гуманістики, як загальносвітової відкритої системи, характерне співіснування широкого кола досліджень, ідей, вчень, концепцій та практичних проєктів. Багатовимірність поняття «гуманізм», що панує в сучасній європейській філософії, не лише пояснює наявність значної кількості підходів до проблеми людини, а й передбачає таке її розмаїття.

Навряд чи можливо сьогодні відтворити імена всіх, хто тим чи іншим чином торкався проблем італійського Відродження та породженої ним концепції гуманізму. Лише за роки незалежності в Україні вийшли роботи О.Александрової, В. Бітаєва, В.Єфіменка, М.Кушнарської, Л.Левчук, О.Оніщенко, В.Панченко, Н.Хамітова, в яких поглиблюється історико–філософське та естетико–мистецтвознавче розуміння сутнісних процесів становлення і розвитку італійської моделі гуманізму. Ми вважаємо за необхідне наголосити на значенні саме італійської моделі, оскільки розповсюдження гуманістичного світоставлення в Європі модифікувало гуманістичні ідеї.

Що ж до процесу становлення гуманістичних ідей, то, незважаючи на численні дослідження, ще й досі залишаються дискусійні проблеми, які вимагають з'ясування, і – відповідно – внесення певних корективів в сучасні оцінки чи то філософських, чи то естетичних факторів тогочасних культуротворчих процесів.

Багатогранна й глибока ідея гуманізму впродовж багатовікової історії неодноразово змінювала своє обличчя: вона спростовувалася і підтверджувалася, персоніфікувалася різними особистостями і уособлювалася національними школами. Однак попри всі модифікації, основний сенс гуманізму – визнання людини за найвищу цінність – залишається незмінним. Повага до гідності людини, до її права на достойне життя – один з невідмінних критеріїв цивілізованості суспільства.

В своїх попередніх роботах ми вже торкалися проблем еволюції ідей гуманізму в італійській культурі – «еклектичний гуманізм», «гуманізм

життєвої правди», «новий гуманізм» та інші. В цій же статті маємо на меті зробити аналіз еволюції гуманістичних і естетичних ідей в Італії XVII – першої половини XVIII ст., що являє собою надзвичайно показовий приклад розпаду органічної цілісності відродженського світовідчуття і поляризації напрямків, кожен з яких характеризувався своїм засобом бачення світу, виробляв свої принципи художнього освоєння дійсності і висував власних теоретиків. Такими напрямками виявилися, насамперед, бароко і класицизм.

У цілісну і струнку систему ідей теоретичне усвідомлення принципів мистецтва бароко не відлилось. Проте в численних судженнях художників та теоретиків мистецтва знаходив відображення процес становлення цієї нової художньої концепції, що одержала широке розповсюдження в Італії.

Одним з найвидатніших представників «нового мистецтва» (*arte nuova*) був неаполітанський поет Джамбаттіста Маріно (1569–1625). Він та його послідовники свідомо протиставляли себе ренесансному петраркізму. Маріно – автор знаменитого вислову, що став девізом бароко: «Поетова мета – чудесне і вражаюче. Той, хто не може здивувати, нехай іде до скребниці» [2,121]. Цей принцип Маріно вважав, напевно, загальним для всіх мистецтв, оскільки виходив з уявлення, що живопис є німа поезія, а поезія – живопис, що говорить; він же одним з перших заявив, що музиці необхідні слова, тобто вважав музику і поезію спорідненими мистецтвами, які добре сполучаються. Барочна ідея синтезу мистецтв виявилася надзвичайно плідною: з нею пов'язане народження нового музичного жанру – опери. Автор першої опери, співак і композитор Пері, вважав свій твір «родом драматичної поезії, проте, спів повинен замінити мовлення» [3,66], Берніні говорив, що «змів певною мірою об'єднати скульптуру з живописом» [4,III, 45].

Перша спроба розгорнутого узагальнення художнього досвіду бароко належить Маттео Перегріні. Його праця «Трактат про дотепність» («*Trattato de acutezza*») побачив світ у 1639 році, у ньому Перегріні означив основні поняття естетики бароко; він, навіть захоплюючись новаторством Маріно, все ж критикував крайнощі «сучасного стилю», тому і вважається прихильником «помірного бароко» [5,147].

Якщо для теоретиків класицизму творчість художника є діяльність розуму, і тому головні достоїнства мистецтва вбачаються в породжуваних розумом ясності, слушності й упорядкованості форми, то барочна концепція творчості вважає основною будівничою силою дотепність, котра, як роз'яснює інший теоретик італійського бароко Еммануеле Тезауро, «здатна розпізнати і сполучити найвіддаленіші сутності» [6,II,626]. Барочна дотепність виявляється умінням зводити несхоже – смуток і веселощі, серйозність і насмішкватість. Проявити дотепність можна лише в тому випадку, якщо поняття будуть «позначатися не просто і прямо, а інакомовно, алегорично, використовуючи силу вимислу, тобто новим і несподіваним способом» [6,II,628]. Так народжується метафора – «мати поезії», і звідси тяга бароко до алегоричності, до всіляких емблем та символів. Твори барочної архітектури виявляються «метафорами з каменю, мовчазними символами, що сприяють принадності твору, надаючи йому таємничості» [6,II,626].

Еммануеле Тезауро – найвидатніший теоретик бароко. Для історії гуманістичних та естетичних вчень становлять інтерес його трактати «Підзорна труба Аристотеля», (1654) та «Моральна філософія», (1670). Тезауро згодний з положенням Аристотеля про те, що мистецтво є імітація природи, але розуміється ця імітація вже не так, як тлумачили її майстри Відродження: «Ті, хто вміє досконало наслідувати симетрію природних тіл, називаються довершеними майстрами, але тільки ті, хто творить з належною гостротою і виявляє тонке почуття, та ще обдаровані кмітливостю розуму» [6, II, 626]. Істинне в мистецтві – не те, що істинне в природі; поетичні задуми «не є істинними, але наслідують істину», дотепність створює фантастичні образи, «з нематеріального творить побутуюче» [6, II, 626]. Важливим, на наш погляд, є спостереження Тезауро щодо осмислення взаємозв'язку трагічного й комічного, жакливого і смішного: «Не існує явища, ані серйозного, ані піднесеного, щоб воно не могло перетворитися на жарт» [7, 241]. Ця думка італійського вченого здобула переконливе підтвердження у художній практиці ХІХ–ХХ ст.

Приймаючи принцип імітації природи, бароко віддає перевагу «внутрішньому малюнку», уяві, задумові. Задум має бути дотепним, вражати новітністю. «Швидкий розум» користується різноманітними тропами, якщо вони відповідають вимозі позначати речі не прямо, а алегорично; метафоризація мислення приводить до популяризації різноманітної символіки.

Художня концепція бароко значно розширює сферу естетичного, допускаючи в мистецтво не тільки найдосконаліше і прекрасне, але і потворне, фантастичне, гротескне, випереджаючи таким чином романтиків. Принцип зведення протилежностей при всій їхній незводимості замінив у мистецтві бароко ренесансний «принцип міри». Сполучаючи протилежності, художня свідомість бароко вловлює їхню взаємозалежність, часто зосереджуючи увагу саме на переході з одного стану в інший: важкий камінь перетворюється в хмарину або найтонше драпірування; скульптура створює ефект живопису; стираються грані між скульптурою й архітектурою; слово прагне до музичальності; музиці необхідні слова; веселість виявляється смутною, а смуток веселим, комічне обертається своєю трагічною стороною, реальне подається як фантастичне, а надприродне – як реальне. Як відзначає Л.Пінський, для бароко «найвищою мірою характерне те, що крайнощі натуралізму не виключають, а навпаки, передбачають як своє неминуче завершення іншу сторону – присутність світу надреального, містичного» [4, III, 36]. Таким чином, саме в цей час почали усвідомлюватися і використовуватися виразні можливості, закладені в суміщенні двох планів – ірраціонального і натуралістичного. Простеживши цю лінію розвитку художніх поглядів, ми виявимо її завершення в естетиці сюрреалізму.

Істотною заслугою теоретичної думки бароко можна вважати більш чітке розмежування сфер художнього і нехудожнього: якщо Леонардо називав живопис наукою, то основна теза *arte puova* – мистецтво «швидкого розуму» незалежне від логіки і логічних побудов. «Швидкий розум» має свої закони, відмінні від законів логічного мислення, дотепність є властивість геніальності, вона є божественним даром, тому ніяка теорія не допоможе художнику створити видатний твір. «Не теорія, а натхнення

народжує твори поета і музиканта», – стверджує Сфорца Паллавічіні [44,149].

Паралельно зі *stile moderno* в Італії в цей період формувалася інша течія, що відкидала не окремі крайнощі, але й сам спосіб художнього мислення, народжений бароко – класицизм. Класичні тенденції простежуються в італійській культурі вже в епоху Відродження. Саме тоді був вироблений один з основних принципів класичної теорії драми – принцип трьох єдностей: дії, часу і місця. «Лодовіко Кастельветро був першим, хто сформулював правила трьох єдностей як внутрішньо цілісний закон драми» [8,120]. Втім, класицизм XVII ст. був настільки відмінний від класичної орієнтації гуманістів Відродження, що загальним для них залишалося, мабуть, тільки саме схиляння перед античністю, доповнене пізніше прагненням наслідувати і мистецтво Відродження. Представником та одним з найактивніших опонентів цього нового напрямку був, зокрема, Джованні Пьетро Беллорі, який став відомий після виходу його коментарів до розписів Рафаеля у Ватикані, а також трактатів «Ідея живопису, скульптури й архітектури» (1664) та «Життєписи сучасних скульпторів, малярів та архітекторів» (1672). Він схилився перед мистецтвом старих майстрів і різко негативно ставився до «нового мистецтва». Наслідування природи Беллорі визначав як імітацію її найдосконаліших зразків, виявлених вже древніми майстрами і воскреслих в епоху Відродження. Слід зауважити, що новим у трактуванні його принципу наслідування було лише те, що Беллорі переносить центр ваги на «досконалі зразки».

Подібні ідеї розвивав Джан Вінченцо Гравіна (1664–1718). Разом із Джован–Маріо Крешімбені він заснував у 1690 році літературне товариство «Аркадія». Естетичною програмою товариства була боротьба з дурним смаком та і з самим, мистецтвом бароко, представники якого «уявляють ніби греки і латиняни за обмеженістю розуму і примітивністю свого століття не зуміли досягти того, чого досягли вони» [6,II,634]. Відносно того, що вважати метою поезії – «тішення» чи «повчання», Гравіна схилиється на користь останнього, тому що «насолоджу вальні» моменти – лише прийоми, за допомогою яких глядач швидше сприйме повчання. В давнину поезія краще здійснювала своє призначення, тому що «той же мудрець, чий розум вміщував у собі закони людського життя, вкладаючи у форму вірша корисні настанови і узгоджуючи вірш з гармонією голосу, був в той же час філософом, поетом і музикантом». Згодом, додає Гравіна, «поділ цих професій призвів кожному з них до ослаблення», і в сучасному театрі трагедія «замість того, щоб виховувати глядача, розбещуюче впливає на нього».

Можна по-різному сприймати категоричність суджень Гравіни, проте не можна не визнати, що він здійснив докорінний переворот в тогочасному літературознавстві та естетиці. Він був першим літературним критиком у Європі, який відкинув сліпе наслідування Арістотеля і спробував застосувати декартовий метод до творів мистецтва. Його значення для розвитку естетики полягає також в авторському тлумаченні ролі уяви, в підкресленні впливу і значущості художніх образів у житті більшості людей. «Примітивний розум», згідно з концепцією Гравіни, не може безпосередньо осягати загальні істини, він – довічна жертва власних пристрастей [9,62]. Тобто, людина, одержима, наприклад, честолюбством або хтивістю, – по суті, божевільна, тому що пристрасті заповнюють її душу,

витісняючи всі стримуючі і скеровуючі начала [9,63]. Отже, поет повинен використовувати цей «займистий» матеріал пристрастей і уяв і вжити його для добрих цілей. Як же він повинен діяти, щоб розумно розпорядитися таким матеріалом? Поет може наслідувати божі і людські закони, працюючи на своєму специфічному матеріалі, і завдяки нововведенням і чудесам своєї мови так майстерно розташувати і прикрасити сировину, яка перебуває в його руках, аби витвір його замість того, щоб викликати дурні думки, цілеспрямовано й позитивно управляв розумами людей. Використовуючи виняткові спроможність приковувати увагу, якою володіють пристрасті і фантастичні образи, поет може свідомо сполучити з достоїнствами, властивими самій поезії, переваги релігійного і правдивого вчення [9,70]. Показово, що в настановах Гравіни, увесь час простежуються гуманістичні мотиви – «майстерне використання властивостей уяви буде успішно служити вищим інтересам людини й одночасно явиться яскравим доказом надзвичайної влади, якою володіє поезія. Поезія – це корисна фантазія, що виганяє дурну маячню» [9,61].

Найцікавіша думка, висловлена ним, у зв'язку з концепцією поетичної фантазії, полягає в тому, що наслідування, за його словами, буде вдалим лише в тому випадку, якщо воно віддаляє об'єкт і зосереджує на собі увагу спостерігача. Ми майже не помічаємо ті предмети, що надто близькі до нас або занадто нам знайомі. Тому гарний майстер, працюючи над образами, повинен використовувати те, що може справити враження на людський розум, змусити його напружитися і миттєво викликати в ньому реакцію [9,72]. Щоб уміти викликати такі чари, поету потрібно надихатися вічною ідеєю краси, першоджерела всього прекрасного, і в той же час пристосувати свою творчість, незважаючи на жорстокість і негнучкість правил, до потреб кожної наступної епохи. Ці посилення Гравіни на відзначений вище психологічний момент інтересу та історично обумовлену зміну естетичних смаків являли собою нововведення. Проте основна його думка щодо спроможності поезії використовувати благотворні пристрасті, щоб виганяти дурні, перегукується з поглядами Арістотеля. Гравіна завжди вважав, що використання фантазії являє собою засіб, що служить для досягнення інтелектуальних і моральних цілей, і таким чином, підтримував розвиток гуманістичних ідей.

Орієнтація на минуле, його ідеалізація, підвищений інтерес до питань моралі взагалі характерні для класицизму. Національна ж своєрідність його італійської гілки була обумовлена відсутністю достатньо тривких і широких зв'язків з історичними та соціальними процесами. Тому, зародившись в Італії як розвиток одного з напрямків у мистецтві, заданих італійським Відродженням, класицизм став значним явищем в історії культури інших країн Європи, хоча власне італійський класицизм був явищем дещо поверховим, хоча і широко розповсюдженим. З цього приводу відомий італійський вчений XIX століття де Санктіс іронізує: «Що ж робила Італія перед лицем... справжнього виру подій і ідей? Італія створила Аркадію» [10,II,362–363]. Проте де Санктіс все ж відзначає, що аркадійці були вже не просто «ерудитами, вони стали критиками» [10,II,362–365], і саме в середовищі учених–критиків почався серйозний науковий рух, який призвів до появи такої фігури, як Джамбаттіста Віко. Проте слід додати, що коли «у Європі критика виникла як результат вільного вивчення і бунту, до того ж була еретичною», то «в Італії вона

була частиною Аркадії, інтелектуальними виравами в галузі минулого, і в такій якості її дозволяли» [10, II, 362–365].

Одним з найдіяльніших членів Аркадії, названий «батьком італійської історії», був критик Лодовіко Антоніо Мураторі (1672–1750). Свої гуманістичні та естетичні погляди він виклав у трактатах «Про досконалу італійську поезію» (1706) і «Міркування про гарний смак» (1723) та у творі «Про силу фантазії» (1745). Мураторі критикував сучасну комедію за зображення речей, які «ніде, крім театру, ніколи не почуєш і не побачиш» [6, II, 649]. Проте історична правда не є все ж правдою художньою: «Якщо історія являє нам у своїх прикладах неоцінені по заслугах чесноти і по заслугах не покарані пороки, її покращує поетичний пензель, малюючи свої портрети такими, якими могла б або повинна була б їх створити загальна ідея справедливості» [6, II, 650].

На думку Мураторі, образи, картини і відчуття, що сприймаються людиною за допомогою п'ятьох каналів почуттів, схожі на крам, розкладений на ярмарку, із якого уява вибирає потрібні їй образи. Багата і жива уява, прагнучи надати приємну правдоподібність утворюваним нею образам – що є головною її метою, – відбирає спочатку ті образи, що найвіддаленіші в часі і просторі, надзвичайно точні і мальовничі, як, наприклад, метафори, порівняння й інші риторичні фігури.

Цей бік діяльності поета, де він виступає як «садівник, що плекає квіти», повинен врівноважуватися спроможністю судження, яка є «володарем його душі». Завдяки цій спроможності поет не застосовує загальних істин у конкретних випадках, а до кожного з них знаходить особливу мірку; таким чином, ця спроможність судження скоріше такт, ніж декартівський «розум». Законів судження безліч, тому що обставини, які потребують застосування спроможності судження, безмежно різноманітні, і предметом вивчення цієї здатності завжди є індивідуальне та нетипове. Спроможність судження – це те, що спонукає нас вибирати відповідні моменти, тобто це «світло, що розкриває нам у відповідності з обставинами ті крайнощі, між якими перебуває краса» [11, 64].

Отже, якщо Гравіна відстоював думку, що істинні естетичні смаки повинні змінюватися зі зміною епохи, то Мураторі відстежив їхній взаємозв'язок із даними обставинами. Проте, як і Гравіна, Мураторі вважав, що фантазія підпорядкована моральним і інтелектуальним спроможностям людини. Він стверджував, що інтелекту доступне сприйняття безтілесної краси і що поетичному стилю мають бути властиві ті якості, що допоможуть поету донести до людей світло і принади вічної істини [11, 60–64].

Аналіз відповідної літератури свідчить, що в середовищі класиків лунали протести проти надто суворих вимог: жорсткого підпорядкування художника певним правилам, а мистецтва – канонам моралі. Вважаємо показовою в цьому плані позицію одного з найталановитіших «аркадських пастухів» – поета Пьетро Метастазіо. Він був послідовником класичної теорії мистецтва, але своєю творчістю опосередковано сприяв формуванню «витоків предромантизму» [6, II, 654]. В теоретичній роботі «Стильний виклад поетичного мистецтва Аристотеля» він робить висновок: «... якби всі нові драматичні канони мали б виконуватись, то за дуже невеликим винятком практично жодна з визначних подій не змогла б бути перенесена на сцену театру, не втративши при цьому найцікавіших

та найнеобхідніших подробиць, без яких виставі бракуватиме принадності й правдивості...» [6, II, 654]. Класична схема почала нарешті усвідомлюватися як сковуюча для художника, позаяк класицизм нормативний за самою своєю природою.

Найвидатнішою подією початку XVIII століття в Італії була поява роботи Джамбаттісти Віко (1668–1744) «Засади нової науки про загальну природу націй» (1725). В цій роботі Віко, протиставляючи загальний розум індивідуальному, висунув ідею об'єктивного характеру історичного процесу. Виходячи з того, що пізнати ми можемо тільки те, що ми робимо, Віко вважав історичну науку свідомістю людства про власні діяння. Ця робота Дж. Віко зробила значний внесок у розроблення італійської моделі «витончених мистецтв», а також підняла на принципово новий рівень розвитку гуманістичне світосприйняття. Основна культурологічна та естетична ідея цієї книги полягає в тому, що уява поета являє собою природний відбиток дитинства людства і тому потрібно розуміти і шанувати його своєрідне мислення, яке відрізняється безпосередністю і конкретністю. Вихідним положенням своєї «Науки» Віко вважає такий постулат: «Людина, внаслідок безкінечної природи людського розуму, робить саму себе правилом всесвіту там, де розум виявляється розгубленим від незнання» [12, 73]. Ця всезагальна аксіома деталізується й роз'яснюється іншою: «Якщо люди не знають природних причин, які створюють речі, і не можуть їх пояснити подібними їм речами, то вони приписують їм свою власну природу; так, наприклад, у простолюді говорять, що магніт закоханий в залізо» [12, 83]. Проте подібне пояснення, зауважує Віко, є не що інше як троп – фігура поетичного висловлювання; а позаяк перші люди, ще напівзвірі, не знали і не могли знати «природних причин речей», то вони, роблячи себе правилом всесвіту, одушевляли світ, підсвідомо створювали «поетичну» мову. Не вмючи осмислити природу, вони наслідували її, а оскільки поезія є «не що інше як імітація» і «найпіднесеніша праця поезії – це готовність наділяти неживі речі почуттями і пристрастями», то перші люди виявляються поетами, причому не просто поетами, але поетами–теологами, оскільки кожний створюваний ними троп не сприймається як перенос, а наділений «усім своїм справжнім значенням», тобто вже є одухотвореною істотою – богом, якому вони поклоняються. В результаті такої природної теогонії весь світ виявляється населеним богами, і перший та головний з них – Юпітер – величезне небо з разючими блискавками, від якого зі страху намагалася сховатися людина; «таким чином, саме страх породив у світі богів» [12, 84–85].

Віко доводить, що перші люди повинні були від природи бути «вивищеними поетами»: поетичною їхня свідомість була від необхідності, тому що визначалася примітивним рівнем розвитку людини, не спроможної ще до рефлексії, змушеної орієнтуватися у світі за допомогою почуттів. У викладі Віко ця концепція поетизованості мислення первісних людей підсумована досить чітко: «...Вони були цілковито заглиблені в почуття, збуджені пристрастями, поховані в тілах» [12, 134]. Поетична ж спроможність дається природою, її не треба навчатися і не можна навчатися. «У будь-якій діяльності люди, не схильні до неї за природою, домагаються її завзятим вивченням канонів майстерності, але в Поезії абсолютно неможливо домогтися чого–небудь за допомогою студіювання майстерності тому, хто не схильний до неї від природи» [12, 88].

Доречно зауважити, що поетичні характери складають сутність міфів. У міфах закладені «як у зародку» зачатки всіх мистецтв і наук: «цими Міфами за допомогою людських почуттів нації написали в свідомості Основи Світу Наук, що згодом шляхом міркувань був пояснений індивідуальною рефлексією вчених... При цьому Поети–Теологи були почуттям, а Філософи – інтелектом Людської Мудрості» [12,340]. Віко називає міфи «історіями древніх цивілізацій», тому що «однакові ідеї, які зародилися в цілих народів, що не знали одне про одного, повинні мати загальне підґрунтя істини» [12,76]. Вчення про міфи – підмурок мистецтвознавчих та естетичних поглядів Віко. Аналізуючи процес розвитку людської свідомості, він встановлює зв'язки між міфотворчістю первісних народів та сучасним йому мистецтвом. Від первісного синкретизму, що знайшов найповніше втілення в міфі, людство прийшло до розмежування двох способів освоєння дійсності: художнього і наукового. Віко розрізняє дві складові цього процесу: з одного боку, розвинений розум людини одержав можливість оперувати абстрактними поняттями і, таким чином, поетичні характери перестали бути необхідністю; з іншого – сфера художнього стає вужчою, сучасна людина вже не наділена такою могутньою фантазією і такою сильною уявою: «нам самою природою закрито доступ у непокорену уяву перших людей» [12,76].

Якщо для первісного «художника» Юпітером було небо – величезне одухотворене тіло, якщо він створив «перший божественний Міф, величніший, ніж всі інші, «будь–коли винайдені», то пізніше «величезні фантастичні образи зменшилися і почали сприйматись як маленькі знаки» [12,145]. Юпітера легко несе орел, що летить, Нептун пливе в тендітній мушлі, а Кібела (Земля) сидить на левові. Так поступово складається сучасне мистецтво і народжуються тропи, причому Віко неодноразово підкреслює, що тропи не були «хитромудрими винаходами письменників», а виникали природним чином і «при своєму виникненні були наділені усім своїм справжнім значенням». Лише пізніше, у зв'язку з виникненням абстрактних понять вони стали сприйматися як переноси, і «кожна метафора виявляється маленьким міфом» [12,146]. Таким чином, спростовуючи побутуючі уявлення про «недосяжну мудрість древніх», мислитель переміщує акцент на недосяжність їхньої поезії.

Наукові дослідження Дж.Віко сфокусували перебіг і глибинний зміст італійського відродження, а також усього циклу гуманізації тогочасної культури. Узагальнюючи свої дослідження та розробки Дж.Віко висунув оригінальну теорію історичного круговороту – про циклічність розвитку всіх націй, що складається з трьох епох: божественної, героїчної і людської. Кожен цикл кінчається загальною кризою і розпадом даного суспільства. Надаючи вирішального значення діяльності людей у здійсненні історичності процесу, самі історичні закони Віко вважав, проте, провиденційними.

Історизм філософського кредо Віко дозволив йому вагомо збагатити скарбницю багатьох гуманітарних наук та виробити низку наукових поглядів на загальні проблеми розвитку культури: розкрити відмінності архайчного періоду народження цивілізації; підійти до цілісного тлумачення мистецтва, релігії, права, форм соціального і господарського життя в їхній єдності і взаємодії; обґрунтувати підстави для надання художній діяльності статусу особливої форми пізнання навколишнього світу та

виявлення специфіки художнього і наукового засобів освоєння дійсності; довести об'єктивність проблем зміни панівних форм пізнання з метою встановлення генетичних зв'язків між міфотворчістю первісних людей та новим мистецтвом. Так, розробляючи питання «антиутилітарності» «витончених мистецтв» Дж.Віко віддає перевагу культурологічному аспекту, що дає йому як зазначає українська дослідниця О.Оніщенко «можливість показати залежність руху видів мистецтва від динаміки розвитку цивілізації, адже, на його думку, «витончені мистецтва» можуть виникнути тільки у просвітницькі часи, коли людина за своїм інтелектуальним рівнем матиме необхідність у задоволенні естетичних потреб» [7,213].

Варто додати, що італійський вчений робить ще один оригінальний внесок – розмежовуючи античну поезію і «людську», яка виникла у XVIII ст. На думку Дж.Віко, це принципово новий рівень розвитку поетичного мистецтва, якому притаманні вишуканість і гуманістична орієнтація. Її здатна оцінити тільки людина доби Просвітництва, яка пройшла етап формування «освітнього смаку». Отже робить висновок О.Оніщенко, ми маємо всі підстави спостерігати «почуттєву трансформацію»: замість давньогрецького гедонізму «витончені мистецтва» пропонують людині естетичну насолоду. Показово, що в цей період вчені звернулися до аналізу антиномії «утилітарне – витончене». І саме тоді розпочався складний процес трансформації утилітарного начала на «соціальне замовлення» [7,213].

Розглянута в цьому розділі трансформація художніх смаків і потреб, була безумовно пов'язана з об'єктивним загальним процесом поступового розкладу ренесансного гуманізму, внаслідок чого світогляд людини XVII століття значною мірою втратив колишню цілісність і гармонійність, але набув глибини – зумів усвідомити внутрішню суперечливість земного буття, людського життя та світобудови в цілому. Світ відчувається витканим з протиріч, але «швидкий розум» вчить знаходити «приховані релікти приязні між протилежностями, непомічену раніше єдність і особливу подібність при значній несхожості» [5,150].

Література

1. *Сабадаш Ю.С.* «Новий гуманізм» Ауреліо Печчеї // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Випуск XIII: 36. наук. праць. – К.: Міленіум, 2004. – С.104–111; *Сабадаш Ю.С.* Маньєризм як форма гуманізму // Культура і сучасність: Альманах. – К., 2005. – № 2. – С. 10–16; *Сабадаш Ю.С.* Веризм як гуманізм життєвої правди // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Альманах: 36. наук. праць. Вип. 17. – К., 2006. – С.92–99.
2. *Горфункель А.Х.* От «Торжества Фомы» к «Афинской школе» // История философии и вопросы культуры. – М., 1975.
3. *Музыкальная эстетика* Западной Европы XVII–XVIII вв. – М., 1971.
4. *Мастера искусства об искусстве.* – М., Т. 3. – 1967.
5. *Голенищев–Кутузов И.Н.* Барокко и его теоретики. – XVII век в мировом литературном развитии. – М., 1969.
6. *История эстетики.* // Памятники мировой эстетической мысли. – В 5-ти т. – Т.2. – М., 1964.
7. *Эстетика:* Підручник / Л.Т.Левчук, В.І.Панченко, О.Т.Оніщенко, Д.Ю.Кучерюк. За ред. Л.Т.Левчук. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К., 2005.
8. *Аникст А.А.* Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. – М., 1967.

9. *Gravina*, Della Ragion, ed Natali, Lanciano, 1933.

10. *Де Санктис Ф.* История итальянской литературы. – Т. II. – М., 1964.

11. *Carritt*, Pphilosophies of Beauty, Lodovico Antonio Muratori, The Perfection of Italian Poetry. – Roma, 1962.

12. *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций. – Л., 1940.

Сабадаш Ю.С. Эволюция гуманистических идей в Италии в XVII – первой половины XVIII: барокко и классицизм

Проанализирована эволюция гуманистических идей в Италии в XVII – первой половины XVIII. Освещен распад органической целостности возрожденческого мировосприятия и поляризация направлений, главными из которых стали барокко и классицизм.

Ключевые слова: гуманизм, барокко, классицизм, фантазия, миф, «быстрый разум».

Sabadash, J.S. The evolution of humanistic ideas in Italy in XVII – first half of XVIII: the Baroque and the Classicism

The evolution of humanistic ideas in Italy XVII – first half of XVIII has been analysed. The decay of organic integrity of Rebirth vision and polarization of directions, the principal of which were baroque and classicism, have been highlighted.

Key words: Humanism, Baroque, Classicism, fantasy, myth, «quick mind».

Ідея гуманізму: проблема світоглядно–критеріальної парадигмальності

Попри перманентну актуальність проблематики гуманізму, вона все ще містить чимало смислових порожнин і суперечностей. Звести всі недоліки до спільного критеріального знаменника можна лише за рахунок комплексного, системного бачення ідеї людини, в межах якої не залишиться місця для недоречних поступок шовінізму людини (людства).

Ключові слова: гуманізм, антропологія, ідеал людини, людський вимір, людська сутність, картина світу, суспільний оптимум.

Як для соціальної філософії, так і для будь–якого типу ідеології, не викликає сумніву, що кожна ідея гуманізму так чи інакше є ступенем об'єктивації волі. Логіка становлення проблеми констатує необхідність переходу від об'єктивації першого порядку до об'єктивації другого порядку і т.д. Як зазначає П.С.Гуревич, «людина – це не те, чим вона є, а те, чим **може стати**». Таким чином, філософська антропологія покликана осмислити вектори можливих перетворень, виявити вселюдське і з'ясувати, яким чином воно формується в процесі історичної динаміки, а також закріпити в людині те, що внутрішньо органічне, притаманне їй» [3,8].

На переконання Карла Ясперса, «*ідеалу* людини не існує, але існує **ідея** людини. Ідеали можуть бути схемами ідей, своєрідними дорожніми знаками. Такою є істина величних філософських образів – образу благородної людини в Китаї і мудреця у стоїків. Вони спонукають до розвитку, хоч і не пропонують смислового завершення» [17,453]. Схожі світоглядні акценти були зроблені Ернстом Кассілером у «Ессе про людину» та Максом Шелером у «Ідеї людини». Зрештою, незалежно від соціокультурних розбіжностей у тлумаченні людини, на кожного індивіда покладена відповідальність за те, щоб набути достеменних ознак Людини і залишатися Людиною в усіх ситуаціях і відношеннях.

Марксова версія гуманістичного ідеалу сформульована наступним чином: «Багата людина й багата людська потреба..., людина, що прагне життя в усій повноті людських виявів, людина, для якої її власне здійснення є внутрішньою необхідністю, органічною потребою» [5,125]. На думку Маркса, про належний інструментальний супровід, втілення такого ідеалу можна предметно вести мову лише тоді, коли створені матеріальні, соціальні, економічні, політичні та інші умови для набуття (накопичення, акумуляції, генералізації) вказаного людського багатства. Зрештою, вимога наукової об'єктивності змушує визнати, що подібні світоглядні

аспекти оприлюднювалися ще задовго до Маркса – в часи Відродження і навіть в епоху грецької античності.

Перспективи розв'язання проблеми впровадження гуманістичного ідеалу часто пов'язуються із завданням подолання відчуження. Сутність марксистського тлумачення відчуження полягає в констатації такої взаємодії між індивідом та продуктами його матеріальної, соціальної та духовної діяльності, коли останні набувають самостійного, незалежного від людини існування й протистоять їй як чужа, деструктивна сила. Подолання відчуження означає повернення контролю над відсепарованими від людини силами і підкорення їх з метою перетворення на фактори, котрі нарощують буттєвий потенціал індивіда. Згідно з версією Маркса, таке «повернення опредмечених сутнісних сил людини» є «присвоєнням людської сутності людиною..., повним, свідомим і зі збереженням усього багатства попереднього розвитку поверненням людини до самої себе» [5,116]. Присвоюючи «всебічну сутність людини всебічно», людина перестає бути частковим і відчуженим індивідом, а натомість набуває ознак «людини цілісної».

Втім, концепія Карла Маркса була жорстко і доволі аргументовано розкритикована Максом Шелером, який провів переконливі аналогії між поняттями інтересу як першоосновою марксизму та лібідо як концептуальним базисом фрейдизму. Автор «Місця людини в Космосі» наполягав, що оперування терміном «інтерес» є методологічно «неприйнятним редукціонізмом» і «спекуляцією на пониження», котра призводить до «профанації піднесеного й руйнування почуття благоговіння». Шелер провів паралель з дарвінізмом: мовляв, як можна благоговіти перед нащадками мавп?! Відсутність же пієтету на адресу людини автоматично закладає міну вповільненої дії найширшого діапазону соціальної деструкції – починаючи від втрати самоповаги (належного рівня самооцінки) й до відверто антисоціальних, соціопатичних намірів і дій.

З цього приводу на адресу Шелера часто лунали закиди в ідеологізмі – в тому сенсі, що він підходить до проблеми не з позицій об'єктивності й відповідності дійсному стану речей, а з ідеологічної доцільності *post factum*. Однак Шелер відбив атаки недоброзичливців без зайвих клопотів: мовляв, якщо нам достеменно не відомий «дійсний стан речей», то як можна вимагати дослідницької відповідності, адекватності йому? За таких обставин вирішального значення набувають телеологічно–перспективістські, аксіологічні й педагогічно–виховні аспекти. І навіть якщо комусь спаде на думку обізвати таку доцільність «ідеологічним підходом», це ніяк не применшує її значення з точки зору дослідницької відповідальності й перспектив суспільного оптимуму.

Мартін Бубер був категорично проти діалектико–матеріалістичного підходу, який, на його думку, «не лише створює реальну вірогідність подальшої катастрофи людини, а й заземляє індивіда на позбавлену життя некрофільську схему понять» [18,154].

Попри нібито замкненість на практику матеріалістична діалектика насправді не підлягає праксеологічній верифікованості – критерію, котрий використовується з метою визначення цінності теорії. Натомість адекватна теорія повинна містити чітко визначені, логічно взаємопов'язані положення, котрі піддаються емпіричному обґрунтуванню. Як слушно наполягав Лев Шестов, «філософії треба відкинути спроби знайти *veri-*

tates aeternae¹. Її завдання полягає в тому, щоб навчити людину жити в невідомості – ту людину, яка понад усе боїться саме невідомості, тому й переходується від неї за різними догмами. Коротше кажучи, завдання філософії – *бентежити*, а не *заспокоювати*» [16, 194].

У цьому аспекті філософська сфера виконує функцію засобів, інструментів розв'язання проблеми мотивованості *кінцевого індивідуального буття безконечною життєдіяльністю людства*. Завдання полягає в тому, щоб істотно підвищити ефективність філософствування як у цілому, так і щодо гуманістичного аспекту зокрема, – принаймні й першочергово з приводу його методологічних, методичних та інструментальних складових. Цю проблематику необхідно підняти на гранично високий рівень критичного філософського дискурсу, який базуватиметься не на кон'юктурі історичної та суспільної мінливості, а на трансцендентних (чи хоча б максимально наближених до трансцендентних) цінностях, цілях і пріоритетах.

Соціально-філософське дослідження гуманізму й ідеології, а також «граничне обґрунтування» (Letztbegrundung), виявлення «основних підвалів» (термін Х.–Г.Гадамера) ідеології як соціально-філософського й філософсько-історичного феномену потребує не *антропоморфізму* (уподібнення процесів та явищ людині, її фізичній і психологічній будові), не *соціоморфізму* (орієнтованості процесів і явищ на суспільство, систему відносин у соціумі) і навіть не *симбіозу антропоморфізму та соціоморфізму*, а *такого дослідницького інструментарю, який забезпечить адекватне, науково коректне й ефективне, по можливості евристичне й перспективне оперування ідеологічною феноменологією, соціумом і людиною, зв'язками і взаємодіями у трикутнику людина–суспільство–ідеологія, котрі є своєрідним центральним нервом, визначальною інтуїцією буття гуманізму й ідеології як функціональної всеєдності*.

В «Історії божевілля в класичну епоху» Мішель Фуко писав: найгірший різновид безуму людини полягає в тому, що вона не бажає визнати власної нікчемності, мізерності. Інтерпретуючи людину в якості творця дійсності, філософія впадає в надзвичайно небезпечну ілюзію – принаймні, з точки зору наслідків. Індивіду, навпаки, бажано достеменно усвідомлювати свій масштаб краплини води в океані буття–свідомості, свою підлеглість і безумовну залежність від явищ і процесів більш загального, універсального, вселенського світопорядку. В усякому разі, такий підхід виявиться більш природним, правдивим, адекватним існуючому стану речей, ніж згубна зарозумілість мурахи, яка не встигає повернутися в свій мурашник до початку грози.

Макс Шелер бив на сполох, акцентуючи увагу на «інфляції ідеї людини». Протягом XX століття цей небезпечний симптом лише загострився. Відсутність єдності в питанні ідеї людини легко помітити на прикладі суперечливого морального архетипізму, закладеного в суспільну свідомість різних культур. Йдеться про реакцію на низку уявних дилем, котрі мають істотне як теоретичне, так і ідеологічно–праксеологічне значення. Одна з них моделює таку ситуацію: людина стоїть біля залізничних колій і стає свідком того, як некерований вагон котиться в напрямку групи з п'яти осіб. Усі приречені на загибель, якщо рух вагону триватиме. Єдине, що в цьому випадку можна зробити, – перевести стрілку, яка спрямує

1 вічні істини (лат.).

вагон на об'їзний шлях: в результаті жертвою виявиться лише одна особа. Відповідаючи на запитання, як слід чинити в даному випадку, більшість опитаних попри національну, етнічну, релігійну, статеву, вікову і т.п. відмінність сходяться на думці, що треба перевести стрілку.

Друга дилема має аналогічний початок, але в цьому разі альтернативою є не стрілка, а товстий незнайомиць, зіштовхнувши якого під колеса, можна уникнути п'яťох смертей. Попри те, що з точки зору кінцевого результату цей варіант ідентичний попередньому (за рахунок однієї смерті рятуються п'ять життів), тим не менше, більшість опитаних стверджують, що штовхати незнайомця неприйнятно. Філософи, психологи та культурологи впродовж трьох десятиліть ламають аргументаційні списи щодо природи такого феномену моральної інтуїції. Втім, з позицій світоглядної повчальності істотніше значення має не етиологія моральної інтуїції, а доцільність її провідного значення в ієрархії умовиводів щодо гуманізму. Допоки уявлення про цю сферу суспільної дійсності ґрунтуватимуться не на раціонально аргументованих твердженнях логіки, а на інтуїції, котра базується на доволі сумнівних аксіологічних пріоритетах, годі сподіватися на значний приріст світоглядної культури, осередкам рефлексійної функціональності якої є гуманізм, людина й людство.

І для соціальної філософії, і для ідеології чим далі, тим очевидніших ознак набуває висновок, згідно з яким інтерпретацію гуманізму в якості а) віри в людину як найвищої цінності та б) виняткової значущості людського роду варто визнати *світоглядно некоректною*, а з точки зору етики, аксіології, педагогіки та перспективізму *навіть небезпечною*, своєрідним *advocatus diaboli*². Як писав Фрідріх Ніцше, від цього пихатого й самовдоволеного антропоцентризму, від усіх ганебних поступок гіпертрофованому себелюбству ми вже хворі. Тим більше, що ще Апостол Павло зазначав: *неввічливо бути ввічливим лише з ввічливості*. Калігула взагалі настільки розчарувався в людях, що призначив консулом у Сенат свого коня.

На перший погляд, теза Протагора про людину як міру всіх речей є цілком чітким і однозначним світоглядно-аксіологічним проектом. Однак при детальному розгляді з'ясовується її в гіршому розумінні заідеологізованість, оскільки не існує певної універсальної людини із самоочевидними й пріоритетними для всіх людей інтересами, потребами й цілями. Певно тому в паризькому Музеї мір та вагів з-поміж десятків еталонів одиниць виміру, якими ми оперуємо в повсякденному житті, нема еталону людини. Більше того: людство досі не спромоглося сформулювати та ієрархізувати навіть критерії виокремлення людини. Щоправда, час від часу чергові версії критеріальних ознак озвучуються, однак робиться це неакцентовано, притишено, *piuissimamente*, щоб з міркувань політкоректності не образити інших представників людства, які не відповідають сформульованим нормативним параметрам.

Відтак, сказавши своєю тезою нібито дуже багато, Протагор насправді не сказав майже нічого – точніше, він не сказав головного: кого він мав на увазі, коли вів мову про «людину» – себе особисто, свого щирого приятеля, вірну подругу, державного мужа чи талановитого, однак відверто асоціального й соціопатичного митця. Варіантів безліч, до того ж деякі з них ще й взаємовиключають один одного. Спроба закріпити за людиною (людством) статус епіцентру Всесвіту не лише зловживає наївністю, а ще й

2 адвокат диявола (лат.).

виявляється надзвичайно небезпечною за своїми світоглядними наслідками, оскільки таке тлумачення гуманізму містить егоїстично–соціопатичні аспекти, не помітити які може хіба що сліпий, а проігнорувати – лише легковажний або безвідповідальний.

Безперечно, респектабельне соціально–філософське дослідження та ідеологічна концепція не можуть собі дозволити жодного з цих *privilegium odiosum*³, тому очевидно є необхідність напрацювання підходів науково адекватних, відповідальних і виважених з точки зору ідеальної моделі людини й гуманізму. Не випадково Мішель Фуко наполягав на необхідності визнати протагорівську версію гуманізму непотрібним мотлохом, який підлягає знищенню, подоланню таким дискурсом, котрий на рівні понять, стилю й синтаксису належить іншому – якісно вищому ґатунку.

З часів Кьєркегора й Ніцше для антропологічно орієнтованої філософії все очевидніших ознак набуває світоглядний висновок про інфляцію й девальвацію жорстко антропоцентричного типу гуманізму (людина – міра всіх речей) і, як наслідок, про необхідність переходу до трансцендентних (зовнішніх щодо людини) критеріїв гуманності й гуманізму. Як зазначав Вадим Скуратівський, “Ернст Юнгер, який помер у віці 103 роки, був одним з останніх ветеранів Першої світової, ротним її командиром, кавалером найвищого пруського військового ордену, і, здається, останнім ветераном того германського літературно–філософського ордену, із статусу якого за гіпотетичного сприяння Ніцше були викреслені всі параграфи про людяність як категорію остаточно застарілу і філософськи непереконливу. Некоронований монарх того ордену – Освальд Шпенглер – завжди іронічно посміхався, коли чув слово «гуманізм» [10,7].

Достоевський також застерігав від надмірного оптимізму в сфері оперування гуманістично–антропологічною проблематикою. На його переконання *закони людського духу настільки невизначені, втаємничені й нез’ясовані наукою, що нема й не може бути ні лікарів, ні навіть суддів остаточних*. Як зазначав Кьєркегор у праці «*Begriff der Angst*», «пошуки логічного пояснення появи гріха є глупотою, котра могла з’явитися в голові лише людей заклопотаних бажанням будь–що, все і завжди пояснювати. Яким чином гріх прийшов на землю, кожна людина має збагнути самостійно. Якщо ж вона хоче, щоб у цьому питанні її хтось повчав, значить має місце якесь непорозуміння. І якщо тут з’явиться зі своїми поясненнями наука, то вона лише все заплутає» [15,82].

Хибне розуміння гуманності в поєднанні зі світоглядною суперечливістю абстрактно інтерпретованого гуманізму призвела до таких небезпечних за своїми наслідками явищ, як «психологія без душі», «антропологія без людини», літературознавство без автора», «епістемологія без суб’єкта пізнання». Ці парадоксальні віддзеркалюють quasi–сенси, ерзаци людяності й гуманізму. Вони виражають загальне невдоволення традиційною гуманістикою (гуманітаристикою). За свідченням очевидців життєдіяльності Протагора, він був великим нахабою і провокатором. Цей факт є надзвичайно важливим для адекватного сприйняття його світоглядної концептуалістики. Тому якби пам’ять про особливості особистісного формату Протагора не була втрачена протягом попередніх двох тисячоліть, то – поза будь–яким сумнівом – ми сприймали б його претензійну формулу «людина – міра всіх речей» під дещо іншим кутом

3 обтяжливий привілей (лат.).

зору: не як наукову гіпотезу, а лише як провокативну спробу підлити масло у вогонь антропоцентризму.

Слід мати на увазі, що *humanitas* – це також освіченість і витонченість, а «протилежність гуманізму зовсім не передбачає апології не людяності» [19,34], адже гуманізм може бути й *неантропоцентричним* (екстравертним). Звідси – півкроку до тези: автономізму індивіда – так; антропоцентричному гуманізму – ні! Однак, крокуючи в цьому напрямку, слід бути дуже обережним, оскільки у випадку необачності високою є ймовірність дійти до цілком абсурдного висновку, згідно з яким гуманістична парадигма може взагалі заперечувати, ігнорувати людський фактор, вилучати людину з теорії і практики гуманізму. Як зазначав Еріх Фромм, «віра в людство без віри в людину або нещира, або, якщо й щира, то призводить до тих же результатів, які ми зустрічаємо в трагічній історії інквізиції, робесп'єрівського терору та ленінської диктатури» [13,467]. Між іншим, ця можливість – не лише вірогіднісна: вона вже мала місце на рівні суспільного праксису: «Якщо в XIX столітті проблема полягала в тому, що *Бог мертвий*, то в XX – що *мертва людина*» [13,563].

У «Системі позитивної політики» Огюст Конт саркастично зауважив: «Людство складається скоріше з мертвих, аніж із живих» [20,214]. Дехто стверджує, що такий підхід лише поглибить світоглядну концептуалістику закинутості, яка оволоділа багатьма освіченими головами в XX столітті. Насправді ж усе не настільки безнадійно, адже йдеться тільки про своєрідний діагноз, констатацію певної ієрархії. Як і будь-який діагноз, він може збентежити, шокувати чи навіть стимулювати екзистенційну астенію. Це – цілком об'єктивні наслідки і, очевидно, їх не варто ігнорувати. Але хто наважиться заперечувати, що діагноз є необхідною передумовою і запорукою формування стратегії і тактики подолання хвороби, видужання? Ніхто. Відсутність же діагнозу автоматично вибудовує між людиною та її перспективами щось на зразок Великої Китайської стіни.

Не випадково Ніцше наполягав: «Подолайте, брати мої, цих сьогоденних, цих дрібних люців: адже саме вони – найбільша небезпека для Надлюдини! Подолайте, о вищі люди, маленькі чесноти, обачність, піщинки, мурашину метушню, жалогідне вдоволення, «щастя більшості»! Воїстину, я люблю вас, вищі люди, за те, що сьогодні ви не вмієте жити!» [6,286]. Втім, як слушно зауважив П.Д.Успенський, «природа зовсім не гарантувала Надлюдину: вона містить у собі всі можливості, включаючи найбільш похмурі. Людина не може бути підвищена до рангу Надлюдини лише «за вилугу років» або за бездоганну поведінку. Ніщо не гарантує Надлюдини, окрім *адекватного розуміння ідеї Надлюдини*» [12,137]. Безперечно, скаржитися на інерційний флегматизм нашого світу і на млявість його рухів марно, але знайти і вказати шляхи динамізації можна й треба. Як казав Фрідріх Ніцше, я навчу вас зневажати жалогідність; зневажати щиро, адекватно й переконливо.

Ширина ідеологічного діапазону в контексті оперування проблематикою гуманізму не є випадковою – вона слугує вираженням світоглядної багатоаспектності соціально-філософського оперування зазначеним явищем. Не випадково Вільгельм Брюнінг у «Філософській антропології» (1960) писав: «Сьогодні одна одній протистоять чимало різноманітних картин світу – причому, протистоять настільки несумісно, що їх неможливо пов'язати в єдину концепцію» [1,209]. Прикро й дивно водночас, але наведена точка зору й нині сприймається як дещо самоочевидне. І це не

дивлячись на посилене штудіювання і систематизацію антропологічної проблематики у другій половині ХХ століття! Пошукам точок відліку і критеріїв виміру людини, виходячи з її становища в Космосі, була присвячена праця Макса Шелера «Місце людини в Космосі», в якій автор стверджував, що в певному сенсі всі проблеми філософії можна звести до запитання: ким є людина і які її метафізичні точки відліку в системі загальної цілісності буття, світу й Бога?

Шелер радив розглядати людину в контексті «космічного статусу» – тобто в якості *обмеженої* в часі та просторі системи, яку варто аналізувати з позицій *безмежного* простору і *sub specie aeternitatis*⁴. Отже, ким (чим) є людина і яким є її метафізичне місцезнаходження у всезагальній цілісності буття, світу та Бога? Це – саме те «кляте» питання філософії, до якого впродовж століть і тисячоліть доводиться повертатися знову й знову. І справа тут навіть не у відсутності жорсткої дисципліни думки, послідовності мисленнєвих операцій та їхнього причинно–наслідкового зв'язку, не в *abaissement du niveau mental*⁵, а у фатальному зловживанні «трафаретними» істинами, які спонукають до вульгарно–спримітизованих світоглядних інтерпретацій, до виникнення виправдальної за формою і безвідповідальної за змістом позитивістської апології існуючого стану речей – своєрідного некритичного об'єктивізму.

Історичні вектори розвитку філософської думки доводять, що критеріальне домінування як родової, так і індивідуальної сутності людини є шляхом у нікуди, оскільки доведені до імперативних крайнощів обидві тенденції призводять фактично до абсурду: безапеляційна довіра до себе спонукає канонізацію вседозволеності, натомість сакралізація протилежного полюсу – недовіри до себе – призводить до деіндивідуалізації, відчуження людини від самої себе, свого субстанційного потенціалу. Ці світоглядні висновки слід враховувати ідеологічній концептуалістиці – звичайно, за умови, якщо вона прагне послуговуватися адекватною і аргументаційно переконливою системою інтерпретації.

Спроба виходу із зазначеного філософського тупика була здійснена Сьореном Кьєркегором. Осмислюючи ідею антиномії індивідуальної та родової сутності людини, він перейшов на інший рівень категоріально–понятійного аналізу в результаті актуалізації аспектів внутрішнього життя людини зокрема і принципу суб'єктивності в цілому. Зокрема, Кьєркегор увів до філософського обігу категорії *вибору* та *можливості*, акцентуючи увагу на проблемі свободи ціле покладання на тлі непередбачуваних результатів такої світоглядно–етичної визначеності. Він ближче за всіх підійшов до концептуалізації довіри людини до себе, наполягаючи на недоцільності абсолютизації родового та індивідуального в людині, оскільки надання гіпертрофованого значення кожному з цих первнів «породжує страх перед Ніщо, призводить до самовтрати та відчаю». В концепції Кьєркегора Бог не винесений за межі людини: він – міра людського в людині, не щось зовнішнє по відношенню до людини, а її внутрішнє осереддя.

Сучасна філософська думка далека від єдності з приводу того, що є найбільш істотною рисою людини. Віктор Франкл, наприклад, цілком серйозно визначальною людською особливістю відрекомендував

4 з точки зору вічності (лат.).

5 пониження ментального рівня (фран.).

гумор; Шпенглер наполягав, що людина – це культуротворчий хижак; Мартін Гайдеггер найбільш значущою ознакою *Homo sapiens* визнавав «занепокоєну тривогу» (*Sorge*); Леон Бінсвангер вважав, що людське існування неможливе за відсутності «люблячого буття разом» (*liebendes Miteinandersein*), трансперсональна психологія (в особі першочергово Ентоні Сутіча) здійснювала «дослідження граничних здібностей і можливостей людини» [21,294]. Що ж стосується представників екзистенційної психології (М.Босса, Е.Мінковські, Р.Мея, В.Франкла), то вони виходили з постулату про первинність буття людини в світі, яке, власне, й породжує ключові екзистенційні проблеми. Основна увага цього світоглядного напрямку була прикута до вивчення проблем часу, свободи, спілкування, життя та смерті, відповідальності та вибору, сенсу та абсурду, любові та самотності тощо.

Досвід системного викладення поглядів, що стосуються сутнісних ознак людини, рекомендує не тішити себе ілюзіями щодо можливості бути втиснутим у прокрустове ложе кількох рядків. Зрештою, для соціальної філософії значно більше значення має не стислість чи розлогість витлумачення субстанційних ознак людського буття, а неухильна проблемність універсально–всезагальної інтерпретації людини, адже притаманні змалюванню цього аспекту евфемізми здебільшого підмінюють собою змістовну визначеність і переконливість, породжуючи лише видимість «присутності в темі». Визнаючи важливість проблематики субстанційних людських особливостей, філософи здебільшого не намагаються розвінчати іншу світоглядну позицію, не наважуються чи не вважають за потрібне вибудувати ієрархічну послідовність пріоритетів, яка вимальовує найбільш повну й вичерпну картину людської унікальності, родової самоті. Звичайно, за таких обставин вимагати від ідеології інтелектуально глибокого, ґрунтового підходу не доводиться.

Легоковажність і поверховість підходів до даної проблематики свідчить не про недооцінку її світоглядної і сенсожиттєвої вагомості, а констатує інтелектуальну «непідйомність» окресленого світоглядного тягаря. При цьому значущість побудови ієрархії сутнісних ознак людини залишається безперечною. Зрештою, коли йдеться про інтелектуальну «непідйомність» певної світоглядної проблематики, то мають на увазі принаймні дві позиції: по–перше, кожна «непідйомність» має свою міру – труднощі переконливого витлумачення однієї проблеми можуть на порядок відрізнитися від інтерпретації проблеми іншої, по–друге, будь–яка «непідйомність» фіксує певний конкретно–історичний статус–кво – через рік, місяць або навіть завтра вона може виявитися вже цілком «підйомною».

Поверховий підхід беззастережно вдовольняється простим узагальненням сумнівних констатацій і підкреслено обережних гіпотез, унаслідок чого відбувається розмивання, нівеляція конвенційних норм, ефективних узагальнень і скріплюючих стереотипів. Цілком доречним у даному разі виявиться зауваження Парацельса: якщо проти деякої хвороби пропонують чимало ліків, то це означає, що хвороба невиліковна.

З приводу зазначеної світоглядно–аксіологічної проблеми Фрідріх Ніцше розпачливо констатував: «Духовна вбогість новітніх філософів радикальним чином підірвала респект до філософії і відкрила браму плебейському інстинкту. Будьмо відвертими: наскільки далеким від сучасного світу є весь рід Гераклітів, Платонів, Емпедоклів – незалежно від того, як би там ще не називали цих царських самітників думки» [7,325]. Ситуація

чимось нагадує іншу сентенцію видатного концептуаліста вічного повернення: «В Німеччині постійно скаржаться на мою «ексцентричність». Але оскільки не знають, де розміщений мій центр, то навряд чи зуміють адекватно виявити, де і коли я був «ексцентричним» [8,824].

Проблема ускладнюється ще й тим, що «навіть відповіді на такі здавалося б прості запитання, як, наприклад, у якій мірі мета виправдовує необхідні для її досягнення засоби, або до якої межі можна миритися з побічними результатами наших дій, що виникають незалежно від нашого бажання, – все це є справою вибору або компромісу. Не існує жодних наукових (раціональних та емпіричних) методів, які можуть допомогти в розв'язанні подібних проблем» [2,566]. Крім того, «людина не вміє *вчитися* на власних помилках, оскільки вона їх *не бачить*» [14,85]. Це пояснює онтологічну каузальність феномену «наступання на одні й ті ж граблі», притаманного як філософській, так і ідеологічній сферам.

У подібному контексті Блез Паскаль узагалі іронічно застерігав: не змушуйте людей думати – вони ніколи не вибачать вам такої мороки. Ще один з тих, про кого Георг Гегель сказав би «приречений бути філософом», у таких випадках додавав: «Мої твори називали школою підозри, ще більше – школою презирства, на щастя, навіть школою мужності й зухвальства. Справді, я й сам не думаю, щоб хтось колись глянув на світ з такою глибокою підозрою, як я, і не лише в якості випадкового адвоката диявола, а й – висловлюючись богословськи – в статусі ворога й допитувача Бога» [9,232]. Саме критично-скептичний підхід живить надію на адекватність і ефективність як філософії, так і ідеології.

Блез Паскаль стверджував, що «людина – лише очерет, найслабший у природі, однак очерет, наділений здатністю мислити. Вся наша гідність зумовлена можливістю оперувати думками. Власне, мислення якраз і визначає людську гідність. Тому намагаймося думати добре: в цьому – основний принцип моралі» [11,292]. З Паскалем не поспішав погоджуватися Кьєркегор, який наполягав: релігійний обов'язок людини полягає зовсім не в тому, щоб *добре мислити*, а в тому, щоб *праведно чинити*, поєднуючись завдяки цьому з Богом в акті граничної духовної зосередженості. Зрештою, це суто тактичні переакцентування, оскільки для ефективного оперування гуманістичною тематикою однаково бажаним і навіть імперативним є не лише ефективне мислення, а й діяння.

У попередні два століття проблема людини обернулася доти небаченим аспектом: з одного боку – нівелювання, «усереднення» людини, становлення й поширення в світі «людини натовпу», а з іншого – самотність, відчай людини перед світом як кінцевий результат індивідуалізму. Звідси – необхідність формування гранично синтетичного, багатовимірного портрету людини, дослідження феномену людини крізь призму її життєдіяльнісної динаміки, мотивів і потреб, протиріч і конфліктів. З цього приводу Фрідріх Ніцше писав: «Існують тисячі стежок, на які ще ніхто не ступав, тисячі здорових способів життя і прихованих островів життя. Дотепер не лише не вичерпана, а й не розкрита людина і її світ» [6,78]. Ця обставина відкриває широкі перспективи як перед соціально-філософською, так і ідеологічною концептуалізацією гуманістичних аспектів соціальної діяльності.

На сьогодні ми не можемо достовірно стверджувати, чим є людина. З цього приводу заслуговує на увагу глибока рефлексійна сентенція П.С.Гуревича: «можливо, природа заклала в людині деяку благодатну

фізичну реальність. Однак цілком може бути, що вона – істота, пошматована залишками інстинктів. Чимало людських потреб сприймаються як позбавлені органічних ознак і неприродно прищеплені до плоті Адамового нащадка. Таким чином, потрібен новий підхід до оцінки людини: просте перерахування ознак, які можна множити до безмежності, по суті справи, не допомагає деталізувати нічого з природи й сутності людини» [3,8]. Праця над цим «домашнім завданням» набуває статусу безперечного пріоритету як філософської рефлексії, так і ідеологічної пропозиційності.

Філософія повинна нарешті запропонувати цілісне бачення людини як феномену буття–свідомості. Йдеться першочергово про світоглядно–методологічний та телеологічно–аксіологічний аспекти – тобто про комплексність, поліаспектність і системність дослідження. Зрештою, наведений синонімічний ряд можна як істотно подовжити, так і звести до єдиного концепту – *адекватності* як автентичності смислового фіксування, інтерпретаційного відтворення і процедурного оперування. Поза будь–яким сумнівом сформульовані вимоги варто покласти в основу й ідеологічної сфери, найбільшою вадою якої найчастіше виявляється системна неадекватність та волютаристська односторонність пріоритетів і телеологічних переваг.

Насамперед необхідно висунути вагомий свідок на користь *цілісної Людини*. Іншими словами, не дегенеративної жертви тотальних взаємозумовленостей і афектів, а саме цілісної Людини – як за образом, так і за подобою. Тому не викликає заперечень, що «сучасний світогляд потребує формування комплексного філософського світобачення, яке враховуватиме традиції та новації, «розум та серце», інтуїцію та утопію, мову та логіку, міф та артефакти суспільного життя, безсвідомі «механізми бажань» та віртуальну реальність, структури повсякденності та комунікації» [4,3].

Література

1. Брюнинг В. Философская антропология. Исторические предпосылки и современное состояние // Западная философия: итоги тысячелетия. – Екатеринбург; Бишкек, 1997.
2. Вебер М. Избр. произв. – М., 1990.
3. Гуревич П.С. Человек в авантюре саморазвития // Фромм Э. Психопсихология и этика. – М., 1993.
4. История современной зарубежной философии: компаративистский подход. – С.–Пб., 1997.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. Т.42.
6. Ницше Ф. Так казал Заратустра. – К., 1993.
7. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ницше Ф. Сочинения. В 2 т. – М., 1990. Т.2.
8. Ницше Ф. Сочинения. В 2 т. – М., 1990. Т.2.
9. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Ницше Ф. Сочинения. В 2 т. – М., 1990. Т.1.
10. Столичные новости. 25 июля 2000 года.
11. Страх. – М., 1998.
12. Успенский П.Д. Новая модель вселенной. – С.–Пб., 1993.
13. Фромм Э. Здоровое общество // Психопсихология и культура: избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. – М., 1995.
14. Хорни К. Наши внутренние конфликты // Психопсихология и культура: избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. – М., 1995.

15. Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия. – М., 1992.
16. Шестов Л. Умозрение и апокалипсис / Шестов Л. Сочинения. М., 1995.
17. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1994.
18. Buber M. Das Problem des Menschen. Heidelberg, 1948.
19. Heidegger M. Uber den Humanismus. Frankfurt–m–Main, 1975.
20. Conte A. Systeme de politique positive. Paris, 1929. Vol.III.
21. Sutich A.J. The Growth–experience and the Growth–centered Attitude // Journal of Psychology. 1949. №28.

Самчук З.Ф. Идея гуманизма: проблема мировоззренческо–критериальной парадигмальности

Не взирая на перманентную актуальность проблематики гуманизма, она все еще содержит немало смысловых пустот и противоречий. Свести все недостатки к общему критериальному знаменателю можно лишь за счет комплексного, системного видения идеи человека, в пределах которой не останется места для неуместных уступок шовинизму человека (человечества).

Ключевые слова: гуманизм, антропология, идеал человека, человеческое измерение, человеческая сущность, картина мира, общественный оптимум.

Samchuk, Z.F. The conception of humanism: an issue of the world–looking and criterion paradigm

In despite of the permanent topicality of the humanism issue, it still contains a lot of sense like gaps and contradictions. We can summarize all defects only due to the complex and system vision of a human conception, in the frames of which there is no place for inappropriate concessions to the chauvinism of a human being (mankind).

Key words: human, anthropology, an ideal of a human being, human dimension, human essentiality, picture of the world, social optimum.

Напрями реформування безпекового простору України (соціально–філософський аналіз)

Аналізуються соціальні передумови, які існують в українському суспільстві щодо необхідності реформування безпекового простору України на сучасному етапі.

Ключові слова: *військова організація держави, модернізація, національна безпека, національні інтереси, правоохоронні органи, реформування, соціальні передумови, спецслужба.*

Проведення радикальних змін у безпековому просторі – це не тільки об'єктивна вимога, що визріла в надрах українського суспільства, це ще й вимога європейської спільноти, оскільки, як вважається, головним завданням реформування сектору безпеки є «створення таких доцільних і ефективних інститутів безпеки, що обслуговують інтереси безпеки громадян, суспільства і держави, поважаючи права людини, діючи в межах закону та під ефективним демократичним контролем» [1,22]. На нашу думку, цей процес повинен в обов'язковому порядку протікати в межах модернізації українського суспільства, оскільки невиконання зазначеної умови не призведе до позитивних наслідків, про що свідчить досвід майже двох десятиліть незалежного існування України. Отже, модернізація українського суспільства є головною передумовою успішного реформування безпекового простору загалом та військової організації держави зокрема.

Реалізація зазначеної проблеми передбачає розв'язання низки взаємозв'язаних дослідницьких завдань, серед яких вихідним пунктом є уточнення засадничих категорій і, передусім, поняття «модернізація». На нашу думку, поняття «модернізація» спрямоване передусім на покращення та вдосконалення соціальних інститутів і суспільних відносин. І тим самим відрізняється від таких понять як «розвиток», «трансформація», «зміна», що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу та його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну соціального середовища куди завгодно: вперед, назад, по колу тощо. Модернізація ж орієнтує суспільство, його структури та сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку і реалізацію нових завдань, пріоритетів, стратегій, мети. Отже, модернізація в сучасному розумінні – це творчо–перетворююча функція розвитку, так би мовити, засіб оновлення суспільства. Модернізація, як вважає М. Михальченко, це проект, який має початок, але не має кінця. Суспільство, яке втратило

спроможність здійснювати модернізацію, переходить у фазу занепаду та розкладу [2,39].

У контексті модернізації українського суспільства необхідно переглянути підходи щодо будівництва безпекового простору України з урахуванням тенденцій, які існують у світовому співтоваристві. На сьогодні значна частина міжнародних організацій, НАТО та ЄС вже не розрізняють оборону і безпеку, називаючи їх сектором безпеки. Під сектором безпеки вони розуміють сукупність усіх органів та сил, обов'язок яких полягає у захисті суспільства, держави та її інститутів. До його складу належать стрижньові структури, такі як збройні сили, правоохоронні органи, воєнізовані формування, органи розвідки та безпеки, митна служба, берегова охорона і прикордонна служба, а також ті інститути, які формують, здійснюють та контролюють політику внутрішньої і зовнішньої безпеки [1,23]. ЄС та Європейська Парламентська Асамблея поділяють сектор безпеки на чотири головні складові: оборона, поліція, розвідувальні органи та керівництво кордонами [1,23]. Проте окремі науковці, як приміром Ф. Шрейєр продовжують розрізняти сектор оборони і сектор безпеки, але при цьому дотримуються поділу на чотири головні категорії: оборона, поліція, спецслужби та керівництво кордонами [1,23].

Отже, враховуючи світовий досвід та спираючись на розробки іноземних та вітчизняних науковців, вважаємо за доцільне продовжувати вдосконалення змісту поняття «сектор безпеки» з метою його подальшого використання в Україні на законодавчому та доктринальному рівнях.

На нашу думку, сектор безпеки – це сукупність державних органів та організацій, які покликані забезпечувати безпеку особи, суспільства та держави. Відповідно до головних видів безпеки, які знайшли поширення в Україні на законодавчому та доктринальному рівнях, пропонується розрізняти три основні елементи сектору безпеки:

- особиста безпека громадян, громадський порядок тощо – забезпечують правоохоронні органи;

- державна безпека – забезпечують спецслужби;

- військова безпека – забезпечує військова організація України.

Усі без винятку репрезентовані елементи сектора безпеки повинні бути реформовані у річизні модернізації українського суспільства. Найголовнішим напрямом реформування сектору безпеки повинно стати чітке та однозначне розмежування усіх силових структур України з урахуванням їхніх функцій у системі безпеки відповідно до запропонованої моделі. У межах кожного з цих сегментів необхідно здійснити уніфікацію всього, що стосується матеріально-технічного забезпечення, підготовки кадрів та проходження служби (державної чи військової) особовим складом. Перші два елементи потрібно повністю та беззастережно демілітаризувати, як це прийнято в усьому світі. Їхня діяльність повинна стати прозорою та доступною для контролю з боку суспільства.

Серед правоохоронних органів необхідно чітко визначитися з їхньою кількістю, структурою та функціями. Вочевидь, для сучасної України в умовах хронічної соціально-економічної кризи не до снаги утримувати таку велику кількість правоохоронних органів. На сьогодні до них належать: «органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, державної контрольно-ревізійної

служби, рибохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» (пункт 1 частина перша ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів») [3].

Особливу увагу під час реформування правоохоронного сегменту необхідно звернути на органи внутрішніх справ. Як зазначають іноземні та вітчизняні науковці, «багато що з колишньої радянської структури та організації, які засновані на надзвичайно мілітаризованій авторитарній моделі контролю та ухваленні рішень, залишається характерним і для української міліції» [4,254]. Дослідження останніх років засвідчили, що органи внутрішніх справ України залишаються вкрай забюрократизованою структурою, у якій безпосередньо охороною правопорядку та боротьбою зі злочинністю займається не більше однієї чверті особового складу. Крім того, в українській міліції набули поширення такі негативні соціальні явища, як протекціонізм, хабарництво (складає 13,6% серед загальної кількості злочинів, що здійснюються співробітниками міліції [4,259]) та корупція (відсоток міліції у загальній масі корумпованих чиновників сягає 26% [4,259]). Щодо останнього, то як вважають науковці «міліція постійно фігурує як один з найбільш корумпованих державних інститутів (дехто відзначає, що в Україні взагалі ніколи не керувалися правовими засадами, які асоціюються з бюрократією М. Вебера, і тому багато з того, що зазвичай називають корупцією, відображає всього-на-всього традиційні відносини обміну)» [4,254–257]. Все це, а також низький фаховий рівень та грубість стосовно населення призвели до зниження соціального статусу української міліції. Як свідчать проведені опитування, велика кількість українців «бояться міліції та співробітників правоохоронних органів більше ніж злочинців» [4,256].

Таким чином, реформування органів внутрішніх справ є нагальною проблемою, яка вимагає радикальних заходів, спрямованих на всебічне перетворення цього надзвичайно мілітаризованого соціального інституту суспільства з метою встановлення партнерських відносин між міліцією і населенням та розвитком шанобливого і уважного ставлення з її боку до всіх громадян. Це, у свою чергу, певною мірою допоможе подолати ворожість пересічних громадян до міліції і частково вирішить проблему контролю над її діяльністю.

Першим кроком на шляху демілітаризації міліції могло б стати повернення українським органам внутрішніх справ традиційної назви – поліція, оскільки поняття міліція (від лат. *militia* – військо) – це вид ополчення, що комплектується переважно під час війни для тилової служби, і пов'язаний з військовою діяльністю [5,304–305]. Історія української міліції має глибоке коріння. Вона починається зі створення Петром I на теренах Російській імперії так званої ландміліції – народного ополчення, місцевого земського війська, яку під час свого правління скасувала Катерина II. Проте згодом це формування було відроджене вже у якості міліції, і репрезентувало собою військо, що складалося переважно з ополченців, яких призивали під час війни для підтримання порядку в державі загалом та у великих населених пунктах зокрема. У мирний час це була земська або міська варта [6,134,144]. У 1917 р. Тимчасовий уряд Росії замість скасованого Департаменту поліції проголосив створення народної міліції. А 23 жовтня 1917 р., вже за радянської доби, почалося

формування Робітничо–Селянської Міліції, яка в дещо видозміненому вигляді перейшла у спадок незалежній Україні [7,65–66].

Таким чином, на теренах України, принаймні у східних її регіонах, майже на століття була перервана вікова традиція використання усталеного поняття «поліція» (від грецьк. *πολιτεια* – управління державою) у якості особливого адміністративного органу держави та підпорядкованих йому загонів озброєних людей, покликаних охороняти громадський порядок та захищати інтереси громадян, суспільства і держави від протиправних посягань [5,376]. На сьогодні зазначений термін використовується більшістю країн світу, у тому числі й низкою колишніх союзних республік.

Наступним елементом сектору безпеки, який вимагає радикальних рішень та дій у річницю модернізації українського суспільства, є так звані розвідувальні та контррозвідувальні органи. Ми свідомо не вживаємо поняття «спецслужба», оскільки воно й досі не легітимізоване в юридичній практиці України. На побутовому ж рівні до цієї категорії зазвичай відносять Службу безпеки України (СБУ) та Службу зовнішньої розвідки України (СЗР України). Хоча насправді ні перша, ні друга структура до такої не належать. Як відомо, СБУ – це дуалістичне утворення: з одного боку правоохоронний орган, а з іншого – військове формування. СЗР України відповідно до закону є військовим формуванням [8], але за змістом діяльності – це типова спецслужба. Отже, в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли в державі створено безліч неефективно діючих правоохоронних органів та військових формувань, а спецслужб у прямому розумінні цього слова фактично не існує. Це не відповідає статусу правової демократичної держави, а швидше за все свідчить про надмірну мілітаризацію українського суспільства та військово–поліцейський характер держави.

Зовсім інша ситуація існує в переважній більшості країн Європейського Союзу. На думку сучасних західних дослідників І. Лея і Х. Борна, «спецслужби та органи безпеки відіграють важливу роль у демократичних суспільствах, захищаючи національну безпеку і державний лад у демократичних країнах» [9,15]. При цьому в загальному розумінні принцип розподілу повноважень суб'єктів національної безпеки полягає в тому, що різні функції національної безпеки повинні виконувати відповідні формування. Зазвичай, на практиці мова не йде про жорстку вимогу мати певну кількість державних структур, що урівноважують одна одну. Система національної безпеки різних країн світу складається ексклюзивно під впливом низки обставин. Проте, якщо розглянути головні принципи діяльності спецслужб різних країн світу, то можна побачити окремі спільні риси, які суттєво відрізняють їх від аналогічних органів сучасної України.

По–перше, у більшості країн світу, тим паче в розвинених, ні в теоретичній, ні в практичній площині не використовується таке поняття, як «військова організація держави» у якості дефініendum і, відповідно, не існує низки автономних, самодостатніх так званих військових формувань, які складають її структуру. Функції забезпечення військової безпеки держави покладаються виключно на збройні сили (армію), у межах яких відбувається єдина регламентація проходження військової служби особовим складом тощо.

По–друге, спецслужби більшості країн світу є цивільними організаціями, і зазвичай позбавлені правоохоронних та адміністративно–розпорядчих повноважень. Найбільш відомі спецслужби – ЦРУ, британська Служба

безпеки (М І5), британська Служба таємної розвідки (М І6), ізраїльська Мосад – є цивільними структурами без права на правоохоронну діяльність. ФБР – цивільне правоохоронне формування з функціями контррозвідки. Діяльність наведених спецслужб регулюється виключно цивільним законодавством і не має функціональних перетинань з військовими відомствами своїх країн. На відміну від зазначених спецслужб, подібні організації України є військовими формуваннями, складаються з військовиків і мають широкі правоохоронні та адміністративно–розпорядчі повноваження.

По–третє, розвідувальна діяльність у цивілізованих країнах світу здійснюється передусім за межами національної території. Навіть російське законодавство забороняє вести розвідку проти власних громадян на території Російської Федерації. Натомість повноваженнями, якими наділяються українські розвідувальні органи, у тому числі й правоохоронні, свідчать про їхню потенційну можливість проводити розвідувальну діяльність проти власних громадян на території України.

У суспільно–історичному досвіді використання спецслужб розвиненими країнами світу виділяються дві засадничі моделі розподілу їхніх повноважень, які умовно називаються американською та європейською. Проте в обох моделях усі військові функції, у тому числі військової розвідки та військової контррозвідки, покладаються виключно на військове відомство (генеральний штаб). Таке поєднання повноважень супроводжується розвинутою системою цивільного контролю над сектором безпеки та національними традиціями. Відмінність між двома системами полягає у розподілі повноважень та принципів підпорядкування правоохоронних органів і спецслужб. Це пов'язано передусім з проблемою запобігання появи у демократичному суспільстві такого соціального явища, як таємна поліція.

Як відомо, таємна поліція – це спецслужба з правоохоронними повноваженнями, діяльність якої має політичну спрямованість. У зв'язку з цим виникають питання щодо функцій цивільної контррозвідки, оскільки вона перебуває на межі спеціальної та правоохоронної діяльності. У США проблема відсутності таємної поліції вирішується через заборону ФБР займатися політичним розшуком. У Європі застосовується принцип організаційного розмежування. Приміром, у Великобританії та ФРН цивільна контррозвідка здійснюється через організаційну взаємодію виключно спеціальних і виключно правоохоронних відомств, тобто спеціальні та правоохоронні функції взагалі не пересікаються. В американській системі національної безпеки цивільна розвідка (ЦРУ) розглядається як спеціальний орган Ради національної безпеки. Високий статус цивільної розвідки є елементом цивільного контролю над військовою організацією держави, на долю якої припадає значна частка бюджетних витрат на розвідувальні органи США. Роль цивільної контррозвідки і одночасно правоохоронної структури виконує ФБР, яка є спеціалізованою агенцією, підпорядкованою генеральному прокурору.

У європейській системі цивільна розвідка віднесена до компетенції виконавчої влади. Приміром, у Великобританії – це спеціалізована агенція міністерства закордонних справ. Цивільну контррозвідку віднесено до міністерства внутрішніх справ, але вона позбавлена правоохоронних та адміністративно–розпорядчих функцій, тобто не має права затримувати підозрюваних, вести досудове слідство, проводити дізнання тощо. Разом

з тим, правоохоронні органи обмежуються у спеціальних повноваженнях, таких наприклад, як прихований збір інформації, агентурна робота тощо [10,10–12].

Таким чином, провівши аналіз діяльності спецслужб окремих іноземних держав на тлі українського досвіду, можна зробити висновок, що в сучасному українському суспільстві фактично відсутнє цивілізоване забезпечення такого напрямку безпеки, як державна. Функціональна «універсальність» СБУ та «вузька спеціалізація» СЗР свідчать про те, що процес реального створення спецслужб в Україні не виправдано затягнувся, а вплив радянського минулого до цих пір продовжує позначатися на діяльності розвідувальних та контррозвідувальних відомств, у тому числі й на спробах їхнього реформування.

На нашу думку, значною перешкодою на цьому шляху є те, що ідея демократичної розвідувальної та контррозвідувальної діяльності в тому значенні, як її розуміють на Заході, серед української політичної еліти ще не сформувалася. Хоча усвідомлення необхідності кардинальних змін у сегменті безпеки, який обслуговують спецслужби, не бракує [11,11], проте на практиці зазвичай не вистачає політичної волі до розробки та реалізації концепції, що вимагає радикального підходу до створення нових структур з новим корпоративним духом.

Зважаючи на те, що тема формування такого важливого соціального інституту як спецслужби вимагає окремого фундаментального дослідження, обмежимося лише зазначенням основних напрямів його будівництва в контексті реформування безпекового простору України. Отже, відштовхуючись від іноземного досвіду та спираючись на вітчизняні реалії пропонується:

- створити на базі СБУ сучасну цивільну спецслужбу, позбавлену військових та правоохоронних функцій з підпорядкуванням її Раді національної безпеки і оборони України; правоохоронні функції разом з існуючими структурами пропонується передати до МВС України;

- зосередити функції військової розвідки та військової контррозвідки виключно в межах військової організації держави; при цьому органи військової контррозвідки СБУ необхідно передати до складу військового відомства на правах окремого структурного підрозділу, а СЗР України включити безпосередньо до складу розвідувального органу Міністерства оборони України.

Таким чином, розв'язавши вузлові моменти модернізації правоохоронних органів та формування української спецслужби, необхідно переходити до інтенсивного реформування третього елементу сектору безпеки – військової організації України, оскільки від цього буде залежати стабільний, поступальний розвиток українського суспільства, проте це тема окремого дослідження.

Література

1. *Розбудова безпеки і оборони*. Збірка матеріалів щодо Плану партнерських дій із створення інститутів оборони і безпеки (РАР–DIB) / За ред. Філіпа Х. Флурі, Вітлема Ф. ван Ікелена: Перекл. з англ. О. Михалочко за участю К. Гломозди. – Женева–Київ, 2006. – 383 с.

2. *Михальченко Н.И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

3. *Закон України* від 23 грудня 1993 р. «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

4. *Реформирование полиции* в странах Центральной и Восточной Европы. Процесс и прогресс / П. Абрахам, Д. Бакрач, А. Бек и др.; Под ред. М. Капарини, О. Маренина; Предисловие А.Н. Ярмышя. – К., 2007. – 296 с.

5. *Данилюк І.Г.* Сучасний словник іншомовних слів для середньої і вищої школи. – Донецьк: БАО, 2008. – 576 с.

6. *Викторов С.М.* Военно–исторический словарь. Настольный справочник современной войны. – К., 1914. – 256 с.

7. *Военный энциклопедический словарь*: В 2 т. – Т. 2. – / Редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золоторев, В.М. Кареев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 816 с.

8. *Закон України* від 1 грудня 2005 р. «Про Службу зовнішньої розвідки України» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 8. – Ст. 94.

9. *Бори Х., Лей І.* Підзвітність спецслужб: правові норми, досвід і рекомендації. Переклад з англ. – К., 2006. – 135 с.

10. *Шевцов А.І., Їжак О.І.* Проблеми законодавчого забезпечення національної безпеки України: Аналітичний матеріал. – Дніпропетровськ, НІСД Дніпропетровський філіал, грудень 2002. – 23 с.

11. *Манчуленко Г.М.* Щодо деяких акцентів у реформуванні окремих компонентів Военної організації України // Военна історія. – 2005. – № 1–2. – С. 5–12.

Черный В.С. Направления реформирования сферы безопасности Украины (социально философский анализ)

Анализируются социальные предпосылки, которые существуют в украинском обществе относительно необходимости реформирования пространства безопасности Украины на современном этапе.

Ключевые слова: военная организация государства, модернизация, национальная безопасность, национальные интересы, правоохранительные органы, реформирования, социальные предпосылки, спецслужба.

Chornuy, V.S. The directions of reformation of the Ukrainian security sector (socially–philosophical analysis)

Author made the analysis of the social premises which exist in Ukrainian society as to necessity of reformation of the Ukrainian security sector on the modern stage in this article.

Key words: state military establishment, modernization, national security, national interests, law enforcement agencies, reformation, social premises, special state security force.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 352 (091) 477

Євтушенко О.Н.

Державна влада і місцеве самоврядування в політичній системі України: теоретичний аспект

Розглядається місце державної влади і інституту місцевого самоврядування в політичній системі України.

***Ключові слова:** державна влада, місцеве самоврядування, територіальна громада, демократична політична система.*

Розбудова в Україні демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства можлива лише через формування демократичної політичної системи, яка змогла б вчасно реагувати на нові вимоги до неї ззовні або зсередини, задовольняла б нові потреби влади, мала диференційовану цілісну структуру, упорядковану сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства.

Ключовим поняттям, за допомогою якого розкривається зміст і сутність політичної системи суспільства, є влада, яка визначається як «право керувати державою, політичне панування» [5]. Саме влада в усіх її проявах у широкому розумінні й становить зміст політичної системи. Державна влада, як правило, має легітимні інститути без яких не існує правове й політичне життя суспільства. Сутність державної влади полягає в тому, що, виражаючи хоча б формально волю всіх громадян держави, вона (влада) здійснює спрямовуючий, організуючий, регулюючий вплив на суспільство [12,329].

Однак в демократичному суспільстві функціонування державної влади повинно відбуватися через її децентралізацію і демократизацію та розвиток інституту місцевого самоврядування, за допомогою якого громадяни можуть найбільш повно реалізувати свої громадянські права, впливаючи на процес прийняття управлінських рішень.

Мета статті показати, що процеси демократизації державної влади і розвиток інституту місцевого самоврядування – це ознаки демократичної

політичної системи суспільства, в якій функціонує розвинуте місцеве самоврядування, через яке члени територіальної громади мають можливість відстоювати свої інтереси перед державною владою.

Для вирішення поставленої проблеми в статті використані роботи таких зарубіжних і вітчизняних вчених, як В. Баркова [3], О. Бориславської [4], І. Воронова [6], І. Гавриленка [7], І. Дегтяревої [9], З. Варналія [11], В. Куйбіди [20], А. Мельника [12], О. Молодцова [22], О. Оболенського [12], А. Павка [25], Ю. Панейка [26], А. Соловійова [30], А. Токвіля [31], та ін.

Політична система властива кожній державі. Вона представляє собою певну модель політичного облаштування суспільства, має офіційно-публічний характер, відповідну законодавчу регламентацію (Конституція, закони, нормативні акти), в якій інститути політичної системи – це своєрідний державно-правовий механізм управління, за допомогою якого здійснюється державна влада – головний, типовий засіб здійснення політичної влади і визначальний елемент держави. Взаємодія елементів (компонентів) політичної системи суспільства дозволяє виділити п'ять підсистем її функціонування: інституціональна – суб'єктний склад (народ, соціальні верстви, політичні партії, громадські організації та інші об'єднання громадян, трудові колективи, держава та ін.; нормативна (регулятивна) – система політичних (а також правових) норм і принципів, що регулюють відносини між народами, соціальними групами, партіями, політичними лідерами; функціональна – політичні відносини, політичний процес, політичний режим, оскільки через них формується, змінюється, здійснюється політика; ідеологічна – політична ідеологія, свідомість, погляди, культура, можливість громадянина оцінити політичне буття і обрати певний варіант поведінки; комунікативна – інтегративні (об'єднуючі) зв'язки всіх підсистем функціонування політичної системи суспільства в цілому.

Відродження місцевого самоврядування в Україні розпочалося з прийняття Закону УРСР від 07.12.1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування в Україні» [17]. Закон, як визначає В. Малиновський, вперше в державотворчій практиці розмежував поняття «державна влада» та «місцеве самоврядування» [21]. По суті це був протест проти одержавлення суспільства, проти надмірного розростання ролі й впливу держави в політичній системі.

Розпочався процес формування недержавних інститутів (політичних партій, громадських організацій). Особливо він прискорився після прийняття Верховною Радою України історичного акта – Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. [10] і Акта про незалежність України 24 серпня 1991 р., схваленого народом України 1 грудня 1991 р. [1]. Показовим актом цього перетворення стало те, що профспілки зі «школи комунізму» поступово почали перетворюватися в громадські організації найманих працівників, метою яких стає налагодження конструктивного соціального діалогу, узгодження інтересів найманих працівників, держави і роботодавців шляхом домовленостей, а не руйнівної, агресивної конфронтації [3,399].

Після отримання Україною незалежності в 1996 році прийнято Конституцію України в ст. 5 якої чітко визнано, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Тобто органи місцевого самоврядування не є складовою

частиною державного механізму, вони складають окрему форму реалізації народовладдя. В ст. 7 Основного закону проголошено, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування [19], а у розділі XI (ст. 140) дано визначення місцевого самоврядування як права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [19]. Таким чином, Конституцією України визнано, що місцеве самоврядування – це елемент політичної системи суспільства, складова частина конституційного ладу та об'єкт законодавчого регулювання. В демократичному суспільстві місцеве самоврядування є протипологом можливого свавілля з боку центральної влади. Тому всебічний розвиток місцевого самоврядування є «запорукою утвердження в державі демократичних стандартів управління» [18,21].

Роль територіальної громади та органів місцевого самоврядування постійно зростає, адже вони відіграють важливе значення в вирішенні питань місцевого рівня, а це дає підстави розглядати місцеве самоврядування в політичній системі як самостійну форму публічної влади, за допомогою якої вона «адаптується до нових соціальних вимог» [2,155]. Влада місцевого самоврядування поширюється на визначену територію відповідно до прийняття обов'язкових для всієї територіальної громади рішень. Крім того, інститут місцевого самоврядування дає можливість громадянам для вирішення загальних проблем створювати різного роду добровільні громадські об'єднання, асоціації, приймати участь у різних громадських ініціативах.

Демократична політична система будується в тій державі, в якій остання не втручається те коло питань, які громадяни можуть вирішувати самостійно, без звернення за допомогою до державних інститутів. В демократичній політичній системі відбувається процес перерозподілу джерел і ресурсів публічної влади від органів державної влади до органів місцевого самоврядування, які стають належними передумовами громадської стабільності й гармонії. Слід зазначити що в демократичній політичній системі «контроль над ресурсами» здійснюється вже не тільки державою, але й органами місцевого самоврядування, які виступають найбільш активним суб'єктом місцевої політики, поєднують в собі форми безпосередньої і представницької демократії (місцеві ради, голови територіальних громад, органи самоорганізації населення).

Конституція України визначила суспільно–державний характер місцевого самоврядування, виділяючи при цьому три головні ознаки: право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення (ст. 140); можливість безпосередньої реалізації цього права через вибори, референдуми інші форми безпосередньої демократії (ст. 69); наявність публічної влади у виді органів місцевого самоврядування [19].

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає систему гарантій місцевого самоврядування, в ст. 2 підкреслив, що місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [16].

90–ті роки ХХ ст. показали, що держава «не виконувала багатьох своїх функцій щодо розширення сфери самоврядування, успішно «одержавила

демократію», зберігши високий ступінь централізації [8,191]. Нові тенденції на шляху демократизації політичної системи України з'явилися після трансформації форми правління з президентсько–парламентської на парламентсько–президентську. Були закладені умови демократизації держави і розбудови «менш централізованої і більш прозорої структури державної влади» [34,23–24]. Але визначений Конституцією механізм стримувань і противаг не спрацював, а став фактором дестабілізації політичної системи.

Найголовнішою особливістю політичної системи України за роки незалежності є нестабільність розвитку, нездатність адекватно реагувати на зміни в суспільстві й на нові виклики часу. Їй властива відсутність механізмів контролю громадян за владою і управлінням, виборних процедур і змагальності у формуванні владних структур, автономності громадянського суспільства як добровільного об'єднання індивідів та ін.

Розглядаючи роль місцевого самоврядування в політичній системі суспільства слід звернути увагу на зміст політичної системи, який на думку І. Гавриленка, розкривається через такі поняття як держава, влада, політичні партії, профспілки, соціально–політичні рухи [7,64]. Тобто політична система, як підкреслює американський політолог Д. Белл, – це арена влади і соціальної справедливості, розуміння якої втілене в конституції або традиціях народу. Її системоутворюючими категоріями виступає «трикутник»: інтереси – влада – політичне управління [6,21].

Отже, істотною ознакою політичної системи є формування та здійснення політичної [35], точніше державної влади. Саме владні відносини характеризують політичну систему, яка є сукупністю інститутів та груп, що формують і розподіляють політичну владу, здійснюють управління суспільними процесами, а також репрезентують інтереси певних соціальних груп у рамках відповідного типу правової системи і політичної культури. За допомогою політичної системи забезпечуються умови політичної активності для всіх громадян незалежно від їхніх політичних переконань.

Місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства – це форма народовладдя, «самостійний правовий інститут і колективне право територіальної громади» [20,8] на самостійне вирішення питань місцевого значення, але одночасно воно є інститутом державного управління тому що при вирішенні питань місцевого значення отримує підтримку з боку держави по забезпеченню виконання рішень, прийнятих у межах своєї компетенції, використання механізму державного примусу, в тому числі через органи судової влади.

Основною функцією органів місцевого самоврядування є право розпоряджатися ресурсами, які їм довірені населенням громади. Це функція органів державної влади, але в демократичній політичній системі створюється необхідний баланс державних і місцевих інтересів. «Місцеве самоврядування в демократичній країні не стільки опонент, скільки соратник державної влади, а розвинуте місцеве самоврядування звільняє державні органи від «текучості», дозволяє сконцентруватися на вирішенні загальнонаціональних проблем, сприяє оптимізації центрального управління» [2,155].

Слід зазначити, що залежно від того як вирішується питання взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування, тобто чи знаходиться інститут місцевого самоврядування поза системою державної влади, чи він є елементом державного механізму, що виконує функції

державного органу, сформувалися теорії державної влади і місцевого самоврядування [26,132]. Вони знайшли своє втілення в різних моделях взаємодії органів державної влади й місцевого самоврядування. Але хочу погодитись з І. Дегтяревою, що «незважаючи на прагнення більшості авторів звести сучасні моделі місцевого самоврядування до декількох узагальнених типів – англосаксонської (Великобританія, Ірландія, США, Канада), романо–германської (Франція, Італія, Іспанія, Греція), змішаної (Данія, Австрія, Японія) та ін., – можна наполягати на тому, що в кожній з незалежних держав у сучасному світі існує своя власна, неповторна система місцевого управління та самоврядування. Це пов'язано з їх істотними політичними, економічними, правовими, адміністративними та соціокультурними відмінностями» [9,9].

Залежно від моделі взаємодії органів державної влади й місцевого самоврядування залежить виконання органами місцевого самоврядування політичної функції, обсяг якої в різних країнах різний. Так французька модель сформувалася шляхом поступового делегування повноважень місцевій владі від влади державної [24]. В німецькій моделі органи місцевого самоврядування діють за дорученням держави, а громада, на основі законів і під свою відповідальність, вирішує завдання на місцевому рівні [15,80]. В скандинавській моделі місцевого самоврядування використовується принцип колективного керівництва місцевою виконавчою владою шляхом використання такого специфічного самоврядного інституту, «як колективний мер»: коли в громаді відсутній одноособовий політичний лідер, а його повноваження здійснюють декілька осіб із чітко визначеними функціями [25].

Європейські моделі місцевого самоврядування більш підходять для України, адже європейська концепція місцевого самоврядування започаткована на принципах демократичного правління, що передбачає не конфронтація між центральною владою і регіонами, а якнайоптимальніше між ними співіснування для найкращого забезпечення потреб населення. Однак в Україні ще й досі чітко не окреслена ніша місцевого самоврядування у системі влади України [4,189]. Існуюча модель територіальної організації влади в Україні реалізується через систему «політичного та економічного двовладдя»: діють призначені з центру державні адміністрації і обрані населенням місцеві органи влади. В країні створено «соціально шкідливу ситуацію конкуренції, коли обидві структури змагаються за і без того обмежені фінансові ресурси, за контроль над власністю» [13,13].

Європейський досвід розбудови місцевого самоврядування як «орієнтир для вдосконалення вітчизняної системи державного управління та місцевого самоврядування» [14,184] показує, що включення місцевого самоврядування в політичну систему дозволяє органам державної влади перекласти більшу частину проблем на місцевий рівень, де громадяни, які приймають участь у вирішенні місцевих питань й накопичуючи відповідний політичний досвід, будуть більш лояльними до державної влади й політичної системи в цілому. Тому місцевому самоврядуванню, як інституту політичної системи, притаманні політичні властивості, зокрема відповідні владні взаємовідносини, різні форми узгодження інтересів й активності жителів територіальних утворень.

Міське самоврядування має всі ознаки політичної влади, тому що, по–перше, це влада публічна (її здійснення відбувається від імені населення), по–друге, вона має право збору податків в межах певної території;

по-третє, на території громади існують політичні організації, які приймають участь в боротьбі за місцеву владу. Як бачимо органи місцевого самоврядування виконують функції, притаманні державним органам, різниця лише в масштабах розв'язуваних завдань і межах території, на яку поширюється влада органів місцевого самоврядування.

Отже, якщо під політичною системою розуміти «цілісну, упорядковану сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підлеглих кодексу політичних, соціальних, юридичних, ідеологічних, культурних норм, історичним традиціям й установкам політичного режиму конкретного суспільства» [27,273], то органи місцевого самоврядування в цій системі виконують функцію, яка належить державній владі. Це функція розподілу важливих для суспільства ресурсів, обмежених територією громади. В демократичній політичній системі органи місцевого самоврядування стають найбільш активним суб'єктом місцевої політики. Вірно стверджує І. Чудінова, яка вважає, що в розумінні політичної системи важливим є «можливість громадян приймати участь в управлінні» [33,134]. Вона визначає її як «інтегроване вираження влади й політики в соціально-політичних інститутах, політичних відносинах, що забезпечують управління й регулювання соціально-політичним життям суспільства» [33,135].

Стаючи дієвим інститутом політичної системи, місцеве самоврядування отримує можливість жити своїм власним політичним життям, яке необхідно для отримання громадянами необмеженої кількості стимулів діяти спільно й відчувати щодня свою залежність один від одного [31,380]. За таких умов, як писав А. де Токвіль, «сила влади стає менш непереборною й не настільки небезпечною для людини» [31,72].

Розбудова демократичного громадянського суспільства в Україні залежить від удосконалення політичної системи, тобто від її політичної модернізації. Під нею розуміється «процес трансформації суспільства, супроводжуваний формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі громадян, поширенням демократичних цінностей і норм» [28,364]. Справжня демократизація суспільства дасть можливість здійснювати масштабні реформи, зокрема реформи місцевого самоврядування, розвиток якого безпосередньо залежить від загального стану інституціонально-політичної системи, її спроможності забезпечити необхідні умови для ефективного функціонування самоврядної влади [22,271].

Крім того, модернізація політичної системи має базуватись на наявності чіткої системи стримувань і противаг, розподілу гілок влади, узгодженні таких складових, як форма правління, тип партійної системи, тип виборчої системи, місцеве самоврядування тощо. Політична система, пристосовуючись до впливу різних факторів, «повинна постійно вдосконалювати свою структуру, штучно добудовувати необхідні інститути й структури, сприяючи при цьому цілеспрямованим позитивним змінам суспільних відносин» [30,165].

Політична система суспільства, як зазначає І. Воронов, «завжди виступає як особлива структура, в який влада розподілена між усіма її елементами так, що встановлюється певний баланс сил: тих, які прагнуть до влади, і тих, які отримують її. Порушення цього балансу в сторону надмірної централізації влади, чи, навпаки, її розсіювання, тягне за собою дисфункцію і може призвести до розпаду політичної системи» [6,57].

Отже, посилення ролі місцевого самоврядування в житті суспільства не ослаблює центральну владу, а навпаки, – розвантажує її від невластивих функцій й дозволяє зосередитися на вирішенні питань, пов'язаних з розробкою стратегії розвитку суспільства, вивіреного політичного курсу, знаходження місця держави в геополітичному просторі тощо. Як показує світовий досвід, делегування державою владних повноважень органам місцевого самоврядування дозволяє збалансувати різні інтереси окремих людей, соціальних груп, націй і народностей, релігійних конфесій тощо.

Розбудова демократичної моделі державної влади – «це поступове делегування постійно зростаючої частини повноважень регіональним, міським і сільським владним інститутам» [32,14], якими є органи місцевого самоврядування, а не сфера державної влади на регіональному рівні. Її ключовими принципами повинні стати: законодавче делегування громадам певних повноважень держави; забезпечення реалізації делегованих повноважень фінансовими і людськими ресурсами та юридичними гарантіями; нові партнерські стосунки між державою та громадами [11].

Саме тому місцеве самоврядування називають децентралізованою формою управління, адже воно передбачає відому самостійність, автономність місцевих органів, які виступають органами місцевих самоврядних територіальних співтовариств – громад (міської, сільської, селищної, союзу громад) [29,4]. Що стосується взаємодії органів державної влади й місцевого самоврядування, то їхні відносини повинні бути партнерськими і здійснюватися заради досягнення загальної мети – підвищення рівня і якості життя населення кожного муніципального утворення й регіону в цілому [23,77–78].

Як бачимо, політична система насправді функціонує лише в політичній практиці людей. Місцеве співтовариство також структуроване й репрезентоване в судженнях й оцінках як загальнонаціональне, а саме усвідомлення місцевого інтересу сприяє створенню інституту місцевого самоврядування як інституціональної підсистеми політичної системи. Пропеси, що відбуваються на місцевому рівні – це політичні процеси, в яких місцеве самоврядування виступає найбільш активним суб'єктом місцевої політики і за допомогою якого громадяни змушують державу почути їхні вимоги.

Таким чином, місцеве самоврядування – це система відносин, що складаються з приводу розподілу місцевої влади між політичними суб'єктами на місцевому рівні, де політичним центром виступають органи місцевого самоврядування, навколо яких діють місцеві партійні й громадські організації, засоби масової інформації, лобістські угруповання, політичні лідери тощо. Місцеве самоврядування є інститутом політичної системи суспільства в якому поєднуються спільні інтереси держави й громадянського суспільства. Для держави місцеве самоврядування – це спосіб трансляції державної політики й державних інтересів на місцевий рівень. Для громадянського суспільства – це артикуляція інтересів жителів територіальної громади і можливість відстоювати її інтереси перед державною владою. Тому подальшого вивчення потребує теоретичне обґрунтування політичної системи, здатної забезпечити динамічний розвиток країни.

Література

1. *Акт проголошення незалежності України* від 24 серпня 1991 р. №1427 – XII// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – №38. – Ст. 502.

2. Андріяш В.І., Євтушенко О.Н. Місцеве самоврядування в політичній системі суспільства // Сучасна українська політика. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – Вип. 11. – С. 148–157.

3. Барков В.Ю. Взаємовідносини держави і суспільства в Україні // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – С. 351 – 451.

4. Бориславська О. Конституційно-правові засади місцевого самоврядування в Україні: проблеми реалізації // Вісник Львівського ун-ту. – Серія юридична. 2004. – Вип. 39. – С. 187–193.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і гол. ред. В.П. Бусел. – Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.

6. Воронов І.О. Демократичний транзит: політико-владні трансформації. – К.: Генеза, 2006. – 232 с.

7. Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічні читання, – 1993. – № 1.

8. Гарань О., Макеєв С. Політико-державні перетворення в Україні // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: «Три квадрата», 2003.

9. Дегтярьова І.О. Домінанти державної політики розвитку місцевого самоврядування в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. – Х. – 2005. – 21 с.

10. Декларація про державний суверенітет України прийнята 16 липня 1990 року // ВВР. – 1990. – № 31. – Ст.429

11. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / За ред.. З.С. Варналія. – К.: НІСД, 2007. – 820 с.

12. Державне управління: навч. посіб. / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна та ін.; за ред. А.Ф. Мельник. – К.: Знання-Прес, 2003. – 343 с.

13. Домбровський О. Не «під себе», а задля розвитку громад // Урядовий кур'єр. – 2003. – 9 квіт.

14. Євтушенко О. Н. Концепції державної влади і місцевого самоврядування та їх вплив на розвиток суспільно-політичних відносин в українських землях у другій половині XIX століття // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / гол. Ред.. В.М. Васькевич. – К., 2008. – Вип. 12. – С.178–186.

15. Євтушенко О.Н. Демократизація державної влади і місцевого самоврядування на принципі субсидіарності: досвід Німеччини. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 93. – Вип. 80. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 76–81.

16. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. №280 //ВВР. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

17. Закон УРСР від 07.12.1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування в Україні» – К.: Україна, 1991. – 64 с.

18. Зінченко О. Інноваційні механізми місцевого та регіонального розвитку // Ресурси місцевого і регіонального розвитку: національний та міжнародний аспекти: Матеріали VIII Всеукраїнських муніципальних слухань, Судак, АРК, 29.07 – 2.08.2002 р. / Наук. ред. М. Пухтинський. – К.: Атіка-Н, 2003. – 528 с.

19. Конституція України 28.06.1996 р. // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

20. Куйбіда В.С. Конституційно-правові основи самоврядування в містах обласного значення. Автореф.,...дис... канд.. юрид. наук. – Харків – 2001. – 20 с.

21. Малиновський В.Я. Муніципальна влада – іманентний елемент політичної системи демократичного суспільства // Електронний ресурс http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2005/Malinovskii.pdf.

22. Молодцов О.В. Вплив поствиборних процесів на стан системи територіальної організації влади // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. / За заг. ред. В.К.Присяжнюка, В.Д.Бакуменка. – К.: Вид.-поліграф. центр Акад. муніцип. упр. – 2008. – Вип. 1(3). – С. 271–278.

23. Нисневич Ю.А. Информационно-коммуникационная стабилизация политической системы // Вестник РУДН. – Серия: Политология. – 2006. – № 1 (6) – С. 77–78.

24. Организация административной власти во Франции. L'Organisation administrative de la France / ФОТС. – 2-е изд. – М., 1993. – 131 с.

25. Павко А. Місцеве самоврядування в структурі політичних систем: вітчизняний і зарубіжний досвід. Ел.ресурс // <http://www.viche.info/journal/1006/>

26. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. – Мюнхен, 1963. – 160 с.

27. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. Коммерч. Ун-та. 1993. – 431 с.

28. Політологічний енциклопедичний словник/ За ред. Ю.С. Шемшученка, – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

29. Прієшкіна О. Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії: Навч. Посібник. – К.: Кондр. – 2008. – 334 с.

30. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.

31. Токвиль А. Демократия в Америке. – М.: Прогресс, 1992. – 560 с.

32. Харитончук М.В. Зарубіжні концепції і практика децентралізації державного управління: Автореф.,...дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04/ Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2000. – 17 с.

33. Чудинова И.М. Основы политологии. – Красноярск: КГПУ, 1995. – 385 с.

34. Capareto C., Fonseca F. Administracao Publica: Modernizacao, Qualidade e Inovacao. – Lisboa, 2005.

35. Dahl R.A. Democracy and its critics. – New Haven and London: Yale University Press, 1989. – 397 p.

Евтушенко А.Н. Государственная власть и местное самоуправление в политической системе Украины: теоретический аспект

Рассматривается место государственной власти и института местного самоуправления в политической системе Украины.

Ключевые слова: государственная власть, местное самоуправление, территорияльная община, демократическая политическая система.

Yevtushenko, O.N. State power and local government in political system of the Ukraine: theoretical aspect

The place of state power and the institute of the local government in political system of the Ukraine is analysed.

Key words: state power, local government, territorial community, democratic political system.

Еволюція взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні (1992–1996)

Розглядається проблема взаємодії законодавчої та виконавчої гілок державної влади в Україні. На основі Закону «Про Президента Української РСР» (1991), Конституційного Договору (1995), Конституції України (1996) проаналізована еволюція взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади.

***Ключові слова:** еволюція, взаємодія, державна влада, Конституція, Закон, договір.*

Політична криза на сучасному історичному етапі, протистояння гілок влади в Україні вимагає від дослідників глибокого аналізу причин та наслідків даної проблеми.

Для пошуків виходу з ситуації необхідно дослідити етапи становлення гілок влади, розподіл функцій, а також еволюцію взаємодії гілок влади в незалежній Україні.

Метою даного дослідження є аналіз розвитку стосунків між законодавчою та виконавчою гілками влади в Україні (1991–1996). Головними джерелами роботи є Закон «Про Президента Української РСР» (1991), Конституційний Договір (1995), Конституція України (1996).

Проблема еволюції взаємовідносин між гілками влади в Україні в основному знаходить відображення у працях юристів, спеціалістів з державного управління. Автор намагатиметься розглянути тему з історичної точки зору.

Проблематика взаємозв'язку принципів поділу влади та взаємодії різних гілок влади знайшла відображення у монографічних дослідженнях вітчизняних науковців: О. Каневського, В. Шаповала, О. Скрипнюка, Ю. Тодики, В. Яворського, В. Журавського, В. Кременя, В. Ткаченка, В. Тація.

У монографічних дослідженнях В. Шаповала розглядається широкий комплекс питань, пов'язаних з організацією механізму влади, визначенням правового статусу та ролі в системі стримувань і противаг законодавчих, виконавчих, судових структур, інституту президента тощо.

Проблематика реформування механізму влади й перегляду положення вищих органів державної влади в системі поділу влади розглядається в монографіях авторського колективу за ред. Н. Нижник, В. Тація, Ю. Тодики та О. Даниляна.

Питання про функції глави держави у системі поділу влади розглядається в роботах: В. Шаповала, О. Скрипнюка, Ю. Тодики та В. Яворського, А. Зайця, Н. Нижник, Є. Назаренко, Р. Михеєнка, С. Серьогіної.

Функції Глави держави України, його взаємодія з іншими вищими владними інституціями аналізуються О. Скрипнюком, Ю. Тодикою, В. Яворським.

Установчі повноваження Президента як глави держави щодо формування органів виконавчої влади за змістом Конституції України в редакції від 28 червня 1996 р. розглядаються в роботах Н. Нижник, В. Авер'янова, Р. Михеєнка, С. Серьогіної, В. Шаповала та багатьох інших [1,50–52].

Невизначеність статусу Уряду в Україні, що є однією з найактуальніших теоретичних та практичних проблем національного державотворення, розглядається в роботах В. Кампо, В. Шаповала, В. Авер'янова, Ю. Тодики, Т. Грозницької, В. Шатіло, І. Пахомова, В. Скрипнюк. Автори насамперед акцентують увагу на слабкості позицій Уряду у стосунках із Президентом та Верховною Радою України, його надмірній залежності під останніх за змістом Конституції України редакції від 28 червня 1996 р.

Питання про взаємодію Президента України з Парламентом, зокрема, проблематика участі Президента України в законодавчому процесі, є предметом дослідження у роботах Ю. Тодики та В. Яворського, В. Шаповала та ін. Аналіз існуючих наукових досліджень з проблем утворення та взаємодії гілок влади в Україні зробив Р.С.Мартинюк [1,60–62].

З 1991 року існують проблеми в побудові державного механізму. Щоб еволюціонізувати державну структуру вчені вважають, що необхідно досліджувати місце і роль кожної гілки державної влади у загальній системі державотворення, їх співвідношення, стосунки та взаємодію. З початку незалежності України були прийняті ряд документів, які покликані вирішити суперечки між законодавчою та виконавчою гілками влади.

В Україні прийнята доктрина розподілу влад. За нею змінюються уявлення про місце законодавчої та виконавчої влади у державній структурі. Положення парламентаризму та президентства базуються на фундаментальних основах: джерелі влади; призначенні; характері органу; важливості й масштабах його компетенції [2,19].

Високе місце й роль законодавчої влади у державному механізмі обґрунтовується її обранням усіма громадянами України. Тим самим Верховна Рада наділяється владою безпосередньо народом, але зміна виборчої системи за Законом «Про вибори народних депутатів України» в редакції від 7 липня 2005 року на пропорційну, на думку автора, значно зменшує вплив народу на рішення депутатського корпусу.

Важливим фактором, що відображає роль парламенту, та визначає його особливе місце – здійснення законодавчої діяльності.

З 1991 року, від моменту запровадження посади Президента України, на повістку дня виходить питання розмежування владних повноважень між виконавчою та законодавчою гілками влади, що становило і становить одну з основних проблем політичного життя України. Заснування поста Президента держави покликано було зміцнити верхівку вертикалі виконавчої влади, створення умов для виходу з політичної кризи кінця 80–початку 90 років ХХ століття. Але як показав час це тільки створило підґрунтя для подальшого розгортання політичної кризи, яка не вирішена і на початку ХХІ століття. Протистояння з приводу розподілу функцій між Президентом та Верховною Радою розпочалися вже за першого

Президента України Л.Кравчука та за Голови Верховної Ради І.Плюща. Голова Верховної Ради І.Плющ у січні 1992р. на закритому засіданні Президії Верховної Ради за участю Президента України запропонував голові держави обмежитися тільки представницькими функціями, а значить, що реальна влада переходила до Верховної Ради. [3,72]

Проти Президентської влади виступали і представники лівих партій. З 1991 по 1996 рр. відбуваються зміни у функціях законодавчої влади так і виконавчої.

Важливим важелем впливу Президента на Верховну Раду є право розпуску останньої головою держави, Верховна Рада може впливати застосувавши процедуру імпичменту Президента. В документах згаданих вище ці моменти розглядаються не однаково.

За Законом «Про Президента Української РСР» від 1991 року Президент не був наділений правом розпускати парламент. За тим же Законом оголошення імпичменту Президентові можливе, якщо за це проголосують дві третини від складу парламенту, проте сама процедура імпичменту має бути ініційована Конституційним Судом, який на той час не існував. Таким чином, в однієї гілки влади не було достатнього підґрунтя для наступу на іншу з метою її розпуску, що створило основу для мирного співіснування гілок влади. Звісно, така ситуація не сприяла виконанню парламентом його функції контролю за виконанням законів [4,2].

Іншим важливим важелем регулювання відносин, який безпосередньо впливає на тристоронні стосунки Президента, парламенту та Прем'єр-міністра, є підзвітність Кабінету Міністрів або положення Конституції стосовно призначення та відставки Кабінету Міністрів. Президент призначав Прем'єр-міністра, Міністрів оборони, закордонних та внутрішніх справ, але за погодженням з парламентом. Інших міністрів Президент міг призначати без їх затвердження парламентом. Проте, парламент міг змістити Прем'єр-міністра або окремих міністрів шляхом висловлення недовіри. Крім того, Голова Верховної Ради міг призупинити діяльність Кабінету Міністрів. Таким чином, складалася ситуація, коли Кабінет Міністрів не мав прямого підпорядкування. За таких обставин особливо вразливою була позиція Прем'єр-Міністра, оскільки уряд він не формував, а парламент міг усунути від влади тих чи інших міністрів, Голова Верховної Ради взагалі міг навіть призупинити дію актів Кабінету Міністрів. Отже, створилася ситуація, коли міністри були одночасно підпорядковані декільком «господарям», що було причиною непорозумінь стосовно того, хто керує виконанням програм діяльності Уряду. Існувала також велика ймовірність боротьби за контроль над Кабінетом Міністрів та діяльністю уряду [4,4].

Іншим важливим важелем у стосунках законодавчої та виконавчої гілок влади є ступінь та міра участі Президента у законодавчому процесі. Суб'єктами правотворчості в Україні є парламент, уряд, Президент, держані органи, органи місцевого самоврядування, держані і недержавні організації. Форми участі в правотворчості кожного з них залежить від легального правового статусу. За Законом «Про Президента Української РСР» від 1991 року Президент не мав права накладати вето на законодавчі акти. Він мав право законодавчої ініціативи, але таким же правом були наділені багато хто, включно з Кабінетом Міністрів. Як Президент, так і Прем'єр-міністр мали право видавати укази (декрети). Але оскільки Прем'єра могли усунути шляхом висловлення вотуму недовіри, чого

неможливо було зробити з Президентом, в останнього могла виникнути більша спокуса скористатися цим правом. Відсутність у Президента права вето на законодавчі акти у поєднанні з правом видавати укази спонукає Президента, у випадках незадовільної, на його думку, роботи законодавчого органу, вдатися до видання указів. Беручи право парламенту скасовувати рішення як Президента, так і Прем'єр міністра, Президент, перш ніж видати указ, має зважити на вірогідність його відхилення парламентом. Загалом, у сфері законотворчості Прем'єр перебував у найслабкішій позиції. До того ж Президент ризикував нажитися на те, що нормальним стане ухвалення парламентом законів без урахування його пропозицій.

Ще одним важелем, який обумовлює стосунки законодавчої та виконавчої влади, є ступінь залучення й причетності парламенту до процесу державного управління. За Законом «Про Президента Української РСР» та Конституційним договором від 1995 р., парламент, у рамках своєї контрольної діяльності, не мав права вимагати свідчення від урядових чиновників. Депутат міг вимагати інформацію, але відповідного порядку встановлено не було, як і санкції проти відомства за відмову її надання. Президент відповідав за подання бюджету на затвердження його парламентом, а після затвердження мав подавати парламентові звіти про його виконання. Втім, конкретного порядку подання таких звітів встановлено не було. Прем'єр-міністр мав подавати програми діяльності уряду на розгляд парламенту, проте, знову ж таки, конкретного порядку встановлено не було. У ситуації, коли Президент був зобов'язаний подавати бюджет, а Прем'єр-міністр – програму діяльності уряду, керівні функції поєднувалися з обов'язком звітувати за їх виконання. Беручи до уваги повну відсутність механізмів контролю та нагляду, як Президент, так і Прем'єр мали дуже мало спонук до забезпечення парламент інформацією.

Наступним чинником, який вартий уваги, є наявність положень, що регулюють розв'язання конфліктів між гілками влади. Для ефективного та дієвого розв'язання таких конфліктів необхідний певний механізм. Найвищим юридичним авторитетом у тлумаченні закону був сам парламент. Звісно, що це ставило парламент у більш вигідну позицію у випадку відвертого конфлікту з того чи іншого рішення, і такий порядок не сприяв тому, щоб виконавча влада вірила у справедливе розв'язання конфлікту між законодавчою та виконавчою гілками влади.

Важливою складовою розвитку державної влади в Україні став Конституційний Договір між Верховною Радою та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», укладений 8 червня 1995 р. Прийняття цього документа запобігало протистоянню однієї з гілок державної влади і Президента України, переводило на певний час конфліктну ситуацію у площину співпраці. Не з'ясованим остаточно у Договорі залишався статус Президента України. Згідно зі ст. 19 Конституційного договору Президент визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади України. Таким чином, Україна за формою правління визнавалася президентською республікою [5,121].

Закон про владу (Конституційний договір) скасував деякі основні інституційні чинники, а інші залишив недоторканими. Що стосується здатності до співіснування, то ні Президент, ні парламент не могли

упродовж цього періоду усунути один одного від влади, що об'єктивно сприяло зменшенню ефективності впливу однієї гілки влади на іншу. Щодо підзвітності Кабінету Міністрів, то Президент тепер міг незалежно призначити Прем'єр-міністра і формування уряду без погодження із парламентом, що посилило його контроль над урядом, водночас ще більше послабивши позицію Прем'єра. Право парламенту на усунення міністрів було обмежене тим, що у випадку схвалення парламентом програми діяльності уряду він, протягом одного року, не міг висловлювати йому недовіру. Крім того, Президент міг без погодження із парламентом розпускати Кабінет Міністрів. Ці положення зміцнили контроль Президента над урядом і встановили підпорядкування Кабінету Міністрів Президентіві.

Що стосується законотворення, то Президент зберіг право законодавчої ініціативи, але, що є важливішим, отримав право накладати вето на законодавчі акти, яке можна було подолати двома третинами голосів членів парламенту. Президент також отримав право видавати укази стосовно економічної та інших сфер, проте парламент міг скасувати укази Президента, якщо вони є «антиконституційними». Президент отримав право оголошувати всеукраїнські референдуми з конституційних питань.

Законодавчі повноваження Президента значно зросли, у той час як прем'єрські послабилися, хоча Прем'єр все ще мав подавати програму діяльності уряду на затвердження Верховної Ради. Втім, це не супроводжувалося підсиленням ролі парламенту в державному управлінні. Крім того, парламент не отримав статусу вищого джерела права, а отже не отримав додаткових важелів у процесі формування бюджету.

Можливо, найважливішим результатом прийняття Конституційного договору для майбутнього було те, що в ньому встановлено систему взаємодії в межах структури влади і збережено систему розподілу владних повноважень на момент небезпечного загострення конфлікту гілок влади.

Стосовно підпорядкованості Кабінету Міністрів слід зауважити, що його подвійне підпорядкування Президентіві України і Верховній Раді України продовжує залишатися ускладнюючим чинником. По-перше, Закон про владу не визначає жодних механізмів ефективної реалізації Президентом своїх відповідних повноважень у цьому випадку. Подвійне підпорядкування залишається незмінним, що набагато більше, ніж передбачалося, ускладнило координацію дій урядових підрозділів, особливо у сфері стосунків різних рівнів влади [4,6].

Конституційний Договір мав в цілому позитивне значення. Але багато його положень не були враховані в Конституції України 1996 р.

28 червня 1996 р. більшістю депутатських голосів було прийнято Конституцію України, яку урочисто підписали Президент України і Голова Верховної Ради України.

Нова Конституція внесла ще більші зміни до інституційних чинників, які обумовлюють стосунки між Президентом, Прем'єр-міністром та парламентом. Що стосується проблеми політичного співіснування, то було запроваджено положення про можливість оголошення парламентом імпічменту, але воно вимагає трьох чвертей голосів від конституційного складу парламенту. Водночас Президент може розпустити парламент лише у випадку, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пле-

нарні засідання не можуть розпочатися. Таким чином одній з гілок влади дуже складно усунути іншу.

Що стосується підпорядкування Кабінету Міністрів, то Президент призначає Прем'єр-міністра та декількох членів Кабінету, проте тепер такі призначення мають затверджуватися парламентом. Інші члени Кабінету можуть призначатися без схвалення їх парламентом. Залишилося також положення, яке дозволяє Президентові відправляти Кабінет у відставку без згоди парламенту. Проте, парламент може виразити недовіру урядові і розпустити Кабінет Міністрів простою більшістю голосів від конституційної більшості, але може він це зробити не частіше одного разу кожної сесії.

Положення про законотворчі повноваження Президента за новою Конституцією мало чим відрізняються від положень, визначених Законом про владу. Конституція окреслює нормотворчі повноваження Президента розпливчато, що викликало і викликає багато проблем. (Див. розділ V Основного Закону). Розділ визначає правовий статус Президента України, в ньому відсутня згадка його про нормотворчу діяльність. Але Конституція України (п.3 ст.85 та ст.92) чітко встановлює право парламенту здійснювати нормотворчу діяльність шляхом розробки і прийняття законів України. Ч.3 ст.117 закріплює обов'язковість реєстрації нормативно-правових актів Кабінету Міністрів, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, тим самим засвідчує право цих органів на нормотворчу діяльність [6,62;7].

Що стосується ролі парламенту в державному управлінні, то в новій Конституції з'явилися деякі нові положення, покликані посилити його вплив, такі, наприклад, як запровадження Дня Уряду та створення Рахункової Палати, підпорядкованій парламенту. Можливо, найважливішим нововведенням, яке віщує зміну динаміки майбутніх стосунків гілок влади, стало положення про судовий контроль. Конституцією запроваджено Конституційний суд, який є єдиним органом конституційної юрисдикції України і має право розгляду актів Прем'єр-міністра, Президента та парламенту на предмет їх відповідності Конституції.

Дотримання Конституції виявляється питанням значної ваги як для законодавчої так і для виконавчої влади, так і для майбутнього системи розмежувань владних повноважень в Україні. У цьому розумінні створення Конституційного Суду, покликаного слугувати механізмом розв'язання конфліктів між гілками влади, набуває неабиякого значення. Виконуючи роль стримуючого чинника і спонукаючи обидві гілки влади до конструктивності своїх дій. Конституційний Суд, у принципі, міг би, за умов неупередженої та вмілої роботи, сприяти легітимності власне Конституції, а також ефективності функціонування всіх гілок влади.

Конституційний Суд має функціонувати як справедливий і неупереджений третейський суддя у розв'язанні конфліктів, які неминуче виникають між гілками влади. Зважаючи на змішану виборчу систему, особливого значення у керівництві Верховної Радою набула роль фракцій. Вони повинні знаходити спільну мову з метою створення реально діючих коаліцій, які б могли б по-справжньому співпрацювати з виконавчою владою.

Президент повинен створити й підтримувати постійний канал зв'язку між посадовими особами обох гілок влади. У такому разі є сенс більш глибоко проаналізувати механізм, який президентська влада може вико-

ристовувати для узгодження інтересів законодавчої та виконавчої гілок влади.

До них віднесені, наприклад, затвердження державного бюджету України, контроль за виконанням державного бюджету, інститут Представника Президента України у Верховній Раді, затверджений Указом Президента України від 27 грудня 1995 р., наділення виконавчої влади правами законодавчої ініціативи, депутатський запит та інші.

Президент України на підставі ст. 106 Конституції України має достатньо засобів відстоювати свої інтереси. До них слід віднести такі права Президента: звертатися з посланнями до народу із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище країни, у своїх посиланнях Президент змальовує ситуацію, що склалася в різних сферах життя. Особливої актуальності така форма співпраці набуває і в сьогоденні, коли Україна відчуває політичні і соціальні негаразди; призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції (п. 6); призначати позачергові вибори до Верховної Ради України (п. 7); припиняти повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією (п. 8); призначати за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України і припиняти його повноваження (п. 9); призначати за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади і припиняти їх повноваження на цих посадах (п. 10); утворювати, реорганізовувати і ліквідовувати за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (п. 15); скасовувати акти Кабінету Міністрів України (п. 16) й ряд інших [7].

Конституція України надає законодавчій та виконавчій гілкам влади, правда далеко не в однаковій мірі, достатньо велику кількість процесуальних механізмів для забезпечення своїх інтересів. Так, наприклад, значними можливостями у цьому плані володіє Верховна Рада України. Вона може захистити свої інтереси такими заходами: затвердження державного бюджету України, контролю за виконанням державного бюджету; прийняття рішень щодо звіту про його виконання; заслуховування щорічних і позачергових послань Президента України про внутрішнє та зовнішнє становище України; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України; призначення на посади і звільнення з посад ряду представників органів виконавчої влади; призначення третини складу Конституційного Суду України; обрання суддів; здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією та ще багато іншими кроками, викладеними у ст. 85 Конституції України. Особливою вагою володіє право Верховної Ради оголосити імпічмент Президентові. Але за процедурою, що запропонована ст. 111 Конституції, це зробити просто неможливо.

Крім того, до цього можна додати право депутатського запиту, право Верховної Ради України розглядати питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття щодо нього резолюції недовіри.

Відповідно до ст. 92 Конституції, виключно законами України визначаються організація і діяльність органів виконавчої влади, судострій, статус суддів, що також включає можливості впливу парламенту на інші

владні структури з метою проведення у життя своїх корпоративних інтересів [7].

Якщо до цього додати такі її нововведення, як створення спеціальних органів, наприклад, Рахункової Палати для контролю за використанням коштів Державного бюджету України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, то інтереси Верховної Ради є досить захищеними.

На цьому фоні просто жалюгідними виглядають можливості Кабінету Міністрів України по захисту своїх інтересів. Найбільш вагомими серед них називають права: законодавчої ініціативи; розроблення та здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, розроблення проекту закону про Державний бюджет України, забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України бюджету, звіт про його виконання та ін.

У даному випадку Кабінет Міністрів є робочою силою, яку позбавлено засобів захисту прав інтересів виконавчої влади, бо те, що віднесено законодавцем до прав, є важкими обов'язками. Законодавцем порушено один з найголовніших принципів проектування систем управління. Мова йде про те, що у взаємовідносинах між суб'єктами державної влади права одних гілок влади повинні бути обов'язками інших і навпаки.

Уряд можуть відправити у відставку з мотивів політичної кон'юнктури як Президент країни, так і Верховна Рада і в будь-який момент. Уряд, «затиснутий» між Президентом і парламентом, не має щонайменших стимулів виявляти бодай якусь активність та ентузіазм [8,107].

Слід зазначити, що проаналізувавши документи, які були покликані налагодити співпрацю та взаємодію гілок державної влади в Україні, з'ясували, що Президент України і Верховна Рада мали за Законом «Про Президента Української РСР» (1991), Конституційним договором (1995) і мають за Конституцією (1996) достатню кількість форм співпраці. Але законодавчі важелі регулювання цих відносин вимагають удосконалення, більш чіткого механізму втілення. Не урегульованість механізму взаємодії приводить до політичних конфліктів, які не кращим чином впливають на наше суспільство і на авторитет країни у світі.

Література

1. *Мартинюк Р.С.* Реалізація принципів поділу влади сучасній Україні: політико-правовий аналіз. – Острог, 2007. – 285 с.
2. *Кривенко Л.* Тріада влади. Перша серед рівних. Законодавча і виконавча влади: проблеми співвідношення та конституційно-правового статусу.// Віче. – 1994. – №7(28) – 159 с.
3. *Бандурка О.М., Греченко В.А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. – Харків, 2000. – 303 с.
4. *Вайз Ч., Піггенко В.* Система розмежування владних повноважень в Україні: основні проблеми стосунків законодавчої та виконавчої влад і їх становлення після здобуття незалежності.// Вісник Програми сприяння Парламентові України. – 1998. – число 3(34). – 34 с.
5. *Фрицький Ю.О.* Державна влада в Україні. – Дніпропетровськ «Ліра ЛТД», 2006. – 359 с.
6. *Серьогіна С.Г.* Питання нормотворчої діяльності Президента України. – Проблеми законності. //Республіканський науковий збірник. – Харків, 1999. – Вип. 37. – 243 с.

7. Конституція України. – Харків «Парус», 2007.

8. Бех В.П. Механізм узгодження інтересів гілок влади або шляхи подолання кризи в системі саморегуляції соціального організму України. //Нова парадигма. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 16. – 180 с.

9. Конституційний Договір між Верховною Радою та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №18

10. Закон Української УРСР «Про Президента Української РСР» //Закони України. – К.1996. – Т.2.

Полякова Л.И. Эволюция взаимодействия между законодательной и исполнительной ветками власти в Украине (1992–1996)

Рассматривается проблема взаимодействия законодательной и исполнительной ветвей власти в Украине. На основе Закона «О Президенте Украинской ССР» (1991), Конституционного Договора (1995), Конституции Украины (1996) проанализирована эволюция взаимодействия между законодательной и исполнительной ветвями власти.

Ключевые слова: эволюция, взаимодействие, государственная власть, Конституция, Закон, договор.

Polyakova, L.I. The evolution of interaction between legislative and executive branches of authority in Ukraine (1992–1996)

The problem of legislative and executive branches interaction of state authority in Ukraine is considered. The evolution of interaction between legislative and executive branches of authority, on the basis of the law "About the President of Ukrainian SSR" (1991), Constitutional agreement (1995), the Constitution of Ukraine has been analysed.

Key word: evolution, interaction, state authority, Constitution, law, agreement.

Формування цивілізаційної ідентичності України в контексті вибору оптимальної моделі її національної безпеки

Розглядаються основні складові цивілізаційного самовизначення українського суспільства та можливі сценарії цивілізаційного самовизначення України з урахуванням ситуації «подвійної розколотості».

Ключові слова: *цивілізаційне самовизначення, цивілізаційна ідентичність, національна безпека.*

Цивілізаційне підґрунтя є лише використанням можливості надати історичному проекту України універсальному виміру, можливість обґрунтувати її потенціал посісти достойне місце в «концерті світових націй». Наскільки вирішення цієї проблеми має безпосереднє відношення до проблеми національної безпеки, видно з думки М.Михальченко, з якою ми повністю солідаризуємося: «Лімітрофне положення, стан – це проміжне положення та стан. Якщо народ «лімітрофа» не вкорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то самовизначення цього народу в формі незалежної держави залишається проблематичним, як і проблематично створення своєї локальної цивілізації» [1,341–342].

Якщо ми більш уважно проаналізуємо думку М.Михальченко, то ми побачимо, по–перше, що він протиставляє поняття «регіональна цивілізація» та «локальна цивілізація». По–друге, вчений пропонує свій сценарій подолання лімітрофності в напрямку інтеграції в європейське співтовариство з послідовним приведенням всієї економіко–політично–правової інфраструктури у відповідність з європейськими стандартами, але ця думка має місце в подальших характеристиках такого подолання як «нейтралізація європейського чинника закріплення лімітрофності України» [2,339] або «подолання лімітрофності України на користь європейського вибору» [2,345].

Повністю поділяючи думку М.Михальченко, ми все ж таки ставимо ще раз питання за допомогою яких технологій таке подолання можливо (оскільки сам дослідник слушно зауважує, що сама Європа може стати головною перепоною на європейському шляху української цивілізаційної ідентичності). Україна залишається в статусі «чужого серед своїх» (і, відповідно, у відносинах з РФ – в статусі «свого серед чужих»). Тим самим вона відтворює ситуацію, яку С.Хантінгтон описував як ситуацію «подвійної розколотисті» (хоча такого терміну він, особисто, не вживав). Так, описуючи так звані «розколоті країни», він писав: «В майбутньому, коли приналежність до певної цивілізації стане основою самоідентифікації

людей, держави, в населенні яких представлено декілька цивілізаційних груп на кшталт Радянського Союзу будуть приречені на розпад. Але є і внутрішньо розколоти держави – відносно однорідні в культурному відношенні, але у яких нема згоди по питанню про те, до якої цивілізації вони належать. Їх уряди, як правило, хочуть «вскочити на підніжку поїзду» та приєднатися до заходу, але історія, культура, та традиція цих країн нічого спільного з Заходом не мають» [3,45].

Інший тип розколотості Хантінгтон фіксує на прикладі Туреччини, яка має не стільки внутрішню природу, але є результатом зовнішнього позиціонування: «Куди податися Туреччині, яка відкинула Мекку, але сама відкинута Брюсселем? Не виключено, що відповідь така: «Ташкент». Крах СРСР відкриває перед Туреччиною унікальну можливість стати лідером тюркської цивілізації, що відроджується, охоплюючи сім країн на просторі від берегів Греції до Китаю. Заохочувана Заходом, Туреччина прикладає всі зусилля, щоб вибудувати для себе нову ідентичність» [3,46].

З наведених висловів американського політолога для України випливає висновок, що її завдання та труднощі в цивілізаційної та геополітичної ідентифікації багатою мірою аналогічні труднощам Туреччини, що може бути зафіксоване в наступних аспектах: а) наявність протиріч між модернізаційною стратегією правлячої еліти та традиціоналістськими установками певних верств населення (наразі ми не маємо даних наскільки глибоким є розкол між євроатлантичною орієнтацією еліти та кількістю ісламських організацій та аналогічним чином налаштованого населення, тобто чи можемо ми говорити про розкол в Туреччині в його внутрішньому вимірі); б) невизначеність геополітично–цивілізаційної «онтології» країни (тобто буття в деякому «цивілізаційному проміжку», де українською паралеллю Туреччини є відмова України від Москви, але аналогічне гальмування просуванню на шляху вступу до ЄС з боку Брюсселя); в) необхідність нестандартного, навіть парадоксального вирішення цивілізаційного самовизначення в ситуації геополітичних тектонічних «зсувів» (і, додамо певної довільності цього цивілізаційного вибору за умов коли приналежність до цивілізації детермінована не «об'єктивною онтологічною цивілізаційною «вкоріненістю», а певною «цивілізаційною ідеологією», причому досить мінливою¹).

Іншою важливою характеристикою цивілізаційного самовизначення, що міститься в цитаті Хантінгтона, є етнічний критерій цивілізаційної ідентичності, акцентування якого теж нехарактерно для його цивілізаціоністської міфології, в якій пріоритетною основою цивілізації виступає «єдність культури». В цьому контексті постає питання чи існує така єдність у «тюркських» держав крім ісламської релігії? Якщо ж у якості такої єдності дійсно виступає іслам, то це породжує питання яким чином поєднати в цьому – поки ще віртуальному – цивілізаційному співтоваристві традиціоналістські культурні установки республік Центральної Азії з модернізаційним проектом Туреччини? На ці питання в рамках концепції американського вченого відповіді ми не знаходимо.

1 Наявність імпліцитної фіксації названої довільності в теоретичних побудовах Хантінгтона є серйозним протиріччям всієї його «цивілізаційної» концепції, основні постулати якої базуються на передумові майже фатальної приналежності до цивілізаційної спільноти, змінити яку неспроможні ні політики, ні держави, ні народи

А тепер спробуємо проаналізувати можливі сценарії цивілізаційного самовизначення України з урахуванням ситуації «подвійної розколотості» (яку досить точно відмітив Хантінгтон як типову рису багатьох «наздогоняючих» цивілізацій та країн посткомуністичного світу) та виділених нами типологічно можливих критеріїв приналежності до цивілізаційного співтовариства. Після цього ми поставимо питання, який з цих сценаріїв є, по-перше, більш-менш реалістичним, а, по-друге, відповідає потребам національної безпеки України.

1) Етнічний критерій. Ми взяли цей критерій по аналогії з концептом «тюркської цивілізації», який розглядав Хантінгтон. Дійсно, цивілізаційний вибір України неодноразово розглядався крізь призму цього критерію і, безумовно, місце «тюркського» етносу (чи «суперетносу») в цьому випадку займало «слов'янство». Ми неодноразово торкалися цієї теми в аспекті сценарію входження України в слов'янську цивілізацію під егідою Росії та тих небезпек втрати національної (і, як наслідок, цивілізаційної) ідентичності, що чекають Україну за умов впровадження цього сценарію в життя [4]. Але ми не зачіпали інші сценарії використання універсалістського виміру ідеї слов'янства крім входження України в «спільноросійський світ». Ця ідея неодноразово висувалася в Україні (починаючи з прослов'янських ідей Кирило-Мефодіївського братства) і продовжує існувати в її гуманітарно-культурному просторі і зараз. На відміну від «росієцентричної» версії «спільноросійського світу» ці цивілізаційні проекти намагалися розширити коло «братів-слов'ян» (від традиційної трійці «росіяни, українці та білоруси» до максимально можливого співтовариства слов'янських народів). Так, А.Лондаридзе вважає, що у відповідь на ініціативу Г.Кісінджера про створення нової держави «ЄС+США» треба формувати нову цивілізаційну спільноту – ССД (Союз Слов'янських Держав) у складі Росії, України, Білорусі, Польщі, Чехії, Словачки, Сербії, Хорватії, Словенії, Чорногорії, Македонії, Боснії-Герцеговини, Болгарії.

Ми бачимо досить дивну конструкцію, оскільки вона передбачає союз як західних так і східних слов'ян з різною релігійною і національною орієнтацією. (Таким чином ми бачимо, що автор вважає релігійний критерій приналежності до цивілізації нерелевантним). Далі він пропонує абсолютно фантастичний проект приєднання до зазначеного слов'янського ядра таких держав як Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, причому, на яких підставах і за якими критеріями планується подібне утворення, Лондаридзе не уточнює. В науковій літературі подібні фантастичні проекти варті розглядання, по-перше, як свідок того, що традиційні цивілізаційні об'єднання не зовсім влаштовують сучасну людину і не зовсім виконують свої ціннісно-світоглядні та інтеграційні функції (перш за все криза цивілізаційного мислення сьогодення полягає в кризі універсального виміру²). По-друге, такі свідчення демонструють факт ідеологічної доволності подібних цивілізаційних конструкцій (тобто не стільки їх «онтологічну», скільки «проектну» природу) та можливості самих несподіваних конфігурацій.

2 Ми маємо на увазі, що основний парадокс цивілізаційних ідеологій полягає в тому, що маючи претензії на універсальність, вони в реальності закріплюють локальність, фіксують факт відсутності універсального виміру в сучасному світі.

Іншим свідомством аналогічного мислення є робота В.Шевченко та М.Іващенко «Концепція національних інтересів України», де робилася спроба на основі сучасних цивілізаційних концепцій обґрунтувати необхідність створення «слов'янської цивілізації» як відповідь на посилення «неоімперського тиску» з боку західного співтовариства. Як і в попередньому випадку, в склад цього співтовариства входять: Україна, Росія, Білорусь, Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія, Югославія, Хорватія, Словенія, Боснія, Македонія (правда чистота «слов'янської ідеї» зберігається тим, що в цьому проекті відсутні держави Кавказу та Середньої Азії). Однак, якщо Лондаридзе не уточнює хто саме буде лідером «об'єднаного слов'янства» (мабуть, за його логікою це повинна бути Росія), то робота, яку ми зараз аналізуємо намагається, обґрунтувати «системоутворюючу» роль України в цьому об'єднанні, посиляючись ще на ідеї Кирило–Мефодіївського Братства: «Україна на даний момент є державою, здатною стати ведучим політичним центром консолідації слов'янських націй» [5,20].

Незважаючи на те, що подібні проекти є вочевидь утопічними (оскільки вони, перш за все, не враховують фактор «сили» та гегемоністські амбіції Росії в регіоні та всьому посткомуністичному просторі), подібні ідеї час від часу повертаються. Наприклад, досить відомий в Україні політолог К.Бондаренко своє інтерв'ю сайту «Диалог» назвав «Слов'янська Європа для нас – реальна альтернатива». При цьому він посилається на М.Кундеру та на його зауваження про «ностальгію по Австро–Угорщині», згадуючи проект «Вишеградської четвірки» (у складі Чехії, Словачії, Польщі та Угорщини) як втілення цієї ностальгії. При цьому політолог по суті повторює тезу попередніх авторів про те, що Україна є «центром спільнослов'янського проекту» і що цей проект є альтернативним «проекту з боку Росії».

2) Релігійний критерій. Зразу ж зазначимо, що використання релігійного критерію для формування цивілізаційної ідентичності України є вкрай проблематичним та інколи навіть небезпечним (якщо цю проблему розглядати під кутом її наслідків для національної безпеки України). По–перше, це пов'язано з поліконфесійністю України, яка полягає не тільки в тому, що в ній наявні не тільки християнські конфесії (наприклад, ісламу, що поширений переважно серед кримських татар), але й конфесійної неоднорідністю християнських конфесій, кожна з яких виконує важливу ідентифікаційну функцію для українців (тобто уніатська Церква – на заході України, а православна – на Сході). Складність ситуації полягає в тому, що в Україні діє такий потужний гравець як УПЦ МП, що відверто лобіює російські геополітичні та «цивілізаційні» інтереси. А оскільки «православний чинник» є найважливішою складовою сучасної російської національної ідентичності³. Тому будь–яка спроба увійти в цивілізаційну спільноту, сформовану на релігійному фундаменті, приречена не те, щоб активізувати присутність Росії на теренах України та посилити розкол між християнськими конфесіями в Україні. В наслідок сказаного,

3 Прикладом цього може слугувати книга В.Бачініна «Національна ідея для Росії» (2005 р.), в якій автор практично отождивив «національну ідею» та «християнську ідею». Більш того в своєму проекті «політичної теології» він намагається представити Росію не тільки як форпост «православного світу», але й як об'єднувач всього християнського світу. (Див. Бачинин В.А. Национальная идея для России. Исторические очерки политической теологии и культурной антропологии. – М., СПб, 2005).

релігійний чинник займає останню сходинку в спробах цивілізаційного позиціонування України окремо від Росії, уникаючи небезпеки активних спроб ззовні інтегрувати її в «спільноросійський світ».

3) «Космополітичні цивілізаційні ідеології» та їх ціннісні, географічні та «проектні» складові. Зазначені проекти цікаві для нас тим, що в них значно зменшена роль етнічної складової, наслідком чого є їх космополітизм. Іншою важливою характеристикою цих проектів виступає не тільки важлива роль інших чинників та критеріїв «цивілізаційної ідентичності» (ціннісних, географічних, «історико–проектних»), але їх системний зв'язок. Розглянемо ці ідеології та можливу участь в них України більш детально.

(а) «Європейська цивілізація». Незважаючи на світоглядний «універсализм» цієї цивілізації та зниження ролі «національної держави» значущість географічної локалізації не викликає сумніву.

Так, в роботі «Крихкий абсолют» С.Жижек аналізує «географічні обмеження» європейської цивілізації та ту «віртуальну географію» в свідомості європейців, в рамках якої починається, власне «Європа». Таким чином, виходить, що для хорвата Європа починається саме з Хорватії (при виключенні з її простору сербів), для словенця – зі Словенії, для мешканця Австрії словенці ще не «тягнуть» до європейського статусу, оскільки належать до «Балкан». В свою чергу німці не вважають Австрію істинно європейською країною, в той час як французи вважають вже німців глибокими центральноєвропейськими провінціалами [6,33]. У підсумку філософ розглядає цей феномен як симптом неможливості визначити феномен «Балкан» (тобто географічний символ «не–Європи» в серце Європи), оскільки за логікою «зміщеного расизму» Балкани «завжди знаходяться в іншому місці». З цього жижековського аналізу можна частково зрозуміти чому Україна не попадає в орбіту європейської ідентичності, оскільки, з точки зору європейців вона є не тільки посткомуністичною, але й пострадянською державою, «євразійською» за своє «цивілізаційною» суттю.

Якщо взяти ціннісний рівень європейської цивілізації, то, фактично, його можна ототожнити з проектом Просвітництва з такими цінностями як свобода, раціональність («все повинно предстати перед судом Розуму»), презумпція осмисленості світової історії на її шляху до невпинного прогресу, нарешті певні передумови «політики». Щодо ж найбільш базових формулювань історичного проекту, то цей проект приманний не тільки (і, можливо, не стільки!) Європі, скільки всьому західному товариству. З певної міри спрощеності цей проект можна назвати проектом «перманентної модернізації», рух та швидкість постійно збільшується разом з рухом товарів, знань, технологій, капіталів, інновацій тощо. (У порівняно недавньому минулому цей експансіоністський рух «без берегів» виражався в практиці колоніалізації неєвропейських народів. Ризикнемо стверджувати, що процеси, що приховуються за терміном «глобалізації» і є, на сьогоднішній день проявом „перманентно–модернізаційного» історичного проекту).

Для України обмеження себе тільки рамками європейської цивілізаційної ідентичності приховує низку небезпек. По–перше, це небезпека «гомосасерізації» або «балканізації» України з боку європейського співтовариства, яка штучно фіксує її лімітрофне положення та таку ж «лімітрофну ідеологію». По–друге, навіть при успішності цього

проекту українці у якості європейців завжди будуть відчувати комплекс меншовартості як «другорядна європейська нація». Нарешті, по-третє, за умов відсутності сформованої міцної інтегрованої «національної держави» та національної ідентичності ця стратегія може викликає самозаспокоєння та небажання розбудовувати свою державу. (Логіка тут може бути приблизно така: «Якщо світ європейських народів – це світ «постнаціональний», а ми прагнемо інтегруватися в цей світ, то навіщо формувати націю та «національну державу», якщо незабаром ми станемо «європейцями–космополітами?»⁴).

З цього випливає, що європейська цивілізаційна ідентичність України на рівні «цінностей» та, частково, на рівні історичного проекту, повинна бути доповнена іншими різновидами цивілізаційної ідентичності.

(б) «Радянська/Російська цивілізація». Як ми вже зазначали, предикат «радянська» перед концептом «цивілізації» виправдовувався тим, що цивілізаційний статус цьому утворенню надавали такі характеристики: велика географічна «ойкумена» (яка в пропаганді часто акцентувалася як «одна шоста землі»), наявність певної системи цінностей (де суто європейські цінності «комунізму» співіснували з традиційними «євразійськими» цінностями у вигляді ідеократичної держави, колективізму, «соборності» тощо). Як це не дивно «радянську цивілізацію» споріднювали з цивілізацією західної її ментальності, космополітизм (державний імперський принцип був ворожим до проекту «національної держави» та до будь-якої ідеології «націоналізму»). Були аналогії і між історичним «радянським» проектом та проектом західним, оскільки перший теж був модернізаційним та, базувався, на західних принципах перманентного прогресу науки, техніки, товарів та добробуту.

Щодо цивілізаційного проекту сучасної Росії, то він насичений суперечностями. Незважаючи на історичне наслідування принципів та цінностей радянського режиму, в останньому суперечностей було набагато менше. По-перше, він дивним чином поєднує імперський космополітизм та російський націоналізм (хоча таке поєднання було завжди імпліцитно присутнє і в радянському «інтернаціоналізмі», будучи відчутним вже в сталінському проекті). По-друге, він є послідовно антизахідним (причому в більшій мірі, ніж проект радянський, оскільки останній протистояв не стільки цивілізаційному принципу «західного модерну», скільки його економіко–політичному різновиду). Для сучасної Росії прірва між нею та Заходом полягає набагато глибше, і ця «глибина» має «цивілізаційний» камуфляж. Висновок сучасних російських ідеологів та культурологів полягає в радикалізації тези «Росія – не є європейською країною за визначенням і ніколи нею не буде» (в той час як починаючи з Петра Першого російській проект полягав в тому, щоб перетворити Росію на «нормальну» європейську країну). Для «раціоналізації» цієї цивілізаційної прірви і використовується православ'я в контексті фундаментальної цивілізаційної опозиції «духовність/раціоналізм».

Щодо історичного проекту сучасної Росії, то він теж поєднує низку суперечностей, основну з яких можна визначити як суперечність між «модернізацією» та «фундаменталізмом». З одного боку, російська цивілі-

4 Зараз ми не говоримо про те, що в самій Європі зазначений «наднаціональний космополітизм» викликає сильний спротив у вигляді «нових націоналізмів» та повернення «національного проекту» в досить спрощених формах – «ре–етнізації» або навіть новітнього расизму.

зайнята ідентичність припускає необхідність глобалізації руху капіталів та товарів (і сама інтегрована в цю економічну «світ–систему»), а, з іншого, її «цивілізаційним кредо є «антиглобалізм», боротьба з «мондіалізмом» (переважно американським). Інколи цей «антиглобалістський імпульс» призводить до появи певних автаркістських тенденцій в їх самовизначенні, які знайшли своє вираження в метафорі «Острів Росія». Іншими словами, цей «фундаменталізм» та «антиглобалізм» можна визначити як зворотний бік процесу глобалізації, як те, що Жижек називав «Джихад у світі Макдональдса».

В наслідок наведеного, можна резюмувати, що будь–які проекти цивілізаційної ідентифікації України на «російському векторі» на практиці будуть означати приєднання до агресивного антизахідного російського курсу, що призведе до цивілізаційного ізоляціонізму.

(в) Сценарії субрегіональної цивілізаційної ідентичності. Як впливає з вищенаведеного прийняття курсу на російську або слов'янську цивілізаційну ідентичність буде означати для України відмову від будь–яких претензій на самостійну геополітичну гру та втягнення в інтеграційний російський сценарій. Прийняття європейської цивілізаційної ідентичності та стратегічний курс на інтеграцію в євроатлантичні структури на відміну від попередньої ідентичності не обмежує Україну в її пошуках більш локальної (субрегіональної) цивілізаційної ідентичності. (Певні відцентрові процеси в самій Європі в бік дрейфу до більш локальних «цивілізаційних спільнот»⁵, ніж загальноєвропейська спільнота, демонструють, по–перше, проблемний характер цієї ідентичності, а, по–друге, можливість поєднання різних типів цивілізаційної ідентичності як прояву діалектики універсального та локального).

Це означає можливість та, головне, необхідність поєднання курсу на формування європейської ідентичності України з ідентичністю субрегіональною. На питання в рамках якого геополітичного та культурного регіону така ідентичність можлива, більшість дослідників називають ГУАМ та – в більш розширеному вигляді – регіон «Балто–Чорноморської дуги». Розглянемо наскільки правомірні подібні проекти і наскільки можливо застосування «цивілізаційної термінології» до цих міждержавних об'єднань. Друга низка питань полягає в тому наскільки адекватні претензії України на роль регіонального лідера в рамках подібних об'єднань і наскільки претензії на таке лідерство позитивно вплинуть на системні характеристики національної безпеки України.

Якщо розглянути критерії, за якими можна віднести будь–яку спільноту до «цивілізації», то по відношенню до ГУАМ або держав «Балто–Чорноморської дуги» (які утворили організацію СДВ або «Спільноту Демократичного Вибору» у складі Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Молдавія, Румунія, Словенія, Україна), то ми побачимо наступну картину. По–перше, очевидним є те, що в рамках цього співтовариства нерелевантним є ані етнічний критерій, ані критерій релігійний. Щодо етнічного критерію, то справа тут не в тому, що в ГУАМі та СДВ представлені різні етноси, а в тому, що це об'єднання складається з представників різних етнічних груп (слов'яни, іберо–кавказці, балти, іранці

5 Під цими локальними спільнотами ми маємо на увазі поділ між «Старою Європою» та «Новою Європою», особлива позиція Німеччини і Франції щодо інтеграції до НАТО деяких пострадянських країн тощо.

тощо). Аналогічно тут не спрацьовує конфесійний чинник, оскільки наявність такої держави як Азербайджан, де домінуючою релігією є іслам, не дає можливості мислити це об'єднання в термінах суто християнської цивілізації.

Певна політизація всіх ініціатив України та її участі в ГУАМ та СДВ має місце не тільки у росіян, але й безпосередньо у учасників об'єднання. Наприклад Георгій Арвеладзе представив СДВ як «весь демократичних країн, які не бажають перебувати в орбіті впливу Росії». Єдина різниця між наведеними типами політизації полягає в тому, що російські ідеологи тлумачать проекти ГУАМ та СДВ виключно як проекти американські, повністю відкидаючи бажання самих народів-учасників та їх власну «суб'єктну» роль в формуванні цих утворень, в той час як Арвеладзе акцентує ініціативу, що йде від усвідомлення власних геополітичних інтересів в регіоні. Але навіть в останньому випадку ГУАМ та СДВ залишаються суть політичними (в кращому випадку політико-економічними) утвореннями, але не можуть мати на претензії на статус цивілізаційних спільнот. Наприклад, такий прихильник та «пропонент» цих структур в Україні як Є. Жеребецький вважає, що оскільки «балто-чорноморська спільнота» включає до себе як держави, які мають членство в ЄС, так і держави, які лише мають наміри вступити до цієї структури, то, вважає він, ця спільнота може відіграти роль своєрідного «ЄС-інкубатора». Подібна стратегія означає допоміжний характер щодо головної євроатлантичної стратегії та фіксацію прагматичної основи цього утворення – організації спротиву російському імперському гегемонізму в регіоні.

Чи означає сказане, що ГУАМ та СДВ приречені залишитися на рівні тільки політичних союзів з явною антиросійською спрямованістю? Позитивна відповідь на запитання означала б констатацію відсутності універсалістської компоненти в цих утвореннях та неможливості для України поля для формування «субрегіональної цивілізаційної ідентичності». Тим не менш, наші попередні роздуми щодо конструктивістської парадигми в створенні цивілізаційної ідентичності дозволяють стверджувати, що зазначені структури залишають багато можливостей для виходу за коло примітивної русофобії⁶ та сформувати певну позитивну платформу, яка в майбутньому зможе отримати «цивілізаційні» ознаки.

На цю думку наштовхує той факт, що такі критерії цивілізаційної ідентичності як ціннісний, географічний та критерій приналежності до «історичного проекту» можуть бути задіяні в формуванні такої субрегіональної цивілізаційної ідентичності. Розглянемо стисло кожний з них:

(1) Ціннісний критерій. Крім європейських цінностей, які поділяють усі держави, що входять до СДВ, існує низка цінностей, які можуть поділятися державами «транзитними», тобто тими, хто проходить шлях «від комунізму до демократії». Оскільки усі без винятку країни СДВ були або республіками колишнього СРСР (Україна, Грузія, Молдавія, держави Балтії), або Югославії (Македонія, Словенія) або входили в європейський блок держав-сателітів колишнього СРСР (Румунія), то спільний травматичний історичний досвід може допомогти в акцентуації такої європейської цінності як «свобода» та створенні щось на кшталт послідовного антикомуністичного або антиімперського блоку. Значною

6 У цій роботі не проводиться ні русофобська, ні русофільська позиція. Автор відстоює докорінні інтереси України як незалежної країни, яка може здійснити модерний проект євроінтеграції.

мірою таке об'єднання має бути антитезою проекту прихованого комуністичного реваншу (у вигляді, перш за все, імперського реваншу), спроб з боку Росії переглянути історію та вибілити найчорніші її сторінки в образі псевдосоціалістичного минулого. (Конкретним прикладом цієї стратегії є перегляд в Росії програм шкільних підручників з історії в бік апологетики радянського періоду російської історії, виправдання практики концтаборів як «інструментів створення великої держави» та «реабілітації» фігури Сталіна, який, за словами, В.Путіна був «найуспішнішим радянським лідером»).

(2) Географічний критерій. Як вже зазначалося, держави СДВ та ГУАМ об'єднує факт проживання на спільному географічному просторі, який, як і Європейський Союз, характеризується чіткими географічними рамками конкретного регіону (тобто в лавах їх членів немає держави, яка б була географічно віддалена від даної спільноти, так і нема відверто ворожих держав, яка б руйнувала певну однорідність зазначеного простору). Це означає принципову можливість задіяння географічного критерію в процесі формування субрегіональної цивілізаційної ідентичності. Додатковою підставою для подібної ідентичності є факт вже згаданої лімітрованості, тобто факт того, що всі держави цих утворень є «уламками колишніх імперій», їх периферією. В рамках міфологізації простору, яка має місце в будь-яких цивілізаційних концепціях, ця презирлива конотація може обернутися на певні переваги, причому подібне ціннісне перетворення типово для будь-якого міфологічного мислення. Ідея такого перетворення криється і в самоназві «українців» та «України» як великої «периферійщини», що відмічав Роман Шпорлюк: «Важливо те, що наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя народ, нині відомий як українці, почав називати себе українським, а свою Батьківщину – Україною. До того вони були відомі як русини в Австрії, русаки – в Угорщині, малороси (або козаки) в Російській імперії. Подальше рішення прийняти «українське» найменування для народу, що жив під декількома різними юрисдикціями, і вважати землі, на яких цей народ жив, однією країною, «Україною», не мало нічого спільного з уявленням про цю новостворену країну, як про чиюсь «окраїну». «Україною» почав позначатися географічний простір, що розкинувся від земель донських козаків до північних графств Угорщини, від гирла Дунаю до точок північніших за Суми та Харків. Навіть поверховий погляд на мапу Європи дає зрозуміти, що такий простір не може бути «окраїною» чи «периферією» будь-чого. Факт той, що для нової великої країни, яку створили (вона існувала диге в уяві), засновники та перші пропоненти «України» зухвало взяли назву, що заперечувала сам статус цієї країни як нації.

(3) Критерій приналежності до «історичного проекту». Із зазначеного випливає, що рамки спільнот ГУАМ та СДВ дозволяють сформувати свій самобутній історичний проект як відносно автономну частину загальноєвропейського проекту. На рівні цінностей цей проект, як ми вже говорили, може акцентувати особливий історичний досвід життя за умов тоталітарних режимів та формування ідеології нового гуманізму «солідарності приголомшених».

Треба відзначити, що в самих європейських країнах пафос ствердження гуманістичних цінностей значною мірою зменшився в наслідок відносно налагодженого життя за умов принципів «соціальної держави». Тому гуманітарну думку цих країн в згаданому «гуманістичному напрям-

ку» намагаються розбудити філософи–моралісти на кшталт А.Глюксмана та нагадати європейцям їх історичний месіанізм в провадженні цих цінностей.

В аспекті геополітичному цей проект може бути розгорнутим в двох напрямках. Перший з них полягає в вирішенні завдання активної протидії російській політиці в регіоні, російському проекту «збирання Імперії» (і тільки в цьому проект ГУАМ та СДВ може бути звинувачений російськими ідеологами як «антиросійський»). Ідеологічною базою такого напрямку проекту може бути негативний історичний досвід буття в Імперії та свідоме колективний спротив держав – «уламків Імперії» – бути втягнутими в новий імперський проект. Другий аспект згаданого історичного проекту полягає в наданні регіону статусу «самостійної суб'єктності» на протизагаду сценарієм позиціонування «з точки зору Іншого» (в тому числі з позиції певної частини європейського співтовариства). Як ми вже зазначали таке позиціонування має претензії на фіксацію статусу «міжцивілізаційного проміжку», статусу «лімітрофа» в негативному сенсі цього слова, статусу «прокладки» стосовно таких держав як Україна.

(4) Можливе обґрунтування претензій України на роль «регіонального лідера». На відміну від проекту перетворення України на лідера «слов'янської об'єднаної цивілізації», роль «субрегіонального лідера» не є простою мрією або амбіційним маренням. (Між іншим ця ідея була заявлена відразу ж після перемоги «помаранчевої революції» Президентом України, коли він проголосив за мету «стати регіональним лідером від Варшави до Тбілісі» [7]).

Ці претензії можуть базуватися не на комплексі зверхності по відношенню до країн нової Спільноти, а, завдяки наступним характеристикам її історичного становлення. Якщо брати ціннісну складову можливого цивілізаційного проекту ГУАМ – СДВ (складову «нового гуманізму»), то Україна як ніхто інший зазнав втрат за часів імперського поневолення (до радянського періоду включно). Зокрема факт «Голодомору», як масового геноциду українського народу, безпрецедентність цього факту, що за своїми наслідками може бути співставлений з Голокостом, дають Україні моральне право виступати ініціатором «Меморіалу пам'яті» та розробки ціннісного кодексу «нового гуманізму» та нової солідарності. Що стосується другої частини проекту (частини суто геополітичної), то наявність крос–культурних та крос–релігійних складових у націй–членів нової спільноти, висуває Україну на можливу роль модератора досягнення цивілізаційної єдності за умов культурно–релігійного плюралізму.

Можливість цієї ролі пов'язана з тим, що Україна завжди була простором зустрічі різних культур та різних цивілізацій, і ця особливість була неодноразово відмічена тими дослідниками, хто замислювався над цивілізаційною своєрідністю України. Ця ідея висловлювалася ще М.Драгомановим (а потім такою низкою таких мислителів як Д.Донцов, І.Лисяк–Рудницький, Я.Пеленський та інші). Якщо розглядати зону країн СДВ як зону країн–лімітрофів, або розширеної «Приграниччине», то єдиний «привілей» України в цьому контексті полягає в тому, що вона з давніх давен була територією міжцивілізаційних кордонів.

Зазначений історичний досвід дозволяє Україні знайти свою вигідну нішу в можливому цивілізаційному проекті ГУАМ–СДВ, здобути свій власний для геополітичної гри в регіоні та новий статус «історичної суб'єктності», який є таким значущим для її національної безпеки в

середньосторокової та довгострокової перспективі. Певною мірою здобуття такого статусу є гарантом виживання України у якості самостійної, суверенної та спроможної держави. Але щоб набути такого статусу повинна бути інтегрована, міцна, реформована Україна на чолі з згуртованим, цілеспрямованим політичним класом або хоча б владою.

Проблема сучасної самоідентифікації України і громадян цієї країни є однією з найактуальніших. На жаль, ціннісний розкол політичних сил в Україні стримує процес самоідентифікації. Спочатку Компартія України та їх попутники стримували цей процес. З поступовим зникненням впливу Компартії України естафету з її рук підхопили маргінальні партії і громадські організації, які спираються на маргінальні верстви населення. Причому в ці маргінальні верстви входить значна частина зрусіфікованих етнічних українців, які не бажають знати ні рідної мови, ні рідної культури. Деякі антиукраїнські сили в Росії йдуть на союз з маргіналами, усіма засобами стримують самоідентифікацію України, хочуть перекреслити євроінтеграційний курс нашої країни. В цій ситуації використання концепту «цивілізація» в формуванні нових регіональних співтовариств європейської орієнтації, в яких активну роль грає Україна, є беззаперечним позитивом і надією на добре майбутнє країни.

Література

1. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001.
2. *Михальченко М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – К., 2004.
3. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций//Полис, 1994, №1.
4. *О. Андреева.* Кризові тенденції національної ідентичності в Європі та їх непрямий вплив на національну ідентичність сучасної України.// Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2007. – Вип.11. – С.81–96.
5. *Шевченко В., Іващенко М.* Концепція національних інтересів України. – К.: «Слов'янський світ», 1996.
6. *Жижек С.* Хрупкий абсолют или почему стоит бороться за христианское наследие. – М., 2003.
7. Як відомо, ця заява, зроблена 25.04.05 була дуже агресивно зустрінена російської пресою та отримала безліч дратливих та саркастичних коментарів.

Андреева О.Н. Формирование цивилизационной идентичности Украины в контексте выбора оптимальной модели ее национальной безопасности

Рассматриваются основные составляющие цивилизационного самоопределения украинского общества и возможные сценарии цивилизационного самоопределения Украины с рассмотрением ситуации «двойного раскола».

Ключевые слова: *цивилизационное самоопределение, цивилизационная идентичность, национальная безопасность.*

Andreeva, O.M. Forming of civilization identity of Ukraine is in the context of choice of optimum model of its national security

In the article the basic constituents of civilization self-determination of Ukrainian society are viewed and the scenarios of civilization self-determination of Ukraine are possible taking into account the situation of «double dissidence».

Key words: *civilization self-determination, civilization identity, national security.*

Модернізація політичної комунікації

Розглядаються аспекти, пов'язані з модернізацією політичної комунікації. Аналізується роль інформаційних технологій в політичній сфері. Наводяться дані досліджень.

Ключові слова: модернізація, політична комунікація, сучасні інформаційні технології.

Сучасні інформаційні технології (СІТ) істотним чином роблять вплив на всі сфери суспільного життя. Особливу роль вони грають нині і в політичній сфері, перетворюючи і модернізуючи її. Політична комунікація, що є одним з видів соціальних взаємодій між владою і суспільством, також піддається серйозній дії з боку сучасних інформаційних технологій. Наприклад, Інтернет–сайти стають неодмінним атрибутом присутності суб'єктів політики на сучасному політичному ринку. Також на державному рівні були прийняті програми «Електронна Україна», закони «Про електронний підпис» і «Про електронний документообіг». У свою чергу, в українській політичній науці поки слабо досліджені аспекти, пов'язані з впливом СІТ на політико–комунікативну сферу, особливо з урахуванням специфіки окремих регіонів.

Безпосередньо вивченням політичної комунікації в Україні займаються такі дослідники як Д.О. Шидловський, А.Б. Буданова, О.Б. Зінчина, Ю.Г. Сорока, А.С. Філатов, А.Г. Старіш, В.А. Коляденко, Н.Р. Потураєв та ін.

Метою даної роботи є аналіз аспектів, пов'язаних з модернізацією політичної комунікації. Дослідження цього питання передбачається з розглядом специфіки Автономної Республіки Крим. Основні завдання статті:

- 1) аналіз процесів, пов'язаних з входженням України в інформаційне суспільство;
- 2) характеристика Інтернету як каналу політичної комунікації;
- 3) вивчення модернізації політичної комунікації в АР Крим.

Сучасні технічні засоби комунікації, що функціонують в інформаційному просторі, передаючи невідомі раніше об'єми інформації мільйонам людей, роблять істотний вплив на сфери праці, побуту, дозвілля, політичного життя, диктують їм зразки поведінки, відображають і формують громадську думку. Суспільство ж, вирішальну роль в якому грають інформаційно комунікаційні технології, що істотно змінюють всі сфери життя, образ мислення, модернізуючи, у тому числі і політичну комунікацію, називають *суспільством інформаційним*. Процес широко-масштабного використання інформаційно–комунікаційних технологій у всіх сферах соціально–економічного, політичного і культурного життя суспільства з метою підвищення ефективності використання інформації

і знань для управління, задоволення інформаційних потреб громадян, організацій і держави, створення передумов переходу до інформаційного суспільства характеризується поняттям «інформатизація». Технології, що сполучають членів комунікації в процесі передачі інформації, іменуються *інформаційними технологіями*. Цілеспрямована ж організована сукупність інформаційних процесів з використанням засобів сучасної обчислювальної техніки, Інтернету, що забезпечують високу швидкість передачі інформації, інтерактивність і прозорість при взаємодії іменуються *сучасними інформаційними технологіями*.

Дослідники справедливо підкреслюють, що в нинішніх умовах рівнем інформатизації перевіряється і оцінюється ступінь зрілості суспільства, розвитку країни, а також готовності державної влади до функціонування, виходячи з сучасних запитів часу – початку XXI століття.

На сьогоднішній день входження України і АР Крим в інформаційний простір ускладнюють такі чинники як:

- 1) відставання в розвитку інформаційної інфраструктури;
- 2) відставання в розробці українського національного інформаційного законодавства;
- 3) низька інформаційно–правова культура членів суспільства;
- 4) недостатня увага з боку органів державної влади суспільних об'єднань, засобів масової інформації до проблем входження України в цілому і її регіонів зокрема в інформаційне суспільство;
- 5) система послуг, заснованих на використанні інформаційно–комунікаційних технологій, працює практично тільки для соціально активних громадян і співтовариств;
- 6) існуюча інформаційно–комунікаційна інфраструктура, особливо у окремих регіонах недостатня для здобування сучасної освіти, що включає дистанційне навчання і реалізацію концепції безперервного навчання;
- 7) превалювання вещальної моделі у взаєминах влади і суспільства;
- 8) відсутність прикладних досліджень за проблемами формування інформаційного суспільства, а також модернізації політичної комунікації.

Таким чином, оцінка рівня розвитку в Україні інформаційного суспільства відповідає стану «в русі» (початок розвитку інформаційного суспільства, масового використання інформаційно–комп'ютерних технологій).

Сучасні інформаційні технології прискорюють темпи політичних змін. Використання в політичній сфері Інтернету у поєднанні з іншими новітніми інформаційно–комунікаційними технологіями сприяє розширенню можливостей політичної участі і становленню різних форм «електронної демократії» – механізмів комп'ютерний – опосередкованій політичній комунікації, що відповідають реальним потребам становлення інформаційного суспільства [1,265]. Розглянемо позитивні риси застосування Інтернету як модернізаційного каналу політичної комунікації:

- Інтернет забезпечує високу швидкість доступу до необхідної політичної інформації.
- Інтернет сприяє більш масовій участі громадян в ухваленні рішень, полегшує і активізує спілкування виборця з владою;
- влада також за допомогою Інтернету може отримувати більше інформації про соціальні інтереси, запити, думки населення;

– по досвіду країн Заходу, використовуючи можливості Інтернету, політичні партії можуть залучати в свої ряди користувачів, політично активних громадян;

– Інтернет створює технологічні передумови для поступового зменшення нерівності політичних можливостей громадян;

– електронне правління підвищує ефективність роботи державного апарата;

– нові способи комунікації дозволяють досягти повної прозорості влади і гласності її рішень, доступності населенню всіх державних нормативних актів;

– індивід перетворюється на активного, самостійного суб'єкта відбору інформації, що стала йому доступною завдяки сучасним інформаційним технологіям (сіт);

– Інтернет – механізм децентралізації, деконцентрації влади і управління, дебіюрократизації структур держави;

– розширюються масштаби демократичної участі, збагачується практика референдумів і цивільних ініціатив, опитів громадської думки і інших механізмів прямої демократії;

– Інтернет сприяє заміщенню моделі віщання, що превалує в інформаційному просторі України в модель діалогу;

– розвинена система політичного інформування громадян за допомогою Інтернета може сприяти зростанню капіталу суспільної довіри;

– підвищується правова свідомість населення, посилюються процеси демократизації держави, поліпшуються можливості реалізації прав на свободу слова;

– розширюються можливості для прояву політичної активності громадян, одержуючих більший доступ до державних нормативно–правових актів;

– збільшує ступінь політичної участі і контролю за діяльністю державної влади.

Звичайно ж Інтернет має і свої негативні моменти, його функції не потрібно абсолютизувати. Інтернет може бути використаний як на благо, так і на шкоду людині, суспільству, політичним інститутам. Основні негативні моменти використання Інтернету в політичній сфері України наступні:

– Інтернет часто стає місцем публікації не репрезентативних опитів громадської думки, механізмом розповсюдження завідомо помилкової інформації, знаряддям здійснення різних кримінальних діянь;

– Інтернет може бути використаний для пропаганди суспільно небезпечних ідеологічних переконань;

– на сьогоднішній день Закон «Про звернення громадян» не передбачає електронну форму звернення як таку, яка спричиняє за собою юридичні наслідки. Тобто чиновники зовсім не зобов'язані реагувати на звернення громадян по Інтернету;

– частина громадян ще не цілком навчилася використовувати можливості Інтернету, здатного формувати політичну реальність і одночасно залучати їх до взаємин з владою;

– необхідно відзначити також низьку якість ряду офіційних сайтів, їх неочевидна інформаційна корисність, що веде до не високої їх відвідуваності.

Нижче пропонуються дані досліджень, проведених автором з проблеми модернізації політичної комунікації в АР Крим. В ході аналізу був використаний метод опиту (анкетування) користувачів мережі Інтернет в АР Крим (n = 250 чоловік, з них рівна кількість молоді – студентства і старшого покоління – від 35 років).

Відповідно до одного з визначень, що існують в науковій літературі, модернізація – це процес наближення різних фрагментів і цілих політичних і соціальних систем до рівня їх найбільш розвинених станів.

Пропонуючи респондентам визначити своє відношення до міжнародної мережі, з'ясувалося, що 56,7% відносяться до Інтернету, перш за все як до засобу масової інформації, 46,67% як до засобу спілкування (у молоді цей показник вище і складає 56,36%, у старшого покоління близько 37%). 40,8% опитаних ототожнюють Інтернет з бібліотекою, що володіє універсальними ресурсами, 37,65 – із засобом зв'язку, а 7,33% з кіберпростором. Враховуючи той факт, Інтернет став найшвидшим способом вкидання в інформаційний простір неперевіраних і відверто недостовірних, а іноді і непристойних відомостей і часто перетворюється на знаряддя політичних провокацій, близько 7% характеризують Інтернет з негативного боку, відзначаючи те, що це канал розповсюдження «бруда», міфів і тому подібне.

Щодо тематичних переваг кримських користувачів Інтернету зафіксований більший інтерес до політичної тематики з боку старшого покоління. Так новини політики викликають інтерес у 31,1% представників старшого покоління, у молоді цей показник дорівнює 9,1%, а в загальному рейтингу новини політики займають сьоме місце (20,1%). Сайти органів влади, політичних партій і громадських організацій викликають менший інтерес у досліджуваних вікових груп і складає 16,8% (це 11 місце) у дорослого населення і 5,45% (16 місце) у молоді. На лідируючому місці все ж таки залишається позиція «Розваги» – більше 65% у молоді і 37,0% у старшого покоління.

Виходячи з представлених цифр, можна зробити підсумок, що політична діяльність є лише частиною інтересів громадянина, причому, як правило, (особливо для молоді) не дуже важливу їх частину. Щодо рівня довіри політичній інформації, представленої в Інтернеті, то необхідно відзначити наступне. Близько 12% опитаних повністю довіряють політичній інформації, швидше довіряють, чим не довіряють – 30,6%, (24,23% – швидше не довіряють, чим довіряють), а 27,4% взагалі ніколи не цікавляться політичною інформацією в Інтернеті.

Що стосується відношення до сайтів органів влади, політичних і суспільних організацій, то частина респондентів вважають що, дані сайти, зокрема сприяють більшій прозорості і відвертості політичних організацій.

Виходячи з аналізу кримського сегменту Інтернет, його політичну складову можна класифікувати на: сайти органів влади АР Крим і місцевого самоврядування; сайти інформаційних, аналітичних центрів, агентств; сайти регіональних ЗМІ; сайти кримських відділень політичних партій; сайти етнічних організацій; сайти громадських (неетнічних) організацій; сайти кримських політиків. Слід зазначити, що на багатьох сайтах в кожній з вищезгаданих груп відсутня інформація про засновників. Також, аналіз змісту політичних сайтів показує, що вони не цілком відповідають вимогам інформативності та інтерактивності.

Особливості сайтів кримських відділень політичних партій:

1) переважна більшість створені під вибори 2006 р. (функціонують з 2005 р.);

2) припиняється їх оновлення після закінчення виборів (остання інформація і новини датуються березнем – квітнем 2006 р.) і відсутня інформація про вибори 2007 р.;

3) на більшій частині відсутні форуми з обговоренням суспільно значущих проблем, гостьові книги.

Багато з політичних сайтів характеризується низькою якістю дизайну, зовнішнього вигляду, не продуманістю структури, подачею матеріалу. А, враховуючи, що оновлення змісту сайтів здійснюється не часто, інформація, що представляється ними, нерідко застаріла. Як наслідок вищеназваних проблем – низька відвідуваність окремих складових політичного сегменту Інтернет, особливо сайтів органів влади.

За даними моніторингу Українського незалежного центру політичних досліджень, проведеним в травні 2007 року загальний рейтинг інформаційної відвертості сайту кримського уряду – «Інформаційний портал АР Крим» – www.crimea-portal.gov.ua займає 23 місце з досліджених 27 сайтів обласних і місцевих адміністрацій що представляють регіони України [2].

З числа опитаних користувачів, 28,22% вважають, що на політичних сайтах можна оперативно отримати необхідну інформацію. 9% висловилися, що на подібних сайтах можна брати участь в обговоренні суспільно значущих проблем, що сприяє становленню демократії. В цілому ж, близько 40% опитаних позитивно відносяться до проведення дискусій і форумів по суспільно значущих проблемах в мережі, а більше 13% беруть участь в подібних дискусіях і форумах. І, звичайно ж, необхідно відзначити, що Інтернет-форуми, що мають через свою інтерактивність і оперативність очевидну перевагу перед традиційними ЗМІ, слід розглядати як перспективний засіб забезпечення ефективного зворотного зв'язку і прямого діалогу партій зі своїми прихильниками, особливо в періоди підготовки і проведення виборчих кампаній. У свою чергу 23,7% вважають, що більшість політичних сайтів існують формально, всього лише як дань моді, а у близько 16% опитаних політичні сайти викликають тільки негативні реакції. Також більше 33% юзерів вважають, що Інтернет ясно робить на них вплив під час виборчих кампаній.

З кожним роком Інтернет – технології все активніше використовуються і при організації виборчого процесу. Поняття «Електронне правління (уряд)» відображає загальний вектор руху сучасного суспільства у напрямі перебудови функцій влади і її стосунків з громадянами і їх об'єднаннями на основі широкого впровадження інформаційно – комунікаційних технологій. У політико-історичній перспективі електронне правління може зрозуміти як новий етап в розвитку сучасної держави. Електронне правління здатне змінити саму природу влади, зробити її прозоріший і підконтрольний громадськості. Електронне правління також забезпечує реальну участь громадян в політичних процесах, зокрема в законотворчості. По досвіду розвинених країн, кожен громадянин може взяти участь в створенні законів, обговорюючи і голосуючи за них в мережі [3, с.115]. Формами реалізації даної перспективи виступає, зокрема, і електронне голосування. Як відомо, вперше електронне голосування було випробуване в США в 2000 році. Першим практичним застосуван-

ням цих комплексів як офіційний інструмент для підрахунку голосів виборців в Росії, стало, як відомо, використання «електронних урн» на виборчих ділянках Республіки Башкортостан при виборах депутатів Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації четвертого скликання і Президента Республіки Башкортостан 7 грудня 2003 р. За наслідками цього досвіду Центральна виборча комісія Російської Федерації ухвалила рішення про використання «електронних урн» і на президентських виборах 14 березня 2004 р. на ряду виборчих ділянок в Москві і Санкт-Петербурзі.

Відношення кримських юзерів до можливості проведення виборів шляхом електронного голосування через інтернет представлено в Таблиці 1.

Таблиця 1. Відношення до можливості електронного голосування

№	Варіанти відповідей	%
1	Позитивно, оскільки подібна практика вже існує в інших країнах	12,2
2	Позитивно, оскільки це спрощує процедуру голосування і підрахунку голосів	14,4
3	Позитивно, оскільки це унеможливує фальсифікації підсумків виборів	8,82
4	Негативно, з причини відсутності належного законодавчого регулювання у сфері сучасних інформаційних технологій в Україні	15,8
5	Негативно, з причини низького рівня володіння сучасними інформаційними технологіями населення України	26,3
6	Негативно, з причини можливості фальсифікації підсумків виборів	22,8
7	Електронне голосування має свої достоїнства і недоліки	24,9
8	Інше	1,3
9	Важко відповісти	5,2

У Україні ситуація з розвитком електронного правління складається таким чином. Програма «Електронна Україна» була презентована в квітні 2003 року і розрахована до 2010 року. Фундаментом для побудови електронної України, так званого електронного уряду, став веб-сервер-портал органів виконавчої влади (www.kmu.gov.ua), який був введений в дію в листопаді 2002 року. Можна виділити такі проблеми становлення електронного правління в Україні:

- продовження організації електронного документообігу в органах державної влади і місцевого самоврядування (особливо на рівні районних, селищних, сільських рад);
- надання адміністративних послуг через Інтернет;
- забезпечення можливості звернення громадян в органи державної влади через Інтернет [4,161].

Приблизно більше 48% опитаних вважають, що Інтернет може сприяти розвитку демократії в нашій країні. У свою чергу, 42% вважають, що у разі погроз інтересам держави і суспільства необхідне державне регулювання Інтернету, а близько 25%, що Інтернет необхідно захистити від державного регулювання.

Таким чином, необхідно відзначити, що Інтернет підвищує політичні можливості пересічних громадян, перетворюючи їх з ситуативних в постійних акторів політичного процесу. Окрім рішення питання транспарентності політики, сучасні інформаційні технології (СІТ) можуть

сприяти підвищенню морального авторитету влади, підвищувати легітимність, укріплювати положення владних структур, формувати привабливий образ політики (наприклад, для молоді), а також збільшувати соціальний капітал, необхідний для ефективного функціонування влади. В цілому ж, можна відзначити, що Інтернет, електронне правління як модернізаційна форма політичної комунікації сприяє поступовому заміщенню у інформаційній сфері України і АР Крим превалюючої моделі «віщання» в модель «діалогу» у взаєминах між владою і суспільством.

Література

1. *Политические коммуникации*: Учебник для студентов вузов / Петрунин Ю.Ю. и др.; под. ред. А.И.Соловьева. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 332 с.
2. www.usipr.kiev.ua/index.php?name
3. *Вершинин М.С.* Политическая коммуникация в информационном обществе. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. – 253 с.
4. *Сомов М.В.* Українська держава на шляху до електронного правління // Консолідація українського суспільства: сучасний стан, проблеми та перспективи. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – С. 161 – 166.

Сомов М.В. Модернизация политической коммуникации

Рассматриваются аспекты, связанные с модернизацией политической коммуникации. Анализируется роль информационных технологий в политической сфере. Приводятся данные исследований.

Ключевые слова: модернизация, политическая коммуникация, современные информационные технологии.

Somov, M.V. Modernization of political communications

Review of the aspects connected with modernization of political communications. The role of an information technology in political sphere is analyzed. The data of researches is cited.

Key words: modernization, political communications, a modern information technology.

Примусові міграції та проблема захисту біженців в Україні

Розкрито основні проблеми, з якими стикаються особи, що з тих чи інших причин іммігрують в Україну та претендують на набуття статусу біженця. Розглянуто процедуру надання статусу біженця для вимушених мігрантів. Особлива увага приділяється практиці застосування законодавства щодо біженців на основі досвіду європейських країн. Окреслено конкретні напрями з подальшого удосконалення законодавства та адміністративної практики у відповідній сфері.

Ключові слова: вимушені мігранти, біженці, притулок, національне законодавство, міжнародні договори.

Впродовж останніх років наша держава все частіше стикається з проблемами вимушеної міграції та непередбачуваними наслідками, що з неї випливають. Із наростанням масштабів вимушеної міграції у нашій державі збільшується і масштаб проблем, що постають перед державою. Ці проблеми довгий час перебували поза увагою української влади, що й спричинило повну відсутність досвіду їх вирішення.

Актуальність дослідження проблеми біженців та шукачів притулку в Україні зумовлена неготовністю нашої держави впоратися з цілою низкою питань, пов'язаних із захистом вимушених мігрантів, що потребує державних зусиль. Кожне з цих питань може перетворитися і перетворюється в гостру проблему з досить негативними наслідками як для самих мігрантів, так і для суспільства в цілому. Проблема загострює відсутність інституту політичного притулку в державі.

Серед дослідників, що займалися проблемами вимушеної міграції та біженців, варто виділити українських та зарубіжних вчених: М. Г. Арутюнова, Г. С. Вітковську, В. І. Євінтова, Ж. А. Зайончковську, О. А. Малиновську, Ю. І. Римаренку, Ю. С. Шемшученку та ін. Проте, вивчення стану захисту біженців в Україні потребує подальших досліджень.

Метою нашого дослідження є відповідь на питання, наскільки складно набути статусу біженця та захистити осіб, що шукають притулку в Україні.

Для переважної більшості мігрантів Україна поки є цікавою лише, як транзитна країна. Зараз в Україні живуть близько 2 300 осіб, які вже отримали офіційний статус біженця. З моменту проголошення її незалежності статус біженця отримали близько 5 000 осіб. Велика частина з них згодом переселилася за кордон. У 2007 р. статус біженця в Україні отримали лише

трохи менше п'ятдесяти осіб. Насправді ж отримати легалізацію в Україні із правом працювати хочуть набагато більше мігрантів, а на кожному неврахованому мігранті держава щорічно втрачає \$600 – 800 [1].

Україна може прийняти лише 47 тис. іноземців, якщо брати до уваги той факт, що кількість мігрантів у країнах Європи в середньому не перевищує 0,1 % від її населення. Реальна ж кількість мігрантів у нашій країні, за оцінками фахівців Міжнародної організації з міграції, перевищує загальноприйняті європейські стандарти майже у 25 разів. При цьому, переважна більшість мігрантів на території України знаходиться нелегально. За інформацією Держкомнацрелігії, нині в Україні їх мешкає до 600 тис. осіб.

Класифікація мігрантів може бути проведена за аналогією з міжнародною: «шукачі притулку», «біженці», «переміщені особи», «особи без громадянства». Перше та останнє поняття – найбільш широкі і не пов'язуються в міжнародній практиці з наявністю будь-якого правового статусу, тоді як друге відрізняється, як правило, саме наділенням мігранта визначеним статусом. Всі три поняття передбачають виїзд мігранта за межі країни свого походження, громадянства або постійного проживання. І лише категорія «переміщені особи» відноситься до громадян, які змушені були залишити своє місце проживання, але залишаються у межах тієї ж країни.

Спробуємо висвітлити поняття «біженець», яким користується міжнародне співтовариство. Біженцем визнається особа, яка «знаходиться поза межами рідної країни внаслідок добре обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідування через свою расу, релігії, національність, приналежність до певної соціальної групи або політичні погляди, і не може або внаслідок таких побоювань не бажає скористатися захистом своєї країни...» (Конвенція 1951 р. про статус біженців). Особам, які брали участь у воєнних злочинах і порушували гуманітарне право чи право про права людини, у тому числі у терористичних актах, категорично відмовляється в наданні захисту, гарантованого біженцям.

Часто виникають непорозуміння щодо розрізнення біженців та економічних і нелегальних мігрантів, що призводить до невірних висновків та ксенофобської реакції. Біженці покидають свою країну через загрозу переслідувань і не можуть безпечно повернутися додому в існуючій ситуації [6]. Економічний мігрант зазвичай залишає батьківщину добровільно в пошуках кращого життя. Якщо він або вона забажають повернутися додому, то зможуть скористатися захистом свого уряду.

На основі аналізу, що проводився Незалежною Комісією з міжнародних гуманітарних питань можна виділити ряд характеристик міграційної ситуації при добровільній та вимушеній міграції (табл. 1).

Звісно, що такого роду характеристики мають надто загальні риси і не можуть визнаватись достатніми для прямого використання в якості критеріїв при класифікації та адміністративній ідентифікації вимушених мігрантів.

Комісія з міжнародних гуманітарних питань прийшла до висновку про необхідність розробити нову широку угоду, що містила б сучасне загальновизнане та всеосяжне визначення поняття «біженець» – «жертва порушення правопорядку, які б не були причини такого порушення,

Таблиця 1
Характеристика міграційної ситуації в умовах
добровільної та вимушеної міграції

Аспекти міграційної ситуації	Характеристика міграційної ситуації при міграції	
	Добровільній	Вимушеній
1. Об'єктивні фактори, що обумовили міграцію	Найчастіше – «привабливі фактори» в цільових пунктах міграції: нові економічні, освітні можливості і т.п.	Завжди – «виштовхувальні фактори» у вихідних пунктах міграції: економічний спад, екологічні і стихійні лиха, соціальні конфлікти і т.п.
2. Оцінка мігрантом життєвої ситуації під час прийняття рішення про від'їзд	Частіше – нормальна	Завжди – екстремальна
3. Час для прийняття рішення про від'їзд	Достатньо багато	Мінімальний або відсутній
4. Цільовий пункт міграції	Частіше туди, де є зв'язки, друзі, родичі, попит на працю даного мігранта	Найчастіше в неозначені місця

**Складено за: [7]*

або різного роду лих». До аналогічної думки приходять і міжнародні спостерегачі.

Якщо світова громадська думка та рекомендації незалежних міжнародних комісій останнім часом схилиються до більш розширеного трактування поняття «біженець», то деякі країни при зростанні кількості мігрантів демонструють прагнення до невинуватого вузького його трактування. Результатом встановлення країнами подібного роду бар'єрів є зокрема різка бюрократизація сфери міжнародної допомоги біженцям [7].

В українському ж законодавстві біженець – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [2].

106 стаття Конституції України (п. 26) говорить про наступне: «Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні». Проте, ця норма Конституції жодного разу не була задіяна. Проект закону про притулок, який пройшов перше читання років вісім тому, до цих пір не прийняли, а діючий закон про біженців абсолютно поглинає цю норму Конституції.

Взагалі, у поданні заяви про надання статусу біженця в Україні не повинно бути жодної складності. Мігранту достатньо в усній формі повідомити прикордонникам чи співробітникам правоохоронних органів про бажання набути статус біженця. Усіх повинні забезпечити перекла-

дачами та провести кілька співбесід. Натомість, складність, скоріше за все, полягає у з'ясуванні причин, які людина декларує пояснюючи своє бажання покинути батьківщину. Багато часу йде на перевірку фактів, на аналіз ситуації в країні, з якої прибула людина, чи справді у тому регіоні точаться воєнні дії, чи справді там переслідують за релігійні чи політичні переконання.

Проте, проблеми у потенційних біженців починаються ще на кордоні. Багатьом відмовляють одразу – за спрощеною процедурою, оскільки не бачать підстав для того, щоб залишити людину в країні. Також бракує перекладачів, а отже люди далеко не завжди розуміють, що їм треба робити. Регіональний радник представництва верховного комісара ООН у справах біженців в Україні, Росії та Молдові Наталія Прокопчук стверджує, що шукач притулку ще на кордоні має отримати інформацію про правила набуття статусу біженця в Україні. За Законом України «Про біженців» на державну прикордонну службу України покладено такі повноваження, як інформувати про процедуру визначення статусу біженця, і якщо людина вирішила звернутися, вона може передати свою заяву до органів міграційної служби чи через представників МВС чи через представників державної прикордонної служби. Це є право людини, але правозастосовча практика, звичайно так відбувається не завжди. За останні дев'ять років органи міграційної служби та державний комітет у справах національностей та релігій реформувалися вісім разів. Були такі випадки, коли протягом півроку міграційні служби не приймали заяв на отримання статусу біженців як таких.

Питання, пов'язані з тимчасовим розміщенням вимушених мігрантів перетворюються в гострі проблеми як для них самих, так і для оточуючого населення у місцях тимчасового розміщення. Організація переміщення до таких місць практично покладається на самих мігрантів і стає для них першим тяжким випробуванням, пов'язаним із життям біженців [7].

Місця, які виділяються для розміщення біженців не є спеціально призначеними для таких цілей. Тому заселення їх мігрантами в більшості випадків стає причиною невдоволення, а іноді прямих виступів місцевого населення. На низькому рівні здійснюється соціальне обслуговування мігрантів у місцях тимчасового розміщення і практично повністю його позбавлені мігранти, які ніде не влаштовані. Майже ніякої допомоги не отримують мігранти з боку державних органів у пошуку постійних місць проживання і роботи [4].

Вирішення питань матеріальної компенсації завданих біженцям збитків надзвичайно бюрократизоване і містить антигуманні умови її отримання, а сума компенсації, як правило, далеко не відповідає дійсним матеріальним втратам. Єдина одноразова допомога складає 17 гривень. І більшість людей за нею навіть не з'являються. Тому що, навіть доїхати до Києва з іншого міста потягне більше витрат на дорогу.

Найчастіше з проханням про набуття статусу біженця до управлінь у справах національностей та міграції звертаються вихідці з Азії (рис. 1).

Багато нелегальних мігрантів намагається перетнути Україну аби дістатися до Західної Європи. Це не означає, що вони біженці – лише деякі з них мають добре обгрунтовані причини, щоб просити притулку від переслідувань, і ці люди повинні отримати міжнародний захист.

Розподіл біженців по країнах вибуття
станом на 1.01.2007р.

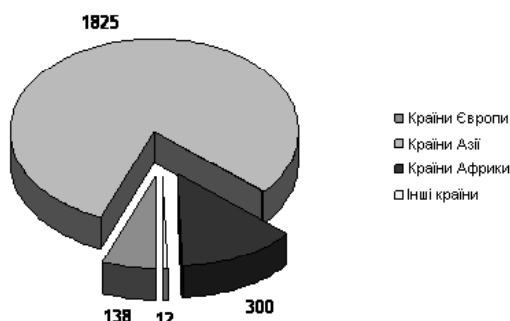

Рис. 1 Співвідношення біженців за країнами вибуття
[Статистика департаменту міграційної служби Державного комітету України у справах національностей та релігій]

Згідно з офіційною статистикою Департаменту у справах біженців та притулку Державного комітету України у справах національностей та релігій на 1 січня 2007 р. в Україні зареєстровано 2275 біженців з 50 країн світу. Прослідкувавши зміни у кількості біженців за період з 2002 по 2007 рр. можна зробити висновок, що існує тенденція до скорочення кількості біженців в Україні, проте їх чисельність все ще залишається досить значною (рис. 2).

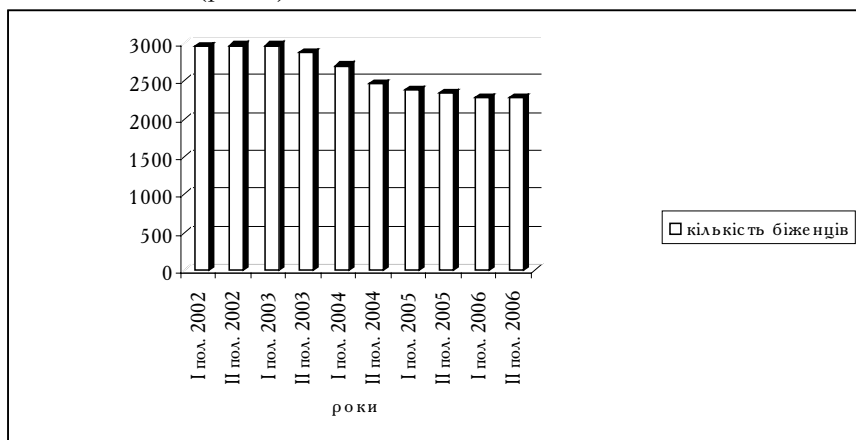

Рис. 2 Кількість біженців в Україні (2002–2006 рр.)

Приєднавшись до Женевської конвенції із захисту біженців Україна взяла на себе зобов'язання передусім щодо допуску шукачів притулку до процедури визначення статусу біженця, прийняття, розміщення й адаптації визнаних біженців. Деякі нелегальні мігранти подають заяви на отримання статусу біженця, щоб легалізувати своє перебування в Україні.

Через відсутність в Україні спільної з ЄС бази даних осіб, які намагалися або отримали статус біженця, мігранти можуть подавати на статус біженця в Україні та в іншій європейській країні водночас.

Правоохоронні органи порушують питання обмеження свободи пересування осіб, які перебувають у процедурі визначення статусу біженця, у зв'язку з існуванням випадків зловживання процедурою. Однак рекомендації міжнародних організацій вказують на небажаність затримання як запобіжного заходу в таких випадках, а керівні положення УВКБ ООН вказують на неприпустимість затримання шукачів притулку, крім певних випадків. Окрім того, процедура ухвалення рішення з надання статусу може тривати понад два роки, і затримання шукачів притулку на цей період становитиме грубе порушення міжнародного універсального і регіонального законодавства.

Закон України «Про біженців» містить низку положень, що УВКБ ООН розглядав як серйозні хиби. По–перше, хибною є норма про позбавлення визнаних біженців їхнього статусу без судової процедури. По–друге, у законі також бракує визначення принципу non–refoulement – невислання осіб, які кваліфікуються як «біженці війни» або не можуть бути повернені через серйозний ризик катувань або нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (ст. з Європейської Конвенції прав людини та основних свобод, ст. з Конвенції ООН про запобігання катуванням). Захист таких категорій осіб є абсолютною відповідальністю держави.

Окрім того, законом передбачено занадто складну систему документування шукачів притулку, які перебувають у процедурі надання статусу біженця.

Це призводить до їхнього затримання під час обміну документів, який може тривати до місяця, упродовж якого шукач притулку практично не має документів. Загалом закон потребує перегляду, спрямованого на спрощення процедур документування шукачів притулку та надання захисту особам, які перебувають у процедурі розгляду [4].

Відсутність інституту додаткового захисту в Україні не дає змоги прийняти та надати захист іноземцям, які не відповідають вимогам Конвенції про біженців 1951 р., вислання яких неможливе з різних причин, таких як неможливість ідентифікації та побоювання, що іноземців у країнах своєї громадянської належності або проживання піддаватимуть нелюдському поводженню або тортурам. Україна може надавати іноземцям та особам без громадянства лише статус біженця на основі Конвенції.

Надання статусу конвенційного біженця може бути підставою для врегулювання правового статусу для дуже обмеженого кола осіб. З поданих на отримання статусу біженця заяв лише приблизно 5 % отримують позитивне рішення щодо його надання. Водночас розвиток законодавства у сфері прав людини визначає необхідність надання захисту біженцям війни, особам, які перебувають під загрозою смертної кари, тортур, стихійного лиха та ін.

Приєднавшись до певних міжнародних документів, таких як, наприклад, Конвенція ООН проти тортур 1984 р., або Європейська конвенція з прав людини 1950 р., Україна взяла на себе зобов'язання не повертати особу до країни, в якій та може бути піддана тортурам, у тому числі

смертній карі. Водночас Україна не може виконувати цих міжнародних зобов'язань, адже її законодавство не передбачає механізмів з надання захисту таким особам [5].

Згідно закону України «Про імміграцію» від 7 червня 2001 р. дозвіл на імміграцію надається в рамках квоти імміграції, яку встановлює Кабінет Міністрів України на кожний календарний рік. Кабмін формує квоту за пропозицією центральних та місцевих органів виконавчої влади та на базі аналізу імміграції попереднього року. Серед категорій іммігрантів, за якими встановлюється квота є особи, які безперервно прожили на території України протягом трьох років з дня надання їм статусу біженців в Україні чи притулку в Україні, а також їхні батьки, чоловіки (дружини) та неповнолітні діти, які проживають разом з ними [3]. Особи, які підпадають під квоту імміграції можуть отримати дозвіл на в'їзд або на постійне проживання в Україні. За останні роки цей показник зазнав значних коливань (рис. 3).

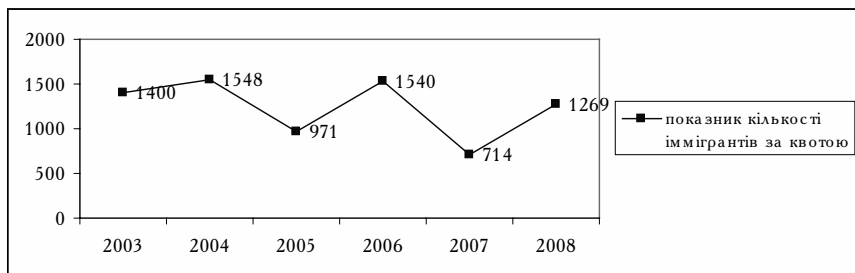

Рис. 3 Квота іммігрантів в Україну зі статусом біженців (2003–2008 рр.)

Порушенням права шукачів притулку іноді вважається підписання угод про реадмісію. Певні правозахисні організації вважають, що такі угоди взагалі не можна укладати. На думку представників німецького відділення правозахисної організації Pro Asyl, що займається проблемами втікачів, в укладенні угоди про реадмісію з Росією взагалі немає жодного сенсу, тому що в Росії триває чеченський конфлікт, і саме чеченські втікачі – одна з найбільших груп шукачів притулку, які прямують до країн Європейського Союзу. Відправити таких втікачів додому означає порушити Женевську конвенцію ООН [5].

Тим не менше, навіть у цих умовах можливі і необхідні напрацювання довгострокових рішень та прийняття ряду екстрених заходів. Під довгостроковими рішеннями треба розуміти ті, які призводять врешті–решт до наступних результатів:

- добровільна репатріація;
- втягнення у нормальне життя у країнах першого притулку;
- переселення до третьої країни та адаптація у ній, якщо попередні варіанти неможливі.

Варто було б відмінити для вимушених мігрантів деякі існуючі адміністративні обмеження. Хоча надання біженцям більшої свободи у вирішенні ними своїх проблем не скасовує необхідність надання допомоги з боку держави. Тут основним напрямком на сьогодні є централізація

державних та громадських зусиль, яка б дозволила уникнути неорганізованості та хаотичності у визнанні біженців та наданні допомоги вимушеним мігрантам [8].

У країнах ЄС, які є членами Дублінської угоди, існує спільна система баз даних EURODAC, в якій зберігаються всі відбитки пальців осіб, які зверталися за наданням статусу біженця. Таким чином, будь-яка уповноважена особа в країнах ЄС може за 15 хвилин після отримання відбитків пальців апліканта в режимі онлайн отримати всі відомості, чи зверталася ця особа з такою заявою раніше і яке було рішення в будь-якій іншій країні ЄС.

Цьому прикладу намагається слідувати й Україна. З 2008 р. в Україні розробляється (але ще не запроваджена в повному обсязі) міжвідомча система баз даних «Аркан». До цієї системи залучено МВС, МЗС, Держприкордонслужбу, СБУ, Держкомнацрелігій. Під час запровадження цієї системи в повному обсязі ідентифікацію іноземців, яких не раз затримували або які зверталися за наданням статусу біженця, буде суттєво полегшено [5].

Таким чином, належний захист біженців вимагає спільних скоординованих зусиль не тільки національного уряду, а й міжнародних інституцій. І хоча Україна прикладає значних зусиль для того, аби її законодавство відповідало міжнародним нормам та стандартам, потрібно виправити ще багато прогалин, які створюють неабиякі незручності у роботі з біженцями та шукачами притулку в нашій державі та перешкоджають інтеграції цих осіб в українське суспільство. Крім того, при вирішенні проблеми вимушеної міграції слід виходити не лише із принципу свободи людини проживати, де вона хоче, але й із принципу свободи країни на надання притулку. Тому розробка відповідних програм потребує спільних зусиль країн у двох основних напрямках, що передбачають заходи двоякого характеру, зорієнтовані на ліквідацію негативних наслідків вимушеної міграції як для самих біженців, так і для країн, що їх приймають, а також, зміну умов, що породжують вимушену міграцію, особливо в найбільш гострих конфліктних формах. Напрацювання та реалізація заходів другого роду передбачає глибоке вивчення корінних факторів вимушеної міграції.

Література

1. Грінченко В. «Транзит» для нелегалів // Персонал Плюс – 2006. – № 34 (185) // <http://www.personal-plus.net/185/1107.html>
2. Закон України «Про біженців» (редакція від 23.06.2005 р.) // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2557-14>
3. Закон України «Про імміграцію» від 7 червня 2001 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2491-14>
4. Малиновська О.А. Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. – К.: Генеза, 2003. – 288 с.
5. Політика України у сфері контролю над нелегальною міграцією // http://www.icps.com.ua/doc/Migration_Policy_UKR.pdf
6. Хомра О.У. Нелегальна транзитна міграція як загроза національній безпеці України // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С.107–117.

7. Витковская Г.С., Кочарян А.В. Вынужденная миграция как социальная проблема // Миграция населения: Сборник науч. трудов / Ин-т соц. эконом. проблем народонаселения РАН. – М., 1992. – С.61–86.

8. Царенко И. Как противостоять нелегальной иммиграции // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 3. – С.141–150.

Качурец Ч.И. Вынужденные миграции и проблема защиты беженцев в Украине

Раскрыты главные проблемы, с которыми сталкиваются лица, иммигрирующие в Украину по тем или иным причинам и претендуют на получение статуса беженцев. Рассмотрено процедуру получения статус беженца для вынужденных мигрантов. Особенное внимание обращено на практику исполнения законодательства о беженцах на основе опыта европейских стран. Очерчены конкретные направления по совершенствованию законодательства и административной практики в соответствующей сфере.

Ключевые слова: вынужденные мигранты, беженцы, убежище, национальное законодательство, международные договора.

Kachurets, C.I. The forced migrations and refugees protection issue in Ukraine

The article reveals the main problems, faced by immigrants, who for different reasons arrive to Ukraine and claim on status of refugees. The procedure of refugees status concession for forced migrants is studied. Particular attention is payed to the practice of refugee laws application on the basis of European states experience. The specific directions of further legislation improvement and administrative means alteration are indicated.

Key words: forced migrants, refugees, asylum, national laws, international conventions.

Історична минувшина як фактор формування і трансформації політичної свідомості українського суспільства

Проаналізовано феномен історичної минувшини як фактору трансформації політичної свідомості сучасного українського суспільства, простежено якісні параметри і причини розбіжностей в масовій політичній свідомості українців. З'ясовано суб'єктно–об'єктні зв'язки і взаємовпливи між процесом формування політичної свідомості і можливістю її трансформації через апеляцію до суспільної пам'яті.

Ключові слова: трансформація, політична свідомість, історична минувшина, політична нація, менталітет, ідентифікація, стереотип.

Людина істота суспільна. Ця сентенція настільки ж незаперечна, наскільки недоз'ясовані до кінця природа і характер суспільних відносин, причинно–наслідкові зв'язки, закони і структура суспільного буття. Перспективи розставити всі остаточні крапки над «і» є безнадійно примарними до тих пір, поки суспільства взаємодіятимуть і змінюватимуться, допоки під впливом цих комунікаційних процесів трансформуватимуться їхні інтереси і можливості.

Реальне суспільне буття людини проявляється в свідомій та неусвідомленій діяльності індивідів і спільнот та залежить від багатьох обставин. Серед них важливим є фактор суспільної свідомості, що виступає як сукупність ідеальних образів – понять, ідей, почуттів, переживань, уявлень, що їх формує суб'єкт в процесі відображення навколишнього світу. Суспільне буття визначає суспільну свідомість, яка включає лише суспільно–значимі, типові, затребувані загалом явища і процеси.

Однією із ключових складових в її структурі є політична свідомість. Нею наділені всі суб'єкти політичної діяльності. Проте, політична свідомість кожного індивіда проявляється одночасно на різних рівнях: індивідуальному, соціальному, класовому, національному, суспільному, загальнолюдському. Загалом, будучи відносно цілісною і повільнозмінюваною системою уявлень, політична свідомість обумовлюється чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру і проявляється у залежності від інтересів та обставин у конкретно взятій ситуації.

Таким чином, під політичною свідомістю розуміємо уявлення про суспільно–політичне буття всіх суб'єктів політичного процесу: тих, які борються за владу, здійснюють її, взаємодіють з нею. Єдиним способом

виявити та зафіксувати оціночні характеристики політичної свідомості є комплексний аналіз політичної культури, що виступає сукупністю свідомості, конкретної політичної поведінки і діяльності політичних інститутів.

Вивченню феномену політичної свідомості суспільства, умов її формування і трансформації загалом присвячено велику кількість досліджень, проведених на різній теоретико-методологічній базі, спрямованих на вивчення особливостей формування, структури, суб'єктно-об'єктних відносин. Разом з тим, ця проблематика не є достатньо розробленою. Очевидно, це пов'язано зі складністю самого предмета вивчення та відсутністю його цілісної концепції.

У зарубіжній політичній науці поняття «політична свідомість» набуло особливої популярності у середині ХХ століття і розроблялося переважно у біхевіористичному контексті. Зрозуміло, що у кожному з підходів на перший план виходять її різні ознаки і характеристики.

Такі вчені як І. Бекешкіна, Є. Головаха, Н. Паніна тощо працюють у галузі політичної соціології, а тому намагаються розкрити змістовні характеристики різних типів і видів політичної свідомості: демократичної, авторитарної, традиційної, бюрократичної, лояльної, бунтарської тощо.

Соціальні психологи, які вивчають політичну свідомість, зокрема Г. Почепцов, М. Фролова, О. Шестопал, поєднують розгляд суспільного змісту цього феномену з аналізом індивідуальних та групових механізмів його функціонування.

Політичні філософи, серед яких Е. Баталов, М. Михальченко, І. Надольний, Ю. Пахомов, В. Ребкало, П. Сергієчко та етнополітологи І. Курас, Л. Шкляр бачать в ній форму суспільної свідомості, а Д. Видрін, В. Журавський, О. Валєвський та інші трактують політичну свідомість в контексті класових інтересів. Залежно від специфіки процесів і форм відображення політичної свідомості в ній виокремлюють різні рівні, форми, види. Підсумовуючи наукову дискусію можемо дійти висновку, що існує велика кількість дефініцій даного поняття, проте, жодне не може претендувати на вичерпність, хоча й відповідає змістовному навантаженню і методологічній логіці авторів концепцій.

Низка авторів, серед яких В. Бебик, Л. Гордон, М. Михальченко, під час визначення сутності та специфіки політичних ідей, поглядів та уявлень особливо вказують на їх органічний зв'язок з економічними відносинами, потребами та інтересами різних прошарків населення. Інакше кажучи, політична свідомість визначається як відбиття політичних та економічних відносин в суспільстві.

Таким чином, структура наукової дискусії, яка не вичерпана представленими підходами, а є значно ширшою, доводить беззаперечну актуальність проблеми. Проте, авторка вважає за необхідне відзначити, що методологічні засади переважної більшості досліджень переслідують цілі суто раціонально-гносеологічні. На відміну від точних наук, де такі форми пізнання дозволяють давати відповіді з високою мірою достовірності, проблеми буття індивідуального і суспільного, часто потребують т.зв. чуттєвих форм пізнання і не вписуються в межі чітких формул. Пам'ятаючи про такі практичні функції науки як політична соціалізація, формування громадянськості, політичної культури, ми переконані в необхідності пояснити логіку формування політичної свідомості україн-

ського суспільства засобами в тому числі чуттєвого пізнання, заснованого, з–поміж іншого, на категоріях віри та інтуїції. Значна частина нашого суспільства загалом втратила «історичне чуття», зв'язок з поколіннями, є «глухою» до історичного міфу, героїки. Спільні історичні символи перестали бути промовистими в процесі формування самоідентифікації, суспільство практично не рефлексує ними.

Усвідомлюючи об'єктивну трансформацію національних цінностей в умовах глобалізації, авторка переконана, що українська нація, як політична спільнота, має право і нагальну потребу «віднайти» свої власні витoki, своє обличчя і місце в історії. Необхідним є пояснити на чуттєвому рівні логіку досучасного буття не як низку раціонально зафіксованих і розтлумачених явищ і процесів, а як ідеальні феномени, що мали стосунок до певних етапів становлення спільноти і обумовили її нинішній стан. Визнати право своїх предків на помилку, не відсторонятись, сором'язливо, від «незручних» тем, не займатись пошуком, клеймуванням і покаранням «винних від історії», а проаналізувати глибинні причини перемог і поразок, помилок і успіхів означає взяти на себе відповідальність за майбутнє. Помиритись з історією, «пробачити, щоб бути пробаченим» – така форма суспільних відносин диктується нині цивілізаційними викликами. Так вчинили більшість тих суспільств (наприклад, німці, іспанці, італійці, греки тощо), які мали тривалу практику історичних суперечностей, подолавши які змогли відновити своє місце в історичному розвитку. Спекулювати на минувшині стає загальноцивілізаційною «ознакою дурного тону». Нажаль, поки що це не про реалії нашого менталітету.

Тому, метою започаткованого дослідження є визначити, під впливом яких об'єктивних історичних процесів формувалась політична свідомість українського суспільства і в який спосіб «історична минувшина» виступає сьогоdnі фактором трансформації її якісних характеристик.

Визначаючи фактори впливу на формування політичної свідомості через історичну пам'ять, ми керуємось, в числі інших, концептуальними положеннями Л.Гумільова про зв'язок етносу з ландшафтом [1,25]. Адже, всупереч всім руйнівним чи еволюційним змінам і впливам, український етнос залишався «прив'язаним» до своєї землі. Поняття території, держави і громадянства тісно взаємопов'язані у сучасній концепції української нації. Людина входить в світ, який має свої сформовані уявлення про навколишнє буття і стає часткою спільноти. В процесі її тривалого історичного розвитку формується національний менталітет, який, за визначенням М. Михальченка, є характеристикою спільності людей (етнічної, політичної, територіальної). Він розкриває специфіку мислення, спілкування та поведінки людей у конкретному політичному, економічному і культурному просторі [2,5]. Ментальність – це схильність, внутрішня готовність людини діяти певним чином, сфера можливого для неї. При цьому варто розмежувати дві найважливіші складові ментального чинника: по–перше, етнічна і національна психологія, світосприйняття та моделі поведінки, а по–друге, політична свідомість в сукупності історичної свідомості нації та сучасного осмислення буття.

В умовах глибокої світоглядної трансформації суспільного розвитку, ментальний фактор набуває визначального значення серед інших ресурсів державотворення та націостановлення. Факти минулого, події і процеси, способи суспільного реагування на них, що відбилися в історичній

пам'яті у вигляді міфів, відкладають свій відбиток на характері поведінки спільності в сучасних умовах, на її пасіонарних властивостях, опірності асиміляційним тенденціям, ентропійним проявам, здатності приймати виклики нової епохи і трансформуватись.

Безперечно, накопичені суспільно-важливі уявлення про спільне минуле (космогонія, епоси, символіка, пантеон героїв, образи ворогів, міфи, звичаї) покликані відігравати консолідуючу функцію і сприяти формуванню політичної свідомості тієї частини суспільства, що ідентифікується як носій спільної історичної спадщини (проте, питання свідомого/несвідомого себеототожнення з історичним минулим спільноти не суть важливим і визначальним в набутті її членом—індивідом рис політичної свідомості).

Українська нація не є однорідною, перебуває на етапі «себепошуку», віднаходження «свого місця» в цивілізаційному поступі, усвідомлення власного сенсу буття. За умов, коли суспільство втратило цілий пласт просторово-часових орієнтирів, втратило сакральний зміст символів, сенс історичних міфів, є запит на їх відтворення. Вкрай важливим є ще й той факт, що для значної частини української спільноти (а саме населення ряду Південних і Східних регіонів) життя в умовах української державності є новою, «стартовою» суспільною практикою, що не має аналогій в історії. Це пояснює причину, з якої частина української політичної нації виявляє більшу готовність самоідентифікуватись з іншою спільнотою, намагається віднайти себе в історичних реаліях іншої держави, або навіть екстраполювати цю практику в сьогодення. Ігнорувати об'єктивність і природність таких явищ і намагатись з міркувань політичної доцільності звести історію всього суспільства до «спільного знаменника», означає ще на довго створити умови для спекуляцій на історії, що ведуть до розколу і послаблення українського суспільства.

За згаданих обставин проблема маніпулювання суспільною свідомістю постає як надактуальна. В окремих випадках це робиться усвідомлено в процесі політичної конкуренції, через творення суспільних міфів і стереотипів, з необхідними, для досягнення певних політичних цілей, акцентами. Але доволі часто в наукових і публічних тлумаченнях бачимо, як вони (акцентовано викривлені уявлення такі факти минулого) повертаються у вигляді суспільних установок, упереджених переконань, стереотипів. Результатом цього «бізнесу на невігластві» стає поляризація суспільства, в тому числі, за ставленням до історичної минувшини. Сферу теоретичних знань такі «прочитання історії» обтяжують псевдонауковістю, а політику — фанатизмом, що звужує плюральні можливості дискусії до вузькообмежених бінарних опозицій «свій — чужий», «злочин — герой», «ворог — друг», тощо. Таким чином, формуються такі ознаки політичної свідомості як нетерпимість, низька здатність до толерантності, взаємопорозуміння і взаємосприйняття, різноспрямованість цивілізаційних орієнтацій. З—поміж тем, що сприяють суспільному розколу такі сторінки минувшини як національно-визвольна боротьба ОУН—УПА, Велика вітчизняна війна, голодомор, ставлення до радянської державності і комуністичної ідеології загалом, православ'я, і навіть мазепинський період.

Найбільш суттєво лінія цього розриву проходить по стереотипно зафіксованому в суспільстві вододілу «Схід—Захід». На основі аналізу якісних параметрів політичної свідомості, можемо припустити, що в меж-

ах української нації (як політичної спільноти) існує не одна, а декілька суспільно споріднених груп (умовно – дві: «східноукраїнська» і «західноукраїнська»), розкол між якими значною мірою якраз і обумовлений як фактором історичної об'єктивності, так і суб'єктивними чинниками використання історичної минувшини в ідеологічних цілях сучасними політичними елітами. Очевидно, природа цих відмінностей криється в історичній минувшині. Там її і шукатимемо.

Аналізуючи особливості і закономірності формування політичної свідомості в Україні, ми виходили з того, що найширшою сукупністю людей, в межах якої вона проявляється, є нація – об'єднана в межах політико–правового простору та громадянських відносин політична спільнота [3,113].

Водночас, як зазначає, В.Конопельський, нація не може бути простою сумою її громадян. Такі спільноти довго не існують і легко руйнуються під зовнішнім тиском. Їхня крихкість зумовлена відсутністю внутрішнього стрижня, навколо якого консолідуються не лише представники титульного етносу, а й громадяни іноетнічного походження. Їхня політична свідомість є не стільки етнічною, скільки громадянською, а отже, національною у державницькому сенсі. Етнічність у державності, тобто національному утворенні, не зникає, а трансформується в інший вимір свого буття. Набувши державної форми існування, етнічність певною мірою деполітизується, оскільки головна історична проблема її існування – державність – вирішена, що є найвищою формою інституціоналізації будь–якого етносу [4,5].

Якщо проаналізувати і узагальнити сучасне визначення нації, то це – передусім політична спільнота, що об'єднує всіх громадян певної держави незалежно від їхнього етнічного та соціального походження, мовно–культурних та інших особливостей. Однак політична нація – це не просто населення країни і співгромадянство, а спільнота, об'єднана мовою, символами, лояльністю до держави та її законів, волею, інтересами, сподіваннями на майбутнє, тощо [4, 6].

Процес становлення української нації в часі, загалом, співпадає з утворенням європейських націй і пов'язаний з формуванням нових цивілізаційних засад. Проте, для українців він схожим є з практикою спільнот, що не мали на той момент власної державності, а входили до складу Австро–Угорської, Османської чи Російської імперій.

Конкретизуючи процеси і явища, що мали місце в минулому, впливали на формування політичної свідомості західноукраїнського суспільства, дослідники найчастіше називають головним з них факт сусідства із європейською цивілізацією, можливість знайомитись з досягненнями європейської культури, пов'язують із необхідністю протистояти колонізації[5]. Проте, на наш погляд, можливість ментальної інтегрованості визначалась готовністю суспільства сприймати саме такого роду ідеї. Адже становлення політичної свідомості як в Європі, так і на західноукраїнських землях відбувалось хоч і під впливом ліберальних соціально–економічних, гуманістичних та суспільно–політичних змін, проте, на абсолютно безперечних і неперерваних консервативних цінностях.

Процес становлення національної самосвідомості на нинішніх західноукраїнських землях й справді визначався спільними загальноєвропейськими цивілізаційними трансформаціями. Захід України залюднений,

переважно, автохтонним населенням, що протягом багатьох століть незмінно проживало на цій території, творило історію цього краю, обороняючи від зовнішніх загроз, формувало традиції, звичаї і цінності, спільні для всього суспільства стереотипи і міфи, що еволюціонували і змінювались повільно, лише під впливом нових викликів епохи. Об'єднуючим чинником для них слугувала етнічна складова.

Якщо для західних земель перехід до нової якості суспільної свідомості був продовженням еволюційного ланцюжка, то освоєння «дикого степу» на Півдні і Сході стало, по-суті своїй, «початком історії». Той факт, що ці землі межували з територією традиційного козацького впливу (включаючи й заснування ними значної кількості поселень) не спростовує аргументів про те, що соціально-економічне, інфраструктурне освоєння краю починається саме за політичного адміністрування Російської імперії, в процесі розвитку ринкових відносин і особливо актуалізується з початком індустріального прогресу.

Дикі степи, розташовані у вигідних для нових економічних потреб природних умовах, потребували заселення і освоєння. Чому ж ці території виявились в результаті російськомовними? Процес, на наш погляд, хоч і проблемний, з позиції сучасних державотворчих реалій, проте, цілком природний у тих історичних обставинах. Російська влада (імперський характер якої був не винятковим, а, радше, закономірним для тогочасної Європи) ще близько ста років до активного процесу урбанізації, до почату стихійної і суто економічної хвилі міграції, організувала переселення сюди німців, балканців, кримських греків, тощо. Проте, ці переселенці, проживаючи компактними колоніями та зберігаючи свою національну ідентичність, займались здебільшого традиційними для себе видами господарської діяльності – землеробством, як і місцеве населення загалом [6].

Тому, такий характерний для всієї Європи процес урбанізації, викликаний індустріальним бумом, через наявність на українських територіях родючих ґрунтів, не зачепив основну масу українського селянства, яке не мало стимулу залишати «землю-годувальницю» і традиційне для себе землеробство. Натомість, російський селянин не бачив перспективи залишатись на землях, що вимагали неабияких зусиль в обробітку, а натомість давали мізерні врожаї і вирушав в пошуках заробітків на Південь імперії, де була потреба у великій кількості робочих рук і можливість вижити в нових реаліях.

Таким чином, на відміну від західноукраїнської суспільності, південно-східна сформувалась в процесі господарського освоєння цих земель, в умовах зародження нових суспільно-політичних і соціально-економічних цивілізаційних умов. Поліетнічна структура суспільства в умовах «неукраїнської»(!) державності, акцентовано індустріальний характер промислового виробництва, монопольна структура господарчих відносин не дозволили сформувати ані потужної буржуазної традиції (на період активного освоєння краю припадає хвиля розорення дрібного і середнього власника загалом в Європі, що зрештою спричинить зародження соціал-демократичних ідей), ані національної української (для цього не було жодних соціальних, духовних чи політичних підстав). Тай загалом, значні території Сходу і Півдня України до 1991 року не входили до жодної з форм української державності (радянська її форма є, таким чином, пер-

шою), а тому, природно, не мають «відчуття» національної ідентичності, яка починає формуватись для більшості щойно з розпадом СРСР.

Проте, основна причина невизрівання національноорієнтованих цінностей у свідомості східноукраїнського суспільства і, як наслідок, становлення «іншої», відмінної від західно- чи великоукраїнської політичної свідомості, визначається, на наш погляд, часово-просторовими особливостями освоєння і заселення цих земель. Таким чином, повсякденна політична свідомість населення регіону формувалась під впливом поліетнічності (з домінуванням російської мови як необхідного засобу міжнаціональної/міжособистісної комунікації), відсутності потужної буржуазної складової (як зрілої сили, здатної до соціального протесту, що стимулювала б структурні реформи), люмпенізації суспільства, та державної цензури.

Власне, про роль соціально-економічного чинника у формуванні певних рис світосприйняття писав М.Вебер у своїй роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» [7,60]. Як вже зазначалось, Росія не набула рис буржуазності. Основу суспільного життя складала община, яка визначала не тільки порядок господарювання та побуту, але й риси політичної свідомості та поведінки, які відігравали вирішальну роль у майбутніх великих політичних потрясіннях, у тому числі й української спільності. Саме общинна політико-економічна практика стала основою формування таких рис національного характеру, як пасивність та утриманство, патріархальний колективізм та замкненість; примітивні уявлення про зрівняльну справедливість, неприйняття майнової диференціації й конкуренції, ненависті до багатих, особливо у своєму середовищі. Але необхідно зазначити, що в Україні спочатку дістали поширення не общини, а громади, особливо на Західній Україні. Особливий внутрішній спосіб життя України зумовлювався, насамперед, активною участю громад у політичному процесі і виборністю посадових осіб [8,13].

Узагальнюючи аналіз історичної складової у формуванні політичної свідомості українського суспільства, варто акцентувати, на наш погляд, її неоднорідність і чітко простежувану розірваність. Можемо стверджувати, що українська політична свідомість не є єдиною, а містить, принаймні, два сегменти, що мають ознаки схожості з відмінними між собою політичними культурами. З одного боку, є намагання використовувати цю особливість у сучасних політичних процесах через маніпулювання історично сформованими стереотипами і міфами, засобами їх ситуативної актуалізації. Така політична практика, очевидно, приносить певні електоральні дивіденди, проте, працює на розкол у суспільстві, не дозволяє створити консолідуючі суспільні уявлення (міфи, установки, стереотипи) про минуле, «розриває» спільноту, дезорієнтуючи та роз'єднуючи. Слушно є думка А.Єрмолаєва про «загрозу реідентифікації» в таких умовах, що робить суспільство легкодоступним для зовнішніх, в тому числі «недружніх», впливів [9]. Підтвердженням цьому є те, що пасіонарність суспільства найбільш успішно і комплексно проявилась на піку «розриву» масових уявлень – в 2004 році. В основі політико-ідеологічних конструкцій, маніпулятивних інформаційних спецоперацій, нав'язуваних масам, одну з ключових ролей відігравала апеляція до оцінок минувшини.

З іншого боку, суспільство переконливо демонструє здебільшого споглядальну, конформістську, а не активну, дієву позицію, що також має

своє коріння у минулому. Тому можна припустити, що «факти історичної пам'яті» у суспільній свідомості, саме скептично–відчужене ставлення до влади, ситуативне, здебільшого формальне сприйняття масовою свідомістю політичних процесів, понижене (а в окремих випадках – деактуалізоване) почуття національної гідності, різні ментальні настанови у двох частинах України, недостатнє усвідомлення національних інтересів (насамперед – потреби у власній державі), некритичне сприйняття чужоземних політичних цінностей і норм, амбівалентність, маргіналізація, низький рівень консолідації та ідентифікації, регіоналізація на сьогодні є спільними точками дотику для політичної свідомості обидвох сегментів суспільства.

Проте, ознаки політичної свідомості українського суспільства, як і будь-якого іншого, не варто оцінювати спрощено, в площині «добре–погано». Це надто складна система, що обумовлює характер суспільного розвитку і пояснює можливості його трансформації. Характерні риси, що закладені історичними обставинами і є об'єктивнообумовленими необхідного правильно «прочитати», визначити ті з них, які потребують «оборонної уваги» через новітні цивілізаційні виклики і загрози, а також апелювати до тих, що є найбільш відповідними в нових умовах.

Таким чином, можемо підсумувати, що політичну свідомість українців в світоглядних орієнтирах найчастіше визначає домінування історичного чинника, тобто, постійне «оглядування назад». Це можна пояснити тим, що суспільство все ще «не віднайшло себе», воно орієнтоване на минуле через відсутність об'єднуючої національної ідеї, довкола якої можна організувати «поступ вперед». Наявними є ознаки роз'єднання нації по багатьох позиціях. Чинники внутрішнього повсякденного взаємного сприйняття є, здебільшого роз'єднуючими: мова, символіка, сподівання на майбутнє, менталітет, ставлення до історії тощо. Проте, найефективнішими консолідуючими факторами, як показує практика, і надалі залишаються зовнішні чинники (виявляється як «вболівання за своїх») – чи то у вигляді загроз (Тузла, конфлікт в «газовому питанні», о.Зміїний тощо) чи звитяг (перемоги на Олімпійських іграх, чемпіонатах, конкурсах, тощо).

Література

1. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 2007. – 354 с.
2. Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. – К., 2001 –
3. Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 357 с.
4. Конопельський В. Конституювання української політичної нації у перехідному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. – Одеса, 2002. – 20 с.
5. Див.: Жупанський Я.І., Круль В.П., Заячук М.Д. До питання про часові особливості заселення та перетворення території Карпато–Подільського регіону// Матеріали наук. конф., присв. 120– річчю заснув. Чернів. ун–ту. Том. 3.– Чернівці.– 1995. – С. 95–102.; Паньків Н.М. Історія заселення та господарське освоєння гірських районів Львівщини // Історія української географії. – Тернопіль, 2000. – С. 85–87 та ін.
6. Див.: Пірко В.О. Заселення Донецчини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). — Донецьк, 2003. – 180 с.; Наулко В. Формування

сучасного етнічного складу населення України// Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – 424 с. та інші.

7. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – М., 1990. – 433 с.

8. Руденко Ю.Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. – Харків, 2003. – 21 с.

9. Ермолаев А. Украине нужен новый национальный проект// Диалог. – 2006. – 09 июня.

Подыбайло М.Т. Историческое прошлое как фактор трансформации политического сознания украинского общества

Проанализирован феномен исторического прошлого как фактор трансформации политического сознания современного украинского общества, установлены качественные параметры и причины различий в массовом политическом сознании украинцев. Изучены объектно-субъектные связи и взаимовлияния между процессом формирования политического сознания и возможностью его трансформации посредством апелляции к общественной памяти.

Ключевые слова: трансформация, политическое сознание, историческое прошлое, политическая нация, менталитет, идентификация, стереотип.

Podybaylo, M.T. Historical past as a factor of the formation and transformation of Ukrainian society political consciousness

The phenomenon of the historical past as a factor of the political consciousness transformation in modern Ukrainian society has been analyzed, quality options and the reasons of the differences in the mass political consciousness of Ukrainians have been determined. Objective and subjective connections and interaction between the process of political consciousness formation and the possibility of its transformation through an appeal to the public memory have been studied.

Key words: transformation, political consciousness, historical past, political nation, mentality, identification, stereotype.

Економічна влада як фактор функціонування політичних систем і державності сучасних ліберальних демократій

Проаналізовано характер стосунків між економічною і політичною владами. Окреслено роль економічної влади у сфері державності сучасних провідних країн світу. Досліджено механізми і фактори, що дозволяють економічній владі впливати на сферу вироблення державної політики. Визначено ступінь відповідності цих процесів нормативним канонам ліберально-демократичної ідеології.

Ключові слова: економічна влада, політична влада, правляча еліта, олігархія, плутократія, лобі, виборчі фонди, ліберальна демократія.

Сучасний етап розвитку українського суспільства вкрай потребує вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи ліберально-демократичної ідеології, яка останні десятиліття виступала в якості домінуючого фактору трансформації політичної організації провідних країн світу. Суспільна наука має сприяти розробці принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку та визначення в ньому місця України.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії представляється важливим встановити характер стосунків між економічною і політичною владами та визначити роль економічної влади в системі державності сучасних провідних країн світу.

У загальному вигляді проблема полягає в тому, що поширення та успішне функціонування ліберально-демократичних практик пов'язується їх апологетами із зростанням незалежності політичної влади від економічної. Нормативний зміст ліберальної демократії передбачає, що політична гілка влади формується громадянами за допомогою демократичних процедур під час виборчих кампаній. Дана система гарантує рівність голосів громадян незалежно від їх статків. Як результат, демократично обрані органи влади є виразниками інтересів своїх виборців та забезпечують представництво їх інтересів під час вироблення державної політики. Подібна система має гарантувати унеможливлення відроджен-

ня елітаристських моделей державного правління, до яких відноситься і олігархічна форма правління. Водночас, подібні твердження, на наше переконання, не відповідають дійсності на емпіричному рівні і страждають значними ідеологічними спрощеннями – на теоретичному.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Б. Гаврилишин, Дж. Гелбрейт, Ф. Ландберг, В. Домхофф, Ф. Фукуяма, В. Хаттон, М. Делягін, О. Панарін, О. Зинов'єв та інші, однак вказані дослідники розглядали лише певні аспекти зазначеного питання, уникаючи широкого науково-критичного погляду на стан проблеми в цілому.

Таким чином, завдання статті – встановити характер стосунків між економічною і політичною владами; визначити роль економічної влади у сфері державності сучасних провідних країн світу; дослідити механізми і фактори, що дозволяють економічній владі впливати на сферу вироблення державної політики; визначити ступінь відповідності цих процесів нормативним канонам ліберально-демократичної ідеології.

Як відомо, центральним елементом громадянського суспільства, яке прагне контролювати сучасну державу, виступають фінансові еліти та створені ними різноманітні комерційні структури (корпорації, банки, фонди і т.д.), які володіють необхідними ресурсами для здійснення економічної влади і претендують на підпорядкування своїм інтересам політичної влади.

Час від часу різні експерти, використовуючи частіше за все суб'єктивні методики, намагаються оцінювати чисельність представників цієї групи в сучасних суспільствах. Так, американський публіцист Дж. Сельдес дійшов висновку, що в 40 – 50-х роках ХХ ст. Сполученими Штатами керували 13 родин (Форди, Дюпони, Рокфеллери, Меллони, Маккорміки, Хартфорди, Харкнесси, Дьюки, П'ю, Піткерни, Кларки, Рейнолдси та Кресси), які контролювали діяльність 8 найбільших банків і 12 наймогутніших корпорацій США. Перелічені клани під вивіскою «Національної асоціації промисловців» об'єднали зусилля 207 корпорацій, що представляють критичну масу економіки країни. Загальна кількість членів тогочасного вищого плутократичного прошарку становила близько тисячі чоловік [1,287–290].

Американський соціолог Ф. Ландберг виявив, що в 60-х роках у всій економічній системі США панувало більше 500 тис. чоловік, які не лише практично повністю контролювали економіку країни, але й формували державну політику [2,354]. Відомі американські політологи М. Мінц і Д. Коен констатували, що в 70-ті роки близько 200 корпорацій займали провідне положення в економіці США, контролюючи близько 2/3 виробничих можливостей країни. При цьому основну масу корпорацій обслуговував десяток банківських організацій, що контролювали як корпорації, так і політичний курс країни [3,41]. Популярний у США і у всьому світі письменник Г. Міллер, говорячи про цей час, у властивій творчим людям манері заявляв, що Сполученими Штатами «керує всього лише декілька патриців із впливових родин» [4].

Американський політичний есеїст Г. Відал дійшов висновку, що на рубежі тисячоліть вища політична еліта США обслуговувала 1% громадян, «з числа тих, що володіють країною», ігноруючи інших як таких,

що не мають достатніх ресурсів для тиску на політикум [5,15]. На думку ж американського політолога Ф. Закарії, сучасна плутократична еліта США, в руках якої зосереджена «величезна влада», включає, «можливо, 1 мільйон, або 0,5 відсотка, населення країни» [6,260]. Цікаво, що в опитуванні «Times» від 2005 р. 1% американців віднесли себе до верхнього класу, 15% – до верхнього прошарку середнього класу, 42% – до середнього класу, 35% – до робітників і 7% – до нижчого прошарку [7]. А популярний американський журнал «Forbes», який вже більше сорока років регулярно публікує оціночні дані про 400 найбагатших американців, у свою чергу підкреслює, що обсяги статків цих олігархів прямо пропорційні їхній суспільно–політичній вазі в житті країни [8,120].

Вищевказані відомості, незважаючи на їхню приблизність, з усією очевидністю підкреслюють особливу роль у функціонуванні державності частини суспільства, порівняно невеликої з точки зору демократичного представництва, але критично значимої з точки зору ресурсів, якими вона володіє. У сучасному суспільстві можна виділити наступні **механізми й фактори, що дозволяють економічній еліті протистояти державі та впливати на сферу вироблення її політики:**

1. Монополізація політичної системи. У сучасних розвинених суспільствах, що вважають себе ліберальними демократіями, склалася система стійких політико–правових норм, що блокують доступ до політичної влади тих сил, які не враховують інтереси економічної влади. По–перше, на законодавчому, ідеологічному та морально–етичному рівні дискредитується ідея революційного (насиленницького) способу зміни форми правління, захоплення державної влади або заміни правлячої еліти. *(Подібна практика оголошується легітимною лише для тих режимів, які ці країни об'являють недемократичними. – Авт.)* У результаті, переважна більшість громадян змушені все життя грати з державою в гру, в якій вони не можуть встановлювати правил, оскільки крім пасивного виборчого права не можуть дозволити собі інших форм політичної участі.

По–друге, доступом громадян до участі в політичному житті, як правило, виступає наявність у них значної власності. Це не є офіційною вимогою, формально брати участь у ньому може кожен. Однак, власне кажучи, участь у політиці настільки ускладнена для людей без власності, що фактично вона неможлива. Даний стан, насправді, не виглядає дуже вже нецивілізованим, якщо згадати, що, відповідно до давньогрецької традиції, суб'єктом демократії може бути демос, який відрізняється від охлоса наявністю власності, але не має її, на відміну від олігархії, в достатній кількості, аби, розпоряджаючись нею, впливати на поведінку значної кількості людей. Оскільки в сучасних умовах у розвинених країнах функцію античного охлоса починає виконувати сучасний демос (за рахунок підвищення загального рівня статку), цілком логічно припустити, що функцію демосу починає виконувати олігархія (великі власники).

Як відзначає американський соціолог Ф. Ландберг, люди без власності не відіграють скільки–небудь ефективної ролі в політичному житті США. Лише великі власники «особисто або через посередників, які щедро винагороджуються, – визначають або істотно змінюють у комісіях та в кулуарах державних і партійних органів розташування політичних сил». На його думку, «у Сполучених Штатах фактично існує єдина партія – Партія

власників. Можна вважати, що вона, у свою чергу, складається із двох частин: Республіканської, яка є ворожою політиці компромісних реформ (а тому охрещена консервативною), і Демократичної, яка виступає за таку політику (і тому охрещена ліберальною)» [2,63].

По-третє, монополізація політичної системи проявляється й у монополізації партійної системи сучасних держав. Останні десятиліття ліберальні демократії характеризуються наявністю стабільної тенденції до виродження багатопартійної системи у двопартійність (у латентній формі – у двоблоковість). За такої системи переможена партія не сходить зі сцени, залишаючись у системі державної влади відігравати роль опозиції – майбутньої провідної сили державної влади. На думку О. Зинов'єва, «сходження багатопартійності до двопартійності, а останньої – до компромісу переможця й переможеного відображає загальну тенденцію ринку до концентрації та укрупнення підприємств» [9,215], що так само засвідчує перенос у світ політики правил функціонування економічних систем.

Розповсюдженою є практика серед великих корпорацій робити внески у виборчі фонди обох партій або їхніх кандидатів. Самі партії «вростають» у господарське життя суспільства та в інші його сфери так, що їхнє вчленовування зі світу корпоративних інтересів неможливе ані практично, ані навіть теоретично. При цьому нові партії пробиваються до життя із надзвичайними складностями. Це вдається лише як виняток. Політичний ринок усіляко перешкоджає появі потенційних конкурентів, щоб не дестабілізувати сформовану на політичному ринку ситуацію і не зруйнувати існуючі інвестиційні політичні проекти. Створюються спеціальні законодавчі, ідеологічні й економічні фільтри, які ускладнюють формування та входження у владу радикальних партій, здатних мобілізувати електорат без опори на великі кошти, а отже санкції плутократії.

2. Контроль ключових висот у системі виконавчої влади. Ретельне вивчення біографій вищих посадових осіб США свідчить, що практично всі вони належать до плутократичного стану. Так, іспанський політичний оглядач П. Серрано, проаналізувавши дані на членів найближчого оточення 43-го президента США Дж. Буша, дійшов висновку, що воно складається із керівників багатонаціональних корпорацій (нафтових, енергетичних, хімічних і автомобільних), які, приймаючи державні рішення, враховують інтереси своїх корпорацій.

Сам Дж. Буш у різні роки керував нафтовими компаніями «Arbusto Energy/Bush Exploration» та «Harken», а його родина є акціонером декількох алмазодобувних компаній, що проводять свої розробки в Республіці Конго. Міністр оборони Д. Рамсфельд був президентом фармацевтичної корпорації «G. D. Searle» (дочірньої компанії «Pharmacia»), президентом телекомунікаційної компанії «General Instrument» і власником частини акцій біотехнологічної компанії «Gilaed Sciences», так само як і різнопрофільних фірм «Amylin Pharmaceuticals», «Asea Brown Boveri», «Kellogg», «Saers» і «Allstate». Радниця з безпеки К. Райс керувала корпорацією «Chevron Texaco», агентством по роботі з великими компаніями «Charles Schwab» і страховою компанією «Transamerica Corp.». Міністр внутрішніх справ Г. Нортон як керівник адвокатської контори «Brownstein Hyatt у Farber» був зв'язаний довгостроковими контрактами з британською компанією «British Petroleum» і американськими нафтовими компаніями

«Delta Petroleum» та «NL Industries». Міністр сільського господарства Е. Венеман керував «Calgene» – першою компанією, що поставила на комерційну основу виробництво генетично модифікованих продуктів харчування. Міністр енергетики С. Абрахам раніше співробітничав із гігантами машинобудування «General Motors», «Ford» та «Daimler–Chrysler», відповідаючи за підтримання на нафтовому ринку цін, що влаштовують виробників автомобілів.

Час від часу громадськості стають відомі факти використання високопоставленими особами державної влади для відстоювання своїх корпоративних інтересів. Так, віце-президент США Д. Чейні у минулому був президентом «Halliburton Company» – одного з найбільших у світі виробників устаткування для видобутку нафти та газу і працював директором однієї з філій «Halliburton» – «Brown & Root» – компанії, що займається будівництвом казарм для військових і поставкою продовольства для американських вояків, що перебувають у зонах бойових дій. За час перебування в Білому домі Д. Чейні забезпечив підписання його корпораціями ряду контрактів на: відновлення нафтопромислового комплексу Іраку; будівництво газопроводів, дорожньої інфраструктури та атомної станції в іракському порту Умм Каср; військові поставки для армії, що вела бойові дії у Перській затоці. Держсекретар К. Пауелл як акціонер входив до складу керівництва компанії «America Online», що спеціалізується на випуску різноманітних двигунів. Завдяки його діяльності на державній посаді компанія підписала вигідні контракти з Кувейтом і Саудівською Аравією. Міністр охорони здоров'я Т. Томпсон був одним з акціонерів фармацевтичних лабораторій «Merck» і «Abbott», тютюнової компанії «Philip Morris» і відомого консорціуму «AOL – Time Warner» і «General Electric». Йому вдалося суміщати посаду міністра охорони здоров'я з посадою президента ради директорів залізничної компанії «Amtrak». У 2002 р. він здійснив офіційну спробу забезпечити субсидію компанії з федерального бюджету в сумі 30 млрд. доларів строком на 20 років, яка була зірвана конгресменами в силу її очевидної протизаконності [10].

Високий рівень олігархізації державної влади США та ряду інших західних держав викликає щире тривогу в ліберальній інтелігенції, яка у свій час доклала чимало зусиль для перемоги Заходу в «холодній війні». Наприклад, відомий британський письменник Дж. Ле Каре звинуватив керівництво США та Великобританії в тому, що війна проти Іраку була спеціально інспірована ними для захисту не національних, а корпоративних інтересів представників вищої правлячої еліти. Зокрема для того, аби група конкретних нафтових компаній, наближених до клану Бушів, змогла отримати доступ до розробки другого найбільшого родовища нафти у світі [11].

3. Безпосереднє проникнення представників економічної влади в представницькі органи влади. Аналіз реальних доходів більшості конгресменів США свідчить, що імовірність потрапляння громадянина США до парламенту безпосередньо залежить від його особистого статку. Навіть офіційно опубліковані відомості про фінансове становище 535 американських конгресменів у 2003 р., на думку політичного аналітика Г. Леоні, не залишає сумнівів, що «політика в Сполучених Штатах – гра для мільйонерів», оскільки лише декілька депутатів задекларували особисті

статки менше 1 млн. доларів. Однак аналітик упевнений, що зазначені цифри говорять лише про незначну частину доходів членів законодавчих зборів Америки і зводяться тільки до опису так званих «bind trust», тобто тих активів, якими конгресмени і сенатори не можуть управляти, тому що подібні дії не сумісні з їхньою суспільною діяльністю. Насправді, їхні реальні статки значно перевищують задекларовані. Так, наприклад, у декларації про доходи сенатора-демократа від штату Массачусетс і кандидата на посаду президента від Демократичної партії Дж. Керрі було записано, що він володіє статком у розмірі від 400 тис. до 1,8 млн. доларів. Але, згідно відомостей журналу «Forbes», реальна сума його статку може досягати 550 млн. доларів. Сенатор від Нью-Джерсі, колишній президент інвестиційного банку «Goldman Sachs», Дж. Корзін задекларував наявність активів у розмірі від 116 до 187 млн. доларів, але, за даними того ж «Forbes», реальний статок політика вдвічі більше.

Значна кількість олігархів воліє займатися політикою на місцях. Наприклад, найзаможніший із усіх колишніх мерів Нью-Йорка республіканець М. Блумберг володіє статком у 4,8 млрд. доларів. Згідно даних «Forbes», на другому місці у списку найбагатших американських політиків розташувався губернатор-республіканець штату Арканзас У. Рокфеллер, чий статок оцінюється в 1,2 млрд. доларів [12].

На тлі наведених даних не виглядає надзвичайною ситуація в Україні, де в останні роки близько 300–350 мільйонерів регулярно претендують на мандат вищого народного представництва і займають місця в загальнонаціональному парламенті [13].

4. Офіційна і тіньова діяльність лобістів. За експертними оцінками, на початку 80-х років близько 15 тис. представників корпоративного капіталу здійснювали лобістську діяльність, намагаючись знайти спільну мову з американськими конгресменами з приводу законодавчого захисту свого бізнесу. У рамках цього процесу щорічно лобістами переводилося близько 1 млрд. доларів у різні фонди парламентаріїв і ще стільки ж витрачалося на фінансування їхніх проектів у виборчих округах.

Лавиноподібний процес тенізації лобізму призвів до прийняття в 1995 р. у США закону про реєстрацію лобістів, який, однак, привів до легалізації лише невеликої частини цього специфічного виду діяльності. Згідно досліджень Центру суспільної цілісності («Center for Public Integrity»), станом на 2005 р. лише близько 240 колишніх членів Конгресу США, голів американських міністерств і відомств, а також 2 тис. інших високопоставлених урядових чиновників зареєструвалися встановленим порядком як лобісті. Реєстрацію, в основному, пройшли представники великих корпорацій і зацікавлених груп, які могли розраховувати на експлуатацію своїх старих зв'язків, напрацьованих під час їхнього знаходження на державній службі. Щорічні суми офіційних лобістських внесків були зафіксовані на рівні 3 млрд. доларів [14].

Законодавча легалізація лобізму свідчить, що економічна влада стала невід'ємною складовою частиною представницького уряду. Як констатував Т. Шульц, «у кулуарах палати представників і сенату звичайне явище – групи лобістів, що зібралися перед голосуванням і показують, як повинен голосувати в залі засідань конгресмен, піднімаючи великий палець нагору або опускаючи його вниз» [15, 122].

5. Корпоративне спонсорство державних або міжнародних владних інститутів. Зазначений механізм впливу економічної влади на сферу політики можна розглядати як специфічний різновид лобізму. Однак у цьому випадку спонсорські гроші виплачуються не у виборчі фонди парламентаріїв або політичних партій, а безпосередньо інституціям, що проводять узгоджену політику. Наприклад, у 1999 р. 12 найбільших американських фірм заплатили кожна по 250 тис. доларів для спонсорства самміту з нагоди 50-ї річниці НАТО у Вашингтоні.

За повідомленням видання «The Washington Post», у такий спосіб корпорації (серед яких «Ameritex», «Daimler-Chrysler», «Boing», «Ford Motor», «General Motors» та ін.) виразили підтримку НАТО і військовому відомству США у проведенні курсу на розширення блоку за рахунок країн Центральної та Східної Європи. Саме включення Угорщини, Польщі та Чеської Республіки в західну систему колективної безпеки дозволило вищевказаним корпораціям розширити ринки збуту і здійснити вигідну експансію своєї промислової інфраструктури [Цит. за: 16, 119–120].

6. Скупка чиновницьких посад. У США вже більше півстоліття офіційно легалізована практика заміщення ряду чиновницьких посад політичними призначеннями з числа донорів виборчих кампаній. Так, наприклад, у середньому третина посольств США з часів адміністрації Дж. Кеннеді очолювалася політичними призначеннями, які не були професійними дипломатами. В 2006 р. 49 з 171 діючих послів (або 28%) отримали свої призначення в обхід служби в дипломатичному корпусі на проміжних посадах. Лише 6 із 26 послів США в НАТО були кадровими співробітниками американської зовнішньополітичної служби.

Як вдалося встановити Т. Рейлі (колишньому американському військовому дипломатові), 27 із 49 призначених Дж. Бушем послів у країни НАТО були членами виборчого штабу, що зібрали не менш 100 тис. доларів, і лише 3 із цих 27 призначенців мали достатні формальні підстави бути допущеними до роботи в якості глави дипломатичної місії. Важливо відзначити, що дана практика прямо порушує закон США від 1980 р. «Про державну службу в закордонних країнах», у якому, зокрема, говориться: «Внесок у виборчі кампанії не повинен впливати на прийняття рішень про призначення громадян на посаду глав [дипломатичних] місій». Крім того, ця традиція, що вкоренилася в кадровій політиці американської держави, упевнений Т. Рейлі, «не служить інтересам національної безпеки США і повинна бути припинена» [17].

Подібні призначення практикуються не лише в дипломатичному корпусі. До серпня 2004 р., за даними організації «Public Citizen» (яка захищає права споживачів США), з числа донорів політичних кампаній Дж. Буша і Республіканської партії, яким удалося зібрати більше 200 тис. доларів, посади в кабінеті міністрів отримали 5 чоловік, ще 20 одержали інші пости у виконавчій владі, і не менше 85 були призначені на інші посади, включаючи експортну раду при президенті [18].

7. Конкурентні переваги інститутів економічної влади перед державними інститутами. Фінансово-економічні інститути виявилися значно стабільнішими в питаннях управління та здійснення контролю в порівнянні з державно-політичними інститутами. Наприклад, перебування глави держави на посаді обмежено, як правило, 8–10 роками, у

той час як керівник великої корпорації або банку може займати свій пост протягом 40–50 років, переживаючи на своєму віку кілька правлячих кабінетів і адміністрацій. Крім того, більшість керівників корпорацій не мають необхідності діяти з оглядкою на можливість імпічменту або дострокових перевиборів. Серед інших конкурентних переваг можна назвати більшу свободу в підборі кадрів, наприклад, за рахунок більш високих, ніж у державному секторі, зарплат, гарантій «довічного найму» або залучення іноземних фахівців. Також на корпоративному рівні значно простіше і швидше приймаються управлінські рішення.

Даний далеко не повний перелік механізмів і факторів забезпечення домінування економічної еліти у взаєминах із державою свідчить про колосальний вплив плутократичного прошарку на формування державного курсу сучасних ліберально-демократичних країн. Подібна ситуація суперечить нормативному канону ліберально-демократичної ідеології та встановлює факт первинності економічної влади по відношенню до політичної влади в системі державності сучасних розвинених суспільств.

Література

1. *Сельдес Дж.* 1000 американцев / Пер. с англ. Под ред. Л. Зактрегера и И. Тихомирова; Вступ. ст. Я. Викторова. – М.: ГИИЛ, 1948. – 344 с.
2. *Ландберг Ф.* Богачи и сверхбогачи / Пер. с англ. Вступ. ст. и ред. проф. В. С. Зорина. – М.: «Прогресс», 1971. – 684 с.
3. *Минц М., Коэн Д.* Америка инкорпорейтед. Кто владеет и управляет Соединенными Штатами / Сокр. пер. с англ. Общ. ред. и послесл. С. Н. Вишневого. – М.: «Прогресс», 1973. – 268 с.
4. *Miller Henry.* Estados Unidos, entre genios y lunaticos // La Jornada. – 2003. – 16 marzo.
5. *Видал Г.* Почему нас ненавидят? Вечная война ради вечного мира: Очерки и эссе / Пер. с англ. Т. А. Кудрявцевой, А. А. Файнгара. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 155 с.
6. *Закария Ф.* Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004. – 383 с.
7. *Scott Janny, Leonhardt David.* Class in America: Shadowy Lines That Still Divide // The New York Times. – 2005. – 15 May.
8. *Геевский И. А., Сетунский Н. К.* Американская мозаика. – М.: Политиздат, 1991. – 445 с.
9. *Зиновьев А. А.* Запад. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 509 с.
10. *Серрано Паскуаль.* Клептократия правительства Буша-младшего // «Rebellion», Испания. – 2003. – 30 апреля. – Сайт ИноСМИ.Ru. – <http://www.inosmi.ru/translation/180149.html>.
11. *Carre John le.* The United States of America has gone mad // The Times. – 2003. – 16 January.
12. *Leboni Guido.* El Congreso de EEUU, un club de millonarios // El Mundo. – 2003. – 17 junio.
13. *Singer Kathrin.* 350 Millionaere wollen ins Parlament // Die Presse. – 2006. – 17 Februar.
14. *Editorial.* The lobbyists' shadow world // The International Herald Tribune. – 2005. – 14 April.

15. Шульц Тэд. Устарел ли Конгресс США? // «Американская модель»: с будущим в конфликте / Пер. с англ.: Общ. ред. Г. Х. Шахназарова. – М.: «Прогресс», 1984.

16. Коллон М. Нефть, PR, война. Глобальный контроль над ресурсами планеты. – М.: «Крымский мост–9Д», НТЦ «Форум», 2002. – 416 с.

17. Raleigh Thomas J. America's amateur ambassadors // The International Herald Tribune. – 2006. – 11 June.

18. Daniel Caroline. \$100,000 – the price of a Bush ambassadorship // The Financial Times. – 2005. – 15 June.

Белошицкий С.В. Экономическая власть как фактор функционирования политических систем и государственности современных либеральных демократий

Проанализировано характер взаимоотношений между экономической и политической властью. Обозначена роль экономической власти в сфере государственности современных ведущих стран мира. Исследованы механизмы и факторы, позволяющие экономической власти влиять на сферу выработки государственной политики. Установлена степень соответствия этих процессов нормативным канонам либерально–демократической идеологии.

Ключевые слова: экономическая власть, политическая власть, правящая элита, олигархия, плутократия, лобби, избирательные фонды, либеральная демократия.

Biloshitskiy, S.V. Economic Power as a Factor of Political Systems Functioning and State System of Modern Liberal Democracies

In the article, the character of interrelations between economic and political powers is analyzed. The role of economic power in the sphere of state system of the modern leading countries of the world is defined. The mechanisms and factors allowing economic power to influence the sphere of producing state policy are investigated. The degree of accordance of the processes to the normative canons of liberal–democratic ideology is defined.

Key words: economic power, political power, ruling elite, oligarchy, plutocracy, lobby, election funds, liberal democracy.

Принципи аналізу сучасних політичних конфліктів

Розглядається поняття «політичний конфлікт», базові складові його аналізу.

Ключові слова: *конфлікт, політика, інформація.*

Політичний конфлікт є складним і неоднозначним поняттям. Найширше його можна визначити як «суперечку в якій, принаймні, одна організована сторона спроможність або демонструє бажання і готовність застосувати озброєне насильство для реалізації своїх інтересів у суперечливому регіоні» [6,228].

Для уточнення даного визначення, і, в цілому, поняття «політичний конфлікт», в рамках даної роботи ми спробуємо виділити важливі складові його аналізу. Дана спроба є досить **актуальною**, оскільки в сучасному світі, і, зокрема, в українській державі, політичний конфлікт є поширеним варіантом розвитку подій.

Визначення базових складових і елементів політичного конфлікту є **метою** цього дослідження.

Для виконання поставленої мети необхідне виконання ряду **завдань**:

- визначення поняття «конфлікт»;
- позначення актуальності розгляду політичних конфліктів у сучасному світі, обумовлені процесом конфліктуалізації політичних відношень;
- розгляд базових складових аналізу сучасного політичного конфлікту: його джерел, основ класифікацій, етапів, структури та ефективного способу мінімізації його наслідків.

Об'єктом цього дослідження виступає теоретичне осмислення сучасного політичного конфлікту. А **предметом** є основні складові його аналізу.

Для визначення необхідних складових конфлікту ми використаємо «основні методологічні установки соціології конфлікту», запропоновані відомим російським дослідником А. Г. Здравомисловим в статті «Модернізація Росії з погляду соціології конфлікту» [4].

Услід за П. Бурдьє, на погляди якого А. Г. Здравомислов часто посилається, він розглядає **конфлікт** «як норму стосунків між людьми, як свого роду клітинку соціального життя, в якому найвиразніше виявляється соціальна напруженість, накопичується енергія діяльності, що породжує соціальні зміни і зрушення різного масштабу» [4,48].

Цей підхід до аналізу конфлікту представляється найбільш відповідним сучасним соціальним реаліям. Практика політичних стосунків

демонструє, що суспільства навіть найбільш розвинених держав не є єдиними, подібними до організму або механізму системами.

Як пише відомий російський дослідник міжнародних відносин П.А. Циганков: «Конфлікти між державами, у тому числі і військові, не зникають, але перспектива великомасштабних міждержавних воєн, по типу двох світових, стає все менш вірогідною. Це не значить, що держава перестає бути однією зі сторін конфліктів, проте його супротивником, або, інакше кажучи, іншою стороною конфлікту, все частіше виступатимуть недержавні актори – екстремістські релігійні течії і злочинні угруповання (у тому числі і всередині самого державного апарату); транснаціональні злочинні синдикати, які проникають в найрізноманітніші структури; терористичні формування і етнокультурні клани...» [10,429–430].

Більш того, процес глобалізації сприяє конфліктуалізації сучасного міжнародного поля, що певною мірою обумовлено його гетерополяризацією. «Разом з розвалом Радянського Союзу, зникненням біполярності і закінченням ідеологічного протиборства між Сходом і Заходом відбулося вивільнення «заморожених» раніше етнічних, міжплеменних, націоналістичних конфліктів, соціальних меншин, культурних ідентичностей і інших явищ, кризових масштабів, що досягають сьогодні, в багатьох, особливо в слаборозвинених, країнах» [10,426–427].

Підтвердженням процесу конфліктуалізації може служити індекс неідеальних держав світу (Failed States Index), що підраховується американською громадською організацією Ф С, на основі 12 індикаторів, що враховують соціальні, економічні і політичні показники, і аналізованих за допомогою спеціального інструменту оцінки конфліктів (Conflict Assessment System Tool). На жаль, даний індекс підраховується лише протягом чотирьох останніх років (з 2005 року) і комплексному порівнянню можна піддати показники двох останніх. Так в попередніх дослідженнях кількість проаналізованих країн відрізняється і є меншою (60 і 146). З 177 держав розглянутих в 2007 році 32 характеризуються як найбільш неідеальні і такі, що володіють критичним рівнем ризик, в 2008 році таких держав 35. Кількість найбільш стабільних держав із найменшим рівнем ризиків при цьому і в 2007 і в 2008 однаково – 15 [13].

Найбільш актуальне уявлення про конфлікт як поширений варіант політичних стосунків для держав, що трансформуються. Так, відповідно до індексу неідеальних держав світу, в списку країн із критичним рівнем ризиків лідирують держави африканського континенту, які займають в першій десятці сім. Серед країн із небезпечним рівнем ризиків в основному держави Африки, Азії і країни пострадянського блоку, зокрема Російська Федерація – 72 і Україна – 108. Серед 15-ти найбільш стабільних держав, навпаки, країни Західної Європи, а також Японія, Канада і Австралія, що також в даний момент є розвиненими постіндустріальними державами [13].

Наступний важливий момент аналізу, відмічений А. Р. Здравомисловим, це необхідність виявлення «глибинних *причин* конфліктів, що полягають в протистоянні різних потреб, інтересів і цінностей конкретних суб'єктів соціальної дії» [4,49].

Очевидно, що потреби, інтереси та цінності є основними причинами виникнення сучасних політичних конфліктів. Основна загроза при спробі визначення джерела конфлікту полягає в, відміченою А. Р. Здравомисловим, виходу «за межі власного соціологічного знання

і звернення до психоаналізу» [4,49]. В межах аналізу політичного конфлікту таке звернення є дещо некоректним і ускладнюється, відміченою П. А. Циганковим невизначеністю сучасних конфліктів. Вона відображається насамперед «у відсутності якої-небудь ясності відносно природи і шляхів їх врегулювання, їх «невірності» з погляду співвідношення цілей і засобів їх учасників, небезпеки, яку вони щодо населення» [10,436].

Цей висновок, зроблений з приводу сучасних міжнародних конфліктів, доречний також і для внутрішніх. У розмиття часу та простору, учасників політичного конфлікту, що є викликаний його інформатизацією, яка виносить його в публічну сферу, він стає дуже складним для поетапного аналізу. В межах такої ситуації найбільш раціональним представляється розгляд не джерел конфлікту і психологічних мотивацій учасників, а ресурсів (капіталів) якими в даний момент володіє кожен з учасників, діючи у межах правил певного поля.

Виявлена розмитість ставить перед нами питання про **класифікацію** конфліктів як ще одного важливого моменту аналізу. Для розгляду цього моменту буде використано декілька основ класифікацій представників соціальних наук різних наукових шкіл. Це забезпечить комплексність і широту аналізу.

Зафіксована А. Г. Здравомисловим наявність «взаємопереходів від макро– до мікрорівня і назад в розгортанні конфліктів» [4,49] призводить до того, що поділ політичних конфліктів на вертикальні, горизонтальні і змішані, не відповідає актуальній реальності. Більшість політичних конфліктів в даний момент, так або інакше, є змішаними. Унаслідок гласності, та подальшого розвитку свободи слова і загальної інформатизації в державах пострадянського блоку які виникли наприкінці 80–х років ХХ століття, широкі маси населення опиняються залучені в розгляд питань державного управління і можуть надавати свій вплив. Зразком для сучасної України можуть служити численні політичні шоу: «Свобода на Інтері» (Інтер), «Свобода слова з Андрієм Куликовим» (ІСТV), «Шустер live» (Україна), «Точка зору» (Перший національний), «5 Копійок» (П'ятий канал), «Майдан. Народне ток–шоу» (П'ятий канал). Ці і інші політичні передачі відрізняються за даними GfK–Ukrain чималим рейтингом, від 1,62 («Майдан. Народне ток–шоу») до 22, 19 («Свобода на Інтері») і володіють механізмом зворотного зв'язку (робота з пультом, питання аудиторії, дзвінки), дозволяючим громадянам давати оцінку діяльності і висловам політиків [1,15].

Відомий американський дослідник Л. Козер в роботі «Функції соціального конфлікту» приводить класифікацію конфліктів за принципом цілеположення. Він виділяє реалістичні і нереалістичні конфлікти. Реалістичний конфлікт – це конфлікт що виникає «із-за незадоволення специфічних вимог в рамках стосунків і очікуваних вигод учасників і направлені на передбачуваний фруструючий об'єкт...» [5,71]. Нереалістичний конфлікт «також припускає взаємодію між двома і більш індивідами», але воно «породжене не антагонізмом цілей учасників, а необхідністю розрядки принаймні у одного з них» [5,71].

У межах аналізу політичного конфлікту така класифікація представляється можливою, проте проблемною, також як і визначення його причин. Досить складно в межах розгляду ситуації сфери політики, яка зв'язана із задоволенням певних інтересів, достовірно визначити чи був

об'єкт конфліктних дій реальною причиною або він є лише приводом для здійснення конфліктної взаємодії і досягнення інших цілей.

Декілька класифікацій надає в книзі «Конструктивні і деструктивні процеси» відомий дослідник конфлікту М. Дойч. Одна з них припускає розділення конфліктів за принципом кількості і типу учасників. Визначувані таким чином конфлікти можна розділити на внутрішньо-особові, внутрішньогрупові і внутрінаціональні, а також міжособові, міжгрупові і міжнародні [11,15]. За винятком внутрішньоособових, які у будь-якому випадку є конфліктами психологічними, ця класифікація представляється адекватною для розгляду політичних конфліктів. З одного боку, вона має чітку основу, що дозволяє завжди визначити до якого типу відноситься конфлікт. З іншого боку, в її рамках можлива детальніша диференціація, що дозволяє виділення конфліктів двох сторін, трьох і так далі.

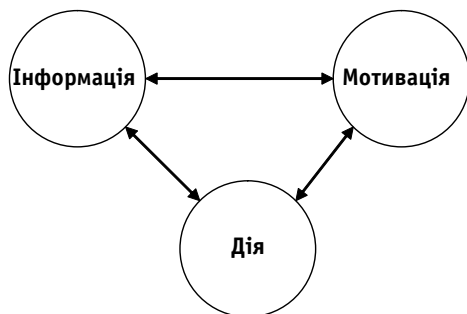
Також достатньо об'єктивним, але декілька обмеженим є розділення конфліктів на явні та латентні. У сфері сучасної політики української держави (як і у багатьох інших країн пострадянського блоку), що трансформується, безліч латентних конфліктів були виявлені і знайшли свій вираз в актуальних «явних» конфліктах нашого часу. Найбільш очевидним прикладом можуть служити «кольорові революції» що виявилися наслідком наростаючої кризисності управлінських структур, і, у свою чергу, породили комплекс потенційних конфліктних ситуацій, що виявилися пізніше.

Це дозволяє говорити не про типи, а, швидше, про *етапи* політичного конфлікту. Який включає латентний етап, коли відбувається усвідомлення сторонами своїх інтересів і законності вимог на реалізацію цих інтересів, етап прояву, коли відбувається інцидент, що виявляє наявність суперечливих інтересів, і етап відкритий, коли відбувається ескалація конфлікту, його пік і спад (піків і спадів може бути декілька). Останній етап – це вирішення конфлікту або латентна фаза, що знов повертається, коли недовозволені суперечності повертаються в стадію наростання в очікуванні нового інциденту, який знов зробить їх явними.

Остання класифікація, яку ми згадаємо, – це виділення П. Сорокіним серед політичних конфліктів «воїн, революцій, заколотів, злочинів» [8,137]. Вона характеризується виділенням комплексу параметрів: форма прояву, кількість учасників, специфіка використовуваних методів, параметри простору і часу, отримуваний результат. Типом конфлікту не позначеним в списку П. Сорокіна є тероризм, який можна назвати прикладом нового нестандартного конфлікту сучасності, в базові характеристики якого процеси глобалізації внесли найбільші корективи.

Серед таких «корективів» найбільш важливим є інформаційний компонент. Окрім нього можна назвати також компонент дії, що передбачає наявність кроків індивідів по реалізації своїх інтересів, що об'єктивно фіксуються (сюди можна включити всі можливі агресивні, військові дії, економічні кроки, дипломатичні заходи). А також компонент особової мотивації і оцінки, який сприяє коректуванню реальних дій, визначає інформацію, що поступає, і одночасно залежить від неї.

Визначення *структури* є ще одним важливим моментом аналізу конфлікту. А приведені її складові, а також сучасні політичні реалії, в яких конфлікти реалізуються, дозволяє припустити варіанти вирішення конфліктів, що є останнім важливим пунктом аналізу.

Мал. 1. Структура політичного конфлікту

Як відзначає А. Р. Здравомислов, необхідним в даний момент є «виявлення способів інституціоналізації конфліктів, вивчення можливостей створення політичного середовища, сприяючого нормальному виходу з конфліктних ситуацій і запобіганню ескалації насильницьких конфліктів» [4,49].

Про важливість такої «*інституціоналізації*» конфлікту пише й П. А. Циганков, відзначаючи, що «переговори, консультації, посередництво, угоди і інші традиційні засоби врегулювання в сучасних конфліктах виявляють вельми низьку ефективність. Їх дієвість визначається можливостями формалізації конфлікту, додання йому офіційного статусу, чіткого визначення його причин і ідентифікації безперечних легітимних представників сторін, тобто якраз тим, що, як правило, заперечується учасниками цих конфліктів» [10,437].

Таким чином, «каналізація» конфлікту (як її визначав Л. Козер [5]) є в даний момент основною варіантів вирішення конфлікту. Вона дозволяє не «подолати конфлікт». Але на найбільш ранній стадії виявити, запобігти або формалізувати його, та перевести у структуру легітимації, що діє в межах цього суспільства. На основі результатів цієї роботи ми можемо стверджувати, що найбільш ефективним каналом на сучасному глобальному світі є ЗМІ. Підтвердженням цьому в українській державі можуть служити результати аналізу даних соціологічних опросів центру Разумкова. Вони демонструють, що 46,6% респондентів опитаних у марті 2009 року довіряли ЗМІ. Більший процент довіри – 64,3% – здобула тільки церков.

Проведене дослідження продемонструвало, що вивчення політичного конфлікту припускає виділення його параметрів, що об'єктивно фіксуються. Таких як учасники конфлікту, варіанти їх поведінки, характеристика політичного поля в якому вони взаємодіють, етапи, структура, можливі результати політичного конфлікту. Все це припускає використання поєднання кількісних і якісних методів політичної науки, що дозволяють створити якнайповнішу картину конфлікту.

Відзначимо, що політичним конфліктом є вид специфічної соціальної взаємодії двох і більш індивідів, з приводу реалізації їх суперечливих інтересів, різними методами, основною яких є влада. В сучасному глобальному світі політичний конфлікт зазнав трансформацію, важливим його елементом, в даний момент є інформація. Контроль над інформацією є одним з основних засовів «каналізації» сучасного політичного конфлікту,

яка дає можливість запобігти розвитку конфлікту або мінімізувати його негативні прояви.

Література

1. Бердинских К. Злые языки // Корреспондент. – 2009. – №8. – С.14–16.
2. Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко./ – М.: Socio–Logos, 1993. – 336 с.
3. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социс. – 1994. – №5. – С.142–147.
4. Здравомыслов А.Г. Модернизация России с точки зрения социологии конфликта // «Социология российского кризиса». – М. «Наука» 1999. – С.48–67.
5. Козер Л. Функции социального конфликта. – М.: Идея–Пресс, Дом интеллектуальной книги. – 2000. – 208 с.
6. Ожиганов Э. Н. Стратегический анализ политики: Теоретические основания и методы. – М.: Аспект Пресс. – 2006. – 272 с.
7. Словарь по политологии / отв. ред. В.Н. Коновалов. – Ростов–на–Дону: РГУ. – 2001. – 285 с.
8. Сорокин П. Интегрализм – моя философия. – Социс. – 1992. – № 10. – С.134–139.
9. Социология: классические и современные парадигмы. авт.–сост. С.А. Кравченко, М.О. Мнацаканян ; Рос. о–во социологов ; МГИМО(У) МИД РФ. – М.: Анкил. – 1998. – 330 с.
10. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики. – 2003. – 590 с.
11. Deutsch N. The constructive and destructive processes. – New Haven and London. – 1973. – P. 13–17.
12. Weber M., Shils E., Finch H. A. The methodology of the social sciences Glencoe, Ill.: The Free Press. – 1949. – 188 p.
13. http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=229&Itemid=366

Збрицкая Л.Г. Принципы анализа современных политических конфликтов

Рассмотрены современные составляющие понятия «политический конфликт», базовые подходы его анализа.

Ключевые слова: конфликт, политика, информация.

Zbritskaya, L.G. Principles of the analysis of modern political conflicts

The concept «political conflict» is analyzed and the fundamental approaches of its analysis are considered.

Key words: conflict, politics, information.

Порівняльний аналіз процесу інституалізації політичних партій на місцевому рівні у постсоціалістичних країнах центрально–східної Європи

Аналізується процес інституалізації політичних партій у муніципалітетах країн Центрально–Східної Європи у постсоціалістичний період з метою визначення його спільних та особливих характеристик. На основі розгляду кількісних показників представництва членів партій серед місцевої політико–управлінської еліти підтверджується гіпотеза про залежність між величиною місцевої громади та впливу, який здійснюють партії на локальний політичний процес.

Ключові слова: партія, інституалізація муніципалітет, Центрально–Східна Європа.

Політичні партії, а точніше інститут реальної багатопартійності, став одним із двигунів трансформації політичних систем у регіоні Центрально–Східної Європи (далі може бути – ЦСЄ). На національному рівні партії виконували, насамперед, функцію сприятливого середовища для оновлення політичних еліт та формування подеколи альтернативних програм здійснення соціально–економічних та політичних реформ. Водночас, вже на початку 1990–х років стали відчутними відмінності у формуванні вертикальних структур політичних сил, зокрема обрані стратегії діяльності на місцевому рівні публічного управління і, одночасно, у пристосуванні партійних організацій до соціального середовища місцевих громад постсоціалістичного простору. Для дослідника локальних політичних процесів у регіоні ЦСЄ важливим є вирішення проблеми: в чому полягала специфіка інституалізації політичних партій на місцевому рівні, зокрема, якими були спільні характеристики цього процесу в постсоціалістичних країнах, а в чому полягала специфіка окремих національних випадків. Лише у цьому випадку можна буде адекватно визначити роль, яку відіграли партії як політичні інститути у розвитку системи місцевої демократії в країнах регіону.

В українській політичній науці є присутніми дослідження ролі партій у процесах трансформації політичних систем у країнах ЦСЄ. Так, А. Романюк та Ю. Шведа визначають форму функціонування цих інститутів упродовж 1990–х років як «транзитну», оскільки за рядом ознак вони відрізнялися від партій, що діяли в консолідованих демократіях: зо-

крема мали ознаки політичних рухів, репрезентували конгломерат різних груп інтересів, володіли нестійкою електоральною базою [15,188–192]. Водночас, К. Меркотан наголошує про незавершеність процесу консолідації партійних систем навіть в середині 2000–х років, оскільки відмінні результати послідовних виборчих кампаній засвідчують «нестабільність електоральної прихильності громадян до політичних партій» [12].

Ці ознаки дозволили О. Нікогосяну виділити спільні характеристики партійного будівництва у постсоціалістичних суспільствах Європи. Ними, окрім «транзитності» партій, є нечіткість електоральної бази партій, що пояснюється їх потребою звертатися до широкого кола виборців, браком ідентифікації громадян з певними ідеологічними доктринами [13].

Водночас, аналіз функціонування партій на рівні місцевого самоврядування у країнах ЦСЄ є відсутнім у середовищі вітчизняної науки, що, з одного боку, ускладнює формування цілісної картини партійного будівництва у регіоні, а, з іншого, не додає чіткості у розумінні механізмів місцевої демократії.

Саме тому метою цієї статті є визначення загальних та специфічних характеристик інституалізації партій як політичних феноменів на рівні муніципалітетів у постсоціалістичних країнах Європи.

Узагальнення будуть акумульовані на основі опрацювання матеріалу країн з так званого «класичного центральноєвропейського» регіону і з пострадянського європейського анклаву. Водночас, диференціація є зроблена за критерієм територіального устрою держави – унітарні та федеративні, – а також за «історичною спадщиною» національної державності.

Республіка Польща

Партійна система Польщі, поряд з подібним інститутом у Словаччині, належить до найбільш неконсолідованих в Центральній Європі, зокрема через високі показники інституційної нестабільності, і вважається такою, що все ще перебуває на стадії трансформації [34,522;20]. Незважаючи на те, що упродовж п'яти виборчих циклів близько 100 політичних партій мали своїх представників у Сеймі – нижній палаті Парламенту, – тільки дві з них постійно утримували парламентське представництво – Союз демократичної лівіці (СДЛ) (попередня назва «Польська демократична лівіця») і Польська селянська партія (ПСП) [8,199].

Дослідники роблять припущення, що нестабільність польської партійної системи, значною мірою, пояснюється високим рівнем міжпартійної мобільності політиків, президентською формою правління, а також специфікою виборчої системи. У Польщі виборці вибирають одного кандидата з відкритих партійних списків і, таким чином, особиста репутація політика відіграє більшу роль аніж його партійна приналежність [40,153].

Водночас, дані виборчої статистики, а також дослідження інших чинників голосування демонструють існування регіональної диференціації у політико–партійних вподобаннях громадян Польщі, зокрема між територіями, які входили до 1918 року до складу Австро–Угорської, Російської та Німецької імперії, земель, що відійшли від Німеччини після Другої світової війни [51].

У Польщі у трансформаційний період є відчутною тенденція до повільного зростання партійної приналежності серед місцевих політиків. Перші вибори в органи місцевого самоврядування проводилися у 1990 році, коли нові посткомуністичні партії знаходилися ще на стадії формування, а правляча Польська об'єднана робітничка партія (ПОРП) була

дискредитована. Їх можна охарактеризувати як «непартійні» перегони, оскільки переможцями виявилися кандидати від Громадянських комітетів, пов'язаних із «Солідарністю», які у загальнонаціональному масштабі вибороли понад 48 % усіх місць у місцевих легіслатурах. Ще приблизно 40 % місць обійняли незалежні кандидати, і лише 8 % місць отримали представники різних партій та блоків. Зауважимо, що лише 23 % депутатів, обраних у 1990 році, мали попередній досвід роботи в місцевих органах влади комуністичної Польщі.

Місцеві вибори 1994 року вже можна назвати «прихованими партійними» перегонами. Зокрема, партійна політизація виборів була помітною у містах з кількістю населення понад 40 тисяч осіб, де вони проводилися за пропорційним принципом (в менших гмінах діяла мажоритарна система). В цілому, близько 30 % місцевих радників було обрано як представників партійних сил, а у середніх та великих містах ця частка склала 60 %. Результати виборів були відмінними у різних гмінах і залежали від характеру їх соціально-економічного розвитку: у сільських муніципалітетах перевагу здобула ПСП (часто у коаліції з СДЛ), у містах – здебільшого коаліції на основі Демократичного Союзу (найбільш впливової партії, що виникла на основі «Солідарності»).

Водночас, у малих містах кандидати у місцеві легіслатури, орієнтуючись на негативне ставлення громадян до партій, приховували свої партійно-політичні вподобання, виконуючи роль «нашого хлопця», що не належить до «них» – політичної еліти. Навіть у великих муніципалітетах, де діяла пропорційна система, формувалися місцеві блоки («місцеві комітети», відповідно до польського законодавства), в назвах, програмах яких не містилося жодної ідентифікації з політичними партіями, хоча в багатьох випадках, ці організаційні утворення таки були залежними від загальнонаціональних політичних сил.

Місцеві вибори 1998 року вже можна визначити як такі, на яких домінували загальнонаціональні політичні партії, назви яких вже відкрито використовувалися у виборчих кампаніях, принаймні у великих містах. Більшість місць в легіслатурах були розділеними між СДЛ (11 % у загальнонаціональному масштабі) та правими партіями – спадкоємцями «Солідарності», об'єднаними в Акцію виборчу «Солідарність» (14 %). Також у великих містах певну роль відіграла Унія Свободи (УС) (1,5 %), а в сільських муніципалітетах ПСП в коаліції з двома дрібними партіями (6 %). Можна зробити висновок, що у великих містах найбільше місць вибороли саме політичні партії, хоча у малих гмінах переважали незалежні кандидати.

Т. Майцеркевич називає місцеві вибори 1998 року першими, на яких національні партії здобули перевагу над місцевими виборчими комітетами. Деякі автори у 1999 році навіть зробили передчасний висновок про результати виборів до місцевих рад як про свідчення консолідації партійної системи. Ще кращих результатів було досягнуто партіями на субнаціональних рівнях влади: так, якщо на місцевому рівні незалежні кандидати та місцеві виборчі комітети обійняли 68 % крісел, то на повітовому рівні цей показник склав 25 %, а на рівні воєводств – лише 2 % [31].

Як зазначають інші польські автори, порівняння результатів виборів до парламенту у 1997 році, а також до органів місцевого самоврядування різного рівня, що були проведені у 1998 році, дають підстави для висновку,

що розбіжність між виборчими тенденціями національного та субнаціонального рівнів є найбільшими вони є на рівні гмін.

Так, на рівні гмін, зокрема малих, високою була частка обраних незалежних кандидатів, представників місцевих коаліцій і партій, водночас, парламентські партії отримали значно гірші результати: наприклад СДЛ здобув 10,8 % місць у гмінних радах на противагу 35,2 % мандатів у Сеймі, Акція виборча «Солідарність» – 13,6 % місць на противагу 39,6 %, Унія Свободи – 1,3 % проти 10,2 % [32,248–249].

Збільшення ролі партій у місцевій політиці наприкінці 1990–х років можна сприймати позитивно, зокрема саме завдяки зміцненню зв'язку між національними та локальними політичними тенденціями, підвищенню прозорості місцевого політичного процесу (відомо, що на виборах 1994 року за «спинами» багатьох незалежних кандидатів знаходилися політичні партії). «Локалізація» політики у гмінах, що мала місце у 1990–1998 роках мала наслідком блокування діяльності місцевих легіслатур через відсутність сталих коаліцій, а, отже, сприймалася негативно [29,228].

Водночас, інші дослідники, зокрема П. Свянцевич, Т. Майцеркевич опонують цій позиції. Зростання впливу партій на місцеву владу визначається як небезпечний процес, оскільки партійці, дотримуючись переконання, що їх кар'єра залежить не від громадян–виборців, а від партійних лідерів, вважали задоволення потреб громад другорядним завданням, більше того, часто використовували отримані посади для корупції [48,611;30].

Подібні тенденції щодо інституалізації політичних партій демонстрували і результати виборів мерів. У 1990 році 60 % новообраних мерів були вихідцями з громадянських комітетів «Солідарності», водночас, вони не були членами політичних партій і не мали чіткої політичної ідентифікації та симпатій. У 1997 році показник партійності склав 73 % від загальної кількості мерів.

Частка позапартійних мерів, або ж таких, які не декларували прихильності до певної політичної сили, у 1998 році знизилася до рівня 53 %. Однак, у 2002 році після запровадження системи прямого обрання мерів населенням у всіх гмінах, цей показник знову зріс до 63 % [47,32–33]. Потрібно зауважити, що більшість партійних кандидатів були представниками СДЛ, і тому результати виборів можна сприймати не лише як поразку партійної політики, але й як несприйняття у цей період представників лівих політичних сил. Водночас, праві кандидати позиціонували себе під час виборів як незалежні, і ця тенденція була притаманна навіть великим містам Польщі, де партії мають міцні осередки.

Таким чином, запровадження у Польщі у 2002 році принципу прямих виборів мера, а також введення у гмінах з населенням меншим ніж 20 тисяч осіб системи обрання радників за одномандатною системою, кандидатів на посади яких могли висувати, окрім політичних партій, комітети громадян, призупинило процес партизації політичного життя на місцевому рівні [31].

Саме незалежні кандидати, номіновані комітетами громадян, зайняли у 2002 році найбільше місць в гмінних радах – 68,5 % усіх місць, а також були обрані мерами (73 % від загальної кількості мерів). На останніх перерегах 2006 року успіх висуванців комітетів став ще більш вражаючим: 72 % депутатських місць у радах, 81,9 % усіх посад мерів.

Це, в свою чергу, продемонструвало, що, на відміну від рівня воєводств і, навіть, повітів, політичні партії не відіграють вирішальну роль у польській місцевій політиці, хіба що у великих містах, а також, що для польських виборців критерієм оцінки кандидата на посаду мера слугують, насамперед, його індивідуальні якості, а не приналежність до певної партії.

Водночас, є підстави стверджувати, що після проведення в Польщі територіально-адміністративної реформи наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років – створення повітів та воєводств як субнаціональних рівнів управління – почали формуватися «піраміди» партійного впливу. Наприклад, деякі члени парламенту відігравали роль координаторів формування коаліцій у воєводствах та їх столицях і, водночас, регіональні лідери наглядали за подібним процесом у повітах, і, відповідно, повітові партійні очільники – місцевих союзів [30].

Водночас, для вірогідної оцінки процесу інституалізації політичних партій варто скористатися і другорядними критеріями, зокрема показником кількості місцевих осередків різних політичних сил, а також оцінкою внутрішньопартійної демократії, яку можна здійснити на основі аналізу принципів відбору місцевих кандидатів для участі у парламентських виборах.

Дані дослідження, здійсненого наприкінці 1990-х років, свідчать, що більш розгалужені партійні мережі на рівні гмін мають партії-спадкоємиці комуністичної партії та її сателітів. Це пояснюється існуванням «старого» досвіду організаційної роботи, а також тією обставиною, що «нові» партії розбудовували свою структуру лише у міських центрах. Таким чином, за показником «місцевого закорінення» партії-спадкоємиці випереджували новостворені, а ПСП була єдиною структурою, яка мала осередки у майже всіх сільських гмінах [49,528–529].

У Республіці Польща у статутах більшості політичних сил є зафіксованим принцип територіально-ієрархічної побудови організацій: тобто на кожному рівні публічного управління – національному, воєводському, повітовому, гмінному, – в ідеалі, існують партійні структури і вони є підпорядковані одна одній. Найкраще рівень внутрішньопартійної демократії демонструє процедура відбору кандидатів на вибори до Сейму Польщі, а саме складення окружних виборчих листів, оскільки «якість» місцевих кандидатів впливає на партійні результати у виборах до парламенту.

Як правило, первинні варіанти списків формуються самостійно місцевими осередками без втручання центральних проводів. Водночас, остаточні варіанти затверджуються на національних партійних з'їздах. Зауважимо, що втручання «центру» не є жорстким: партії утворюють комісії для перевірки біографії та особистих характеристик кандидатів, проводиться «інструктаж» з місцевими осередками щодо відбору кандидатів, які відповідають пріоритетам партії, деколи використовується технологія «десантування» у місцеві списки кандидатів, які працюють на центральному рівні. Таким чином, місцеві осередки мають суттєвий вплив на просування локальних активістів до участі в національній політиці [49,533–535]. Представництва партій у гмінах користуються автономією під час формування виборчих списків до місцевих легіслатур, які, однак, відповідно до статутів більшості партій вони затверджуються партійною організацією вищого рівня – повітового.

Під час виборчих кампаній партії мають право на формування коаліції з іншими політичними силами, і практика демонструє два підходи до вирішення цієї проблеми: надання центральним проводом партії права місцевим осередкам на самостійний добір союзників, які поділяють подібні програмові засади, або наслідування моделям формування коаліцій на національному чи субнаціональних рівнях управління. У багатьох випадках, «автономістський підхід» має наслідком формування місцевих коаліцій, складених з політичних сил, які є в опозиції один до одного на вищих територіальних рівнях політичного процесу [42,251–253].

Чеська республіка

Партійну систему Чеської республіки (ЧР) можна оцінити як більш консолідовану як відповідне утворення у Польщі. Основними конкурентами за місця у парламенті з початку 1990-х років є Громадянська демократична партія (ГДП) – спадкоємиця Громадянського форуму 1989–1990 років, – а також Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП). Парламентське представництво також мали Комуністична партія Чехії та Моравії (КПЧМ) як безпосередня партія-спадкоємиця «старої» комуністичної партії, а також Чеська народна партія, з 1994 року – у блоці з Християнсько-демократичним союзом.

Чеські політологи, використовуючи методологію Дж. Сарторі, характеризують її як систему партійного парламентаризму, беручи до уваги, що саме партії через формування коаліції у парламенті, обрання ним уряду та президента, отримують можливість визначати державну політику [34,438].

У ЧР є достатньо відчутним вплив етнорегіональних партій, заснованих на території історичної Моравії, а саме – Руху за самоврядну демократію – Товариств підтримки Моравії та Сілезії та Моравської народної партії [43;44;46], а також є очевидною регіональна диференціація електорального успіху основних конкурентів. Громадянські демократи користуються вищим рівнем підтримки в чеських землях, аніж на Моравії, зокрема у великих містах (Прага, Пльзень, Брно) [39,150], а соціал-демократи, навпаки, завоюють більше голосів на Моравії, Сілезії, частково у Богемії. ЧСДП традиційно виграє парламентські вибори у більшій частині муніципалітетів, однак ГДП мають перевагу у великих містах, що має переважний вплив на результати у загальнонаціональному масштабі [37]. Про розбіжності у політичних – не лише партійних, але й ідеологічних – орієнтаціях громадян свідчать і комплексні дослідження чеських суспільствознавців, які, водночас, поки-що уникають пояснення причин цього феномену [27;28].

На відміну від Польщі, де нестабільність функціонування партій на національному рівні має відображення у формуванні місцевого партійного ландшафту, у Чеській республіці усталені парламентські партії мають суттєве представництво у місцевих легіслатурах, хоча і не є, як це буде проаналізовано нижче, єдиними і основними суб'єктами місцевої політики. Беручи до уваги, що мери муніципалітетів обираються депутатами легіслатур, саме дані про результати виборів до цих органів влади є найбільш надійним джерелом даних про тенденції «партизації» місцевого політичного процесу в цій країні.

Так, у 1990 році Громадянський форум під час виборів муніципальних рад виборів у загальнонаціональному масштабі 36, 7 % голосів і отримав відповідно 32, 2 % усіх мандатів, у 1994 році ГДП як спадкоємиця Форуму отримала відповідно 29, 4 % голосів і 12 % мандатів. Сталими були показники Комуністичної партії: у 1990 році – 16,8 % голосів і 14, 4 % мандатів, у 1994 році – відповідно 14,7 % і 10, 5 %. Соціал–демократи у 1994 році покращили свій результат: у 1990 році – 5,2 % голосів і 1,7 % мандатів, через чотири роки – 8,7 % голосів і 2,7 % мандатів. На початку 1990–х років суттєве представництво у місцевих легіслатурах також мала Чеська народна партія, яка у 1990 році виборола 10, 9 % усіх голосів виборців і 12 % мандатів, а у 1994 році у блоці з Християнсько–демократичним союзом – відповідно 8,6 % і 13, 3 %.

Подібно до інших центральноєвропейських країн, вже на початковій стадії демократичної трансформації політичної системи успіх у місцевих перегонах здобули незалежні кандидати (9, 7 % голосів і 27 % мандатів), а у 1994 році «позапартійці» склали більше ніж половину депутатського корпусу у муніципалітетах у загальнонаціональному масштабі (11, 5 % голосів і 53, 1 % мандатів) [26,354]. Така велика відмінність між часткою здобутих голосів та кількістю місць у легіслатурах пояснюється, насамперед, тим, що «незалежні» виграли вибори у малих муніципалітетах, електорат яких складає незначний відсоток у національному вимірі.

Зауважимо, що успіхи незалежних кандидатів у місцевій політиці зростали, незалежно від інституційних змін, які створювали перепони для обрання позапартійних кандидатів. Так, якщо під час виборів 1990 року для кандидування у місцевих виборах достатнім був збір невеликої кількості підписів симпатиків, то під час перегонів 1994 року незалежним було простіше об'єднатися у так звані «партії незалежних» аніж задовольнити нові вимоги щодо кількості підписів під виборчою петицією [26,355].

Після виборчої кампанії 1998 року спостерігається стаке підвищення частки місцевих мандатів, які виборюють «незалежні»: у 1998 році – 77,1 %, у 2002 році – 81, 7 %, у 2006 році – 82,4 %. Частка місць, які сумарно посідають представники чотирьох парламентських партій, навпаки зменшується: у 1998 році – 19, 6 %, у 2002 році – 17,0 %, у 2006 році – 16, 5 % [52].

Як вказують чеські автори, результати виборів 1998 року засвідчили ряд тенденцій локального волевиявлення, а саме:

1) у малих громадах найбільш успішними є незалежні кандидати, навіть, якщо вони є включеними у виборчі списки політичний партій, блоків чи рухів;

2) у найменших громадах часто пропонується лише один виборчий список, таким чином всі його члени ставали радниками, що пояснюється відсутністю політичної конкуренції у територіальних колективах з малою кількістю жителів;

3) зростання величини муніципалітетів веде до зростання підтримки парламентських партій, незважаючи на входження до їх списків незалежних політиків.

Зауважимо, що чеські політологи пропонують розділити муніципалітети на три групи: міста з кількістю жителів понад 50 тисяч осіб, включно столиці Праги муніципалітети з числом жителів від 3 до 50 тисяч осіб; найменші муніципалітети з числом жителів меншим аніж 3 тисяч осіб [50]. Принагідно, звернемо увагу, що друга і третя категорія муніципалітету потрапляє за кількісними характеристиками у тип громади (менше аніж

50 тисяч осіб), у якому, відповідно до теорії Р. Даля, є ймовірним ведення політики полісного типу, заснованої на безпосередньому волевиявленні громадян [23].

На початок 2000-х років, тобто після проведення чотирьох виборчих кампаній до місцевих органів влади, політологами була висунута теза також про формування «місцевих партійних систем», беручи до уваги, що муніципалітети відрізнялися між собою за результатами виборів до місцевих легіслатур та до Палати депутатів Парламенту, а також електоральною пропозицією для громадян. Зокрема, місцеві електоральні варіації зумовлені висуванням під час комунальних виборів незалежних кандидатів і так званих «непарламентських суб'єктів» політики. Цей термін є зручним для визначення політичних утворень, які на момент проведення виборів не мали представництва у національному законодавчому органі [38,109–110].

Маємо на увазі, що в деяких муніципалітетах упродовж як мінімум двох виборчих кампаній успіхів досягали певні непарламентські політичні партії та інші політичні утворення, що дає підстави говорити про їх певну «анклавізацію»: наприклад, Партія зелених в м. Брно (38 % голосів), об'єднання «Непартійці за Мораву» (109 місць у 9 округах).

Також порівняння даних виборів демонструють тенденцію про зменшення з 1994 до 2002 років частки голосів, завойованих під час комунальних виборів парламентськими партіями навіть у великих містах – регіональних центрах, а, отже, про переважно негативне сприйняття ролі «великих партій» у «малій політиці» [38,112–116].

Чеський дослідник Я. Чмейрек, здійснивши аналіз політичного процесу в окрузі Страконіце, робить висновок, що в муніципалітетах з чисельністю населення до 2 тис. осіб, переважають такі, в яких парламентські партії взагалі не є представленими [22].

Беручи до уваги, що муніципалітети в ЧР є, за показником кількості жителів, найменшими в Європі (93 % усіх громад мають чисельність населення меншою ніж 3 тис. осіб), можна стверджувати, що гіпотеза про залежність між розміром громад та впливом політичних партій підтверджується.

Вибіркові дослідження результатів виборів 1990–2002 років у 34 чеських громадах різною величини демонструють ще одну тенденцію: у громадах з чисельністю населення до 3 тисяч осіб (так звані «мали громади») на одне місце радника припадає в середньому два кандидати, також зростає кількість малих муніципалітетів, в яких пропонується один виборчий список, як правило, об'єднання незалежних кандидатів [35,963–964]. Як правило, виборчі списки кандидатів формуються безпосередньо перед виборами.

Феномен «малих громад», притаманний багатьом країнам регіону ЦСЄ, однак найбільш очевидний саме в Чехії, привів до того, що місцева політика, навіть на початок ХХІ століття залишилися об'єктом інтересу невеликої кількості активістів, які для доступу до владних позицій, нерідко, використовували вигідну політичну, зокрема, електоральну кон'юнктуру: кандидування від імені партії чи, навпаки, об'єднання незалежних кандидатів. Під час опитування обрані мери визнавали, що виборчі об'єднання формуються за тиждень до виборів, і відразу після їх закінчення вони перестають діяти.

Словацька Республіка

Станом на 2005 рік політологи визначали партійну систему Словацької Республіки, поряд з польською, найменш консолідованою в Центральній Європі [34,522]. Вони ідентифікують партійну систему республіки як помірковано плюралістичною, для якої є притаманними деякі елементи фрагментації та картелізації [41].

Тенденції процесу «партизації» місцевої політики в Словаччині були одними з найбільш суперечливих у регіоні ЦСЄ. Про це свідчать вже дані про частку голосів у місцевих легіслатурах, завойованих незалежними кандидатами упродовж постсоціалістичного періоду: після виборів 1994 року вона зменшилася до 9 % у порівнянні з 15, 8 % у 1990 році, збереглася на цьому рівні у 1998 році, і знову зросла до 13, 2 % у 2002 році [24].

Водночас, частка незалежних мерів – на відміну від Чеської Республіки вони обираються населенням, а не легіслатурами – упродовж трансформаційного періоду постійно зростала або була сталою: 1990 р. – 26 %, 1994 р. – 30 %, 1998 р. – 32,7 %, 2002 р. – 32, 6 %, у 2006 р. – 30, 83 %. Як пояснюють словацькі дослідники, такі показники є, з одного боку, свідченням симпатій виборців до автономних від партійних впливів політиків, а, з іншого, прагненням власне місцевих політичних еліт залишатися «стороннім» від загальнонаціональних політичних баталій і використовувати самостійні стратегії боротьби за електорат [21,247].

Якщо аналізувати результати муніципальних виборів більш детально, то слід зазначити, що перші перегони, що мали місце у листопаді 1990 року, були вдалими, окрім незалежних кандидатів, для представників Комуністичної партії Словаччини, щойно створених Християнсько-демократичного руху (ХДР) та руху «Громадськість проти насилля».

Під час других місцевих виборів успіху також досягли Партія демократичної лівіці (ПДЛ) як спадкоємиця Комуністичної партії, сформована, в результаті розпаду «Громадськості проти насилля», партія «Рух за демократичну Словаччину» (РЗДС), знову ж таки ХДР [42,401].

У 1998 році, окрім незалежних та партій, які зберегли свій електорат з 1994 року, багато депутатів було обрані від місцевих коаліцій політичних партій, в яких були представлені і позапарламентські політичні сили.

Через чотири роки – у 2002 році – першість у місцевих легіслатурах завоювала на той час вже парламентська опозиція РЗДС, очолювана колишнім прем'єр-міністром В. Мечіаром, – 16, 6 % у національному масштабі, далі – ХДР та незалежні кандидати (13, 5 % і 13, 2 % відповідно). Багато голосів було віддано місцевим коаліціям.

На результати останніх виборів до місцевих органів, що відбулися у 2006 році, вплинула радикальна зміна у партійній системі Словаччини, що сталася на зламі 1990–2000–х років. Саме тоді на основі розколу ПДЛ було сформовано нову партію «СМЕР», яка у 2006 році зуміла сформувати разом з «мечіарівською» РЗДС та Словацькою народною партією СНП парламентську коаліцію, опонуючи політичному курсу, який у період 1998–2006 років проводив прем'єр-«реформатор» М. Дзурінда [14,113]. Саме СМЕР у місцевих легіслатурах виборів найбільший відсоток мандатів – 19 %, перевищивши сумарний показник незалежних кандидатів – 17, 10 %, ХДР – 12,24 %, коаліції РЗДС–СНП – 11, 71 %.

Словацькі автори, однак, вказують, що результати місцевих виборів в цілому не піддаються глибокому аналізу. Лише у великих містах місцева

політика корелює з тенденціями партійної конкуренції національного рівня та результатами парламентських перегонів. У малих громадах – які переважають в Словаччині, подібно до Чеської Республіки – характер місцевого політичного процесу, зокрема результати комунальних виборів, визначаються, насамперед, особистостями, запропонованими електорату у списках партій чи незалежних кандидатів [42,401]. Про це свідчать дані про присутність осередків партій у муніципалітетах: лише у 39 % найменших громад (з кількістю жителів меншою ніж 1 тисяч осіб) існують партійні представництва, партії діють у 52 % громад з кількістю населення до 2 тисяч осіб, у 73,8 % громад, де чисельність населення є меншою 5 тисяч осіб. У майже всіх більших муніципалітетах існує осередок принаймні однієї партії.

На відміну від Польщі та Чехії, у Словаччині процес інституалізації політичних партій на місцевому рівні також залежить від чинника етнічного складу населення громад. Ця країна, окрім того що не є гомогенною у загальнонаціональному вимірі, має у своєму складі території з компактним проживанням етнічним меншин, насамперед, угорської. Тож не дивно, що в «угорських» муніципалітетах упродовж майже всього постсоціалістичного періоду в органах влади домінувало представництво етнічних партій: на початку 2000– років так званої «угорської коаліції» [31].

Якщо аналізувати інші кількісні показники політичних партій Словаччини, насамперед, впадає у вічі нечисельність їх складу: середній розмір складає близько 10 тисяч членів, а більшість з понад 100 зареєстрованих (станом на 2003 рік) політичних сил взагалі нараховує декілька сотень осіб. Таким чином, організувати власні структури у малих муніципалітетах є спроможними лише потужні, з організаційної та ресурсної точки зору, політичні структури. Такими станом на 2003 рік були РЗДС, який має осередки у 40 % громад, ХДР – у 29, 3 %, ПДЛ – 25, 2 %.

Як правило, активність місцевих партійних осередків обмежується участю у виборчих кампаніях різного масштабу. У міжвиборчий період активність проявляють лише партійні осередки, представлені у місцевих легіслатурах, однак це відбувається, насамперед, методом політичного лобіювання рішень, вигідних особам чи групам інтересу, афілійованих з певним осередком, або ж національної партійної лінії [42,406].

У порівняльному вимірі, наприклад, з Польщею, політичні партії Словаччини можна вважати централізованими: місцеві осередки користуються лише поміркованою автономією у вирішенні питань, що виникають на території їх діяльності. Водночас, вони є майже самостійними у висуванні кандидатів для участі у місцевих виборах. Як правило, центральні проводи впливають лише на процес визначення кандидатів на найбільш важливі політичні посади: мерів великих міст, депутатів регіональних рад. Партійне керівництво також рекомендує осередкам варіанти створення місцевих коаліцій, а також висуває заборони щодо блокування з певними силами [41].

Оскільки, в Словаччині місцеві партійці на рівні муніципалітетів проводять політику, яка визначається центром, це опосередковано веде до чисельних політичних конфліктів в місцевих легіслатурах через неможливість між фракціями досягти компромісу через розбіжність партійних програм.

Аналіз партійних коаліцій, створених на місцевому рівні у контексті виборів 1998 і 2002 років, демонструє, що у більшості випадків, їх конфі-

гурації наслідували моделі парламентських союзів. Така організаційна «жорсткість», зокрема, є притаманною потужним партіям, створеним на початку 1990-х років: РЗДС, ХДР. Водночас, новоутворені партії, яким бракує розгалуженої мережі осередків, беруть участь у різних місцевих коаліціях, які подекуди радикально відрізняються від тенденцій блокування на національному рівні [33,282–283]. Це пояснюється, насамперед, переважанням серед муніципалітетів громад, на території яких діє всього декілька партійних осередків, що деколи вимушені об'єднуватися у легіслатурах, щоб не блокувати функціонування органів місцевого самоврядування.

Російська Федерація

Складність аналізу процесу інституалізації політичних партій на місцевому рівні в Росії пояснюється, окрім інших факторів, федеративним устроєм держави, а, отже існуванням неоднорідного правового поля для формування місцевого самоврядування, відмінними соціально-політичними та культурними умовами для політичної структуризації суспільства і еліт.

Деякі дослідники навіть у 2007 році, тобто через більше ніж півтора десятиліття після запровадження інституту багатопартійності у Радянському Союзі, порівнювали російські партії з «дерев'яним комп'ютером», маючи на увазі, що позірна схожість до західного модельного аналогу не забезпечує виконання ними необхідних соціально-політичних функцій. Єдине завдання, якими реально опікуються партії – це забезпечення контролю над виборними органами різних адміністративно-територіальних рівнів, включно місцевого [11,172], а з початку 2000-х років здійсненням функції вертикальної мобілізації еліт, створюючи зв'язки між політичними акторами національного, регіонального і локального рівнів, та виконуючи функцію інституалізації їх мереж, рекрутування у вищі ешелони [45,128].

Вчені використовують для визначення характеру партійної системи Російської Федерації (далі може бути – РФ) термін «незавершена», маючи на увазі, що роль партій у формуванні державного курсу не є вирішальним. До початку ХХІ століття російську партії здійснювали активну діяльність, були представлені у легіслатурах, однак не володіли реальними важелями впливу на виконавчу владу, і такий тип партійної системи прийнято називати «незавершеним периферійним». Пізніше система стала схожою на псевдопартійний тип, оскільки «партія влади» – «Єдинство», потім «Единая Россия» – була створена правлячою бюрократією і знаходилася у повній залежності від неї [7,187].

Водночас, регіональне соціально-політичне розмаїття Росії сприяє формуванню в різних її частинах субнаціональних партійних систем, випробовуванню у регіонах схем, які пізніше можуть використовуватися по всій території федерації [2,71].

Формування партій в російських регіонах наприкінці 1980 – на початку 1990-х років відбулося асинхронно, високим був рівень фрагментації та несталості новостворених осередків. Центрами партійного будівництва, в першу чергу, стали великі індустріальні центри з традиціями демократичного руху: Москва, Санкт-Петербург, Свердловськ, Ярославль та деякі інші міста. У національних утвореннях були сформовані національні

політичні рухи. Таким чином, є підстави стверджувати, що саме у цей період відбулося формування регіональних протопартій, тобто політичних сил, територія впливу яких обмежувалася одним або декількома суб'єктами федерації, а основою їх функціонування були регіональні соціально-політичні розколи [9,147].

У першій половині 1990–х років найбільш активним суб'єктом партійного будівництва на регіональному та місцевому рівнях була Комуністична партія Російської Федерації (КПРФ), всередині цього десятиліття мережі почали створювати такі партії як «Выбор России», Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР), «Яблоко», «Наш дом Россия», «Отечество». На місцевому рівні, станом на 1996 рік, функціонувало близько 150 тисяч партійних осередків.

Водночас, станом на 2003 рік російський автор Г. Цветкова вважає найбільш потужними і, фактично, єдиними акторами місцевого партійного будівництва КПРФ і ЛДПР. КПРФ нараховувала близько 20 тисяч місцевих організацій (500 тисяч членів), а до складу ЛДПР за різними даними входили 150–200 тисяч членів, організованих на місцях [18,39,42].

Водночас, формальність була основною характеристикою діяльності навіть діючих місцевих партійних організацій. Наприклад, в муніципальних утвореннях Калінінградської області на початок 2000–х років було зареєстровано біля 50 осередків різних політичних сил, з них реально діючими були 10 осередків. У Волгоградській області з 400 зареєстрованих політичних організацій на практиці функціонували 10 осередків [18,40].

Демократичні виборчі механізми формування регіональних та місцевих органів влади Росії почали поширюватися у 1991 році, коли влітку були проведені «експериментальні» вибори мерів Москви, Ленінграда і Северодвінська, президента Татарстану, а наприкінці року було проведено вибори президентів багатьох республік, що входили до складу федерації.

Інституційний шанс для збільшення ролі партій на субнаціональних рівнях збільшився у 2001 році, коли був прийнятий Федеральний закон «Про політичні партії» [17]. Відповідно до нього, політична партія повинна була мати регіональні відділення більше ніж у половині суб'єктів РФ, а чисельність цих осередків не могла бути меншою ніж 500 осіб.

Водночас, навіть всередині 2000–х років роль партій у формуванні регіональних політичних еліт, електоральну процесі, зокрема, оцінювалася як мінімальна [5, с. 51]. Партійність, наприклад, губернаторів не приносила їм додаткових дивідендів, оскільки не тільки не була закладом успіху під час регіональних виборів, але й не сприяла консолідації регіональних політичних режимів [4,97]. Окрім того, подібно до усього постсоціалістичного простору, російська політика не оминула феномену персоналізації політики, тож виборці, формуючи органи влади, орієнтувалися, перш за все, на особистісні характеристики кандидатів, а не їх політичну приналежність.

Як вказує відомий російський політолог Г. Голосов, водночас, можна досить чітко визначити чинники, які сприяли партійному будівництву в регіонах упродовж всього постсоціалістичного періоду: існування конфліктів всередині еліт, які змушували різні групи використовувати партії як засоби мобілізації виборців; зміна виборчої системи до органів

влади федерального рівня та, відповідно, характер регіональних виборчих систем [3,66–67].

Роль партій у розвитку місцевих політичних процесів у РФ була специфічною у порівнянні з країнами Центральної Європи. Упродовж періоду 1993–2001 років у місцевих виборах брали участь більше ніж 230 виборчих об'єднань та блоків, які діяли на рівні муніципальних утворень значної частини суб'єктів федерації. Незважаючи на кількісні показники, вплив партій на виборчий процес можна визначити як низький. Кандидати на посади у представницьких органах влади вважали більш дієвим заручитися підтримкою авторитетних осіб у громадах, а не політичних сил [18,41–42].

Як результат, упродовж 1990–х років, аналогічно до регіональних представницьких органів, у більшості суб'єктів федерації органи місцевого самоврядування мали безпартійний склад. Виняток складали найбільші міста – Москва, Петербург, – де поступово зростав відсоток депутатів–партійців. Характерною рисою партійного будівництва було те, що шанси досягти успіху на місцевих виборах мали лише регіональні партії, або ж ті, що на федеральному рівні очолювалися харизматичним лідером [9,150].

На регіональному рівні збільшення ролі партій у політичному процесі мало стати логічним наслідком прийняття Федерального закону «Про основні гарантії виборчих прав і права на участь у референдумі громадян Російської Федерації», який був схвалений у 2002 році, і містив положення про виключну роль партій у висуненні кандидатів на федеральних та регіональних виборах, а також норму, що не менше половини депутатів законодавчого органу суб'єктів федерації будуть обиратися за пропорційною системою.

Запровадження пропорційно–мажоритарної системи виборів регіональних легіслатур, з одного боку, стало стимулом для активізації роботи політичних партій в регіонах, однак, з іншого боку, ресурси для територіального функціонування виявилися лише в «Єдиной России» – новій партії влади – та КІРФ, що, врешті–решт, привело до деградації російської партійної системи [16,99]. Окрім того, переважання неформальних практик політичного життя до цього часу не сприяють розвитку територіального партійного будівництва. Персоналізований підхід до формування еліт є більш важливим ніж участь у функціонуванні певної політичної сили [25,439–440].

Якщо аналізувати процес партизації на місцевому рівні, то доцільним видається висновок зроблений І. Дьомінім про те, що «російське самоврядування є ще менш партійним ніж регіональне управління» [6,53]. Водночас, у другій половині 1990–х років і, зокрема, після започаткування муніципальної реформи у 2003 році, формується так званий електоральний вимір місцевої політики. Деякі дослідники стверджують, що є підстави говорити про муніципальні електоральні цикли, які, з хронологічної точки зору, впорядковують місцевий політичний процес. Кожний такий цикл характеризується специфічним співвідношенням елітних груп на рівні муніципалітету, закріпленим особливостями політичних практик, оформлених як легітимний контроль над публічними посадами.

Структурні механізми проведення муніципальних виборів у РФ пройшли два етапи розвитку. Перший етап був пов'язаний з проведенням «установчих виборів» на місцях у період, коли виборчі формули

визначалася регіональними властями. Другий етап розпочався у зв'язку з прийняттям статутів муніципальних утворень, які визначали виборчі механізми [6,50].

У Російській Федерації існує значна диференціація між муніципальними утвореннями щодо кількості виборців. Найбільш поширеними є так звані «малі» муніципальні утворення, на території яких проживає від 500 до 1000 виборців – 31, 37 % від усіх муніципалітетів, далі йдуть ще менші громади, що нараховують 100–500 виборців – 18, 35 %, на третьому місці за поширеністю є утворення з кількістю виборців в межах 1 – 1, 5 тисяч виборців – 13, 48 %. Такий стан демографічного виміру місцевої політики є подібним до центральноєвропейських тенденцій, зокрема у Словацькій та Чеській Республіках, що дає підстави висловити припущення про незначний вплив партій на формування політики у подібних громадах.

На початок 2000–х років лише 3,03 % депутатів місцевих легіслатур були висунуті виборчими блоками і виборчими об'єднаннями. Найбільш повно ці суб'єкти є представленими серед депутатського корпусу представницьких органів місцевого самоврядування у Кемеровській області (40 %), Санкт–Петербурга (26,6 %), Смоленської (23,2 %) та Псковської (22,4 %) областей.

Тоді ж із 8229 обраних населенням голів муніципальних утворень лише 4,3 % були висунуті виборчими об'єднаннями та блоками, решта 95, 7 % – виборцями, в тому числі шляхом самовисунення. Найбільш ефективно партії спрацювали в Орловській області, де частка голів, запропонованих блоками та об'єднаннями, склала 73,2 %, Тамбовській – 38,9 %, Смоленській – 30 %, Брянській – 25,5 %, Воронежській областях – 21 % [19,218,220,225–228].

Під час виборів до органів місцевого самоврядування, які проводилися у 2002 році, партійні організації брали участь на території муніципальних утворень 70 суб'єктів федерації. Із загальної кількості кандидатів – 5,0 % було висунуто виборчими об'єднаннями, 1,8 % – виборчими блоками. У 12 045 представницький орган місцевого самоврядування було обрано більше 113 тисяч депутатів з числа більше аніж 350 тисяч претендентів. Таким чином, електоральна конкуренція в середньому по країні складала 3 особи на місце, а 20,7 % обраних депутатів були представниками виборчих об'єднань та блоків.

Найбільш активними у висуненні кандидатів були виборчі об'єднання та блоки, що діяли у муніципальних утвореннях Орловської, Кемеровської областей, Республіки Карелія. Серед обраних депутатів, найбільше було «партійних» представників в органах місцевого самоврядування Кемеровської – біля 40 %, Смоленської – 23,2 %, Псковської – 22,4 % – областей. Однак, в цілому по Росії, 79, 3 % кандидатів, висунутих виборчими об'єднаннями та блоками не були обраними до місцевих легіслатур. Партії не є презентованими в місцевих органах влади 22 суб'єктів федерації.

Оскільки, обрані депутати від політичних партій та рухів, відповідно до статуту більшості політичних сил та неписаної традиції, зобов'язаний узгоджувати свою позицію у місцевих легіслатурах з вищими партійними органами, то діяльності партійних депутатів у складі місцевого самоврядування означає посилення впливу партій на політику муніципальних утворень РФ [18,43]. У цьому контексті, варто погодитися з думкою А. Кінева, який вважає, що після відміни прямих виборів регіональних губернаторів у 2005 році, а також зростання ролі партій на субнаціональних

рівнях, центром політичної конкуренції і, одночасно, фронди стали місцеві органи влади [10,30].

Під час виборчої хвилі 2005 року домінувати продовжувала мажоритарна система обрання органів місцевого самоврядування (з одномандатними та багатомандатними округами), однак збільшилося число муніципальних утворень, де застосовувалася пропорційна система. Подібно до інших цільових країн, міра електоральної конкуренції залежала від розміру громади.

Однак, незважаючи на більше активну – у порівнянні з попередніми кампаніями – участь партій у місцевих виборах, чому сприяло запровадження у багатьох утвореннях пропорційної системи, вона все ще була другорядною. Упродовж муніципальних виборів 2005 року політичні партії висунули 17 % із числа кандидатів в місцеві депутати, а серед кандидатів на посаду мерів кількість їх висуванців склала всього 8,9 %. Як і очікувалося, електоральна роль виявилася вищою у містах аніж у сільських громадах [10,33].

Маргінальна роль партій у малих муніципалітетах пояснюється класичними причинами: у таких громадах жителі або знають один одного, або ж мають уявленні про авторитетні особи, серед яких обирають представників до місцевого самоврядування. Таким чином, вплив партійних брендів та мереж на результати виборчих кампаній є мінімальною, і може зашкодити кандидату.

Під час мерських кампаній роль партій була ще меншою, що пояснюється, в тому числі, правовою можливістю обрання голів муніципальних утворень складом місцевих легіслатур, а також поширеністю інституційної практики найму «сіті-менеджера» при обраному населенням мерів. Оскільки, ціна перемоги під час мерських перегонів була вищою, то претенденти застосували, на їх думку, найбільш ефективні технології для приваблення якнайширшого кола виборців. Найбільш поширеною була технологія безпартійного кандидата-самовисування, однак, водночас, суттєвим був відсоток кандидатів від партія «Единая Россия» як партії-влади, що, як гадали претенденти, мало додати їм ваги в очах еліти і пересічних громадян [10,35].

Помітно, що упродовж 1990–х – на початку 2000–х років політичним партіям у посткомуністичних країнах не вдалося залучитися суттєвою підтримкою на місцевому рівні, в тому числі серед місцевих еліт. У більшості країн, навпаки, особи, які балотувалися до органів місцевого самоврядування прагнули дистанціюватися публічно від національних політичних сил, щоб не «експортувати» їх негатив на власну виборчу кампанію, а також вказати виборцям, що вони прагнуть вирішувати щоденні локальні соціально-економічні проблеми, а не займатися «політиканством». Відносно слабкий вплив партій на місцеву політику також пояснюється фрагментарністю та мінливістю партійної політичної сцени на національному рівні, що заважає, навіть у часовому вимірі, формувати сталі місцеві осередки. Окрім того, отримала підтвердження первинна гіпотеза про зростання впливу партій пропорційно до збільшення величини громад, однак у різних національних політичних системах критична межа цього «розміру» є різною: найменшою у Словацькій Республіці, найвищою у Республіці Польща.

Польща, незважаючи на загальну схвальну оцінку процесу політичної трансформації, володіє найменш консолідованою партійною системою

в центральноевропейському регіоні. Це є однією з причин найнижчого рівня представленості партій у політичному процесі більшості громад, незважаючи на їх великий розмір, у порівнянні з сусідніми державами.

У Словаччині, подібно до Польщі, найкращі вертикальні партійні структури мали партії–спадкоємиці комуністичних організацій періоду соціалізму, які зберегли членську базу, внутрішньо–організаційні зв'язки, а також створені упродовж першого етапу демократичного транзиту. Зокрема, Рух за демократичну Словаччину як правляча партія всередині 1990–х років використовував адміністративні важелі для зміцнення своїх місцевих осередків. Водночас, локальне «закорінення» партій має наслідком вищі показники їх представництва в місцевих радах, у порівнянні з Польщею.

У Чехії є найбільш очевидною тенденція до змагання на локальному рівні двох підходів до структуризації політичного процесу: партійно–орієнтованого та громадсько–орієнтованого. У середніх та великих містах основними, однак не єдиними, суб'єктами партійної конкуренції є парламентські партії, а у малих громадах, – які є надрібнішими в Європі – непарламентські політичні утворення: незалежні, їх об'єднання, деколи непарламентські партії.

На процес інституалізації партій на місцевому рівні у Росії найбільше впливає інституційний дизайн федеративної держави, коли характер систем місцевого самоврядування є відмінними в різних суб'єктах федерації, або визначається статутами муніципалітетів. Однак, є очевидним мінімальний вплив інституту партій на зміст місцевої політики. Лише після 2003 року, тобто після започаткування муніципальної реформи, впливовим актором у більшості недрібних муніципальних утворень стала владна партія «Единая Россия».

Література

1. Вятр Е. Местные элиты и демократические перемены. Польша 1990–2002 // Социологические исследования. – 2005. – № 2. – С. 15–21.
2. Глубоцкий А.Ю., Кынев А.В. Партийная составляющая законодательных собраний российских регионов // Полис. – 2003. – № 6. – С. 71–87.
3. Голосов Г. Гражданское общество и правовое государство Элиты, общероссийские партии, местные избирательные системы // Общественные науки и современность (далі – ОНС). – 2000. – № 3. – С. 51–75.
4. Голосов Г. Губернаторы и партийная политика // Pro et Contra. – 2000. – № 1. – С. 96–108.
5. Голосов Г.В. Элиты, общероссийские партии, местные избирательные системы (О причинах развития политических партий в регионах России) // ОНС. – 2000. – № 3. – С. 51–75.
6. Демин И.Ю. Элементы непосредственной демократии и механизмы представительства политических интересов на муниципальном уровне // Вестник Московского университета. – Серия 12: Политические науки. – 2002. – № 6. – С. 40–57.
7. Коргунок Ю.Г. Эволюция партийной системы современной России (1989–2005) // Политическая социология / Отв. ред. В. Римский. – М.: РАПН, РОССПЭН, 2008. – С. 184–192.
8. Кочубей Л. Виборчі системи як передумова формування політичної еліти 3 досвіду України і Польщі // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск. – С. 197–205.
9. Кузьмин А. Партии в регионах // Формирование партийно–политической системы в России / Под ред. М. Макфола, С. Маркова и А. Рябова. – М., 1998. – С. 137–151.

10. Кынев А. Муниципальные выборы по новым правилам // Pro et Contra. – 2006. – № 11. – С. 30–42.
11. Липман М., Петров Н. Взаимодействие власти и общества // Пути российского посткоммунизма: очерки / Под ред. М. Липман, А. Рябова: Московский центр Карнеги. – М.: Изд-во Р. Элинина, 2007. – С. 163–233.
12. Меркотан К. Трансформація європейських партійних систем: уроки для України // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2 // <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=70&c=1632>.
13. Нікогосян О. Тенденції розвитку політичних партій у посткомуністичних країнах // Віче. – 2008. – № 2 // <http://www.viche.info/archive/807/>.
14. Рилач Ю. Непростий шлях до успіху // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск. – С. 108–115.
15. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: «Астролябія», 2005. – 348 с.
16. Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI века. В 2 т. /Ин-т междуна. экон. и полит. исслед. РАН. – М.: Наука, 2005. – Том. I. Преобразования. – 2005. – 357 с.
17. Федеральный закон «О политических партиях».
18. Цветкова Г.А. Особенности партийной жизни на местном уровне // Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 39–44.
19. Шумянкова Н.В. Муниципальное управление: Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2004. – 640 с.
20. Antoszewski A. A Turning Point ? Polish 2005 Parliamentary Election and Consolidation of Party System // <http://ispo.fss.muni.cz/konference>.
21. Bernátová M., Kukliš P., Malikova L., Rončák I., Vaňová A. Public Perception of Local Government in Slovakia // Public Perception of Local Government / Ed. by P. Swianiewicz. – Budapest: OSI-LGI, 2001. – 387 p.
22. Čmejrek J. Citizens' local political participation in the Czech Republic: rural–urban comparison // Agric. Econ. – Czech. – 2007. – Vol. 53. – № 1. – pp. 21–29.
23. Dahl R.A. The City in the Future of Democracy // American Political Science Review. – 1967. – Volume LXI. – Issue 4. – pp. 953–970.
24. Elections 2002 to the Municipal Self-government Bodies // www.statistics.sk/regvolby2002/webdata/home_a.htm
25. Golosov G. The Vicious Circle of Party Underdevelopment in Russia: The Regional Connection // International Political Science Review. – 2003. – Vol. 24. – No. 4. – pp. 427–444.
26. Kostelecký T. Komunální volby jako mechanismus výběru místních politických elit // Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice / Ed. M. Hampl. – Praha, 1996. – pp. 353–360.
27. Kostelecký T., Čermak D. Vliv teritoriálně specifických faktorů na formování politických orientací voličů // Sociologický časopis. – 2004. – Vol. 40. – No. 4. – pp. 469–487.
28. Kouba K. Prostorová analýza českého stranického systému. Institucionalizace a prostorové režimy // Sociologický časopis. – 2007. – Vol. 43. – No. 5. – pp. 1017–1037.
29. Kowalczyk A. Local Government in Poland // Decentralization: Experiments and Reforms / Ed. by T. M. Horvath. – Budapest: OSI/LGI, 2000. – pp. 217–254.
30. Majcherkiewicz T. Challenges of Coalition Building in Poland: Experiences of Central and Regional Politics // <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispace/unpan018504.pdf>.
31. Majcherkiewicz T. Political parties, factions, and local organizations in Estonia, Hungary, Poland and Slovakia // <http://lgi.osi.hu/publications/2005/265/Majchierwicz4WEB.pdf>

32. Okraszewska A., Kwiatkowski J. The State of Democracy in Poland's Gmina // The State of Local Democracy in Central Europe /Ed. by Soós G., Tóka G., Wright G. – Budapest: OSI/LGI, 2002. – pp. 181–284.
33. Orogványi A. Koalicionné stratégié v komunálnych voľbách na Slovensku v rokoch 1998 a 2002 // Stredoevropské politické studie. – Vol. 8. – № 2–3. – pp. 248–297.
34. Politické strany moderní Evropy / Ed. M. Strmiska. – Vyd.1. – Praha: Portál, 2005. – 728 p.
35. Ryšavý D. Komunální je komunální a velká je velká! K hypotéze politizace lokálních politických elit // Sociologický časopis. – 2006. – Vol. 42. – No. 5. – pp. 953–970.
36. Ryšavý D. Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě // Politické procesy a občanská participace na lokální úrovni www.cspv.cz/dokumenty/kongres2006/HP%2028/Dan%20Rysavy.pdf.
37. Šaradin P. Analýza volební podpory České strany sociálně demokratické a Občanské demokratické strany ve volbách do Poslanecké sněmovny PČR // www.cspv.cz/dokumenty/kongres2006/HP%2009/Pavel%20Saradin.pdf.
38. Šaradin P. Neparlamentní subjekty ve volbách do obecních zastupitelstev // Politologický Časopis. – 2004. – № 1. – pp. 109–120.
39. Šaradin P. Územní podpora Občanské Demokratické Strany ve Volbách // Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica. – Vol. POLITOLOGICA 3. – pp. 145–157.
40. Shabad G., Slomczynski K. Inter-party Mobility Among Parliamentary Candidates in Postcommunist East Central Europe // Party Politics. – Vol. 10. – № 2. – pp. 151–176.
41. Slovakia Country Report based on Research and Dialogue with Political Parties /G. Mesežnikov, O. Gyárfášová. / Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005 // <http://www.iknowpolitics.org/en/node/167>
42. Sopoci J., Hrabovska A., Buncak J. The State of Local Democracy in Slovakia // The State of Local Democracy in Central Europe Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia. /Ed. G. Sos. – OSI/LGI, 2006. – pp. 351–472.
43. Springerová P. Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko v počátcích formování českého stranického systému // Politologický Časopis. – 1995 – № 1 – pp. 40–66.
44. Springerová P. Peripetie vzniku, vývoje a transformace Moravské národní strany v letech 1990–1997 // Politologický Časopis. – 1997. – № 3. – pp. 349–365.
45. Stoner-Weiss K. Central Governing Incapacity and the Weakness of Political Parties: Russian Democracy in Disarray // Publius: The Journal of Federalism. – 2002. – Volume 32. – № 3. – pp. 125–146.
46. Strmiska M. Rise and Fall of Moravian Regionalist Parties // Stredoevropské politické studie – 2000. – Volume 2. – № 4.
47. Swianiewicz P., Mielczarek A. Parties and Political Culture in Central and Eastern European Local Governments // Faces of Local Democracy Comparative Papers from Central and Eastern Europe /Ed. G. Sós, V. Zentai. – Budepest: Local Government and Public Service Reform Initiative, 2005. – pp. 13–77.
48. Swianiewicz P. Poland and Ukraine: Contrasting Paths of Decentralisation and Territorial Reform // Local Government Studies. – Vol. 32. – No. 5 (November 2006). – pp. 599–622.
49. Szczerbiak A. Testing Party Models in East–Central Europe: Local Party Organization in Postcommunist Poland // Party Politics. – 1999. – Vol. 5. – № 4. – pp. 525–537.
50. Vávra D. Mají politické strany na komunální úrovni v České republice smysl ? // Stredoevropské politické studie. – 2007. – № 1. – pp. 1–13.
51. Wolek A. Polish Voters 2005: Volatility at Its Extreme or a Brave New World of Stabilization // Parliamentary Elections and Party Landscape in the Visegrad Group Countries

/Ed. V. Hloušek, R. Chytilék. – Brno: Democracy and Culture Studies Centre, 2007. – pp. 57–78

52. [http: www.volby.cz](http://www.volby.cz)

Лендъел М.О. Сравнительный анализ процесса институализации политических партий на местном уровне в постсоциалистических странах Центрально–Восточной Европы

Анализируется процесс институализации политических партий в муниципалитетах стран Центрально–Восточной Европы в постсоциалистический период с целью определения его общих и особенных характеристик. На основании рассмотрения количественных показателей представительства членов партий среди местной политико–управленческой элиты подтверждается гипотеза о взаимной связи между размером общины и влиянием, которое осуществляют партии на местный политический процесс.

Ключевые слова: партия, институализация, муниципалитет, Центрально–Восточная Европа.

Lendel, M.O. Comparative Analysis of the Political Parties Institutionalization Process on the Local Level in the Post–Socialist Countries of Central and Eastern Europe

The process of the political parties institutionalization in the Central–Eastern countries' municipalities is analyzed and its common and specific characteristics are defined. By analyzing the quantitative data on the representation of party members between the local political–administrative elite, the initial hypothesis on the dependence between the size of the local community and the influence of the parties over the local political process is proved.

Key words: party, institutionalization, municipality, Central–Eastern Europe.

Становлення концепції космополітичної демократії в політологічній теорії

Аналізується становлення концепції космополітичної демократії як нового типу демократичного врядування, її специфічні особливості та характеристики. У роботі використовуються підходи переважно сучасних західних дослідників до даної проблематики.

Ключові слова: космополітична демократія, світова система, громадянство, глобалізація, інформаційне суспільство.

Незважаючи на існування більш ніж 550 визначень, поняття демократії не є цілком зрозумілим та чітко уявлюваним. Як зазначав А.Лейпхарт: «Демократія – це поняття, що абсолютно не піддається визначенню» [5]. Більшість дослідників сходяться, навіть, у думці про те, що демократії у чистому вигляді не існує. Натомість існування форм правління, що прагнуть досягти цього ідеалу, детермінується конкретно історичними обставинами. Кожна з них, так чи інакше, намагається пристосуватися до реалій суспільства, в якому вона функціонує.

Продуктом суспільно–політичного розвитку та процесів нашого часу, які характеризуються тим, що національна незалежність змінюється на глобальну взаємозалежність та ерозію національного суверенітету, громадянство відчужується від діяльності держави, а політична воля вступає у протиріччя з культурними традиціями, стала концепція космополітичної демократії. Саме тому її теоретичні постулати та особливості являють собою основну *проблему дослідження* даної статті.

Питання космополітизму та космополітизації отримали певне висвітлення у науковій літературі. Такі дослідники як: Ф.Віллем [2], М.Нуссбаум, В.Фрейхоф, Р.Робертсон досліджували дану проблематику у своїх працях. Проте засновниками та апологетами концепції космополітичної демократії є переважно сучасні західні автори: Д.Арчібуґі [6], Д.Хелд [8–9], У.Бек [1], Е.Макгрю та інші. Побудований ними проект космополітичної демократії передбачає план реформації та демократизації світових інституцій. В свою чергу, дана мета буде реалізована у створенні нового політичного статусу світового громадянина в межах демократично обраного світового парламенту. Виконавча влада майбутнього утворення покликана буде втілювати в життя міжнародні норми розроблені Загальною декларацією прав людини 1948 року [3]. Там, де міжнародне право держав програє у захисті індивіда, пише Г.Ленг, космополітичне право обіцяє отримати успіх шляхом перетворення кожного індивіда у космополітичного легального суб'єкта, світового громадянина

з усіма закріпленими за ним інституційними правами та свободами [12,4]. Очевидно, що дана концепція є потенційно суперечливою та вимагає більш детального вивчення.

З огляду на нижчезазначене, *метою даної статті* є узагальнення і аналіз сутності та специфічних особливостей концепції космополітичної демократії як нового (альтернативного) типу демократичного врядування.

Перемога західних ліберальних держав над радянською системою породила надію на те, що ворота демократії як домінуючої форми глобального врядування були відкриті і, що міжнародні відносини зможуть надалі спрямовуватись ідеалами демократії та верховенства права. Дійсно, під натиском громадянських рухів багато країн Сходу та Півночі розробили демократичні конституції, і незважаючи на численні протиріччя в цих новостворених демократіях, самоврядування потроху поширювалося та розвивалося. Проте, поряд із цим, зауважує Д.Арчібугі, активно розвивається явище експансії демократії як нового способу глобального панування [6].

Можна було передбачити, що глобалізація впливатиме не лише на виробництво, фінанси, технології, медіа та моду, але водночас на міжнародну політичну систему. Дане явище дістало назву: «глобалізація демократії».

Основними рисами процесів глобалізації, на думку російського дослідника А.Румянцева є те, що вона являє собою релятивацію фізичних відстаней, подолання чи зниження їх значимості як економічного, політичного та соціального фактора [4]. Це, водночас, призводить до того, що випробуванням піддаються багато традиційних інститутів суспільства, сутність яких визначається серед іншого й територіальним фактором, наприклад, держави. Нині, за часів інформаційного суспільства, породженого глобалізацією, ми спостерігаємо відмову від традиційної держави-нації та всезагальну уніфікацію образів життя у транскордонному суспільстві.

Щоб попередити руйнівні наслідки подальшої глобалізації демократії, на початку 90-х років група дослідників розвинула «політичний проект» космополітичної демократії з метою впровадження інтелектуальних аргументів на користь демократії як на державному, так і на міждержавному та глобальному рівнях. Адже, в той час як певний політичний успіх демократизації був досягнутий в межах окремих держав, набагато менші здобутки демократизації спостерігаються, на думку Д.Арчібугі, у глобальній системі [6]. Як пише З.Бауман: «Сьогодні ми не бачимо у історичній перспективі нічого, що могло б бути схожим на глобальну демократію» [5]. Саме з цих позицій, основоположною ідеєю космополітичної демократії її фундатори вважають необхідність глобалізувати демократію, водночас демократизуючи глобалізацію. Космополітична демократія бере на себе ризик пропонувати впровадження демократії не тільки на державному, а й на між- та наддержавному рівнях.

Таким чином, концепція космополітичної демократії спрямована на осмислення місця демократії в майбутньому космополітичному суспільстві. У прикладному плані ціллю даної концепції є збереження та оптимізація демократичних інститутів в епоху розгортання процесів глобалізації та її наслідків.

Характеризуючи специфічні особливості даної концепції, Д.Арчібугі виділив 7 її характеристик, серед яких:

1) демократія має скоріше розумітися як процес, аніж як сукупність норм та процедур;

2) імперіалістична зовнішня політика держав заважає формуванню демократії всередині них;

3) демократія всередині держав породжує мир та злагоду, проте не сприяє проведенню гідної зовнішньої політики;

4) глобальна демократія не може бути результатом суто сформованих всередині окремих держав демократій;

5) глобалізація роз'їдає державний політичний суверенітет та знижує ефективність внутрідержавної демократії;

6) спільноти, що мають світове значення, вже не є обмеженими національно-територіальними кордонами;

7) глобалізація поширює новітні соціальні рухи, що виступають з питань, які стосуються індивідів та спільнот, які географічно та культурно дуже відрізняються між собою [6].

Доцільним, з точки зору розуміння та аналізу концепції космополітичної демократії, є розгляд її структури, запропонованої дослідником Д.Арчібугі [6]. На думку вченого, елементи даної структури об'єднують як старі аспекти, накопичені теорією демократії, так і новітні її характеристики, що визначаються світовими економічними та соціально-культурними змінами.

Найкращий шлях коцептуалізувати космополітичну демократію, на думку Д.Арчібугі, це – розглянути її на різних рівнях врядування [6]. Вчений з цією метою виділяє 5 таких рівнів: локальний, державний, міждержавний, регіональний та глобальний. Припущення про універсальну цінність демократії залежить від того, як та чи взагалі її норми можуть бути втілені на кожному з цих рівнів. Розглянемо кожен з них детальніше.

1. Локальний рівень.

Важко уявити національну демократію поза мережею функціонування локальних демократичних інституцій, асоціацій та рухів. Сьогодні однак, локальні інституції не є чужими глобальному напряму світового розвитку. Наддержавні та недержавні громадські об'єднання поширюють свою діяльність на весь світ. Космополітична демократія підтримує такі намагання, навіть коли це стирає державні кордони, цим самим наступаючи на державний національний суверенітет.

2. Державний рівень.

Багато держав нині вибирають демократичний шлях розвитку. Попри це, ідеал демократії для багатьох з них так і залишається недосяжним. Навіть громадяни найбільш розвинутих демократій не повністю задоволені тими режимами, які вони мають (наприклад, громадськість США після подій «11 вересня»). Розглядаючи аспекти експансії демократії з локального на глобальний рівень, кожна з розвинутих демократичних держав розглядається апологетами даної концепції як лабораторія космополітичної демократії, як її агент. Наприклад, зараз держави борються за

надання прав таким соціальним верствам, як біженці та іммігранти, що раніше були позбавлені будь-яких прав. Це питання одностайно вирішує дилему: кого слід вважати громадянином демократичних країн: того, хто в ній народився, того хто сплачує податки чи того, хто просто воліє бути громадянином конкретної спільноти?

Поряд із цим, навіть у конкретній спільноті права різних груп та громадян стають диференційованими. Суспільство космополітичної демократії, в свою чергу, є побудованим не лише на визнанні рівності, але й на усвідомленні відмінностей, навіть більше, – на сприянні та культивуванні відмінностей [11].

3. Міждержавний рівень.

Існування міжурядових організацій (МУО) є індикатором прагнення поширювати на міждержавному рівні демократичні принципи (формальна рівність між державами–членами, верховенство права, громадська відповідальність), але водночас це є показником ускладнень, що при цьому виникають. Підтримка діяльності МУО, теоретично, має бути передумовою демократії. І навпаки, метою діяльності останніх є посилення ефективності роботи держав, не порушуючи при цьому їх суверенітету.

Проте, МУО далеко не завжди виступають демократичними інституціями. Так, наприклад, у діяльності ООН функціонує принцип формальної рівності між державами–членами, який в свою чергу гарантує, що кожна держава має право на 1 голос при прийнятті рішень незалежно від її населення, території чи економічного розвитку. Водночас, на Генеральній Асамблеї ООН ті члени, населення яких представляє 5% населення планети представляють собою більшість на Асамблеї. Таким чином Китай, Індія, США, Індонезія, Бразилія та Росія, що представляють собою більш ніж половину населення Землі, завжди складатимуть стійку більшість. Даний приклад демонструє наскільки важким може виявитися застосування демократичного принципу більшості на світовому (міждержавному) рівні.

Водночас, поряд зі своїм внутрішнім напрямком розвитку, держава також характеризується як член міжнародної спільноти. Варто зауважити, що справді демократичного члена від недемократичного відрізняє не тільки здатність розробляти норми міжнародної поведінки (що здійснюється, наприклад, ООН), а й відповідне слідування їм та виконання взятих на себе зобов'язань.

4. Регіональний рівень.

Проблематичні аспекти, що мають місце на державному рівні є характерними і для регіонального. В багатьох випадках регіональний рівень є найбільш сприятливим для ефективного врядування. Приклад тому – ЄС. Те, що починалося з шести країн, повільно, але послідовно перетворилося на потужний союз держав, що володіють відповідними механізмами та здатні координувати політику своїх членів. Звісно, ЄС не є унікальним. Зараз у всіх великих регіонах світу існують відповідні союзи та організації, що спеціалізуються (поки–що) переважно на торгівлі. Деякі з них, навіть,

приймають проект космополітичної демократії як модель для власних регіональних союзів, наприклад, МЕРКОСУР [13,41].

5. Глобальний рівень.

Необхідність прийняття рішень на глобальному рівні є нагальною у багатьох сферах: фінансові потоки, імміграція, проблеми навколишнього середовища, права людини, поширення СНІДу. Кожний з цих проблемних процесів має власні «правила гри», лобі та механізми контролю. Космополітична демократія, натомість, пропонує таку модель врядування, де могли б поєднатись всі сфери, над якими працюють глобальні рухи та громадяни. З метою, щоб це все вкладалось в одну схему управління. Так, протягом Самміту Великої Вісімки у Генуї 2001 року, протестувальники виступали зі салоганами «Ви – Велика Вісімка (G8), ми – 6 мільярдів!» [6]. Ці протести відображають переконання багатьох груп та глобальних рухів, що борються за екологію, права людини чи економічну рівноправність. Вони переконані, що акцентовані ними проблеми звичайно ігноруються на світових політичних формальних зустрічах. В той же час, представники держав можуть відповісти: «Ми були обрані, а вас хто обирав?» [6]. Народ, як уявляється, не завжди готовий підтримувати глобальну демократію. Тільки вибудувавши відповідні політичні інституції, буде можливо побачити скільки та які з питань, що піднімаються соціальними світовими рухами є насправді актуальними та цікавими для всього людства. Водночас, тоді з'явиться можливість вирішувати дійсно важливі з них спільними зусиллями. Базовою інституцією демократичного врядування тоді стане світовий парламент. Ця давня та утопічна пропозиція постійно відроджується і сьогодні складає ядро політичних кампаній новітніх світових рухів.

Розглянувши різні рівні демократичного управління, доцільним виявляється окреслити співвідношення між ними у рамках концепції космополітичної демократії.

Ключовим аспектом, є підстави вважати, тут виступає *суверенітет*, який поки ще є засадою міжнародної правової системи. Суверенітет слугує засобом виділення сфери компетенції держави. Концепцією космополітичної демократії суверенітет розглядається як догма, що має бути подолана. Переконання в тому, що політична інституція може бути звільнена від юридичного обґрунтування своїх дій є несумісним, однак, з самою суттю демократії. Будь-який політичний гравець, чи – то тиран, чи суверенний громадянин має прийти до згоди з іншими акторами, коли повноваження дублюються. В свою чергу, апологети розглянутої концепції вважають, що поняття «суверенітет» завжди було штучним утворенням та відображало «організоване лицемірство». Д.Арчібугі пропонує замінити його як на державному, так і на міждержавному рівнях поняттям «конституціоналізм» [6]. Зміст цієї пропозиції сходиться з космополітичною моделлю суверенітету, запропонованою Д.Хелдом [8]. Проте, Д.Арчібугі виступає противником вживання саме концепту «суверенітет». На його думку, конфлікти відносно компетенції, що виникають внаслідок накладання різних рівнів управління один на одний, мають вирішуватися з превалюванням глобального конституціоналізму [6].

Дана концепція, однак, будучи надзвичайно оптимістичною чи, навіть, певним чином утопічною, постійно наштовхується на шквал критичних зауважень, які детально аналізує у своїй роботі Д.Арчібугі [6]. Дійсно, вважати, що конфлікти та суперечності на глобальному рівні можуть бути подолані засобами конституціоналізму та юридичних процедур, аніж методами сили, досить оптимістично. Однак, попри все, проект космополітичної демократії ідентифікується з амбіціями повернення міжнародної політики від царства антагонізму до панування здорової конкуренції. Цей процес вже поступово реалізував себе в демократичних країнах. Досягнення ж цього самого результату на глобальному рівні, на думку ідеологів космополітизму, буде означати крок вперед у прогресивному розвитку цивілізації.

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що проект або концепція космополітичної демократії знаходиться нині у зародковому стані, з чим і пов'язана широка критика даного підходу. Проте, не виявиться дивним, якщо скоро він буде розвинутий як в теорії так і на практиці. Адже, багато з його положень вже є втіленими у сучасному світі, що постійно змінюється та потребує нових підходів до свого розвитку як цілісної глобальної системи. Як пише Д.Хелд: «Демократія, щоб вижити мусить постійно адаптуватись до нових умов, у яких функціонує світова система» [8]. Відповіддю на виклики часу та новим «обличчям демократії» сьогодні може стати саме космополітична демократія.

Література

1. Бек У. Космополитическое общество и его враги / У.Бек // Журнал социологии и социальной антропологии, 2003. – Том 6. – № 1. – С. 24–53.
2. Виллем Ф. Космополитизм // Мир Просвещения. Исторический словарь. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – С. 31 – 41.
3. Загальна декларація прав людини ООН. – Міжнародний документ від 10.12.1948 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
4. Румянцев А. Современное государство и вызовы постиндустриального общества, 2001 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.law.net.ru>.
5. Шупилов А. Судьба демократии в эпоху глобализации [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.aldebaran.ru>
6. Archibugi D. Cosmopolitan Democracy and its Critics: a Review // European Journal of International Relations, 2004. – P. 437 – 473.
7. *Encyclopedia of Democratic Thought* // Edited by P.B. Clarke and J.Foweraker. – London and New York: Routledge, 2001. – 1004 p.
8. Held D. Democracy and the Global Order. – Cambridge: Polity Press, 1995.
9. Held D. Models of Democracy, 2nd edn. – Cambridge: Polity Press, 1997.
10. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. – Oxford: Oxford University Press, 1995.
11. Kymlicka W. Citizenship in an Era of Globalization: Commentary on Held. – New York: Cambridge University Press, 1999.
12. Leung G. Human Rights, World Citizenship and the Cosmopolitan Question // Human Rights Law Review Student Supplement. – University of London, 2003–2004. – P. 3–6.

13. *Patomaki, Heikki and T. Teivainen.* Critical Responses to Neoliberal Globalization in the Mercosur Region: Roads towards Cosmopolitan Democracy? – Review of International Political Economy 9 (1), 2002. – P.37–71.

14. *Potter D., Goldblatt D., Kiloh M. and Lewis P.* Democratization. – Cambridge: Polity Press, 1997.

Подаенко Ю.Л. Становление концепции космополитической демократии в политологической теории

Анализируется становление концепции космополитической демократии как нового типа демократического управления, ее специфические особенности и характеристики. В работе используются подходы предпочтительно современных западных исследователей данной проблематики.

Ключевые слова: Космополитическая демократия, мировая система, гражданство, глобализация, информационное общество.

Podayenko, Yu.L. Developing of Cosmopolitan Democracy Conception in Political Theory

This paper deals with theoretical analysis of the evolution of 'cosmopolitan democracy' conception with the aim to define its basic essence and content among the other conceptions of democracy. The author researches mainly contemporary approaches of foreign scientists relative to this problematic.

Key words: Cosmopolitan Democracy, global system, citizenship, globalization, information society.

Історія становлення та теоретична спадщина Франкфуртської школи (1930 – 1960 рр.)

Аналізується історія становлення та теоретичні здобутки діячів Франкфуртської школи. Розглядаються історичні етапи її функціонування та дається коротка характеристика діяльності лідерів її думки. Особливий акцент робиться на важливості та оригінальності внеску Франкфуртської школи для соціальних, філософських та політичних наук.

Ключові слова: Франкфуртська школа, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, критицизм, неомарксизм, одномірне суспільство.

Особливої уваги нині потребує вивчення культурних, політичних, економічних детермінант, що спричиняють негативні прояви глобальних трансформацій. Процеси та явища, які викликають в сучасній Україні широкий резонанс та стають темою численних дискусій, були предметом дослідження соціальної філософії Франкфуртської школи у 30 – 60-х рр. минулого століття. Серед них деградація свідомості під впливом ЗМІ, тотальність, підкорення особи владному впливу, духовний занепад, аксіологічна криза, уніфікація, одномірність, аполітичність, тотальне економічне координування суспільством, посилення бюрократичного пригнічення та інші, які в ході глобалізації стають реаліями планетарного масштабу. Детально розроблений франкфуртськими філософами понятійно-категоріальний апарат виявляється актуальним для сучасного українського суспільства, оскільки надає змогу докладних як теоретичних, так і емпіричних досліджень у сучасну добу, саме тому історія становлення та теоретичні підвалини цієї школи являють собою основну *проблему дослідження* даної статті.

Вивченням даної проблематики займалися різні дослідники, проте авторка хотіла б особливо виділити роботи Д. Келлнера [6] та А. Олівера [2], які критично розглядали соціальну філософію Франкфуртської школи, та твори видатних її теоретиків (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе), що склали *джерельну базу* для аналізу питань, поставлених у статті. Серед вітчизняних дослідників розв'язання даної проблеми започатковано науковцями Г.Осіповим [3], О. Льовкіною, В. Добриніною [5], які розглядали історію становлення та теоретичні здобутки Франкфуртської школи під різними кутами зору.

Метою статті є узагальнити особливості становлення та розвитку Франкфуртської школи як оригінального напрямку соціальних теоретико-прикладних досліджень.

Варто зауважити, що у даній статті акцент робиться саме на доведенні самотності та оригінальності концептів, вироблених теоретиками Франкфуртської школи, в контексті розгляду особливостей її становлення та еволюції.

Для початку варто зазначити, що Франкфуртська школа (Frankfurt School) – це критична теорія сучасного (індустріального) суспільства, різновид неомарксизму, осередок критицизму, заснований у Франкфуртському університеті 1923 р. Від 1935 до 1953 р. він діяв у вигнанні в США, а потім був відроджений у Франкфурті.

Франкфуртська школа виникла на базі Інституту соціальних досліджень (Institut für Sozialforschung) при Університеті Франкфурта-на-Майні. Хоча відлік її існування прийнято вести з 1930, коли інститут очолив Макс Хоркхаймер, але марксистські дослідження велися в Інституті з моменту його заснування в 1923. Перший його директор, історик і правознавець австромарксистського толку Карл Грюнберг, повернувшись до роботи в Інституті цілий ряд талановитих молодих інтелектуалів з комуністичними і соціал-демократичними переконаннями, заснував перший великий журнал з історії робочого руху в Європі і налагодив тісні зв'язки з Інститутом Маркса – Енгельса в Москві. Вже до 1930 у франкфуртському інституті були закладені основи майбутніх напрямів роботи, а його журнал включав новітні статті Карла Корша, Дьордя Лукача, Генріха Гроссманна і Давида Рязанова. Макс Хоркхаймер, що став директором Інституту в 1930, оголосив його метою розробку «соціальної філософії», доповненої емпіричними дослідженнями. В 1932 попереднє видання Інституту, «Архіви історії соціалізму і робочого руху», було замінено на «Журнал соціальних досліджень» [7].

Навколо Франкфуртської школи групувалися опозиційно налаштовані марксистські мислителі, що різко критично ставилися до капіталізму, але вважали, що ідеологи ортодоксальних лівих партій вихолостили і вульгаризували широту діалектичного аналізу. В умовах посилення нацистської партії Франкфуртська школа встигла врятувати архів Маркса і Енгельса, переславши його в Радянський Союз. Після приходу до влади нацистів близько 1933 – 1935 років Інститут розміщався в Женеві, а в 1935 році був переміщений до Нью-Йорку, після чого з 1941 року розміщався у Каліфорнії. Протягом цього періоду Інститут зіштовхнувся з багатьма проблемами, включаючи нову аудиторію американських соціальних науковців («social scientists»). У 1953 році Інститут зміг повернутися до Університету Франкфурту в Німеччину. З 1955 року Т. Адорно став співдиректором Інституту разом із М. Хоркхаймером, після смерті якого Франкфуртська школа як оригінальна та самотня система філософських поглядів перестає існувати, хоча Інститут Соціальних досліджень продовжував своє існування [7].

Якщо враховувати той факт, що подорожі Інституту не пройшли безслідно для світогляду його співробітників (тим паче, що і самі ці переїзди були викликані великими катаклізмами, які пережили спершу Німеччина, потім вся Західна Європа і, нарешті, весь світ), то в історії Франкфуртської школи можна буде виділити три найважливіші періоди: «європейський» (з моменту виникнення «школи» до еміграції її провідних теоретиків в США), «американський» (1939–1949 рр.), і нарешті – «західнонімецький» (50–60-і роки) [3,169].

«Європейський» період характеризується: інституціоналізацією Франкфуртської школи в найширшому значенні цього слова на основі

об'єднання, головним чином філософського й соціологічного підходів до аналізу сучасного капіталістичного суспільства, тобто на основі соціологічної критики існуючих філософських і філософської критики соціологічних понять та уявлень; різким, полемічно загостреним розмежуванням зі всією рештою тенденцій і напрямками в західноєвропейській філософії і соціології, психології, політекономії і т.д. [3,172].

Отже, саме в цей період були закладені концептуальні основи діяльності Франкфуртської школи, що були розвинені та конкретизовані протягом подальших етапів її існування.

«Американський» період відмічений:

а) спробами надати «критичній теорії» по можливості більш позитивну, конструктивну форму;

б) прагненням «укорінитися» на ґрунті інтелектуального життя США і перш за все визначити своє відношення до американської соціології – як в позитивному, так і в негативному аспектах; в позитивному – в значенні освоєння методики емпіричного дослідження; в негативному – в значенні поглиблення полеміки із загальною позитивістською методологією, основні критичні тези на адресу якої були вже сформульовані раніше [3,172].

Подібно до того як в «Авторитарній особистості» одержала підсумковий вираз конкретно-соціологічна (у франкфуртському її розумінні) робота Франкфуртського інституту в даний період, в «Діалектиці Просвітництва» була резюмована власне «соціально-філософська» лінія розвитку Франкфуртської школи: це була вища точка, досягнута школою на шляхах філософсько-історичної розробки «критичної теорії» [1,76].

Результатом роботи в США, таким чином, можна вважати оригінальні емпіричні дослідження, у яких були розвинені теоретичні положення, закладені раніше, та конструктивний розвиток критичної теорії Франкфуртської школи.

«Західнонімецький» період історії Франкфуртської школи характеризується:

а) широким розповсюдженням ідей школи, перш за все в США, потім у ФРН та інших західноєвропейських країнах, причому соціальною силою, сприяючою популяризації цих ідей, став рух «нових лівих», що виник наприкінці 50-х років і досяг кульмінації розвитку до кінця 60-х;

б) поглибленням теоретичних розбіжностей і політичних суперечностей усередині Франкфуртської школи, по-перше, у зв'язку з внутрішньою зміною, які зазнавали в цей період переконання окремих теоретиків школи, по-друге, у зв'язку з потребами популяризації її ідей і, по-третє, у зв'язку з актуальними задачами внутрішньої полеміки, що загострювалася серед різних представників школи [3,184].

Отже, якщо для першого періоду Франкфуртської школи найважливішим був внесок, зроблений Хоркхаймером і – в меншому ступені – Фроммом і Маркузе; якщо для другого періоду найважливішим був спадок Хоркхаймера і Адорно (роботи Фромма, не дивлячись на їх популярність, не зіграли на цьому етапі вирішальної ролі для розвитку школи в цілому), то у фокусі третього періоду опиняються Адорно (в теоретичному відношенні) і Маркузе (в політичному відношенні).

Франкфуртська школа оформилася на хвилі розповсюдження соціалістичних і фрейдистських ідей в середовищі західних інтелектуалів. Необхідність подальшого розвитку марксизму в умовах XX століття, на думку франкфуртців, обумовлювалася придушенням робочого руху в

Західній Європі та небезпеками, викликаними виникненням фашизму і нацизму.

Не дивлячись на загальноприйняту назву – «школа», – деякі дослідники розглядають її більше як сукупність методів, доктрин, визначальних позицій, як групу індивідів, часто зі своїми власними інтересами та творчими планами, яких дещо поєднує і дещо розділяє [6]. Проте авторка більше схиляється до думки, що Франкфуртську школу як самобутню систему філософських поглядів більш коректно називати саме школою, оскільки ми можемо виділити основні тенденції її існування, ідейні джерела, методологічні принципи та основну тематику дослідження.

Отже, основна тенденція філософії представників даної школи полягає у зміненні філософських понять з політекономічними і соціологічними, внаслідок чого перші втрачають свою самостійність і перетворюються на віддзеркалення інших. Основними *ідейними джерелами* філософії Франкфуртської школи прийнято вважати марксизм, фрейдизм і гегельянство. З огляду на це, можна констатувати, що:

- у Маркса були взяті категорія відчуження, класова боротьба (де пролетаріат більше не активна сила). Всі суперечності капіталістичного суспільства зводилося до категорії відчуження. Історія капіталістичного суспільства розумілася як фатально необхідний процес прогресуючого божевілля розуму;

- у Фрейда взята ідея людини: структура особи і безсвідоме. Через фрейдизм – виходячи з принципу задоволення – задовольняються всі інстинкти, що приводить до контролю над особою. В боротьбі з природою і соціальним середовищем людина пригнічує інстинкти, керуючись принципом реальності, змінює їх. Тобто принцип задоволення підкоряється принципу реальності, що підпорядковує людину суспільству;

- у Гегеля взята діалектика. Нею замінюється діалектичний матеріалізм. Взятий також закон заперечення заперечення, який трансформований в абсолютне заперечення (негативна діалектика, як назвав її Адорно);

- у Вебера запозичене поняття раціональності, яке допомагає піти від «одновимірності» суспільства і людини і створити нове, нетотожне мислення, і у дусі якого інтерпретується категорія відчуження, до якої зводилися суперечності капіталістичного суспільства;

- у Канта взяті ідеї критики традиційного мислення [5,185].

Таким чином, можна зробити висновок, що ідейний базис філософії франкфуртців склав своєрідний варіант діалектичного фрейдо–марксизму із зверненням до раціональної філософії. Представники даної школи вважали, що буржуазне класове суспільство перетворилося на монолітну безкласову тоталітарну Систему, в якій революційна роль перетворення суспільства переходить маргінальним інтелігентам й аутсайдерам. Сучасне суспільство технократичне та існує за рахунок розповсюдження хибної свідомості за допомогою засобів масової інформації, а також популярної культури, і нав'язуваного культу споживання.

Методологічними принципами проведення досліджень представниками Франкфуртської школи можна вважати заперечення позитивізму з його розділенням цінностей та фактів; прихильність до ідей гуманізму, звільнення людини від всіх форм експлуатації; акцент на значимість людського начала у соціальних стосунках [2,21].

Основною тематикою досліджень науковці називають ерозію ідеалів Просвітництва дегуманізуючою технологічною раціональністю, що відбувається у сучасному суспільстві; тоді як основними ідеями

Франкфуртської школи вважаються: зображення пізнього капіталізму та соціалізму як різновиду єдиного сучасного індустріального суспільства; заперечення революційної ролі пролетаріату; абсолютизація діалектичної категорії заперечення (негації); критика тоталітаризму та авторитарної особистості тощо.

Отже, центр їх філософствування – людина у сучасному тоталітарному суспільстві та виявлення можливостей перетворення західного індустріального суспільства у вільну асоціацію індивідів, де кожний зможе проявити свої можливості для творчості.

Для більш повного аналізу теоретичної спадщини Франкфуртської школи необхідно дати коротку характеристику внеску деяких лідерів її думки у сучасну філософію. Авторка вважає за доцільне зупинитися на поглядах М. Хоркхаймера, Т. Адорно та Г. Маркузе.

Макс Хоркхаймер (1895–1973), директор Інституту соціальних досліджень, один із засновників Франкфуртської школи як системи філософських поглядів, вважав, що головна задача філософії в XX столітті — допомогти людині вистояти під натиском тоталітарних режимів і авторитарних методів тиску на індивіда. Ірраціональність сучасного світу можна подолати за допомогою критичного мислення, яке можливо сформувати тільки тоді, коли людина усвідомлює велич діалектики. В основоположній для Франкфуртської школи роботі, написаній Хоркхаймером сумісно з Т. Адорно, «Діалектика Просвітництва» (1947) показано, що діалектика просвітництва є природним принципом панування, якому підкоряється вся природа і який в європейській культурі модифікувався на основі техніки і технології, заснованої на раціональності. Європейська людина копіює природний принцип панування і за допомогою техніки спрямовує його проти самої природи. В цьому і полягає головна вада європейської цивілізації [5,186].

Теодор Адорно (1903–1969) був не тільки яскравим представником франкфуртської школи, але також і відомим естетом, що філософськи аналізував сутність музичних творів. Головну задачу своєї філософії Т. Адорно бачив в тому, щоб навчити заперечувати все логічно закінчене, завершене, традиційне, що, на думку філософа, завжди є «помилковою ідеологією» [5,186].

Найвідомішими філософськими працями Адорно є «Діалектика Просвітництва» (1947 р.), яку він написав разом із Максом Хоркхаймером; «Дослідження авторитарної особистості» (1950 р.); «*Mínimá Moralia*» (1951 р.) і «Негативна діалектика» (1966 р.). У «Діалектиці Просвітництва» Адорно далі розвивав ідеї Вальтера Бен'яміна та Фридриха Полека. Бен'ямін розчарувався в марксистській вірі в історичний прогрес, а Полек запевняв, що втручання в економіку руйнує соціалізм як альтернативу чи то авторитарній, чи то демократичній формі державного капіталізму. Такі думки спонукали Адорно вважати, що панування капіталу пронизує все суспільство. Контроль над масами й маніпуляція ними відбувалися завдяки стандартизованим «індустрії культури», яка заперечує індивідуальність і свободу. У своїх емпіричних творах Адорно сприяв ще й розвитку уявлення про авторитарну особистість [2,21].

Продовжуючи ці позиції теоретиків франкфуртської школи Герберт Маркузе (1898–1979), видатний популяризатор їх ідей, підкреслює, що сучасна західна культура, з її достоїнствами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття і безпеки існування народжує репресивну

терпимість всіх членів буржуазного суспільства, їх одновимірність і проінтегрованість у всі суспільні відносини.

У роботі «Одновимірна людина» (1964 р.) він показує, як індустріальне суспільство, створюючи високий життєвий рівень, зв'язує руки всіх опозиційних сил. В цьому суспільстві відбувається не тільки техніко–технологічне, але і духовне нівелювання. Влада над природою, раціонально організоване виробництво й управління призводять до того, що виникає суспільство споживачів, а класичні, описані ще К. Марксом взаємостосунки між буржуазією і пролетаріатом, перестають здійснювати революціонізуючий вплив на розвиток людства [5,188].

Виникає нова соціальна реальність – суспільство споживачів, які стали одновимірними і проінтегрованими в існуючі суспільні відносини. На думку Г. Маркузе, в сучасному суспільстві немає інших суспільних сил, які можуть почати боротьбу проти суспільства, окрім тих, які відчують себе маргіналами. Це – третя сила в сучасній європейській культурі. Ця нова сила – це молодь і люди гетто. Слідом за Т. Адорно і М. Хоркхаймером, він повторює, що все, існуюче в сучасному західному суспільстві – помилкове і все це необхідно зруйнувати [5,188].

Таким чином, Г. Маркузе стверджує, що сучасне індустріальне суспільство конформічне. В своїй основі воно складається з маніпуляторів і маніпульованих і в ньому немає сил, що протистоять маніпуляції. Формування стандартних хибних потреб, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства робить людей одновимірними в діях, вчинках, мисленні.

Отже, можна стверджувати, що саме праці названих мислителів склали велику частку дійсно оригінальних ідей Франкфуртської школи як напрямку теоретико–прикладних досліджень.

Підсумовуючи особливості становлення та розвитку Франкфуртської школи, можна зауважити наступне: там, де Маркс каже: «Це – історичний матеріалізм, і він є тим, чим є», Франкфуртська школа пояснює: «Це – історичний матеріалізм, і ось те, що у ньому правильно, ось – те, що невірно, а ось – як саме він працює» [8]. До того ж, окрім прямого впливу марксизму, Франкфуртська школа справила й власний вплив на філософію в цілому: була збережена концепція мета–аналізу суспільства через його економічні, політичні та соціальні системи; була представлена концепція соціальної філософії та теорія ролі повсякденної практики шляхом «міксування» філософської та емпіричної проблематики.

До переліку інтенцій Франкфуртської школи, що стали сьогодні інтенціями ліворадикальних соціологів США, можна додати також: прагнення активно асимілювати в соціології ідеї молодого Маркса (і окремі, відірвані від загального контексту, положення історичного матеріалізму і марксистської політекономії); спроби подолати те, що називається нині розривом суб'єкта і об'єкту в соціологічному дослідженні; орієнтація на збагнення індивідуально–унікального в протилежність «масоподібному», «типовому», на дослідження якого орієнтувалася (і орієнтується) офіційна соціологія; широке включення в сферу соціологічного розгляду гострих політичних проблем, з одного боку, і проблематики культури, яку соціологи віддавали раніше «гуманітаріям», – з іншого різке схилення в бік «макросоціологічної» проблематики, а також питань філософського, світоглядного і загальнометодологічного обґрунтування соціології [3,186].

От чому зберігає всю свою актуальність задача й подальшого всебічного критичного аналізу як оригінальної ідеології Франкфуртської школи в цілому, так і самотутніх концепцій й ідей окремих її представників.

Таким чином, в історії філософії, соціології та політології ХХ століття Франкфуртська школа залишила помітний слід, розкривши специфіку європейської раціональності, показавши роль і значення соціальних теорій, пов'язаних з практичними діями людей, підкресливши необхідність вироблення нового філософствування, що поєднує всі методи і способи осмислення світу — наукові, філософські, практичні, естетичні.

Література

1. Бурковський П. Проблема визначення влади у ХХ столітті. Реконструкція відносин панування у критичних концепціях А. Грамші і Франкфуртської школи / П. Бурковський // Людина і політика. — 2003. — №1. — С. 70–83.
2. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — 789 с.
3. Критика современной буржуазной теоретической социологии / А.П. Ковалев, С.М. Митина, Э.А. Орлова и др.; Ред. Г.В. Осипов. — М.: Наука, 2003. — 274 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Г. Маркузе. — М., 1994. — 368 с.
5. Философия ХХ века: учебное пособие / [В. И. Добрынина, В. С. Грехнев, В. В. Добрынин, Н. Н. Лысенко и др.]. — М.: ЦИНО общества «Знание» России, 1997. — 283 с.
6. Review by Douglas Kellner for the 'Wiggershaus, Rolf. The Frankfurt School. Its History, Theories, and Political Significance'. London and Cambridge: Polity and The MIT Press, 1994. Pp. 787. [Електронний ресурс] — Режим доступу до рецензії: <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell31.htm>
7. The Frankfurt school [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://home.cwru.edu/~ngb2/Pages/Intro.html>
8. The Frankfurt school [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://filer.case.edu/~ngb2/Pages/Conclusion.html>

Соловьева А.С. История становления и теоретическое наследие Франкфуртской школы (1930–1960 гг.)

Анализируется история становления и теоретические достижения деятелей Франкфуртской школы. Рассматриваются исторические этапы ее функционирования и дана короткая характеристика деятельности ее лидеров. Особый акцент сделан на важности и оригинальности вклада Франкфуртской школы для социальных, философских и политических наук.

Ключевые слова: Франкфуртская школа, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, критицизм, неомарксизм, одномерное общество.

Solovyova, A.S. The history of formation and the theoretical achievements of the Frankfurt School (1930–1960th)

This research deals with the history of formation and the theoretical achievements of the Frankfurt School scientists. The historical stages of its functioning are examined and the short description of its leader thinkers' activity is given. The main stress is done on the importance and originality of the Frankfurt School contribution for the social, philosophical and political sciences.

Key words: Frankfurt School, M. Horkheimer, T. Adorno, G. Marcuse, the Critical Theory, the Neomarxism, the One-Dimensional Society.

Зовнішня політика Дж. Ф. Кеннеді та протистояння з СРСР

Проаналізовано особливості формування зовнішньої політики США під впливом зовнішніх чинників. Висвітлено особливості зовнішніх відносин між США, СРСР та Кубою. Виявлено та описано політичні погляди та стереотипні уявлення американського президента Дж. Кеннеді, що вплинули на формування зовнішнього курсу США.

***Ключові слова:** Кубинська криза, зовнішні відносини, агресія, ядерна зброя, стереотипи.*

В умовах глобалізації та розвитку міжнародних інституцій, ролі США, набуває актуальності дослідження очевидних та прихованих чинників, що впливають на рішення американських політиків. Власне актуальним виявляється аналіз експліцитних та імпліцитних чинників, ідеологічних стереотипів та політичної традиції американської еліти зазначеного вище періоду з точки зору аналізу промов президента США Дж. Ф. Кеннеді та кореляції риторики та зовнішньої політики.

Метою статті є вивчення внутрішніх та зовнішніх чинників, що сприяли формуванню зовнішньої політики США по відношенню до СРСР та Куби за період з 1961 по 1963 роки. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- Виявити та описати зовнішні чинники, що вплинули на позицію президента США Дж. Ф. Кеннеді;
- Виявити та описати політичні погляди та стереотипні уявлення американського президента Дж. Ф. Кеннеді, що вплинули на формування зовнішнього курсу країни за період з 1961 по 1963 роки;
- Проаналізувати зовнішню політику США по відношенню до СРСР та Куби протягом вищезазначеного періоду;
- Виявити наскільки риторика Дж. Кеннеді корелює з його зовнішньополітичною діяльністю.

Зовнішню політику США досліджувало чимало науковців. І кожен з них висвітлював той чи інший аспект певного періоду. Незважаючи на значну кількість політологічних праць, окремі аспекти зовнішньополітичної діяльності американських президентів залишаються маловивченими зважаючи на малодоступність джерел дослідження та мовні бар'єри. Серед таких прогалин особливе місце посідає діяльність колишнього президента США Дж. Ф. Кеннеді, мотивація його вчинків у зовнішній діяльності та низки факторів, що вплинули не тільки на розвиток США, їхніх союзників, але й на СРСР та соціалістичні країни з огляду на розпал холодної війни [1;2;3;4;5].

Зразу після виборів президент США активно займався політичною діяльністю. Життєва енергія президента Кеннеді та його інтелектуальний потенціал найбільшою мірою виявилися у зовнішній політиці. У перші місяці свого президентства він започаткував політику стримування Фіделя Кастро, запропонував провести конференцію з М. Хрущовим, вніс пропозицію щодо заборони нових ядерних випробувань.

Для того щоб глибше усвідомити особливості зовнішньої політики президента США Дж. Ф. Кеннеді ми провели контент-аналіз його 10 основних промов. У ході проведеного дослідження нам вдалося виявити ключові стереотипні уявлення, що вплинули на зовнішню політику США у період з 1961 по 1963 роки (див. нижче таблицю 1).

Таблиця 1.
Основні стереотипні уявлення, виявлені в промовах Дж. Кеннеді з 1961 по 1963 роки

Безпека	50
Боротьба	12
Війна	50
Військова міць США	48
Відповідальність США	25
Вільні народи світу	28
Гонка озброєнь	13
Друзі	14
Захист	61
Західний Берлін	20
Збройні сили	21
Зброя	10
Комуністична Куба	22
Комуністична тиранія	19
Мир	111
НАТО	15
Напад	18
Небезпека комунізму	12
ООН	56
Роззброєння	16
Мирні угоди	33
Незалежність	27
Свобода	110
Союзники	30
Співпраця	23
Радянська агресія	36
Радянська ядерна загроза	40
Ядерна війна	14
Ядерна зброя	63

До ключових понять, що впливали на формування зовнішньополітичного курсу, ми віднесли МИР (111 одиниць), СВОБОДУ (110 одиниць), ЯДЕРНУ ЗБРОЮ (63 одиниці), ЗАХИСТ (61 одиниця), ООН (56 одиниць), ВІЙНУ (50 одиниць). Незважаючи на заяви про мир, США проводили диверсії проти Куби на протязі тривалого часу, що зрештою призвело до кубинської ракетної кризи 1962 року. Такий стан речей свідчить про те, що риторика президента Кеннеді не відповідає зовнішньополітичній діяльності американського президента. Поняття СВОБОДИ американський президент трактує досить своєрідно, оскільки на його думку, свободу слід нав'язувати решті світу, а зі свободою і спосіб мислення та суспільний лад. Прикладом є Куба, яка після революції стала ворогом США на тривалий час, майже півстоліття, і тільки Барак Обама, 44 президент США зняв торгову блокаду Куби, частково відмовившись від ідеологічних стереотипів, в полоні яких перебували американські президенти, починаючи з Ейзенхауера та закінчуючи Дж. Бушем (мл.). Хоча, до цього часу Куба входить до списку країн–ворогів США.

Президент Кеннеді надавав значення ядерній зброї, що підтверджує стереотипне уявлення американського політикуму про те, що миру можна досягти, готуючись до війни. На протязі перебування на президентській посаді Кеннеді докладав зусиль до озброєння країни ядерною зброєю.

Куба. Багато зусиль Дж. Кеннеді доклав до того, щоб звільнити Кубу від комуністичного режиму. Було розроблено таємний план, який передбачав військовий вишкіл кубинців, налаштованих проти Фіделя Кастро з метою здійснити переворот. Ще президент Дуайт Ейзенхауер 17 березня 1960 року затвердив програму шпигунських операцій проти нового кубинського уряду Фіделя Кастро. Найважчим завданням плану було для ЦРУ підготувати більше 1000 кубинських емігрантів рішуче налаштованих скинути революційний режим Кастро. На військовій базі в Гватемалі добровольці тренувалися, набуваючи вміння військової тактики [13,155].

Після трьох місяців перебування на посту президента, Кеннеді дав згоду ЦРУ на проведення операції [13,155;21,189–217]. Цей план намагалися втілити в життя 17 квітня 1961 року в затоці Кочинос (Свиней), на Кубі. Американські політики думали, що кубинський народ радо зустріне найманців, а агресія спричинить повстання проти Кастро. План і саму ідею виношували ще в адміністрації Ейзенхауера, проте втілити її випало президенту Кеннеді [6, 23]. Керівники ЦРУ попросили Кеннеді віддати наказ про повітряне прикриття для десанту, проте Кеннеді відмовився, аргументуючи це тим, що така підтримка буде військовою інтервенцією Куби, яку він пообіцяв американському народу не здійснювати військовими силами.

15 квітня 1961 року вісім американських бомбардувальників Б–26 розпочали бомбардування аеродромів Куби. Двома днями по тому, армія добровольців здійснила висадку в Затоці Кочинос. Проте збройні сили Куби влаштували засідку та зустріли нападників. Через 2 дні, 149 контрреволюціонерів, тренуваних інструкторами ЦРУ, було вбито, решту захоплено в полон. Це було сильним політичним ударом для Кеннеді [6, 23].

Т. Хігінс у своїй книзі виокремив 4 помилки у проведенні операції. Будь-яка з них могла бути причиною провалу операції:

1. За планом передбачалося, що світ не дізнається про розміри операції і витоку інформації не буде. Запити преси змусили президента провести прес-конференцію 12 квітня, на якій Кеннеді заявив, що «це ні яких умов не була інтервенція Американських збройних сил на Кубу» [24]. Трьома днями по тому, один з пілотів, який брав участь в операції 15 квітня посадив свій бомбардувальник у Флориді щоб оголосити, що він був перебіжчиком з повітряних сил Куби. Та преса швидко викрила розпізнавальні знаки літака американських ВПС. Як тільки історія стала відома громадськості, президент вирішив, що кубинським контрреволюціонерам прийдеться самим закінчувати операцію без додаткового американського прикриття.

2. План ЦРУ мав внутрішні суперечності. На випадок якщо план не вдасться втілити, добровольцям було наказано розчинитися в горах для ведення партизанської війни.

3. План передбачав успіх, залежний від інших чинників. ЦРУ ніколи не мав наміру невеликим силам добровольців скинути уряд Кастро. Це мала бути іскра, яка як передбачалося, мала запалити багаття загального повстання. Цей пункт плану не тільки недооцінив популярність Кастро, але й був неефективним сам по собі. В день захоплення кубинські сили безпеки розпочали масову операцію, в якій було заарештовано 200 тисяч борців з комуністичним режимом.

Президент Кеннеді витримав удар, проте сприйняв поразку болісно. 20 квітня 1961 року він виголосив промову, в якій визнав поразку маленької групи бійців за свободу на Кубі, проте не взяв на себе відповідальності за їхню долю. «Це була боротьба, сказав він, кубинських патріотів проти кубинського диктатора» [21]. На прес конференції наступного дня, президент визнав відповідальність, хоча не розкрив участі США у цій операції [20].

Фіаско операції у Затоці Свиней здавалося підтвердило звинувачення критиків президента в тому, що він був надто молодим, недосвідченим і поспішним у судженнях [7,341]. І хоча Джон Кеннеді швидко визнав свою провину в епізоді з висадкою десанту у Затоці Свиней, та американці згуртувалися навколо нового президента, незважаючи на поразку.

Президент також демонстрував свою відданість боротися проти комунізму до переможного кінця. У своїх промовах (див. таблицю 1) Кеннеді 22 рази згадує комуністичну Кубу, що освідчить про те, наскільки серйозно він сприймає існування комуністичної країни поблизу кордонів США. Війна програна Кубі, була однією з воєн у широкій кампанії воєн.

30 листопада президент розпочав широкомасштабну таємну операцію на Кубі таку ж сміливу як і захоплення в Затоці Кочинос. Операція *Монгуз*, з бюджетом приблизно у 50 мільйонів доларів, передбачала саботаж, підбурювання до повстання, політичне і фізичне переслідування, і навіть спроби вбивств. У січні 1962 року, адміністрація провела військові тренування в басейні Карибського моря під кодовою назвою ОРТСАК (ім'я Кастро у зворотному порядку) щоб продемонструвати незмінність політики США діяти проти Кастро [13,157]. Настирливість у спробах знищити Кубу говорить про готовність американського уряду вирішувати зовнішньополітичні питання шляхом війни (50 раз) (див. таблицю 1).

Президент США покладався на військову міць американських збройних сил, оскільки ВІЙСЬКОВУ МІЦЬ було зазначено 48 раз (див. таблицю 1). СРСР був загрозою для США. Так РАДЯНСЬКА АГРЕСІЯ

трапляється у його промовах 36 раз, РАДЯНСЬКА ЯДЕРНА ЗАГРОЗА – 40 раз (див. таблицю 1). Дипломатичним засобам президент США не надає важливого значення, оскільки кількісні показники нижчі від решти (33 одиниці). США готувалися до нападу, оскільки у промовах Дж. Кеннеді 18 раз згадав про таку можливість. Істерія війни набрала найбільших обертів під час Кубинської ракетної кризи.

Для радянського лідера М. Хрущова фіаско американського десанту у затоці Свиней стало каталізатором для озброєння Куби.

Кубинська ракетна криза. Президент Кеннеді, незважаючи на заяви про мир, здійснив кілька необдуманих кроків, спровокувавши СРСР здійснити відповідні кроки.

Адміністрація президента повідомила громадськість 21 жовтня 1961 року, що США були у кілька раз сильніші СРСР у ядерній зброї. Американська перевага була настільки сильна, що США витримає перший ядерний удар, а потім у відповідь завдасть нищівного удару по своєму ворогові. У кількісному відношенні, американський арсенал співвідносився з радянським як 4 до 1. США мали у 17 раз більше ядерних боеголовок ніж СРСР [13,159].

Хрущов, у свою чергу, вирішив зробити крок у напрямку до ядерного паритету, оскільки пішов навіть проти рішення деяких членів Політбюро. У квітні 1962 року США спровокували СРСР, розмістивши 15 ядерних ракет у Туреччині, що була союзником НАТО і сусідом СРСР. Радянський Союз вирішив відплатити і відправив на Кубу 40 ракетних пускових комплексів малого і середнього радіуса дії з дальністю 1100 і 2200 миль. Для підтримки Куби СРСР планував направити підводні човни, бомбардувальники, ракети класу земля–повітря, танки і 40 тисяч військових. Операція почалася в липні 1962 року. До жовтня 85 кораблів, призначених для виконання цього завдання, здійснили більше ніж 105 рейсів [13,161].

В кінці літа і на початку осені 1962 року поповзли слухи по дивні зміни на Кубі. Американська розвідка доповіла про вихвалення Фіделя Кастро про вантажівки, що безперервно щось перевозять. Білий Дім не був певен, що робити [13,162]. У Вашингтоні президенту Кеннеді повідомили, що СРСР встановлює ракети середнього радіуса дії на Кубі, отже радянські ракети середнього радіуса дії були здатними нанести ядерний удар по всьому східному узбережжю США. Під час кризової конференції деякі військові радники попередили, що попередній удар по Кубі знищить всі ракетні бази до того як вони стануть дієздатними, а це може призвести до ядерної війни [10,280].

18 жовтня президент зустрівся з радянським міністром закордонних справ Андрієм Громико. Американський президент не хотів прямо висловлюватися, що план СРСР розкрито, тому він цитував попередні запевнення СРСР про те, що останній не встановлюватиме ракет на Кубі. Громико дав нові обіцянки хорошої поведінки. Президент запевнив, що США не мають наміру захоплювати Кубу, проте попередив, що наслідки будуть катастрофічними, якщо СРСР порушить обіцянку. Погрозливе зауваження не справило враження на Громико, який наступного дня доповів у Кремль, що ситуація у Вашингтоні була задовільна [25].

Президент США намагався знайти правильне рішення у скрутній ситуації. Військові керівники об'єднаних штабів пропонували інтенсивне бомбардування після якого можна було б розпочати захоплення острова силою 25 тисяч військових. Після 3 тижнів бомбардування американські

військові могли б ступити на територію Куби. Був інший варіант – бомбардування тільки ракетних установок, але всі розуміли, що СРСР відреагує на будь-який із запропонованих варіантів. Та Кеннеді відмовився від такої ідеї.

Президент Кеннеді виступив по національному телебаченні 22 жовтня 1962 року, щоб поінформувати американський народ про брехню СРСР, побудову ядерних арсеналів на Кубі і про вимогу США забрати ракети з острова. Президент наказав встановити карантин Кубі, уникаючи слова блокада, яке за міжнародними нормами вважалося актом війни. Він скористався морською перевагою США для оточення острова і припинення постачання вантажів і суден зі зброєю до Гавани [7,347].

22 жовтня стратегічне повітряне командування віддало наказ підвищеної тривоги, привівши у бойову готовність бомбардувальники Б-52 з ядерною зброєю на борту. Того ж самого дня було повідомлено американських союзників, а президент виступив з телевізійним зверненням до народу [23]. Його виступ був сумним. Він оголосив, що наказав запровадити блокаду острова на кілька днів, і якщо хоч одна ракета буде запущена проти США, то Америка відповість повною відплатою Радянському Союзу. Тільки СРСР може зараз відвести світ від ядерної прірви [23].

24 жовтня був початком американської блокади острова. В цей же самий день радянські кораблі наблизилися до лінії видимості американських морських суден. На протязі цього дня кілька радянських кораблів наближалося, а потім повертали назад від лінії охорони американських суден. Час карантину дав змогу обом сторонам продовжити обговорення ситуації. З американського боку, посол Адлай Стівенсон провів презентацію в Раді Безпеки ООН, під час якої надав свідчення наявності радянських ракет на острові.

Під час блокади на Кубі продовжували збирати комплекси і готуватися до війни. Такий стан справ змусив президента 26 жовтня ще раз подумати про захоплення острова, проте на кінець дня надійшов лист від Хрущова, який запропонував вихід із ситуації: СРСР забере ракети з Куби, а США ракети з Туреччини [27]. Не встигла адміністрація відповісти, як надійшов другий лист від радянського лідера, який вимагав забрати ракети з Туреччини [28].

В неділю, 28 жовтня, радіо Москви передало, що ракети згорнуть і перевезуть до СРСР, а ядерної війни не буде [6,23].

Оскільки у Туреччині стояли ракети НАТО, то президент змушений був шукати вихід щоб зберегти обличчя. Кеннеді, як свідчать матеріали, оприлюднені після періоду холодної війни, послав свого брата у приватну поїздку для того, щоб той прийняв умови, що були викладені у другому листі радянського лідера [26]. Проте, він погодився на іншу пропозицію Хрущова щодо гарантії територіальної цілісності Куби. США змушені були припинити підтримку антикубинських вигнанців і відмовитися від захоплення Куби силою [10,282].

Хрущов також погодився підписати договір про заборону випробування ядерної зброї. Це стало одним із найвагоміших досягнень адміністрації Кеннеді [7,353].

З провалом кубинського гамбіту, СРСР змушений був посилювати потужність своїх ядерних ракет. Щодо американського президента, то він змусив СРСР прийняти його умови, додавши комуністам бажання поквитатися.

Прагматизм Кеннеді. Деякі американські аналітики, серед яких і Дуглас Діллан стверджує, що Кеннеді був досить прагматичним і врівноваженим політиком [8,143–144]. Згідно з його точкою зору, будь-яку хибу у зовнішній політиці можна пояснити відсутністю досвіду, як сталося при спробі захопити Затоку Кочинос на Кубі. Керівник відділу економічних радників, Уолте Х. Хеллер був відвертішим: «Кеннеді був прагматиком. Його промова у Єльському університеті висвітлила його ставлення до політичних проблем» [11,153–154]. Він розумів потребу збалансованого підходу до конфлікту цінностей. Деякі політичні оглядачі пов'язують прагматизм із глибинним відчуттям історії або сильною політичною або релігійною вірою [9,174]. Американські політичні аналітики пояснюють його прагматизм і обережність обмеженнями його виборчого мандату.

Прагматизм Кеннеді був притаманний його природі. Його прагматизм також полягає у вмінні чинити опір суперникам і відстоювати свою точку зору [16,124]. Але, як зазначає Теодор Соренсен, стриманість Кеннеді була сідом з якою він виконував свої обов'язки проте водночас, можливо, вона збивала його зі шляху.

Його найбільшим страхом була думка про те, що він міг бути президентом, який розпочне ядерну війну. Він свято вірив, що поширення ядерної зброї було єдиною проблемою 60-х років. Цей факт певною мірою пояснює його політику на протязі терміну перебування на посту президента.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в вивченні політичних стереотипів і настанов наступних американських президентів, що відігравали важливу роль у формуванні зовнішньої політики США у подальшому.

Література

1. *Ваисс Морис.* Международные отношения после 1945 года / Пер. с фр. С.Ф. Колмакова. – М.: ОАО Издательский Дом «Городец», 2005. – 336 с.
2. *Иванян Э.А.* История США. – М.: Дрофа, 2006. – 571 с.
3. *Егорова–Гантман Е.* Игры в солдатики. Политическая психология президентов. – М.: Группа компаний «Никколо М», 2003. – 336 с.
4. *Лебедева М.М.* Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 365 с.
5. *Рукавишников В.О.* Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР / России, внешней политике и безопасности Запада. – М.: Академический проект, 2005. – 864 с.
6. *America in revolt during the 1960s and 1970s* / Ed. by Rodney P. Carlisle and J. Geoffrey Golson. – Santa Barbara, California: ABC CLIO, 2008. – 258 p.
7. *Bennett William J.* America: the last best hope. – Vol. 2: From a World at War to the Triumph of Freedom 1914–1989. – Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, 2007. – 592 p.
8. *Dillon Douglas C.* The Kennedy Presidency: The economic Dimension // The Kennedy Presidency / Ed. Kenneth W. Thompson. – Lanham, MD.: 1985. – P. 140–150.
9. *Freeman Orville.* A Cabinet Perspective // The Kennedy Presidency / Ed. Kenneth W. Thompson. – Lanham, MD.: Madison Books, 1985. – P. 170–180.
10. *Gilbert Martin.* A History of the Twentieth Century: Volume Three – 1952–1999. – New York: William Morrow and Company, 1999. – 480 p.

11. *Heller Walter H.* John F. Kennedy and the Economy // The Kennedy Presidency / Ed. Kenneth W. Thompson. – Lanham, MD.: Madison Books, 1985. – P. 150–160.

12. *Higgins Trumbull.* The Perfect Failure: Kennedy, Eisenhower, and the CIA at the Bay of Pigs. – New York: W.W. Norton and Company, 1989. – 224 p.

13. *Langston Thomas S.* The Cold War Presidency: a documentary history. – Washington, D.C.: CQ Press, 2007. – 506 p.

14. *Nolting Frederick E.* Kennedy, NATO and Southeast Asia // The Kennedy Presidency / Ed. Kenneth W. Thompson. – Lanham, MD.: 1985. – P. 220–230.

15. *Reeves Richard.* President Kennedy: Profile of Power. – New York: Simon & Schuster, 1993. – 798 p.

16. *Scorza Jason A.* Strong Liberalism: habits of mind for democratic citizenship. – Medford, Massachusetts: Tufts University Press, 2008. – 270 p.

17. *Sorensen, C. Theodore.* Kennedy. – New York: Harper and Row, 1956. – 783 p.

18. *Thompson, Kenneth W.* Traditions and values in politics and diplomacy: theory and practice. – Baton Rouge & London: Louisiana State University Press, 1992. – 353 p.

19. *White, Mark.* Against the president: dissent and decision-making in the White House: a historical perspective. – Chicago: Ivan R. Dee, 2007. – 323 p.

20. «*Defeat Is an Orphan,*» President John F. Kennedy's Pres Conference about the Bay of Pigs, April 21, 1961 / in Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963, from the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.

21. «*More Difficult Than War,*» President John F. Kennedy's Speech before the American Society of Newspaper Editors in Washington, D.C., April 20, 1961 / in Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963, from the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.

22. *President John F. Kennedy's* Commencement Speech at the United States Military Academy at West Point, New York, June 6, 1962 / in Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963, from the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.

23. *President John Kennedy* Informs the Public of Offensive Weapons in Cuba, Radio and Television Address, October 22, 1962 / in Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963, from the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.

24. «*The President's News Conference,*» April 12, 1961 in Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy, 1961–1963, from the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.

25. «*Soviet Foreign Minister Andrei Gromyko* assures the Kremlin that the «Situation Is Completely Satisfactory,» Telegram to the central Committee of the Soviet Party, October 19, 1962 / Andrei Gromyko. «Telegram from Soviet Foreign Minister A.A. Gromyko to the CC CPSU,» October 19, 1962, from the Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, www.cwihp.org.

26. *Soviet Ambassador to the United States Anatoly Dobrynin* Recounts Arrangement with Attorney General Robert Kennedy, Cable to the Soviet Foreign Ministry, October 27, 1962, Cold War International History Project Bulletin, no. 5(spring 1995). – P. 75, 77–80, www.cwihp.org.

27. *Soviet Premier* Nikita Khrushchev's First Letter to President John F. Kennedy Offering to Resolve the Cuban Missile Crisis, October 26, 1962, in «Significant Documents declassified under Executive Order 11652,» Department of State Bulletin 69, no. 1795 (November 19, 1973), 640–645.

28. *Soviet Premier* Nikita Khrushchev's Second Letter to President John F. Kennedy on the Cuban Missile Crisis, October 27, 1962, in «Significant Documents declassified under Executive Order 11652,» Department of State Bulletin 69, no. 1795 (November 19, 1973). – P. 649–650.

Худолій А.А. Внешняя политика Дж. Кеннеди и противостояние с СССР

Были проанализированы особенности формирования внешней политики США под влиянием внешних факторов. Освещены особенности внешних отношений между США, СССР и Кубой. Были выявлены и описаны политические взгляды и стереотипы американского президента Дж. Кеннеди, которые повлияли на формирования внешнего курса США.

Ключевые слова: Кубинский кризис, внешние отношения, агрессия, ядерное оружие, стереотипы.

Khudoliy, A.O. Foreign Policy of J. Kennedy and Confrontation with the USSR

Peculiarities of foreign relations as well as their formation have been analyzed. Peculiarities of American foreign policy formation under the influence of outer factors have been highlighted. American relations with the USSR and Cuba have been described. Political views of the American President J. Kennedy have been distinguished and described.

Key words: Cuban crisis, foreign relationships, aggression, nuclear weapons, stereotypes.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Євтух В.Б. Рецензія на кн.: Кальян С.Є. «Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.)». – Полтава: «Довкілля – К», 2009. – 336 с.

Монографія С.Є. Кальяна написана із залученням широкої джерельної бази з використанням вітчизняних та зарубіжних публікацій. Спираючись на солідний історіографічний доробок, внісши в багатьох випадках необхідні корективи (робиться це обгрунтовано, делікатно) автор предметно простежує політику самодержавства щодо євреїв як в умовах українського–єврейського протистояння, так і в умовах їхньої співпраці. В книзі уважно аналізується участь українського єврейства у політичних процесах, країни, що відбувалися на підросійських українських територіях у другій половині XIX – на початку XX століть, країни на мікро– та макрорівнях пропонується власне бачення особливостей тогочасної політики у складних умовах конфліктного середовища.

Привертає увагу серйозністю й оригінальністю підходів історіографічний розділ монографії.

С.Є. Кальян узагальнив досвід попередників (російських, радянських, українських, ізраїльських, західних), які розроблювали ті чи інші аспекти проблеми. Автор справедливо зауважує, що переломним часом у дослідженнях стали 60–ті роки XX ст., коли на зміну «школі Дубнова» поступово почали приходити автори (Г. Роггер, Р. Пайпс, С. Барон, С. Зіпер штейн, Ш. Файнер, Дж. Кліер та ін.), які запропонували новий, критичний погляд на стан єврейства у другій половині XIX – на початку XX століття, а крім того, – запропонували певні методологічні новації, необхідні для подальшого критичного осмислення складної проблематики, пов'язаної із перебуванням єврейства на території Російської імперії. Автор логічно, обгрунтовано виділив кілька етапів та підетапів у розвитку наукового вивчення обраної для дослідження теми, сформулював прийнятний критерій кожного з періодів, коло малодосліджених або й зовсім не вивчених аспектів проблеми.

Цікавим видається аналіз подій пов'язаних із життям єврейства після антиєврейських погромів 1881 – 1882 років, коли почали проступати нові тенденції в розвитку політичного процесу, пов'язані із масовою еміграцією та політизацією стану євреїв у Східній Європі. Все це дає можливість зрозуміти особливості і морально–духовну специфіку подальшого формування умов для створення держави Ізраїль, впливи східноєвропейських чинників на ці процеси.

Змістовним й інформативно насиченим є підрозділ, присвячений аналізу концептуальних підходів та інструментарію вивчення політичного процесу. С.Є. Кальян справедливо вважає, що проблемою номер один для дослідника історичного політичного процесу залишається проблема методології, виділяючи численних підходів ті, які максимально сприяють ефективному вивченню складових політичного процесу.

Досить скрупульозно автором проаналізовано конфліктне зовнішнє середовище, яке формувалося, з одного боку, європейськими етносами та їх політикою, а з іншого, – верхами панівної, російської нації, а також поляків та українців. Вивченню єврейства як специфічної системи останнього був присвячено окремий, по суті центральний розділ монографії. Дослідник проаналізував ресурси громади, центри прийняття в ній рішень та керування, форми взаємодії з іншими системами.

Особливого значення автор надає аналізу інтелектуального багажу єврейської еліти, виробленим нею політичним стратегіям – на етапі Гаскали асиміляційній стратегії, запропонованій згодом бундівцями, політичними та духовними сіоністами тощо. Інтерес викликає аналіз С.Є. Кальяном причин, які спричиняли конфліктогенність поліетнічного середовища, та висвітлення «націоналізуючи» чинників – Гаскали, антиєврейських погромів, політики самодержавства, юдофобії, впливу українців, росіян тощо.

У рецензованій монографії аналізується ресурс, яким володіла єврейська община та в яких суспільних підсистемах вона розподілялася, як саме відбувалися трансформація чи перерозподіл цього власного ресурсу, а, отже, й перерозподіл влади в єврейській общині, хто був учасником і керівником цього перерозподілу, тобто в чиїх інтересах він проводився. Масштаби володіння ресурсним потенціалом дозволяють зрозуміти реальні можливості регіонального політичного впливу єврейства в межах української території.

Матеріальні та владні ресурси своєю чергою, як доводить автор, сприяли колективному пристосуванню євреїв до умов життя в Російській імперії, їх соціалізації серед слов'янського населення, яке сприймало євреїв як окрему соціальну і національну групу. Наявність відмінності релігії, власної мови на теренах українських земель дозволяло єврейству відчутти себе огіблим народом, зберігати свою етнічну ідентифікацію.

Єврейські погроми початку 80–х років XIX століття як форма етнічного насильства, як якісно новий потужний виклик з боку соціального середовища стали своєрідним каталізатором, що сприяв активній політизації єврейства, зростанню їхньої національної самосвідомості та етнічній інтеграції на основі національних та духовно–релігійних інтересів. Період з кінця XIX – до початку XX століть був часом урізноманітнення соціально–політичного життя єврейської громади в Україні.

Щодо вивчення єврейської проблематики сучасними українськими дослідниками, то С.Є. Кальян, з одного боку, справедливо відзначає, що до цих питань почали виявляти інтерес не тільки дослідники–євреї, а й дослідники–не євреї. З іншого, – звертає увагу на те, що попри посилення дослідницького інтересу, поки ще не створено праць, які б були написані в політологічному (а не історичному) ключі, в яких би постала цілісна картина участі єврейства в політичному процесі на українських землях Російської Імперії.

Зважено підійшовши до проблем концептуальних підходів та інструментів у вивченні політичного процесу загалом і «минулого політичного процесу», «минулої політики», зокрема, автор уважно предметно проаналізував середовище, в якому розвивалася єврейська спільнота (українське, російське, польське і – ширше – європейське), а потім – власне єврейська громада: її ресурсний потенціал (економічні, політичні, освітні, людські, інформаційні його складники тощо) та динаміку змін, які вели до політи-

зації єврейства, поступової трансформації релігійної общини в світську, національну.

Досить цікавим є показ автором книги ідентичностей підросійського єврейства, яке після поділів Польщі опинилося в російському підданстві. Наслідком зміни підданства стала повна трансформація свідомості. Автор підмітив, що одна частина євреїв намагалася залишатись юдеями, інша – прагнула культурної асиміляції при збереженні власної юдейської віри. Були такі, хто переходив у християнство. Нарешті, виділявся і своєрідний сегмент, характерною ознакою якого залишалося палестинофільство, а згодом сіонізм і т. п. З виникненням єврейських політичних партій під їх впливом поглибилася соціалізація єврейської особистості, оформлялися стратегії політичної поведінки, посилювалася політизація єврейських мас.

Можна погодитися з автором, що подальше вивчення політичних процесів у єврейському середовищі, дослідження взаємодії єврейства з представниками інших націй на теренах України сприятиме поглибленню наших знань не тільки про власне єврейське суспільство, але й українське, на землі якого проживали євреї, і навіть ізраїльське, оскільки коріння багатьох ізраїльських поселенців – у Східній Європі і, зокрема, в Україні.

Незважаючи на виявлену цілеспрямованість і предметність рецензованої монографії не все в ній бездоганно, зокрема, і щодо з'ясування питання зв'язків єврейського руху із суспільно–політичними процесами в цілому, які наповнювали досліджуваний історичний період, відтворення досвіду і співпраці українських політичних партій із єврейськими політичними партіями та соціальними громадами, участі й ролі євреїв у роботі загальноросійських партій.

В спеціальній книзі, гадається, було б доцільно глибше дослідити та висвітлити інтелектуальну складову єврейського ресурсу на «національному етапі» розвитку (а не тільки «переднаціональному»), взаємозв'язки із західним єврейством (їх форми, наслідки).

Загалом є достатні підстави вважати, що дослідження С.Є. Кальяна має наукову цінність, робить внесок в історіографію досліджуваної проблеми, буде корисним для наукових працівників, викладачів, студентів і всіх тих, хто цікавиться проблемами розвитку єврейської нації, українського народу.

Дмитрієнко М.Ф., Буряк Л.І. Проблеми дослідження історіографічного процесу та шляхи їх розв'язання з огляду на багатовимірність
Рецензія на кн.: Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.

В останні два десятиліття ми спостерігаємо не абиякий інтерес до історичної науки, історії її розвитку не тільки на теренах окремих незалежних держав, що нещодавно входили до складу великих імперій, але у всьому світі. Історики різних країн намагаються критично переосмислити надбання та досвід минулого, поглянути за умов модернізації методології сучасного історіографічного процесу на все те, що було зроблено їхніми попередниками, а, відтак, дати належну їм оцінку та визначити подальші шляхи поступу у складній справі дослідження історіописання в різні часи. В Україні все частіше стали з'являтися дослідження, що, як і в усьому науковому світі, пильну увагу приділяють історичній спадщині – великій роботі тих визначних вчених, що своєю науковою працею зробили достойний внесок до вивчення різних складових вітчизняної історії, ставили і вирішували у відповідності із запитами своєї епохи ключові питання теорії та методології історичної науки, окремих її складових. Вивчення формування, всіх аспектів національної історичної традиції, всього зробленого плеядою представників різних шкіл і напрямків, які заклали фундамент історичної науки в Україні, сприяли розвитку історичних знань – важка, відповідальна, але вдячна справа. Адже саме через це можна достеменно визначити місце і роль нашої науки в світовому історіографічному просторі.

У 2007 р. вийшла у світ монографія Т.М.Попової «Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета», присвячена 75-річчю історичного факультету університету. Ця незвична за формою та за змістом праця одразу привернула до себе пильну увагу фахівців. Написана істориком інтелектуалом, яким без сумніву є професор Т.М.Попова, ґрунтовна монографія виходить за межі канонів традиційних праць з історіографії. Авторка зробила вдалу спробу втілити у форматі дослідження елементи постмодерністської традиції, де мозаїчність, що виступає домінантою сприйняття світу, екстрапольована у площину історіографічного процесу з багатоманітністю його складових.

Цілком логічним є те, що Т.М.Попова вже на початку своєї книги («Вместо предисловия») акцентує увагу на особливостях історіографічної науки, яка є способом самопізнання і самоідентифікації історика в самій історичній науці. Майбутнє історії історичної науки та історичного пізнання в цілому розглядається в сучасній науковій літературі з погляду радикального оновлення дослідницької програми і доктринально-дисциплінарних основ. Увага історіографів, на думку автора, повинна в першу чергу орієнтуватися і концентруватися не на «інвентаризації» історичних концепцій, напрямків і шкіл, а на якісних змінах у пізнавальній діяльності істориків, так званих «поворотах і викликах», на перманентній появі «нової історичної науки», на еволюції конкретно-історичних форм і способів історіописання. Історична наука виступає, а відтак і розглядається, як складна інтелектуальна система з неминучою трансформацією своїх формальних і змістовних ознак та структури окремих гілок історичного

знання, і, одночасно, із збереженням гетерогенності – існування в межах академічного співтовариства істориків, ідентифікуючих себе з різними дисциплінарними, методологічними, ідейно–політичними, соціальними та іншими угрупованнями. Стратегія історіографії по збереженню свого дисциплінарного статусу передбачає звернення до своєї власної дисциплінарної історії. В книзі Т.М. Попової, починаючи від передмови і до останніх сторінок («Вместо заключения»), наскрізно проходить складна проблема дисциплінарності історіографії як історії історичної науки, що має відповідну структуру і займає важливе місце в історичному знанні. Розвиваючи та аналізуючи міркування своїх попередників, які ще на рубежі XVIII–XIX ст. – часу започаткування дисциплінарності історіографії, як історії розвитку історичного знання – звернулися до цієї проблеми, уважно прослідкувала процес розвитку історіографії й слушно підкреслила її особливе місце не тільки як засобу всієї дисциплінарної історії, але й як системи з власним інструментарієм, що виконує інтегруючу роль, допомагає досягнути історію як науку.

Чимало уваги у вступі автор приділила так званому «дисциплінарному сімейству» (дисциплінарній родині), яка ще чекає свого багатовимірного аналізу, що, в свою чергу, буде залежати від ступеня розробки дисциплінарної історії конкретних історичних дисциплін, тобто розмаїття гілок історичного пізнання. Зокрема від того, наскільки добре ми будемо знати, яким було наукове співтовариство істориків минулого, який образ науки ним було вироблено і усвідомлено, як еволюціонізували уявлення фахівців–історіографів, їх лексикон, стиль мислення, яким були засоби комунікації, підготовка наукових кадрів, система викладання тощо – залежить подальший розвиток самої історіографії, а разом з нею і всього комплексу «великої родини» історичних спецдисциплін.

Праця складається з семи розділів, названих автором екскурсами, кожен з яких є яскравим, повноцінним та самодостатнім матеріалом. Водночас усі разом вони являють собою цілісне багатогранне мозаїчне панно під назвою «історіографія», що є гідним уваги спеціалістів, підготовлених до сприйняття високоінтелектуальних текстів. Монографія значно розширює межі проблемного поля історіографії, охоплюючи цілий спектр спеціальних історичних дисциплін і напрямів, які поглиблюють та доповнюють загальну картину. Аналізуючи складні процеси диференціації та інтеграції наукового знання, Т.М.Попова пропонує розглядати всю історичну науку як «мегадисципліну» або «дисциплінарне сімейство» і використовує полідисциплінарний підхід, підтверджуючи його необмежені можливості для розширення предметного діапазону історичного пошуку.

Відтворюючи історію історичної науки у Новоросійському університеті, авторка монографії розглядає її у контексті регіональної історії, демонструючи вдале поєднання в своєму дослідженні особливостей історії розвитку спеціальних історичних дисциплін, серед яких особливу увагу приділяє біоісторіографії, просопографії, біографістиці. Це зовсім не випадково. Адже дані спецдисципліни відіграють важливу роль у процесі осягнення особи, зокрема історика, відкривають перспективу створення своєрідного реєстру тих унікальних рис, а також подій і фактів, що доповнюють портретну характеристику дослідників.

Знаменно те, що своє наукове кредо вчена висловлює формулою І.Лакатоса, за якою «філософія науки без історії науки порожня; історія

науки без філософії науки сліпа». Виходячи з цього, вона будує монографію у вигляді роздумів, у яких переплітаються філософські міркування та соціопсихологічні підходи, спрямовані на пізнання історії історичної науки. Формулюючи проблему, в одних випадках дослідниця пропонує її розв'язання, в інших – лише висловлює власне бачення, залишаючи право на вирішення за читачем. У цьому сенсі надзвичайної уваги заслуговують міркування та висновки авторки, що стосуються аналізу поняття «історіографічний процес» як ключового в категоріальному апараті історіографії.

Символічним маркером, що при першому ж погляді на книгу орієнтує на філософське сприйняття матеріалу та його глибоке осмислення, є своєрідний діалог афористичних висловлювань, якими супроводжується кожен з розділів–екскурсів. Афоризми–епіграфи А.Монтеня, Умберто Еко, Жана Ануя, Яна Парандовського, В.І.Вернадського, У.Шекспіра та інших визначних інтелектуалів різних епох вказують на ключ до прочитання тексту, дають підказку до досягнення кожної з складних теоретичних проблем історіографії.

Дослідниця ставить надзавдання і успішно розв'язує їх завдяки своєму інтелекту, наявності залученої, вражаючо великої, здебільшого вперше опрацьованої нею джерельної бази та майстерному володінню методологією. Вона розшифровує формулу «історіографічний процес», звертаючись до соціокогнітивних передумов його виникнення та здійснюючи послідовно свій аналіз у трьох аспектах – онтологічному, гносеологічному і методологічному. При цьому особлива увага приділяється проблемі взаємодії різних факторів розвитку науки, серед яких виокремлюються її предметний зміст, соціально–економічні, культурно–історичні умови, особистісні характеристики. Окрім того, у монографії аналізуються історіографічні моделі – «дидактична» та «рефлексивна» відповідно до структури роботи, її змісту та авторства. Висвітлення інституалізаційних процесів здійснюється за критеріями полівекторності. Заслуга Т.М.Попової як вдумливого науковця полягає у тому, що їй вдалося напрочуд органічно *презентувати історіографію як багатовимірне явище*, що пройшло у своєму розвитку складний еволюційний шлях, на якому багатоваріантність наявних модифікацій представлена калейдоскопом осіб та великою кількістю праць різних за назвами, та проблематикою.

Слід відмітити, що справжнім досягненням у монографії є вдалий підхід до розгляду саме складних та суперечливих теоретичних проблем історіографії. Актуалізація концептуальної тріади автор–текст–контекст, що є альфою та омегою будь–якого історіографічного процесу, тут втілюється крізь призму науково–творчої спадщини окремих постатей, проблемне поле їхніх досліджень, біографію, викладацьку діяльність та оточуюче середовище. Історіографічний процес у Новоросійському університеті характеризується у фундаментальній праці Т.М.Попової багатовимірністю при розгляді його у контексті наукової та викладацької діяльності неординарних постатей, серед яких такі знані вчені, як О.І.Маркевич, П.М.Біцилі, Є.М.Щепкін, В.Е.Крусман. Аналізуючи їхні такі не прості долі, науковий доробок, ментальність та психологію, дослідниця тим самим виводить історіографію на новий рівень усвідомлення змісту, суті і власної форми. Стратегія історіографії по підтриманню свого дисциплінарного статусу передбачає звернення до своєї власної дисциплінарної історії, біографій тих, хто здійснив свій внесок до її скарбниці.

Біоісторіографічні екскурси вдало вписані в книзі у загальний контекст праці і підтверджують досконале володіння дослідницею запропонованим жанром, який передбачає дотримання певних норм і правил. Більш того, Т.М.Попова не лише подає блискучі приклади біоісторіографічних етюдів, вона розробляє і пропонує власну модель біоісторіографічного аналізу, у якому виокремлює двадцять одну позицію з численною деталізацією кожної. Не всі з них, звичайно, можна вважати бездоганними і такими, що їх можливо застосувати в кожному конкретному випадку вивчення біоісторіографії, оскільки мова йде про дослідження біографічного жанру, що має свої закони і багато в чому залежить від епохи, в якій працювали і жили окремі особи. Через це в одному випадку наголос робиться на родинному походженні (титул, оточення тощо), в іншому – на реалізації власного «я» в суспільстві та отриманні, дякуючи волі, характеру, насназі, здібностям не тільки наукових ступенів, так званих «чинів» й титулування, а й особливого статусу вченого, зафіксованого в документах. У авторки ці відомості розділено на кілька складових, що входять у різні частини запропонованої моделі біоісторіографічного аналізу. З деякими її складовими можна сперечатися, але сама ідея моделі – талановито виконаний задум, що стане в нагоді не тільки тим, хто послуговується біографічним жанром, але й для укладачів науково-довідкових видань, біографічних словників як різновиду видань енциклопедичного типу. Їх наявність в корпусі спеціальної літератури конкретної галузі знань є показником її зрілості та важливим фактором для подальшого розвитку. Упорядковані словники персоналій, що присвячені історикам, завдяки їх унікальній інформації дозволяють досягнути весь процес розвитку науки вцілому, проаналізувати її досягнення на певному відтинку часу. Так, у розділі-екскурсії монографії під номером сім «О биоисториографических исследованиях» Т.М.Попова прагне дати своє бачення біографії та біоісторіографії, пропонує і оприлюднює свої власні підходи до вивчення тематики. Чому це потрібно – розкриває взяте за епіграф і наведене у книзі висловлювання П.М.Біцилли про те, що людина не дорівнює своїй біографії, а історик передусім через творчість розкриває себе як особистість і його діяльність, творчі здобутки і є біографією.

Біоісторіографічний жанр відрізняється від традиційного біографічного, хоча і допускає так само багато стилів. Поруч із, образно кажучи, повнометражними картинами, широкомасштабними полотнами, не менш почесне місце посідають саме етюдні жанрові форми, інформативність яких чудово проілюстрована авторкою. Кожен з них виконує свою певну місію на різних рівнях в залежності від визначеної мети. Портрети істориків, за вдалим висловом дослідниці, постають у монографії в «інтер'єрі», який доповнює та підкреслює їх багатогранність та різноплановість. Роль «інтер'єру» в даному випадку виконують такі складові, як родовід, професійна кар'єра, мікро- та макросоціум, наукові інтереси, історіографічна спадщина. У свою чергу, кожна з цих неординарних постатей доповнює своєю присутністю загальний історичний «інтер'єр» епохи, висвітлюючи його важливі деталі, що врешті-решт дають уявлення про цілісну картину, яка складалася на той час у історіографії. До речі тут зауважити, що автором в моделі біоісторіографічного аналізу випущено таку суттєву складову, як майновий стан особи. Дослідники добре знають, що в особових справах до революції завжди вказувалося на наявність власності, маєтків, землі, будинків тощо. І, мабуть, зовсім не випадково

письменник І.С. Тургенєв писав, що «мати власні переконання можливо тільки маючи особисту власність, прибуток». Не зайвим, на нашу думку, було б окремою складовою моделі ввести пункт щодо цитування чи перевидання творів вчених у наступні періоди. Це б дало змогу з'ясувати причини замовчування окремих праць, або, навпаки, показати чому і що викликало до них інтерес.

Серед яскравих особистостей, що привернули увагу дослідниці, наділена рисами монументальності, надзвичайно яскрава постать О.І.Маркевича, спадщина якого відображає специфіку не лише регіональної історіографії, а є складовою вітчизняного історіографічного процесу вцілому, на чому наголошується у монографії. Відчувається, що ця багатогранна, наділена талантом людина стала особливо близькою Т.М.Поповій по духу, адже він, як втім і вона, багатораз випередили свій час – «монометодологічний» за стилем наукового мислення та конфронтаційний за соціально–політичним та національним вимірами. Природа, як це показано у монографії, втілила в особі О.І.Маркевича всю повноту задуму щодо створення образу університетського викладача останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., наділивши його рисами ліберала–просвітителя і, водночас, включивши до кола радикальної університетської професури.

Спадщина О.І.Маркевича, його концептуальні погляди, професійно проаналізовані у цифрах, проблемах та жанрах, дають різнобічне уявлення про науковий доробок історика у різних вимірах. При цьому автор звертає увагу на сюжетні української історії та, так звану, «русистику» у працях О.І.Маркевича. Аналізуючи доробок історика у сфері загальної історії, Т.М.Попова зупиняється на питаннях, розв'язання яких, на її погляд, значно доповнює характеристику її героя, розкриваючи світоглядні позиції не лише історика та історіографа, а людини–філософа, вченого–гуманіста. Одним із сакраментальних для О.І.Маркевича, як підкреслює дослідниця, було питанням «Що таке прогрес?». Його відповідь на нього звучить актуально у проекції на сучасний стан суспільства, і зрозуміло, чому у біоісторіографічному етюді із великої спадщини вченого виокремлюється саме цей епізод. Прогрес для О.І.Маркевича вимірюється, перш за все, не здобутками науки, освіти, покращенням умов повсякденного життя, значення яких він не призначав, а таким поняттям, як моральність, критерієм якої виступає життя однієї людини, зростання її цінності у процесі еволюції суспільства [с.294].

Для визначення «категоріального профілю» О.І.Маркевича Т.Н.Попова зважає на той факт, що його науково–педагогічна діяльність, як і діяльність всієї університетської інтелігенції у ХІХ – на початку ХХ ст., багато в чому залежала від структури їхнього мислення, ціннісних орієнтирів, які формувались у складній соціокультурній атмосфері. Підтримуючі науково–творчі концепти знаного канадського історика П.Магочія та української вченої, професора І.Колесник стосовно «взаємовиключних свідомостей» та «національних і культурних лояльностей» у світоглядах істориків, що формувались у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., вона пропонує оцінювати творчість О.І.Маркевича з позицій «чисельних лояльностей», що знайшло свій прояв у діапазоні дослідницької проблематики, в теоретико–методологічних підходах до її висвітлення, а також у відносинах з конкретними людьми [с.312].

Цікавою і змістовною сюжетною лінією цього екскурсу стало відображення дружніх стосунків історика з М.С.Грушевським та

І.А.Лінниченком. Т.М.Попова намагається дослідити природу феномену дружби О.І.Маркевича з двома видатними вченими, які знаходились «по різні сторони барикад», не сприймали світоглядних позицій один одного, сповідуючи тип мислення, заснований на принципах «взаемовиключних культурних орієнтирів». І.А.Лінниченко – переконаний монархіст, попри своє українське походження, прихильник російської великодержавності, закидав О.І.Маркевичу його науковий «скептицизм», що, як він вважав, завадило вченому приєднатися до певної наукової школи. М.С.Грушевський оцінював творчість історика ступенем його відданості саме українській ідеї, критикуючи О.І.Маркевича за «поверхове» та «неглибоке» українофільство, хоча і вітав розширення «українського поля», у яке активно включалися представники «задніпрянської шляхти» – нові верстви української інтелектуальної еліти. Те, що О.І.Маркевич підтримував упродовж довгих років дружні стосунки з людьми полярними по своїм науковим та політичним поглядам, Т.М.Попова пояснює особливими якостями історика, зокрема його глибокою повагою до людей, щирістю у ставленні до них, щедрістю душі, доброзичливістю, стремлінням допомогти всім без винятку та природним вмінням уникати конфліктів, на які так багате життя і творче спілкування.

У контекст біоісторіографії О.І.Маркевича дослідниця вміло вписує постаті, які органічно доповнюють як сам образ історика, так і додають цілісності та певної завершеності історіографічному процесу. Серед них – професор Київського університету В.С.Іконников, декан, а потім ректор Новоросійського університету І.С.Некрасов, талановитий етнограф В.М.Ястребов та інші. Окремі штрихи до портрету надають саме ті фрагменти з історії життя, які, як то не дивно, носять побіжний характер, але виступають за доказ при просопографічній характеристиці.

Оцінюючи історіографічну спадщину та особистість О.І.Маркевича у вітчизняному соціокультурному та історіографічному просторі, Т.М.Попова виокремлює ще один важливий чинник – *«культурний код нації»*, який так само нею пропонується взяти до уваги. На її думку, його ознаками можуть виступати «родинність», «антеїзм», «стихійна бароковість», «мовно-літературна стихія», що вносять свої елементи у багатогранний, різнобічно представлений портрет у «інтер'єрі» історика, історіографа, бібліографа, археографа, критика О.І.Маркевича, наукова спадщина якого, як справедливо зауважено, ще чекає на свою глибоку та всебічну оцінку в майбутньому. Роздуми Т.М.Попової стосовно багатомірності особи цього історика заслуговують на безперечне схвалення.

Не менш цікаво представлені в книзі долі інших трьох істориків, професорів Новоросійського університету – П.М.Біцилли, Є.М.Щепкіна і В.Е.Крусмана. Цей етюд – ще один новаторський експеримент Т.М.Попової у жанрі біоісторіографії, на цей раз – у полівимірному форматі. В одному етюді водночас аналізуються долі трьох істориків, що упродовж декількох років працювали на одній кафедрі історико-філологічного факультету. Критерії, що взяті за основу порівняльного дослідження, органічно виглядають в інтерпретації дослідниці, адже саме їм вона віддає пріоритет у власній науково-викладацькій практиці. До таких вона відносить природний талант вчених, їхню неординарність, яскраву індивідуальність, що проявляється в усьому, відданість історії, любов до ремесла історика, до тієї роботи, яку, волею долі, обрано за провідний вектор. До важливих критеріїв поєднання та порівняння належать також драматизм долі кож-

ного з них, драматичне переплетіння їхніх життєвих шляхів та забуття на довгі роки наукової спадщини, що була такою важливою для оцінки здобутків вчених, імена яких стали знаковими.

Професіонал високого рівня, вчений, якому було притаманно особливе «відчуття історії», П.М.Біциллі, за влучною характеристикою, наведеною у історіографічному етюді, виявився одним з тих, що були залишені на узбіччі «поспішаючим людством» [с.431]. Доля історика, на думку Т.М.Попової, передусім позначена трагізмом, адже висловивши у свій час блискучі думки, започаткувавши, по суті, цілий ряд нових наукових напрямів ХХ ст., П.М.Біциллі, в силу обставин, не увійшов до історіографічної класики, хоча повною мірою заслуговував на ранг першовідкривача в процесі розвитку історичного знання.

Звертаючись до наукової спадщини цього історика, дослідниця розглядає її у межах системи координат від медієвістики до культурології, від історії до філософії і від мінімуму в одеський період до максимуму у період еміграції. Позиціонуючи П.М.Біциллі як блискучого історика, Т.М.Попова звертає увагу на широкий діапазон його ґрунтовних та, можна твердити, енциклопедичних знань. Як зауважується у монографії, інколи навіть складно кваліфікувати дослідницькі пріоритети творчості вченого, якого називають «політичним мислителем», «літературним критиком», «літературознавцем», «культурологом» – у відповідності до предмету, які опрацьовують дослідники. Відповідно до схеми біоісторіографічних досліджень, запропонованою на практиці в монографії Т.М.Поповою, розглядаються родовід історика, пошук ним шляхів у науці, академічна кар'єра, його наукові концепти, стосунки з різними людьми, близькими і далекими водночас, в тому числі його колегами В.Є.Крусманом та Є.М.Щепкіним тощо. Хоча спадщина П.М.Біциллі, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., стала предметом дослідження не тільки українських, але і російських, і болгарських вчених, проте залишається ще великий її пласт, який потребує прискільки уваги та поліваріантності підходів, враховуючи складність біографії та самого наукового доробку історика, який представляє інтерес для багатьох наук гуманітарного профілю.

У монографії дослідниця відкриває ще одне забуте ім'я – «останнього романтика» В.Е.Крусмана [с.474], цілком закономірно повертаючи його до «великої» історіографії. Представник плеяди високоінтелектуальних випускників Петербурзького університету, В.Е.Крусман репрезентований як видатний історик з широким світоглядом, який працював у архівах та бібліотеках провідних наукових європейських центрів – Англії, Італії, Німеччини, Франції, знайомився з унікальними джерелами й підходив до кожного досліджуваного питання з вражаючою глибиною. Він прагнув фундаментального критичного аналізу джерел та дотримувався виключно методично–фактологічних обґрунтованих висновків. У біоісторіографічному екскурсі Т.М.Попової він представлений людиною високої культури, яка проявилася у стосунках з оточуючим світом. Щиро захопившись лютневою революцією, називаючи її «великим державним переворотом», В.Е.Крусман скоро пережив глибоке розчарування політичною практикою. Небажання іти на компроміси, приймати умови нових реалій призвели до того, що історик опинився за межами улюбленої справи, не маючи можливості реалізовувати повні свій талант і життєве покликання.

Драма історика в епоху глобальних трансформацій, що потрясли світ початку ХХ ст., талановито і майстерно відображена у глибоко про-

никливому етюдi, присвяченому Є.М.Щепкіну – людині справді, так би мовити, карколомної долі. Цей екскурс, швидше за все, можна віднести до переліку біографічних, оскільки основна увага автора сконцентрована переважно на основних фактах біографії історика. Т.М.Попова майже не торкається розгляду його праць, лише принагідно згадуючи про них. Суперечлива постать Є.М.Щепкіна, неймовірні повороти на його життєвому шляху призвели до майже полярних оцінок сучасниками – від глорифікаційних до зневажливо–знищувальних. Вони майже повністю захоплюють дослідницю. Відштовхуючись від наявних характеристик історика, в тому числі письменника І.Буніна, відомих істориків І.О.Лінниченко, М.І.Рубінштейна, вона створює два яскравих образи Є.М.Щепкіна. Один – це випускник і приват–доцент історико–філологічного факультету Московського університету, знаний в Україні, Росії і Європі вчений, професор, що очолював кафедру загальної історії Новоросійського університету, викладач Одеських вищих жіночих курсів, член багатьох наукових товариств. Інший – образ політичного і громадського діяча, що пройшов шлях від лідера кадетів в Одесі і депутата 1–й Державної думи до комісара народної освіти Радянської України і увійшов до радянської історіографії, а також потрапив до пантеону діячів революційного руху як «перший професор комуніст в Україні і в Одесі» [с.453].

Проте, не зважаючи на досягнення у сфері історичної науки, визнання у науковому середовищі, успішну, на перший погляд, кар'єру за часів радянської влади, Т.М.Попова сприймає та інтерпретує долю Є.М.Щепкіна як трагедію людини, що виявилась розгубленою перед великим викликом початку ХХ ст. У її уявленні він постає заручником власної вченості. Як справжній науковець та істинний історик, він переносив принцип «істинності» з наукових досліджень у сферу політики та громадського життя, продовжуючи пошук ідеалу демократії у ХХ ст. і зайшовши так далеко, що навіть розстріл рідного брата більшовиками сприйняв як заслужену кару для людини, що виступила проти радянської влади [с.468].

Слід підкреслити, що у монографії на високому професійному рівні використовуються та аналізуються різноманітні за походженням і видовою ознакою історичні джерела. У етюдi, присвяченому життю і діяльності Є.М.Щепкіна, особливо вдалим виглядає масив унікальних епістолярних джерел. Зокрема листи історика до своєї матері розкривають глибину його психології, ставлення до життя, тонке сприйняття оточуючого світу. Завдяки їм образ історика постає в усій повноті людської багатомірності, з тими рисами, що характеризують такий шар почуттів.

Як людина високої культури, що діє за біблійним принципом «не судить і не будете судимими», автор закінчує свої роздуми про долю цієї неординарної постаті не відповіддю, а питанням, що орієнтує на обов'язкове повернення знову до спадщини і долі Є.М.Щепкіна: «Що здобув і що втратив він на цьому тернистому шляху? З якими думками він прожив останні дні? Чи маємо ми право виносити йому вирок?» Вирок завжди залишається в компетенції її величності історії, але багато що залежить від тих, хто надає їй відповідно проаналізований матеріал.

У кожному з історіографічних екскурсів, створюючи багатогранні, часом суперечливі портрети істориків в «інтер'єрі» епохи, дослідниця, по–перше, справедливо наголошує на необхідності повернення несправедливо вилученого з «великої» історіографічної спадщини їхнього

представницького, не завжди однозначного наукового доробку. По-друге, вона обґрунтовує значення наукової діяльності істориків не лише для Новоросійського університету та південного регіону України. Наголошуючи на тому, що плеяда цих яскравих, талановитих вчених відіграла важливу роль в історичній науці у час бурхливого розвитку української історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а, отже, кожен з них мусить зайняти належне їм почесне місце у її поважному пантеоні, дослідниця закликає вчених не обминати роботу тих з попередників, хто був причетний до накопичення історичного знання, не звертаючи увагу на їх неординарність і особистість в інтер'єрі тогочасної історії. Саме аналіз праць всіх, без винятку, вчених може сприяти створенню широкомасштабної картини поступу історіографічного процесу.

Монографія Т.М.Попової це праця – роздум і водночас праця – виклик, яка очікує на відповідь і, безумовно, продовження. Вона є напрочуд вдалим зразком застосування сучасної методології, використання багатьох різнопланових історичних джерел в історіографічних дослідженнях, являє собою високоінтелектуальний, якісний науковий продукт теоретичного і практичного значення у масиві історичних досліджень, що з'являються останнім часом в українському просторі. З огляду на те, що автор оперує великим сучасним категоріальним апаратом, висловимо зауваження, що монографії відчутно бракує термінологічного словника, який би пояснював зміст маловідомих понять та категорій, став орієнтиром в досить складному для сприйняття тексті, розрахованому на колеґ-фахівців. Такий словник дав би змогу розширити читацьку аудиторію даної праці.

Рецензована наукова монографія вповні заслуговує, на нашу думку, найвищої оцінки. Нам видається зовсім не випадковим, що авторка в своїй роботі наводить слова видатного німецького фізика Макса Лауе про те, що історію можна досліджувати і писати, послугуючись різними точками зору при повному збереженні достовірності. Т.М.Попова чудово довела, що вона максимально дотримувалася цієї тези, оскільки ключові питання історіографії подавала в контексті власних роздумів та переконань, надавала свою інтерпретацію процесу її розвитку, посиляючись на великий, введений до наукового використання вперше, надзвичайно цікавий матеріал – історичні джерела. Можливо, що не все, сказане автором, буде сприйняте її колеґами одночасно схвально, оскільки дана праця по своїй суті новаторська. Однак, ми переконані, що будь-які критичні оцінки та зауваги не вплинуть на загальну високу оцінку роботи дослідниці. Адже монографія – це не тільки нова достойна сторінка в історії Новоросійського університету, а наукова студія, що засвідчує про розвиток історичної науки на теренах України й дозволяє глибше осягнути значення наукового доробку вчених південного регіону в контексті загального розвитку історіографії на світовому рівні. Те, що Т.М. Попова зробила вагомий внесок своєю студією в пріоритетні проблеми історії, теорії та методології історіографії, мають ще оцінити її послідовники.

Можна висловити жаль з того приводу, що український дослідник не представив роботу українською мовою. Адже українська історіографія, збагачена такими працями як монографія Т.М.Попової, могла б відразу увійти до вітчизняної скарбниці історичних знань як історія-екскурс, зразок погляду досвідченого і знаного вченого на здобутки і оцінку історіографічного процесу.

Пахоменко С.П. Рецензія на кн.: Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). – Маріуполь, 2008. – 208 с.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

В громких и продолжительных спорах по поводу реформы нашей конституции и политической системы, будоражащих вечерние телеэфиры как-то упускается из виду один важный и далеко небезпроблемный объект этой самой системы. А именно – местное самоуправление, представленное территориальными общинами (громадами) городов, районов, поселков и сел. Действительно, какое дело звездам политических ток-шоу в теле-студиях и парламенте до проблем Бердянска, Мариуполя, или скажем поселка Володарское? Это вам не Киев. Между тем, уже давно известно, что именно на местном уровне при грамотно осуществленной децентрализации управления и бюджета можно реализовать немалую часть политических, экономических и этнонациональных запросов населения. Более того, от эффективности местной власти, постоянно сталкивающейся с повседневными проблемами граждан, зависит отношение этих самых граждан к государству вообще.

И, в этой связи, как бы пригодились нашим центральным руководителям и народным депутатам исследования отечественных ученых-политологов, раскрывающие механизмы и проблемы функционирования территориальных общин, их социальную и этническую характеристику, пути повышения эффективности местного управления. Именно к таким работам можно отнести монографию кандидата политических наук **Анастасии Дегтеренко** «*Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних общин Українського Северного Приазов'я*».

Интересен выбор территориальных границ исследования. Они не повторяют административно-территориальные, а включают южные районы Донецкой и Запорожской областей. Такой выбор оправдан в контексте предмета исследования, ведь именно этот регион отличается наибольшей этнической пестротой на Юго-Востоке Украины.

Автор рассмотрела все основные аспекты жизнедеятельности территориальных общин (то есть населения выделенного региона, институционализированного органом самоуправления местного уровня) сквозь призму их этнических признаков. Как реализовываются политические интересы местных жителей – украинцев, россиян, греков, болгар и т.д.? Достаточно ли у них возможностей выбрать именно того кандидата, который знаком с местными специфическими проблемами? Каково финансирование национально-культурных инициатив населения региона? В каких отраслях хозяйства оно занято, и как эта занятость распределяется по национальностям? Как соблюдаются языковые права жителей региона, достаточны ли условия для развития их этнической культуры, образования? Наконец, каков в целом характер межэтнических отношений в регионе, отличаются ли они толерантностью либо имеются угрозы межнациональному миру? Вот перечень основных вопросов, на которые А. Дегтеренко дает исчерпывающие и аргументированные ответы.

Главный из них таков – существующая пропорциональная система выборов местных советов нарушает конституционные права территориальных общин. И речь здесь не только о специфических интересах национальных меньшинств, хотя отсутствие возможности выдвигать кандидатов от национально-культурных обществ уже давно блокирует их политическое участие. Речь, прежде всего о том, что, выбирая депутатов местной власти по партийному списку, жители того же Володарского, Приморского, Тельманово и прочее голосуют за людей возможно, никогда не слышавших о данных населенных пунктах и, тем не менее, якобы представляющих их интересы. Разве нормальной является ситуация, задается вопросом автор, когда 10 из 18 районов Донецкой области, 8 из 28 городов не имеют своих непосредственных представителей в облсовете?

А. Дегтеренко аргументировано демонстрирует слабые места этнополитического менеджмента в государстве. Нерегулярность созыва совета по этнонациональной политике при Президенте Украины лишает национальные меньшинства возможности артикулировать свои проблемы перед высшими должностными лицами. На местном уровне к этнонациональной сфере часто относятся как к второстепенной. Автор критически расценивает ликвидацию в 2005 г. отдела по делам национальностей и миграции Запорожской облгосадминистрации.

Оценивая межэтнические отношения в регионе как исторически толерантные и гармоничные, А. Дегтеренко тем не менее указывает на угрожающую тенденцию разыгрывания межэтнической и языковой карты в предвыборных кампаниях. К данным манипуляциям прибегают пророссийские силы, прежде всего в Донецкой области, которые посредством своих СМИ (к примеру, одиознейшая газета «Донецкий криж») разжигают межнациональную напряженность, утрируют и гиперболизируют проблему русского языка и русской культуры в регионе, которые якобы угнетаются государством.

В книге представлена характеристика всех общественных движений этнического характера, показаны результаты их деятельности в сфере изучения родного языка, популяризации культуры, традиций. Монография насыщена ценным статистическим материалом, представленным в таблицах. Он качественно обработан исследовательницей и отображает все основные аспекты жизнедеятельности не только этнических групп региона, но и территориальных общин в целом. Даны исчерпывающие сведения о распределении населения региона и его по занятиям, по признаку свободного владения родным или другими языками и т.д. Это результат кропотливой работы, представляющий ценность не только в качестве аргументации для выводов автора, но и как самостоятельный источник для дальнейших исследований.

Монография А. Дегтеренко – интересное и ценное политологическое исследование, раскрывающие особенности сферы межэтнических отношений в Приазовье.

 НАШІ АВТОРИ

Андрєєва Ольга Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Барвінська Поліна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Березовський Олег Миколайович – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Білошицький Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Буряк Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гавеля Володимир Леонтійович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Голозубов Олександр Вячеславович – кандидат філософських наук, доцент, докторант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Дацків Ігор Богданович – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного економічного університету.

Дичковська Галина Орестівна – кандидат філософських наук, доцент Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ), докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Дмитрієнко Марія Федорівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії Національної академії наук України.

Дойчик Максим Вікторович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).

Євтух Володимир Борисович – доктор історичних наук, член–кореспондент НАН України, професор, директор інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Євтушенко Олександр Никифорович – кандидат політичних наук, доцент кафедри державної служби Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Збрицька Лариса Геннадіївна – аспірантка кафедри соціальної філософії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Симферополь).

Каплін Діонісій Сергійович – аспірант кафедри філософії та політології Полтавського університету споживчої кооперації України.

Качурець Чеслава Ігорівна – аспірантка кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковальова Алла Дмитрівна – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козлов Михайло Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою загально-гуманітарних та природничо-наукових дисциплін Севастопольського інституту економіки та права Міжнародної академії праці та соціальних відносин, докторант Севастопольського національного технічного університету.

Козуб Лариса Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Київського національного університету технологій і дизайну.

Крамар Олександр Сергійович – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Курамшина Юлія Володимирівна – асистент кафедри культурології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Симферополь).

Кучинська Олена Олександрівна – аспірантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Лендєл Мирослава Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

Лисак Вікторія Феофанівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Масаєв Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою соціально-гуманітарних та природничо-наукових дисциплін Кримського УКЦ Київського славистичного університету (м. Симферополь).

Молчанова Марія Василівна – асистент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету, здобувач Донецького національного університету.

Орлова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Патик Вікторія Василівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пахоменко Сергій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Передерій Ірина Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та гуманітарної підготовки Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Петрикевич Ольга Миколаївна – старший викладач Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Пігулей Вікторія Вікторівна – здобувач філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Подасенко Юлія Леонідівна – аспірантка кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Подибайло Марія Теодорівна – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Полякова Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного університету імені Богдана Хмельницького, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Рибченко Людмила Вікторівна - завідувача науково-дослідним відділом Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Роговий Владислав Миколайович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сабаш Юлія Сергіївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного гуманітарного університету.

Салата Оксана Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка.

Самчук Зореслав Федорович – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.

Сергійчук Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сморжевська Оксана Олександрівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соловйова Ганна Сергіївна – аспірантка кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Сомов Максим Віталійович – кандидат політичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки і управління (м. Сімферополь).

Ткаченко Володимир Володимирович - кандидат історичних наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Худолій Анатолій Олексійович – кандидат філологічних наук, доцент Національного університету «Острозька Академія» (м. Острог, Рівненська область).

Чорний Віталій Сергійович – кандидат філософських наук, доцент, полковник, докторант кафедри філософії Національної академії оборони України.

Шаравара Тамара Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Щербатюк Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Роговий В.М., Сергійчук В.І.

Підтримка українського студентства в Італії..... 4

Козуб Л.В.

Оцінки у спадщині М.П. Драгоманова українознавчих аспектів
українського національного руху першої половини XIX ст. 12

Каплін Д.С.

Проблема використання праці військовополонених у важкій
промисловості України в умовах Першої світової війни 1914–1917 рр. 18

Передерій І.Г.

Роль громадсько–політичної діяльності В.Липинського
у формуванні його науково–історичної концепції..... 31

Дацків І.Б.

Вихід України на міжнародну арену на початку
національно–визвольної революції 1917–1921 рр. 46

Крамар О.С.

Проблеми створення та діяльності закордонних
представництв української кооперації у 20–х роках XX ст. 59

Кучинська О.О.

Національні меншини Української СРР на початку 20–х рр.
XX ст. у переддень «великого комуністичного експерименту» 70

Ткаченко В.В.

Запровадження системи державного терору проти
української наукової інтелігенції у 1920–1930–х роках 78

Петрикевич О.М.

П.П.Любченко: роль у проведенні політики
колективізації в Україні (1929 – 1933 роки)..... 90

Рибченко Л.В.

Радянські військові мобілізації 1943 року на
території Харківської та Луганської областей 103

Салата О.О.

Причини колабораціонізму української інтелігенції
в умовах німецько–фашистської окупації 1941–1944 років 111

Ковальова А.Д.

Економічні індикатори зближення розвитку країн – членів ЄС та НАФТА 119

Березовський О.М.

Українська партійна преса в Російській
імперії (1905–1914 рр.): історіографія 130

Молчанова М.В.

Доброчинно–меценатська діяльність поміщиків України
другої половини XIX – початку XX ст. в зарубіжній історіографії..... 140

Шаравара Т.О.

Воєнні реформи Російської імперії другої половини
XIX століття в дорадянській історіографії 150

Барвінська П.І.

Денаціфікація та формування концепції східноєвропейських історичних
досліджень в радянській зоні окупації Німеччини (1945–1949 рр.) 159

Орлова Т.В.

Більшовизм про звільнення жіноцтва: сучасні історіографічні оцінки 166

Патик В.В.

Історіографія життя та творчості вченого–історика
В'ячеслава Стрельського (1910–1983) 179

Щербатюк В.М.

Архівна справа «Про боротьбу з бандою Туза»
як джерело з вивчення історії селянського повстанського
руху в Українській революції 1917–1921 років 188

Лисак В.Ф.

Українська оселя: традиції і зрушення планування
та будівництва в селах у 1950 – 1960–х роках 197

Сморжевська О.О.

Роль і місце календарно–обрядового комплексу
в діяльності Об'єднання рідновірів України 206

Козлов М.М.

Бог–немовля Коляда в язичницькій свідомості східних слов'ян 214

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ**Гавеля В.Л.**

Феномен мотивованої активності в процесах функціонування
цільових систем природного і соціального рівнів 220

Голозубов О.В.

Чи сміявся Христос: біблійський канон
та апокриф в оцінці релігійного постмодернізму 235

Дичковська Г.О.

Фемінізм, патерналізм (маскулізм): ґендерні ідеологічно–
владні смислові світоглядні пріоритети та перверзії 249

Дойчик М.В.

Соціальний вимір гідності людини у філософії стоїцизму 259

Курамшина Ю.В.

Концепція Ренесансу в творчості П.М. Біциллі 265

Масаєв М.В.

Невидима структура символу (філософсько–історичний аспект) 272

Пітулей В.В.

Взаємозв'язок свободи та відповідальності за умов
глобалізації суспільства – екологічний погляд 285

Сабадаш Ю.С.

Еволюція гуманістичних ідей в Італії XVII –
першої половини XVIII ст.: бароко і класицизм 292

Самчук З.Ф.

Ідея гуманізму: проблема світоглядно–критеріальної парадигмальності..... 302

Чорний В.С.

Напрями реформування безпекового простору
України (соціально–філософський аналіз)..... 313

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ**Євтушенко О.Н.**

Державна влада і місцеве самоврядування
в політичній системі України: теоретичний аспект..... 320

Полякова Л.І.

Еволюція взаємодії законодавчої та
виконавчої гілок влади в Україні (1992–1996) 329

Андрєєва О.М.

Формування цивілізаційної ідентичності України в контексті
вибору оптимальної моделі її національної безпеки 338

Сомов М.В.

Модернізація політичної комунікації 349

Качурець Ч.І.

Примусові міграції та проблема захисту біженців в Україні..... 356

Подибайло М.Т.

Історична минувшина як фактор формування і трансформації
політичної свідомості українського суспільства..... 365

Білошицький С.В.

Економічна влада як фактор функціонування політичних
систем і державності сучасних ліберальних демократій..... 374

Збрицька Л. Г.

Принципи аналізу сучасних політичних конфліктів 383

Лендєл М.О.

Порівняльний аналіз процесу інституалізації політичних партій на
місцевому рівні у постсоціалістичних країнах центрально–східної Європи... 389

Подаєнко Ю.Л.

Становлення концепції космополітичної
демократії в політологічній теорії 408

Соловйова А.С.

Історія становлення та теоретична спадщина
Франкфуртської школи (1930 – 1960 рр.) 415

Худолій А.О.

Зовнішня політика Дж. Ф. Кеннеді та протистояння з СРСР..... 422

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Євтух В.Б. Рецензія. 431

Дмитрієнко М., Буряк Л.І. Рецензія. 434

Пахоменко С.П. Рецензія. 443

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Роговый В.Н., Сергейчук В.И.

Поддержка украинского студенчества в Италии..... 4

Козуб Л.В.

Оценки в наследии М.П. Драгоманова украиноведческих аспектов
украинского национального движения первой половины XIX в. 12

Каплин Д.С.

Проблема использования труда военнопленных
в тяжелой промышленности Украины в условиях
Первой мировой войны 1914–1917 гг. 18

Передерий И.Г.

Роль общественно-политической деятельности В. Липинского
в формировании его научно-исторической концепции 31

Дацкив И.Б.

Выход Украины на международную арену в начале
национально-освободительной революции 1917–1921 гг. 46

Крамар А.С.

Проблемы создания и деятельности заграничных
представительств украинской кооперации в 20–е годы XX ст. 59

Кучинская Е.А.

Национальные меньшинства Украинской ССР в начале 20–х гг.
XX ст. в преддверии «великого коммунистического эксперимента» 70

Ткаченко В.В.

Внедрение системы государственного террора против
украинской научной интеллигенции в 1920–1930–х годах 78

Петрикевич О.Н.

П.П.Любченко: роль в проведении политики
коллективизации в Украине (1929 – 1933 года)..... 90

Рыбченко Л.В.

Советские воинские мобилизации 1943 года
на территории Харьковской и Луганской областей 103

Салата О.О.

Причины коллаборационизма украинской интеллигенции
в условиях немецко-фашистской оккупации 1941–1944 годов 111

Ковалева А.Д.

Экономические индикаторы сближения
развития стран-членов ЕС и НАФТА 119

Березовский О.Н.

Украинская партийная пресса в Российской империи (1905–1914 гг.) 130

Молчанова М.В.

Благотворительно-меценатская деятельность помещиков Украины
второй половины XIX – начала XX вв. в зарубежной историографии..... 140

Шаравара Т.А.

Военные реформы Российской империи второй
половины XIX века в досоветской историографии 150

Барвинская П.И.

Денацификация и формирование концепции
восточноевропейских исторических исследований
в советской зоне оккупации Германии (1945–1949 гг.) 159

Орлова Т.В.

Большевизм об освобождение женщин:
современные историографические оценки 166

Патык В.В.

Историография жизни и творчества ученого–историка
Вячеслава Стрельского (1910–1983) 179

Щербатюк В.М.

Архивное дело «О борьбе с бандой Туза» как источник
изучения истории крестьянского повстанческого
движения в Украинской революции 1917–1921 годов 188

Лысак В.Ф.

Украинское жилище: традиции и изменения планирования
и строительства в селах в 1950 – 1960-х годах 197

Сморжевская О.А.

Роль и место календарно–обрядового комплекса
в деятельности Объединения родноверов Украины 206

Козлов М.Н.

Бог–младенец Коляда в языческом сознании восточных славян 214

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ**Гавеля В.Л.**

Феномен мотивированной активности в процессах функционирования
целевых систем природного и социального уровней 220

Голозубов А.В.

Смеялся ли Христос: библейский канон и
апокриф в оценке религиозного постмоденизма 235

Дичковская Г.О.

Феминизм, патернализм (маскулизм): гендерные политико-
идеологические смысловые мировоззренческие приоритеты перверзии 249

Дойчик М.В.

Социальное измерение достоинства человека в философии стоицизма 259

Курамшина Ю.В.

Концепция Ренессанса в творчестве П.М. Бицилли 265

Масаев М.В.

Невидимая структура символа (философско–исторический аспект) 272

Питулей В.В.

Взаимосвязь свободы и ответственности в условиях
глобализации общества – экологический взгляд 285

Сабадаш Ю.С.

Эволюция гуманистических идей в Италии в XVII –
первой половины XVIII: барокко и классицизм 292

Самчук З.Ф.

Идея гуманизма: проблема мировоззренческо-критериальной парадигмальности 302

Черный В.С.

Направления реформирования сферы безопасности Украины (социально философский анализ) 313

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Евтушенко А.Н.

Государственная власть и местное самоуправление в политической системе Украины: теоретический аспект 320

Полякова Л.И.

Эволюция взаимодействия между законодательной и исполнительной ветками власти в Украине (1992–1996) 329

Андреева О.Н.

Формирование цивилизационной идентичности Украины в контексте выбора оптимальной модели ее национальной безопасности 338

Сомов М.В.

Модернизация политической коммуникации 349

Качурец Ч.И.

Вынужденные миграции и проблема защиты беженцев в Украине 356

Подыбайло М.Т.

Историческое прошлое как фактор трансформации политического сознания украинского общества 365

Белошицкий С.В.

Экономическая власть как фактор функционирования политических систем и государственности современных либеральных демократий 374

Збрицкая Л.Г.

Принципы анализа современных политических конфликтов 383

Лендзел М.О.

Сравнительный анализ процесса институализации политических партий на местном уровне в постсоциалистических странах Центрально–Восточной Европы 389

Подаенко Ю.Л.

Становление концепции космополитической демократии в политологической теории 408

Соловьева А.С.

История становления и теоретическое наследие Франкфуртской школы (1930–1960 гг.) 415

Худолий А.А.

Внешняя политика Дж. Кеннеди и противостояние с СССР 422

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Евтух В.Б. Рецензия. 431

Дмитриенко М.Ф., Буряк Л.И. Рецензия. 434

Пахоменко С.П. Рецензия. 443

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Rohovyi, V.M., Serhiychuk, V.I. The support of Ukrainian students in Italy	4
Kozub, L.V. M.P. Dragomanov's heritage viewed against the appraisal of Ukrainian studies aspects of Ukrainian national movement in the first half of the 19 th century	12
Kaplin, D.S. Problem of using prisoners of war in the Heavyindustry of Ukraine in the conditions of the First world war 1914–1917	18
Perederiy, I.G. The role of social–political activity of W. Lypynskiy in the formation of his scientific–historical conception	31
Datskiv, I.B. The Ukrainian outlet into the international arena at the beginning of the National Liberal Revolution in 1911 – 1921.....	46
Kramar, O.S. The problems of creation and activity of oversea representative offices of Ukrainian cooperation in 20 th of XX century	59
Kuchinska, O.O. National groups in the Ukrainian SSR in the early 20–th years of XX century before «great communist experiment».....	70
Tkachenko, V.V. Introduction of system of the state terror against the Ukrainian scientific clerisy in 1920–1930s	78
Petrikevich, O.M. P.P.Lyubchenko: the role in the conducting policy of collectivization in Ukraine (1929 – 1933 years).....	90
Rybchenko, L.V. Soviet Military Mobilizations in 1943 in the territories of the Kharkov and Lugansk Regions	103
Salata, O.O. Reasons of collaboration of Ukrainian intelligentsia in the conditions of fascist occupation 1941–1944	111
Kovalova, A.D. Economic Indicators of EU and NAFTA Cohesion	119
Berezovsky, O.M. Ukrainian party press at the time of Russian Empire (1905–1914): historiography	130
Molchanova, M.V. Charity and patronage activity of Ukrainian landowners in the second half of XIX – beginning of XX century in foreign historiography	140

Sharavara, T.O.

Military reforms of Russian empire in the second part
of the XIX–th century before the soviet historiography 150

Barvinska, P.I.

Denacification and formation of the Eastern–European researches’
conception in the Soviet zone of Germany’s occupation (1945–1949) 159

Orlova T.V.

Bolshevism about women’s liberation: the modern historiographic opinions 166

Patyk, V.V.

Historiography of the life and scientific
work of Vyacheslav Strelnitskiy (1910–1983) 179

Shcherbatyuk, V.M.

Archival file «On the struggle against Tuz’s gang» as
a source of knowledge about the history of rebellions
in villages during the Ukrainian revolution of 1917–1921 188

Lysak, V.F.

Ukrainian housing: traditions and changes
of planning and construction at villages in 1950 – 1960’s 197

Smorzhevska, O.O.

Role and place of holiday–ceremonial complex in activity
of Union of the Believers of the Ukrainian Native Faith 206

Kozlov, M.M. God–baby Koljada in pagan consciousness of east Slavs 214

PHILOSOPHIC SCIENCES**Gavelya, V.L.**

The phenomenon of reasoned activity in functioning
processes of purposive systems of elemental and social levels 220

Golozubov, O.V.

Did Christ laugh? The Bible canon and
apocrypha from the postmodern point of view 235

Dychkovska, G.O.

Feminism paternalism, (maskulism): gender ideology–powerful
semantic world outlook priorities and perversion 249

Doichyk, M.V. The Social Aspect of Dignity in the Stoicism Philosophy 259

Kuramshina, Yu.V.

The conception of Renaissance in the creative activity of P.M. Bitsilli 265

Masayev, M.V.

The invisible structure of the symbol (philosophy and history aspect) 272

Pituley, V.V.

Relation between freedom and responsibility on conditions
of globalization of society – an ecological look 285

Sabadash, J.S.

The evolution of humanistic ideas in Italy in XVII – first
half of XVIII: the Baroque and the Classicism 292

Samchuk, Z.F. The conception of humanism: an issue

of the world–looking and criterion paradigm 302

Chornuy, V.S.

- The directions of reformation of the Ukrainian security sector (socially–philosophical analysis) 313

POLITICAL SCIENCES

Yevtushenko, O.N.

- State power and local government in political system of the Ukraine: theoretical aspect 320

Polyakova, L.I.

- The evolution of interaction between legislative and executive branches of authority in Ukraine (1992–1996) 329

Andreeva, O.M.

- Forming of civilization identity of Ukraine is in the context of choice of optimum model of its national security 338

Somov, M.V. Modernization of political communications 349

Kachurets, C.I.

- The forced migrations and refugees protection issue in Ukraine 356

Podybaylo, M.T.

- Historical past as a factor of the formation and transformation of Ukrainian society political consciousness..... 365

Biloshitskiy, S.V.

- Economic Power as a Factor of Political Systems Functioning and State System of Modern Liberal Democracies 374

Zbritskaya, L.G. Principles of the analysis of modern political conflicts..... 383

Lendel, M.O.

- Comparative Analysis of the Political Parties Institutionalization Process on the Local Level in the Post–Socialist Countries of Central and Eastern Europe 389

Podayenko, Yu.L.

- Developing of Cosmopolitan Democracy Conception in Political Theory 408

Solovyova, A.S.

- The history of formation and the theoretical achievements of the Frankfurt School (1930–1960th) 415

Khudoliy, A.O.

- Foreign Policy of J. Kennedy and Confrontation with the USSR 422

SCIENTIFIC LIFE

Yevtuch, V.B. Review..... 431

Dmitrienko, V.F., Buryak, L.I. Review..... 434

Pachomenko, S.P. Review..... 443

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх **відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті** (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).
Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається українською або російською мовами, роздрукований на принтері шрифтом Times New Roman (аркуш паперу формату А4). Разом із рукописом подається електронний варіант статті у вигляді файлу, виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
- прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті ...»** або **«Стаття присвячена ...»**.

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

Розташування структурних елементів статті

УДК

Прізвище І.Б.

Назва статті

Анотація українською з переліком ключових слів

Текст статті

Література

ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів

ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів

6. Перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Література** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word **«Формат – Список – Нумерований»**.
7. Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7,123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,32;9,48;11,257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв].
7. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» *обов'язкове*.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: ...03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН

Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Е – mail:gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея (науковий вісник)»
В и п у с к 22
Научное издание
Сборник научных работ «Гилея (научный вестник)»
В ы п у с к 22
Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya (learned mercury)»
22-th e d i t i o n

**Співзасновники: Українська академія наук;
Вашкевич В.М.; Кривошея В.В.**

**Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.**

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 33,16
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 12.06.2009 р.

Безкоштовно